

Oljas Süleymenov

TÜRKLƏR tarixdən əvvəl

Qədim türk dillərinin
və yazılarının
mənşəyi haqqında

-21480-

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Oljas Süleymenov
Türklər tarixdən əvvəl
Qədim türk dillərinin və yazılarının mənşəyi haqqında
(rus dilindən tərcümə)

*Kitabın müəllifi 2002-ci ildə
Kul-Tegin adına mükafata layiq görülüb.*

Tərcüməçi:
Nizami Zöhrabi

Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016, 320 s.

ISBN 978 99 52 510 89 8

Kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri hüququ
TEAS Press Nəşriyyat evinə məxsusdur.

www.teaspress.az

Bütün hüquqlar qorunur.

Bu nəşrin heç bir hissəsi nəşirin əvvəlcədən
verilmiş yazılı icazəsi olmadan elektron, mexaniki,
fotonüsxələrin çıxarılması, habelə səsyzazma, hər hansı
məlumat bazası və axtarış sistemləri vasitəsilə təkrar nəşr
edilə və ya ötürülə bilməz.

© Сулейменов О., 2002

© TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016.

Türkiyədə çap edilib.

MÜNDƏRİCAT

I hissə. KƏSİŞƏN PARALELLƏR

<i>Türk-slavyan araşdırmaları – layihənin əsaslandırılması</i>	7
Kurqan, vətəgə və yazı	7
Slavyanşünas İ.R.-ya yazılan məktubdan götürülmüş türkizmlərin qısa siyahısı	11
Görünməyən türkizmlər	14
Topa və çuxur	23
Görünməmiş türkizmlər (<i>quru ot, dart, buğda, saman</i>)	30
Nəticələrə doğru	39
Qeyd	44
Başbəlalı böyük diftonq (<i>qazax dilinin qədim kökləri haqqında</i>)	47
Ay Roma!	51
Ayaqüstü təklif	56
Deyənlər	59
Qurd əsri (<i>etüdlər</i>)	72

II hissə. TÜRK RUXASI VƏ DİGƏR YAZILAR

Kərpic dövrü	77
Türklərin qədim vətəni haradır?	77
Qədimləri eşitmək	83
Ulu türklər yazırdılar, yoxsa yazmırdılar?	86
Gil kitablar	90

Gil necə bərkidi?	97
Kərpic	108
“Ay uşaq, sənin evin hardadır?” (başığa sözardı)	110
Soqdi variantı	117
Hərfin qrammatikası	132
Mexaniki dəyişikliklər. Xətt-əvəzedici	132
Qrammatik dəyişikliklər. Uzunluq xətti	134
Qrammatik xəttin tarixinə doğru	139
Nəticələr	142
Türk runa yazısında qrammatik işarə dəyişikliklərinin üsulları	143
Assuriya dövrü	147
Assuriya və Herodot	147
Skiflər	150
Skolotlar	157
Assuriya dövrünə aid türk mənşəli yazıda islahat	164
Əlifbada rəqəmlər	170
Qədim yəhudi dövrü. Türklər “mömin” idilər?	173
Assuriya dövrünə aid türk cütlükləri	179
Başlıca nəticələr	182
Türk mənşəli heroqliflər	183
Orxon-Yenisey yazılarında şumer rəqəmləri və sayları	183
Şərq rəqəmləri	184
Venera işarəsi	186
Kompas Şərqi göstərirdi	196
Əsas element	206
“Şumer oxu” dünyada dillərində	208
Bəli, skiflər bizik...	214
Hərfin qrammatikası (davamı)	219

“Uk” sözünü möhkəm bağır! (Kiril əlifbasına ilk yaxınlaşma)	227
Vətən, ölkə, dünya – bizim evimizdir!	240
İnək – Ev	240
Yer – Su	245
Bir daha runa hərflərinin düzülüşü haqqında	249
Mindən birinciyə doğru	260
“İkinci” sayı üçün rəqəm varmı?	272
Türk günəşləri	278
Qızıl buzov	286
Bala Günəş	290
Ata Günəş	292
Güzgü	294
Sonuncu Günəş	297
Yaşıl Günəş	299
Ayın uşaqları	303
Hind-avropalıların günəşi	307
Başlığa sözardı	308
Tarixə addım	310

I HİSSƏ

KƏSİŞƏN PARALELLƏR

TÜRK-SLAVYAN ARAŞDIRMALARI –
LAYİHƏNİN ƏSASLANDIRILMASI

Bir əsrdən artıqdır ki, slavyan və türk dilləri biri digərindən təcrid olunaraq öyrənilir. Bu isə minilliklər boyunca ikidilliliyin nə olduğunu bilən etnosların qarşılıqlı inkişafının təbiətinə ziddir.

Bu baxımdan, əlahiddə tədqiqin ziddiyyətlərini aradan qaldırmağa kömək edən türk-slavyan dilləri üzrə araşdırmalara ehtiyac duyulur. Dillərin yaranmasının ilk mərhələlərində qrammatik normaların birlikdə tərtib edildiyi və bu qarşılıqlı mübadilənin leksik materiallarla deyil, həm də morfoloji sxem və vəsaitlərlə baş verməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

XXI əsr humanitar biliklərin inkişafındakı sıçrayışdan başlayır.

Və artıq bu məqalənin materialları türk-slavyan araşdırmalarının başlanmasının, qazax və rus məktəblərində mükəmməl ana dili dərslərinin meydana çıxması ilə nəticələnən müzakirələrin əsasını qoymalıdır.

Kurqan. vətəgə və yazı

Nəzəri cəhətdən slavyan və türk dillərinin qədim dil əlaqələri məsələsi işlənməmişdir.

Türkizmlə bağlı sənədlərə əsaslanan rus dilində olan tədqiqatlar Melioranski¹ tərəfindən aparılmışdır. İlk rus türkoloqlarının işləri tətbiqi xarakter

¹ *П.М.Мелиоранский*. "Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве", ИОРЯС, 1902, т. VII, кн. 2, с. 273-302; *П.М.Мелиоранский*. "Займствование восточного слова в русской письменности домонгольского времени", ИОРЯС, 1905, т. X, кн. 4, с. 109-134.

daşıyırdı. Onlar sübut edirdilər ki, türk ləhcələrindən rus dilinə leksik iqtibaslar etmək mümkündür, ancaq onların sayı məhduddur.

Türkologiya Cənub dənizlərinə çıxmaq üçün Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibəyə girən Rusiyada meydana gəlmişdir. Başlangıç siyasi vəziyyət İmperiya Akademiyasının tədqiqatın mövzusunə münasibətdə özünü göstərdi, bu həm də elmin öz vəziyyətinə təsir etdi. Buna baxmayaraq, türkologiya ilə bağlı tədqiqatlar əsl alimləri (Melioranski, Korş, Radlov, Bartold, Malov) imperiya oyunlarını dəf etməyə məcbur edirdi.

Beynəlmiləçiliyin rəsmi ideologiya olmasına baxmayaraq, türk qorxusu sovet dövründə özünün ən yüksək həddinə çatır. Bosfor uğrunda mübarizə davam etdiyi üçün həqiqi alimlərin sıraları seyrəlmişdi.

A.İ.Popov "Qırçaqlar və Rus" məqaləsində türk mədəniyyətinin Rusiyaya təsirinin cüzi olduğunu sübut etməyə çalışaraq, son minillikdə rus dilinə daxil olan bütün türk sözlərini sadalayır. Onun fikrincə, cəmi üç söz məlum olur – kurqan, vətəgə, kumıs.

Bu məqalə 1946-cı ildə çap olunmuşdur, ancaq 70-ci illərin ortalarında da tələb edilirdi.¹ Orada söylənilən fikirlərin böyük elmi əhəmiyyəti var idi. Hazırlanmış mütəxəssislər rus dilindən daha çox, türk sözlərini işlədir, slavyanşünaslığın şüurunda əzəldən formalaşmış Rusiya və Çöl qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin ümumi mənzərəsi isə dəyişmir: qədim türk dilindən sözlərin yalnız şərq slavyan dillərinə keçməindən danışmaq olar ("qədim" dedikdə, XII əsrdən başlayaraq orta əsrləri nəzərdə tuturlar).

Cənubi slavyan dillərinə türk leksikası guya Anadolu türklərinin dilindən Osmanlı əsarəti zamanı daxil olmuşdur. Ancaq dil faktları başqa şey deyir.

...Bu yaxınlarda keçmiş günlərimə aid əlyazmalarımı araşdırarkən, "İqor polku haqqında dastan" üzrə məşhur bir mütəxəssisə yazdığım məktubun qaralamasına rast gəldim. O mütəxəssis mənimlə söhbətində "Qırçaqlar və Rusiya" məqaləsinin nüfuzuna hörmətlə istinad etdi, "kumıs"ın rus lüğətinə daxil olması barədə onda şübhə yaratdı.

¹ Baxmayaraq ki, bu vaxta qədər bu kitablar çıxmışdı: *И.К.Дмитриева*. "О тюркских элементах русского словаря". "Лексикограф сб. Вып. III., М., 1958; *И.Г.Добродомова*. "Лексика тюрк. происх. в белорусском яз". "Беларуская лексикология этимология" Минск, 1968; *Р.И.Балдырев*. "Дзякі тюркскіх элементаў украінскага слоўніка". Там же. И сб., "Тюркизмы в вост.-славян. языках", "Наука", Москва, 1974 г. Buraya *N.A.Baskakovun*, *R.V.Boldirevin*, *M.T.Tağıyevin* və s. məqalələri daxil idi.

Beləliklə, o, türkiyəmlərin sayını ikiyə endirdi – kurqan və vətəgə. Mən o zaman ona təkcə türkiyəmlərdən tərtib olunmuş böyük məktub yazdım. Yekun mətn qalmamışdır, məktub əl ilə yazılmışdı, surəti yox idi. Qaralamalarda rus lüğətindən seçilib yazılmış sözlərin toplusu – sözlük salamat qalmışdı. Bu gün bu siyahını, kəsirlərini tamamlamaqla sözləri daha mətn şəklində (məktubda olduğu kimi) deyil, nə də əlifba üzrə deyil, hər halda tematik, abzaslarla qruplaşdıraraq çap etdirməyi mümkün hesab edirəm.

Əzəli türk sözü olub-olmamasından asılı olmayaraq, türk dilindən alınmış sözlər türkiyəm kimi qəbul edilir. Mən yalnız etimoloji cəhətdən türk sözü olduğu sübut edilə bilən sözləri sözlükdə saxlamağa çalışdım.

Məsələn, *мишень* – “hədəf” (fars dilində “nişan” – türk tələffüzünün kürəsində bişib keçmişdir) sözünü daxil etmədim, ancaq *жемчуж* – “mirvari” sözünü ona görə saxladım ki, çincə “*jençuu*”-nın mükəmməl etimologiyası yoxdur. Güman ki, türk dilindən alınmadır.

Alınma sözlər qrupuna daxil edilmiş sözlər sinfini üç kateqoriyaya ayırıram: 1) iqtibas olunması açıq-aydın görünənlər; 2) öyrənilib bilinənlər; 3) görünməyənlər.

Beləliklə, “İqor polku haqqında dastan”dan poloves geyiminin adları *орьтъма*, *япончица* və sair məlumdur. Bu kimi sözlər ikidillilik dövrü ədəbiyyatında ikinci bir dildən gəlmiş söz olaraq cüzi təhriflərlə tələffüz olunurdu. Ancaq bizim günümüzdə gəlib çıxmamış və buna görə də siyahıya düşməmişdi.

Öyrənilib bilinənlər kateqoriyasına canlı slavyan dilinin axarı içində gəzib-dolaşmaq imkanı tapmış alınma sözlər aiddir, onların genezisini mövcud etimoloji metodlar vasitəsilə bərpa etmək çətin deyil. Siyahıda bu, əksəriyyət təşkil edir.

Və nəhayət, ən qədim iqtibaslara görünməyənləri aid edirəm. Aktiv istifadə olunduqları minilliklər ərzində onların ilkin formalarından yalnız slavyan söz önlükləri, sözdüzəldici şəkilçiləri salamat qalmışdır. Bu nümunələr türk-slavyan araşdırmaçının xüsusi marağına ona görə səbəb olur ki, onlar fonetik uyğunluqlara əsaslanan etimoloji təhlil məruz qalmışlar.

Türk və şərq slavyan dillərinin leksik əlaqələrini tədqiq edən elmi ədəbiyyatda müstəsna olaraq, ilk iki kateqoriyanın leksikası təhlil olunur.

Bunları Sreznevskinin qədim rus kitablarının dilində müşahidə olunan çoxsaylı türk sözlərinin nümunə kimi göstərildiyi lüğətdəki məlumatlarla, Dalin lüğətilə (türk ibarələrinin rus dialekt və şivələrindəki bolluğunu əks etdirən nümunələrlə) və müasir rus dili lüğətlərilə müqayisə etdikdə o qənaətə gəlicən ki,

ümummillî ədəbi dildə türkiizmlərin sayı əsrdən-əsrə azalmışdır. Və nəyə görə olduğu məlumdur.

XVI əsrdən başlayaraq, Çölün Rusiyaya təsiri zəifləyir, XVI-XVII əsrlərdə tamamilə kəsilir. 500 il “türklərin altında” olmuş cənubi slavyan mühitində dilin türkiizmlərdən təmizlənməsi prosesi azadlıq müharibələri illərində (XIX əsr) başlamış və dövlətçiliyi əldə edildikdən sonra yüksək tempdə davam etmişdir.

Slavyan dillərində praktiki olaraq yalnız “görünməyən türkiizmlər” qalmışdır, açıq-aydın olanlar isə şəraitə uyğun olaraq ədəbiyyatda işlədilir. Osmanlı imperiyası ilə mübarizəni təsvir edərkən “yeniçər” və “yataqan” (əyri qılınc) sözləri olmadan keçinmək olmaz, baxmayaraq ki, adi nitqdə bu sözlərə rast gəlinmir: “predmetlər” çoxdan istifadədən çıxmışdır.

...XVIII-XX əsrlərdə rus ədəbi dilinə cüzi terminlər, əsasən də türk dilindən (Türkiyə türkcəsindən) keçən sözlüklər, digər türk dillərindən isə yalnız ticarət sözləri daxil olmuşdu. Moskva və Peterburqu qızıl balıqla təchiz edən azərbaycanlılar və tatarların “hisdə qurudulmuş nəre balığı” kimi ikinci mənə da qazanmış “balık” sözü də geniş yayılmışdı. Birinci mənə bütün türk dillərində eynidir: balıq, istənilən balıq, canlı balıq, hisdə qurudulmamış balıq. Bunun bənzəri olan özbək dilindəki *üzüm* Rusiyada *узюм* – “qurudulmuş üzüm” kimi dilə daxil oldu.

Və belə türkiizmləri mən siyahıya daxil etmədim. Bunlar ədəbiyyatda və adi danışiq dilində (rus, Ukrayna və Belarus) yetərincə mənimsənilib qalmış sözlərdir, ancaq çoxları slavyanlar üçün o qədər doğma olub ki, türk nəslî onların barəsində slavyanşünaslarla çox höcət etməli olacaqdır.

Bu siyahının hətta bir qisminin “Az i Ya”da (1975) nəşri SSRİ Elmlər Akademiyasında həyəcən yaratdı. Müzakirələrin protokolları “Вопросы языкознания” (“Dilçilik məsələləri”) və “Вопросы истории” (“Tarix məsələləri”) jurnallarında nəşr olunmuşdur.

13 fevral 1976-cı ildə Volxonkada – Akademiyanın zalında keçirilən qapalı müzakirənin tam stenoqramının surətini mənə göndərməyi bu yaxınlarda vəd etdilər. 47 akademik, müxbir üzv və elmlər doktoru saat 9-dan 18-ə qədər mülahizələrini bildirmişlər.

Keçən dövr ərzində, ola bilər ki, məhz “Az i Ya” sayəsində mövzuya olan münasibət dəyişib. Ölkənin “baş türkoq”u, akademik A.Kononov müzakirələr zamanındakı çıxışında bildirmişdir ki, “Az i Ya”ya “Molodaya qvardiya” (“Gənc qvardiya”) jurnalında məqalələrlə deyil, türkoqların kitabları ilə cavab

vermək lazımdır. Bu iclasdan sonra, yəqin ki, yaşıl işıq yandı və 1976-cı ildən başlayaraq nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxsaylı nəşr nümunələri yarandı.

Ancaq say artımı həmişə keyfiyyətin yüksəlişi ilə müşayiət olunmur. Ötən əsrin 90-cı illərində senzuranın ləğvi ilə (bununla birlikdə tələm-tələsik elmi redaktəni də ləğv etdilər) Rusiyada və yeni dövlətlərdə yalançı elmi ədəbiyyat kütləvi surətdə meydana gəldi: parıltılı qapaqlı, çığırğan, dəlil-sübutu olmayan kitablarda ehtimallar sadalanır, ancaq heç nə ilə əsaslandırılmırdı.

“Türk-slavyan mövzusu”nun belə korlanması məni həyəcanlandırmaya bilməz. Mən akademik mantıyadakı səriştəsizlik əleyhinə çıxış edirəm, ancaq hesab edirəm ki, “vətənpərvər” özfəaliyyət bizim mədəniyyətimizə heç də az zərər vurmur.

2000-ci ildə dostlarım mənə “Az i Ya”nın 25 illiyini kitabda toxunduğum məsələlərin həllində hansısa irəliləyişin olmasını göstərən məqalə ilə qeyd etməyi təklif etdilər. Bu gün mən onu etməyə çalışdım.

Mənim nümunə kimi göstərdiyim əksər sözlərin türk mənşəli olması barədə fikirlərim elmi mühitdə daha şübhə yaratmır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, toplanmış materialların layiqincə ümumiləşdirilməsi və nəticə çıxarılması nə slavyanşünaslıqda, nə də türkologiyada həllini tapmamışdır. Buna görə də unudulmaz İ.R. ilə olan söhbətin davamına ehtiyac var.

Slavyanşünas İ.R. ya yazılan məktubdan götürülmüş türkizmlərin qısa siyahısı

Утро, явь, ярко, жарко, осень, весна. Буран, пурга, ураган...

Тайга, туман, бархан, буерак, овраг, яруга, яр, капкан, собака, ищи (иск), след, кабарга, баран, архар, джейран, коза, кабан, волк, барс, барсук, бирюк, корсак, шакал, тушкан, бурундук, суслик, сурок, таракан, паук, тварь...

Орел, беркут, баклан, чайка, галка...

Сазан, севрюга, судак, сом, карась, чебак...

Осокорь, осина, ясень, чинара, черемша, черемуха, арбуз, орех, горох (гроши, груша), отава, солома, сено, пишено, пишеница...

Табун, косяк, лошадь, маштак, аргамак – буланный, бурый, чубарый,

карий, караковый, каурый, игрневый, саврасый, чалый, альый, багровый, багряный – чепрак, узда, тавро, ярмо, хомут, нагайка, аркан, оружие (ружье), сабля, кинжал, палаши, колчан, набалдашник, алебарда (ай-балта), молот, булат, латунь, чугун, свинец, жесть, утюг, бурав, кирка...

Арба, телега, колымага, кузов, кошевка, кочевье, кучер, ямищик, кибитка, табор, кощей (Коцций), чумак, балаган, юрта, шатер, лачуга, сарай, амбар, шалаши, изба, очаг, жги, жарь.

Смага (смак, смажить), кавардак, сковорода, шкварки, шашлык, халва, сычуг; чумазый, чума...

Богатырь (богатый), Борис, Сергей, Ермак, толмач, боярин (барин), товарищ, казак, джигит, сорочин (сарацин, сарачин), кацап, басурман, хохол, храбрый, шайка, орда, толпа, коши, курень, кунак, есаул, караул, хорувь (хорунжий), бунчук, булава, кутерьма, облага, айда!.. Ура!..

Бурка, жспан (зипун, шуба), тулуп, кошма, войлок, ковер, тюфяк, сермяга, каракуль, башлык, шаль, колпак, кушак, армяк (ормяк), сюртук, кафтан, роба, рубаха, рубище, итаны, шаровары, башмак, чувяк, чобот, каблук, чулок, карман, кисет, тесьма, кайма, узел, игла...

Тамга (таможня), хозяин, товар, торба, выюк, тюк, баул, бакалея, базар, баш на баш, купи, копи, аршин, короткий, бязь, парча, кисея, алтын, полтина¹, деньга, серьга, жемчуг, алмаз, яхонт, яшма, бисер, много, барыши, сундук, рундук, казна (кашачей), болван, балабол, балбес, дурак, утырь, баклага, чаша, чара (чарка), стакан, пиала, чай, буза, брага, барабан, бандура, кобза, домра, балалайка, улика, вор, пахан, уркаган, кореи, кандалы, тюрьма, палач...

Башика, косма, коса, тулово, туша, толст, кулак, кукиш, кадык, щека, рот, уста, ус, темя, кишка, ягодица...

Грязь, кирпич, язва, ярлык, карандаш, бумага, каракули, буква, письмо, книга, язык...

Bu siyahıya *kurğan* və *vatağa* sözlərini də əlavə etmək olar.

“Kumis”dan çəkinirəm: “kvas istehsalında madyan südündən istifadənin zəruriyyəti olmadığı səbəbindən” (İ.R.) bu sözün ümummillil dilə daxil olmadığı ilə razıyam.

¹ Тинь – “рубль” (qədim rus), (rubl) < *тун* – 1) “dələ”; 2) “pul vahidi” (türkcə)

Sözlər əşyaların, hadisələrin adı kimi gəlir və onlarla birlikdə çıxıb gedirlər. Rusların indiki nəslilə *каланча* (“qalaca”) tipli sözləri başa düşməz: müasir şəhərlərdə belə tikililəri görməzsən. Üçqəpiklik sikkəni *алтын* (altın) adlandıran və *пятиалтынник*“ə (beşaltınlıq) inqilabdan qabaqkı Rusiyada həm doyunca içmək, həm də adam kimi qəlyanaltı etməyin mümkün olduğunu xatırlayan qocalar daha qalmayıblar.

İ.R.-ya yazılan məktubda mən hövsələsizliklə olduqca çox türkizm göstərmişdim. O dövrün “yüz dəfə çoxdur” mübahisəsi ilə müəyyən qədər oxşarlıq olsun deyə, onların sayını iki yüz elədim. “Yüzlərlə dəfə”də artırmaq mümkündür, ancaq göstərilən say da çıxmalı olan nəticəni – “üç əsrlik əsarət” zamanı bu qədər sözün alınmasını təsdiq etmək üçün kifayətdir.

XX əsr boyunca, yüz faizli praktik ikidillilik şəraitində, yeni məfhumları ifadə edən çoxsaylı rus sözü qazaxların məişət lüğətinə daxil olmuşdur. Bunlar həm rus dili vasitəsilə daxil olmuş beynəlxalq terminlər, həm də rusların yaratdıqları (*революция* – “inqilab”, *социализм* – “sosializm”, *коммунизм* – “kommunizm”) neologizmlərdir.

Sözlərin “ömrünün” qısa olmasından dəyişikliklərin sürəti haqqında mühakimə yürütmək olar. Quruluşun əleyhdarlarını güllələdilər və *меньшевик* (menşevik) *уклонист* – “təmayülçü”, *кулак* – “kulak” sözləri istifadədən çıxdı. İndi *большевик* – “bolşevik” sözü, *совхоз* – “sovxoz”, *колхоз* – “kolhoz”, *МТС* – *МТС* (maşın-traktor stansiyası), *сельно* – “selpo” (kənd istehlak cəmiyyəti), *потребсоюз* – “potrebsoyuz” (istehlakçılar ittifaqı)... kimi sözlər lüğətlərdə yoxdur. Ara-sıra “*sosializm*” sözü tələffüz olunur.

Kim bilir, indi çox dəbdə olan *президент*, *сенат*, *демократија* sözləri nə qədər qalacaq? *Самолёт* sözünü artıq *uçaq* (“uç” sözündəndir) neologizmi ilə əvəz ediblər. Hələ ki, *завыт* (< *завод*) – “zavod”, *шахта* (< *шахта*), “*шахта*”, *забойшы* (< *забойщик*) – “qazmaçı” sözləri gündəlik məişət dilində qalır.

...Növbəti bəşliqlərdə bəzi terminlərin, xüsusilə də köçərilərin mədəniyyətinə xas olmayan (slavyanşünaslıq təfəkküründə möhkəmlənmiş nəzər nöqtəsinə görə) heyvandarların “əkinçilik” mövzusuna aid olanların etimologiyasını vermək istəyirəm.

Görünməyən türkiizmlər

1. "Pahd ağacından göyrüş yarpaqları tökülür..."

"С дуба падают листья ясеня..."

Осина – "ağcaqovaq", *осокорь* – "qaraqovaq", *ясень* – göyrüş, *осень* – "payız" siyahıda xatırladılan əksər siniflərin leksikasının – atların rəngləri, çöl faunası, silah və geyim əşyalarının adları, ticarət terminləri... Qızıl Orda zamanında köçəri türklərin dilindən keçdiyini slavyanşünaslar etiraf edirlər. Ancaq əkinçi slavyanların bitki adlarını türklərdən götürmələri ilə razılaşmaq onlar üçün çətin olacaq.

Və bütün bunlara rəğmən, slavyan dillərinin hamısında geniş yayılmış bəzi tezböyüən ağacların adlarını türk dilinin feldən düzəlmiş adyaranma normalarını əks etdirən formalarda iqtibasların ən qədim təbəqəsinə aid edirəm.

Bu cür nümunələrin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Fasmerin lüğətindən slavyan dillərində geniş yayılmış ağacların adlarının etimologiyasına həsr olunmuş məqaləni bütünlüklə nümunə kimi göstərirəm.

Fasmer: *Осина*, ukr. *осина*, *осика*, qədim rus. *осина*, bolqar. *осика* (Mladenov, 388), çex dialektində *osa*, *osina*, slav. *osika*, *osa*, polyakca *osa*, *osina*, yuxarı luj. *Wosa*, *wosyna*, aşağı luj. *wosa* – "gümüşi qovaq". Bolqar dilindəki – "*ясика*" (ağcaqovaq), serb-xorvat dilində *jacuka*, sloven dilində *jasika*, *jesika*.

Ulu slavyan dilində **opsa* ilə qohum ədəbi sözlər: *apuše*, *apušis* – "осина" (ağcaqovaq); şərq ədəbi dilində: *epuše* – "qara ağcaqovaq", latış d. *apse* – "ağcaqovaq", qədim pruss. – *abse*, qədim saks. *aspa* – "ağcaqovaq" (yenə orada. Bax: Trautman... Berneker və başqaları).

Ancaq bu söz hind-Avropa dillərində daha geniş yayılmış olmalıdır, ona görə ki, tob. *awsak* – "qovaq", çuv. *əvəs* – "ağcaqovaq" hansısa şərq dilindən (Hoopsa görə, İran dilindən)¹ alınmış köhnə sözdür.

...Fonetik dəyişikliklərin sistemli xüsusiyyəti hələ komparativistikanın – müqayisəli dilçiliyin ataları tərəfindən açılmışdır. Gənc qrammatiklərin fonetik uyğunluqlarla məşğul olmaları etimologiyaya aid məsələlərdə "fonetik qanunlar"ın mütləqləşməsinə gətirib çıxartdı və kənardan bəzi alimlərin etirazına səbəb oldu.

¹ *М.Фасмер*. "Этимологический словарь русского языка", III cild, s. 159

G.Şuxart “Etimologie und Wortforschung”¹ məqaləsində fonetikanın nüfuz üstünlüyü əleyhinə çıxış edir və məna əlaqələrinin əhəmiyyətini unutmamağa çağırırdı. XX əsrin ortalarında morfolojiyaya da diqqət yetirməyə başladılar.²

İtalyan linqvisti V.Pizaninin 1956-cı ildə Moskvada nəşr olunan “Etimologiya və tarix: Problemlər. Metod” kitabına yazılmış ön sözün müəllifi – “Osetin dilinin etimologiya lüğəti”nin gələcək müəllifi V.M.Abayev etimoloji izahların fonetik, morfoloji və semantik meyarları barədə bəhs etmişdir (göstərilən əsər, s. 6).

Bir sıra hallarda qohum olan sözlərin formal aralanmalarını fonetik dəyişikliklərlə izahını vermək mümkün olmayanda, etimoloji tədqiqatda morfolojiyanın üstün rolu meydana çıxmalıdır.

Məsələn, *osina=osika=osa=opsa...* arasındakı bu qədər kəskin fərqi nə ilə izah etmək olar?

Göründüyü kimi, fonetik dəyişikliklərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Söhbət yalnız morfoloji uyğunluqlardan gedə bilər. Bu nümunələr slavyan, hind-Avropa dillərində müşahidə olunmursa, digər qonşu dillərin lüğətinə baxmağa ehtiyac duyulur. Onların qrammatikalarında bu terminlərdə qeyd alınmış affikslərin işləndiyi sözdüzəldici modelləri axtarmaq lazımdır.

Ancaq lüğətlərdə³ belə bir iş görülməmişdir. “Qonşu xalqların” dillərindən götürülmüş bütün sözdüzəldici sxemlərin toplandığı və analiz olunduğu, morfoloji kodeksə bənzər bir elmi vəsaitin hazırlanmasının vaxtı çoxdan çatmışdır.

Hind-avropaşünaslar yuxarıda qeyd edilən ağacların adlarına sonuncu dəfə 80-ci illərin ortalarında müraciət etmişlər. T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov “Hind-Avropa dilləri və hind-avropalılar” adlı çox mühüm iki cildlik əsərdə ağacların hind-Avropa dillərindəki adları, xüsusilə də *osina*, *тополь* sözləri barədə fikir söyləmişlər.

Lüğətlərdə verilmiş etimologiya burda da təkrarlanır: (*H*)*osp*^h, german dillərində (qədim island. *osp* – “*osina*”, (qədim ingilis dilində *aspe*, alman *wespe*), Baltik xalqlarının dillərində metateza (yerdəyişmə)⁴ baş verdi.

¹ Bu müəllifin rus dilinə tərcümə olunmuş külliyyatına bax: “Избранные статьи по языкознанию”. М., 1950, s. 210

² Göstərilən toplu, II cild, s. 626

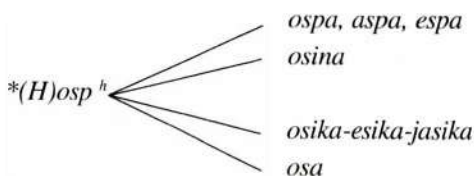
³ Yənə orada

⁴ Bax: Ю.В.Откупщиков. “Словообразование модели и этимология”. “Этимология-1967” toplusu, Moskva, “Наука”, 1969, s. 80

Bu kitabda istifadə olunan etimoloji metod şəkilçinin qərribə dəyişikliyinə qərribə izahı ilə xarakterizə olunur: *-ika* şəkilçisi ilə işlənən bəzi cənubi slavyan formaları “*оскорь*”, “*черный тополь*” mənalari verir. Bu ağacın slavyan dilindəki adı **aso-kor* – “с корой осины” (ağsaqovaq qabıqlı, ağsaqovaq qabığı ilə) kimi təfsir oluna bilər.¹

Nə Preobrajenski, nə Fasmer, nə də digər tədqiqatçılar bu orijinal formaların yaranmasını izah etməzlər, burada kök və şəkilçinin ilkin formasının necə olmasını təyin etmək çətinidir.

Bunlar mexaniki dəyişikliyə uğrayırsa, o zaman slavyan və digər hind-Avropa dillərində də bu kimi fonetik metamorfozlar mövcuddurmu? Kitablarda nə bu suallar, nə də onların cavabları yoxdur və forma uyğunsuzluğunu gerçəklik kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Türkoloqlar ağsaqovağın – “*осина*” – adını bəzi türk dillərində – tatar, başqırd dialektlərində və Altay türklərinin şivələrində tədqiq etmişlər. Bu formalar – *os, aspaq, apsaq, ausaq, absaq, uthaq, usak, osaq, busaq*² aşkar olunmuşdur.

“Türk nomenklaturası” “*осина*”nın hind-Avropa dillərinə münasibətinin tədqiqatçısı İ.Hoops təsdiq edir ki, slavyan dillərindəki *os* türk *os, ös* sözləri kimi görünür, bu, sözlərin alınmasının nisbətən sonrakı dövrünə aiddir, bunu tatar dilindəki *usak* sözü üçün də ehtimal etmək olar. Həm də türkcə *aps-* da qədim kök deyil, daha doğrusu, substitut və ya alınma söz deyil. Bütün türk adları hind-Avropa dillərindən çox erkən dövrdə alınmışdır, daha dəqiq desək, böyük

¹ Rus dilinin bütün etimoloji lüğətləri (Qoryayev, Preobrajenski, Fasmer və s.) bir-birini təkrar edir. Buna görə də oxucular üçün rahat olsun deyə, “Lüğətlər” toplusundan istifadə edəcəyik, ancaq konkret materialları daha mükəmməl olan M.Fasmerin dördcildliyindən gətirəcəyik.

² “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков”, “Лексика”, Moskva, “Наука”, 1997, s. 131

ehtimalla İran dillərindən". "Осина" ("Osina") məqaləsinin müəllifi E.R.Tenişev¹ (o həm də bütün bu nəşrlərin məsul redaktorudur) yazır ki, "Hind-Avropa dilləri və hind-avropalılar" kitabının müəlliflərinin və Fasmerin də istinad etdiyi Hoopsun variantı təkrar olunur.

Ancaq bu ağacın türkçə adlarının İran mənşəli olmasına dair fərziyyənin yaranmasından (1905) keçən onilliklər ərzində heç kəsə heç olmasa İran dillərinin birində Avropa və türk adlarının bənzərini tapmaq müyəssər olmayıb. Nə Hoops, nə də onun davamçıları bunu etməyiblər. Fərziyyənin özü isə, hər şeydən əvvəl (faktlara deyil) o ehtimala əsaslanır ki, Altay türkləri ruslarla rastlaşmamışdan öncə, güman ki, sakların dövründə Altayda olmuş qədim iranlılardan bu hind-Avropa leksikasını iqtibas edə bilərlər.

Bütövlükdə bu variantı qəbul edərək, E.R.Tenişev türk terminlərinin morfoloji fərqi iqtibasın iki mənbəyi ilə izah etməyə çalışmışdır: "Ardıcıl gələn formalarda *os, osak, usak* və *ausak, aspak* sözlərinə Sibirin qonşu türk dillərində iqtibasın iki qatında rast gəlinir: biri sonrakı dövrdür – Slavyan dövrü adlanır və digəri erkən dövrdür – İran dövrü: *aspa, apsa...* Bunun nəticəsində bütün bu adlar ulu hind-Avropa dil zənginliyi sırasına daxil olur. *Ясень* indi bütün Avropada, *осина* isə Avropada və Şimali Asiyada yayılmışdır. Hər iki adın tezliyi Avropada qərbə və cənuba doğru azalır, şərqə doğru artır. Bu meşə ağacları əsasən Avropanın şimalında və mərkəz hissəsində yayılmışdır. Materik buzlarının əriməsindən sonra onlar tozağacı, şam və söyüdlə birlikdə üzə çıxır və şimal ölkələrində sıx örtük yaradırlar (Hoops. 1905, 123-124).

Beləliklə, məlum olur ki, *осина* üçün praforma bərpası türk zəminində mötəbər deyil, yalnız hind-Avropa səviyyəsində mümkündür ki, bu da T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov tərəfindən "Индоевропейский язык и индоевропейцы" kitabında (Tbilisi, 1984, s. 626-627) **(H)osp^h* şəklində edilmişdir. "Осина"nın yenidən qurulması üçün digər türk praformalarını müqayisə edin: M.Ryasenen – **ab(u)s(-ak)* və E.Sevortyan – **apysaq...*²

Beləliklə, "осина" ağac (тополь, ясень) adlarının etimologiyası üçün edilən cəhdlərin xülasəsində nail olduğumuz "quru sonluq" budur ki, qədim söz yaradıcılarını hansısa ümumi bir şey birləşdirmişdir:

¹ "Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков", "Лексика", Москва, "Наука", 1997, s. 131

² Yəni orada

1. Ad Orta və ya Şimali Avropada meydana gəlmişdir.
2. İran dillərində belə ad olmamışdır, əgər olmuş olsa da, Avropa dillərindən alınma formasında olmuşdur.
3. Terminin türk dillərində yayılmasının məhdudluğu nəzərə alınaraq, (tatar, başqırd, sibir tatarları, altay) onun iqtibas olduğunu, uydurma İran dillərindən deyil, qərbi slavyan (*osa*) və german (*ospa*) və ya Baltik dillərindən alındığı yəqindir. Həm də alınma və mənimsəmə ləhcələrin birində son qapalı hecanın güclü ətaləti ilə yaranmışdır ki, bu da protetik samitin yaranmasına səbəb olmuşdur: **osa* > **osak*; **usak*, **ospa* > **ospak*, **opsak*, **apsak*.
4. Hind-Avropa dillərinin vasitələri ilə canlı forma və yenidən qurulumaların heç birinin mənşəyi təyin edilmir. Nəticə etibarilə, qədim Avropadakı qonşu olan slavyan və german dillərinin hansındansa alınmanın mümkün olduğunu hesab etmək lazımdır.
5. Bu halda, belə dillərin türk dilləri olduğunu güman etməyə əsas vardır: həm bünövrənin leksikası, həm də morfoloji sxemlər onlarda səmərəliliyi qoruyub saxlayır, bunların da əsasında, güman ki, nəzərdən keçirilən terminlər yaranmışdır.

Türklərin Avrasiyanın başqa ərazilərinə çıxışından sonra ağacların bitmədikləri yerlərdə onların adları termin kimi işlənmədiyi təqdirdə, nitqdə bu işlək hala çevrilmişdir.

Qədim türklərin sıx ünsiyyətdə olduqları Avrasiya etnoslarının dilləri türk mənşəlidir. Bu dillər türklərin öz dillərində istifadədən çıxmış sözlər üçün ideal saxlanma yeridir.

Görünməyənlər qalsın bir yana, türkizmlərin əksəriyyətini cəsarətlə köhnəlmiş sözlərin bu kateqoriyasına aid etmək olar. Türk dillərində ölmüş, başqa dillərdə yaşayan sözlər və rus lüğəti bu cür qalıq şeylərin anbarıdır.

Məsələn, *кошма* (qoşma) – açıq-aydın türk törəməsidir: *кош* (qoş) – “birləşdir, dolaşdır”, *кошма* – “birləşmə, dolaşlıq” deməkdir. Ancaq “войлочный ковер” (“keçə xalı”), “войлок” (“keçə”) artıq heç bir türk dilində işlənmir.

Өсө (*ös* ʹ) – “böyü” felindən oğuz-karluq dillərində qəbul olunmuş morfoloji sxem üzrə (“*imperativ + ik/ьк = isim – sifət*”) yaranır: өcik (ösik) – 1) “bitki”, 2) “tez böyüyən”.

Və başqa sxem üzrə “imperativ + -en (in), ün/ан= isim, 2) keçmiş zaman feli sifəti”: *өсөн* (*ösen*, *ösin*) – 1) растение (“bitki”), 2) выросшее (“böyümüş”).

Qırçaq dillərində başqa isim şəkilçisi ilə sözdüzəldici sxem qəbul olunmuşdur: “imperativ + ma (na, ba)/mä (nä, bä) = isim* *өсьмә* (*ösmä*), *өсьнә* (*öspä*)¹ – 1) растение (“bitki”), 2) (быстро)растущее – “(tez) yetişən, böyüyən”).

Oğuz-karluq mühitinə düşərək açıq mürəkkəb hecalı qırçaq şəkilçiləri birinci qaralı hecanın güclü olduğu dillərdə (buraya oğuz-karluq dilləri aiddir) son saiti itir. -ma (-ba, -na) şəkilçisi -m (-b, -n) olurdu: *өсим* (*ösim*) də belədir.

Осокорь – “qaraqovaq” şərq dillərində “dodaq harmoniyası”na uğramış “tezböyüyən”lə uyğun gəlir: (şəkilçi – *kip* (-kir)/*кыр* (-kyr) əsas feldən (imperativdən) isim və sifət düzəldir. Məsələn, *өт* (*öt*) – “deşib keç”, “yarıb keç”, “ötüb keç”, *Өткыр* (*ötkir*) – “iti”, “kəsərli”.

“Türk dilinin etimoloji lüğəti”nin müəllifi E.V.Sevortyan təəssüf ki, türk lüğətlərində bütöv bir termin meşəsi yaratmış, bu heyratamiz kökə kifayət qədər diqqət yetirməmişdir. Ancaq o, felin bütün fonetik variantlarını: *ös, üs, üth, üös, es* və 1) расти (“böyü”), 2) быстро расти (“tez böyü”) mənalarını göstərmişdir.

O, qırçaqların yaratdıqları terminlərin adını çəkmir, yalnız oğuz-karluq terminlərinə müraciət edir: “*өс*-dən yaranmış çoxsaylı törəmələr içində daha vacib olanı -m ilə qurtaran “inkışaf”, “artım” mənası verən isimlərdir: türkmən dialektlərində, qırğız, uyğur, dillərində *өс-үм*; qaraqalpaqca *өсүм*; qazaxca *өсім*; özbəkce *өсүм*; altay, tuva dillərində *өзүм*; xakas dilində *өзім*, tatarca *үсүм*; uyğurca *өсә өс-үм*. -мор ilə törəyənlər az yayılmışdır: *Өсмүр* – “yeniyyətə” və digər -мүр başqırd dialektlərində *үсмір*; özb. *өсмүр*, (*a)k* – ilə *өчүк*, *өсәк* – “bitki” (uyğurca), “boylu” (qaraqalpaq) və sair.²

Slavyan “*осика*”sında türk praforması **өсик*-ə gəlib çatmağa çox az qalmışdır, oradan da qırçaq dillərindəki *өсьнә*, *өськыр* sözlərinə qədərki məsafə çox deyildir.

...Slavyanlar süni incəni (*ö*) təbii incə ilə (*e*) ötürməyə çalışmışlar.³

Cənubi slavyan dillərində *есика*, *ясика* – “ağcaqovaq” (almanca *espe*, *wespe*) olması buna aydınlıq gətirir. Həmçinin, *ясень*.

¹ Kar samitli əsasdan sonra cingiltili samitli (*ö*) şəkilçi işlənmirdi.

² Э.В.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков”, Москва, “Наука”, 1974, I cild, s. 553

³ Heç də türklərin hamısı adekvat *ö* tələffüz etməmişlər.

Ağac adlarının yaxın və uzaq növlərə keçməsi haqqında “Hind-Avropa dilləri...” kitabının müəllifləri “Hind-Avropa dillərindəki ağac adlarının semantik sahədə mənalarının dəyişməsi” başlığında *ясень* > *бук* (göyrüş > fıstıq) mənasının yunan və ehtimal ki, alban dillərində dəyişməsi haqqında danışırlar.¹ Güman edirəm ki, Avropa dillərində (təkcə slavyan dillərində deyil) belə dəyişmələr olmuşdur: *осина* > *тополь* (ağcaqovaq > qovaq), *осина* > *ясень* (ağcaqovaq > göyrüş). Slavyan dillərində **esen* praforması rus dilinə *ясень* (göyrüş), serb-xorvat dilinə *jasen* mənəsi vermişdir. Ancaq latış dilindəki *josen* – “*ясень*” (“göyrüş”) bilavasitə **ösen* -dən yarana bilər. “*ösik*” > qədim ingiliscə *esc* – “*ясень*” (“göyrüş”, ingiliscə *ash*), qədim şərqçi alman dilində *asc* (*esche*) – “*ясень*” (“göyrüş”), qədim island dilindəki *askr* islandsayağı inkişaf etmiş, həm də **oskir*-in *осокорь* (qaraqovaq) kimi ümumgerman forması ala bilər, buradan da uqro-fin sözü *oško* – “*ясень*” (mari dilində) yaranmışdır. Ancaq Avrasiyanın qərb hissəsində *azkar* – “pəlidim növü”dür (baskca).

Beləliklə, mənə elə gəlir ki, qədim türk dialektləri qarşılıqlı inkişafın o dövründə bu cür terminologiyaya ehtiyacı olan hind-Avropa dillərinin lüğətinə müəyyən leksik töhfə vermişdir. Güman edirəm ki, bu sözlərin ilk mənaları 1) “bitki”; 2) “ağac”; 3) “tez yetişən” (böyüyən) ağac olmuşdur. Bu isə hind-Avropa lüğətinin inkişafının ən erkən mərhələsini göstərir.

Əşyalar sinfinin semantik ümumiləşdirilmiş mənasının daralması prosesində konkret əşyanın adı ola bilməsini bu halda ağac növlərinin hər iki – ümumi və “şəxsi” mənasını qoruyub saxlayan qazax sözü “terek” – 1) “ağac”, 2) “qovaq” göstərir. Düşünürəm ki, rus sözü *дыб* (“pəlid”) haçansa sadəcə “ağac”ı ifadə etmişdir, o zaman onun bir hissəsi (“budaq”) “*дыбина*” (“dəyəmək”) adı almışdır.²

...Müxtəlif tərtibatlı terminlərin paylanma sxemi göstərir ki, cənubi slavyan tayfaları başqa dillərdən sözlərin alınması dövründə daha çox oğuz-karluqlarla, eyni vaxtda germanlar daha çox qırpaqlarla əlaqədə olmuşlar.

...Slavyan dilləri ilk açıq hecəda güclü olduğu dillərdir və son samiti ehtiva edən heca strukturuna malik olan sözlərin tələffüz praktikasında qapalı hecalar açıq hecalara çevrilir, başqa cür desək, hər şeydən öncə *protetik a* (*o*) *saitini sözün sonuna əlavə edirdilər*. “Buna görə də **ösen/ösin* – *осина*, *ösik* isə *осика*, *есика*, *ясика* olmuşdur.

¹ Т.В.Гамкрелидзе и В.В.Иванов. “Индоевропейский язык...”, I cild, s. 625

² -*ина* şəkilçisinin tamın bir hissəsini adlandırmağa kömək etdiyini hesab edirəm. Məsələn, çex dilində *god* – “vaxt”dır, *godina* – “saat”dır və s.

Son hecası açıq olan qırpaq sözlərinin bir sıra Avropa dillərində son saiti mühafizə edilir: **əspä* > *əpsä*. Konsonantizm dəyişə bilirdi, ancaq tamamlayıcı hecanın açıq olması mütləq idi: **oswa* > *osa*.

Türklər və avropalılar “осина” (“ağcaqovaq”) adının tarixi boyunca ən azı iki dəfə qarşılaşmışlar. İlk görüş türklər tərəfindən ad verildəndə və bu ad avropalılar tərəfindən iqtibas ediləndə olmuşdur.

İkinci görüş, güman ki, min illər sonra Hun dövründə (bizim eranın ilk əsrləri) baş tutmuşdur. Nə qovağın, nə də ağcaqovağın bitmədiyi yerlərdən Avropaya gəlmiş türklər onların adlarını çoxdan unutmuş və ya tezböyüyən digər bitkilərə bu adı vermişdilər (məsələn, üzüm tənəklərinə – üzüm).

Və çox güman ki, Hun dövründə türklər Avropadan Şərqə – axırıncı məskunlaşma yerlərinə dönərkən *osa* (çex və polyakca), *wosa* – “ağcaqovaq”, “gümüşqovaq” (yuxarı luj; aşağı luj; german) və *aspa* – “ağcaqovaq” (qədim sak) kimi dialektlərdə qapalı son hecalı *osak*, *basak*; *aspak* > *apsak* qərbi slavyan sözlərini iqtibas etmişlər.

Germanca *aspa* Baltik dillərinə *apse* – “ağcaqovaq” (latış), *abse* (qədim pruss.) şəklində keçmişdir. Litva dilində ikinci tamsəsillik yaranmışdır: *apuše*, *apušis* – “ağcaqovaq”.

Bizə görə, leksik yuva belə yaranmış və inkişaf etmişdir. Mənzərəni bütünlüklə təsəvvür etmədən praformanın bərpası zamanı səhv etməmək çətin deyildi. Ümumi praformaların bir neçəsi bizə məlumdur: **opsa* (Fasmer), (*H*)*osp^h* (Qamkrelidze-İvanov) və sair. Həqiqətdə isə türk dialektlərində əsas feldən: *өсь* (*ös*’) – “böyü”, “boy at” yaranmış bir neçə canlı qədim forma vardır: *өсик* (*ösik*); *өськiр* (*ös kir*); *өсень* (*ösen*’; *ösin*’); *өсьнä* (*ös pä*); *өсьм* (*ös m*).

İki əsr boyunca antropofonikayla və fonologiyayla (hind-Avropa dillərində səs yarıqlarının yerləşməsinin xarakterilə) başı qarışmış elmi dilçilik açıq-aydın qohum olan leksemlərin formalarındakı dəyişikliklərin səbəblərilə məşğul olmuşdur. Və bu, bərpanın görkəmində qətiyyətlə ifadə olunmuşdur.

Prototipin bərpasının effektivliyi dünyanın ölü və canlı dillərinin hər şeydən əvvəl morfoloji, sonra isə fonetik sistemlərindəki oxşarlıqları bilməkdən asılı olduğunu dərk etməyin vaxtı gəlib çatmışdır.

Açıq-aydın fərqli morfologiyalı sözlərin ümumi praformasının bərpasına fonetik qanunların dəyişilməzlik prinsiplərini tətbiq etmək üçün heç də uğurlu cəhd deyil. Məsələn, *osina*, *osika*, *osa*, *opsa*, *ospa*... Təklif edilən iki praforma variantı: **opsa* – Fasmerin variantı və (*H*)*osp*” – Qamkrelidze ilə İvanovun

variantı – akademik elmdə və dilçilikdə qüvvədə olan etimoloji metoda çıxarılan hökmdür.

oсь* (*ös*) – “böyü” kökünün başlanğıc mənasının bərpası ilkin incəlik cizgilərinin (ösən*) salamat qaldığı daha bir qaranlıq sözün – *oсень* – genezisini başa düşməyə kömək edir. Türk dilində hərfi mənası “bitmiş”dir, ancaq slavyan dillərində “hər şeyin böyüyüb və yetişdiyi vaxt” kimi başa düşülürdü.

Ryazan şivəsində *ecень* – “*oсень*” (“payız”) deməkdir. (Sergey Yesenin də oradandır. İlk heca protetik samitlə açılan dialektdə *вечна* (bahar) sözü yaranmışdır. Orada sözün mənası praformanın başqa anlamını ifadə edir: “cücərtmə dövrü”, “bitkinin inkişafının başlanması”. Protetikanın xarakteri başlanğıc saitin dodaq saiti olduğunu göstərir: **ö* (*wösen* > *wösna*)¹.

Sözlərin bu yuvasına *ycень* – (baharın ilk günü), *ovсень*, *авсень* (F., IV cild, s. 170), (F., I cild, s. 59) də daxildir. Lüğətlər bu sözü “*oсень*” (*ecень*) sözü ilə əlaqələndirmirlər, onun ilkin mənasını Baltik və german dillərində tapmağa çalışırlar: “Qədim prus. *assains* – (*payız*), got. *asans* – *biçin*, digər *şil*, *aran*, *arn* – “*məhsul*” qohumdurlar” (F., III cild, s. 158).

İlkin mənbə ən başda aydın şəcərəyə sahib olmalıdır, german və Baltik paralelləri bundan məhrumdur. Onlar slavyan formalarından asılı leksemlərə daha çox oxşayırlar.

...Tam etimologiya yalnız işarənin qrafik ifadəli bərpası ilə mümkündür. Bundan əvvəl hazırlıq mərhələsi – leksik yuvanın, başqa cür desək, yaxın qohum dillərdəki və “qonşu” dillərdəki leksik uyğunluqların sisteminin qurulması lazımdır.

“Yuva” düzgün qurulmuşdursa, artıq bu pillədə mənbə – dil açılır və çox vaxt tam etimologiya zərurəti aradan qalxır (xüsusilə də, söhbət sonrakı dövrə aid olan qeyri-iradi alınmalardan gedirsə).

Mövcud “Etimoloji lüğət”lərin hamısı etimologiyanın yalnız hazırlıq mərhələsini bu və ya digər dərəcədə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir. Dünyada nəşr olunan lüğətlərin heç biri bu sxem üzrə etimologiyayı tam müəyyən edə bilməmişdir:

¹ Yeni saitin əlavə olunması özündən əvvəl gələn saitlərdən birinin sinxron köçürməsinə – reduksiyasına yaratdı. **pišen* > *pšeno*; **wesen* > *wesna*. Təkhəcalı sözdə kökdəki *nenь* > *ня*, *сон* > *сна*... ixtisar oldu. Dil sözdəki ilkin heca sayını qorumağa çalışdı – sinxron köçürmənin təbiəti belədir. Türkiyəlilərin kökləri də sinxron köçürmə yaratmışdır (*кобыз* > *кобза*), ancaq üçhecalı sözlərin də termin olduqları dövrdə sinxron köçürmə sona çatdı: *үлік* – “meyit” (tatarca) > *улика* (cinayətin maddi sübutu); *пандур* – “musiqi aləti” (qırğızca) > *бандура*.

a) leksik uyğunluqların dəqiq sisteminin bərpası; b) bərpa olunan formanın uyğun gəldiyi sözün növünün təyin olunması; c) adı həm də sözə çevrilmiş qrafik obrazlı işarənin – ilkin heroqlifin bərpası.

...İlkin heroqliflər haqqında müfəssəl danışacağımız başlıqda dil və yazı kahinləri tərəfindən: 1) “çuxur və cücərti”; 2) “ağac”; 3) “oraq və bitki” kimi təfsir olunan $\Psi_{\theta cb}$ (**ös*´) işarəsini göstərəcəyik.

Bu ilkin heroqlifin özü və adı sayəsində türk mənşəli dialektlər *θcb* – “böyü” əsas feli ilə gerçəkləşdi. Və müxtəlif dialektlərdə ondan isimlər yarandı:

θcik – 1) “bitki”, 2) “tezböyüyən”;

θcen’, *θcin* – 1) “bitki”, 2) “ağac, 3) “tezböyüyən ağac”

θcьma; *θcim*; *θcnä* – 1) “tez böyüyən”, 2) “bitki”

θckip; *θcьkəp*, *θckiu* – “tez böyüyən”

Felin inkişafı: *θcip* – “cücərti”; *θcipic* – “cücərtmə”

...Bizim eradan əvvəl III minillikdə qədim Misirdə onların dilində “cücərtmə” mənası verən *Osiris* adlı bitki tanrısına pərəstiş yarandı. Onu arxası üstə yerdə uzanmış adam kimi təsvir edirdilər. Onun bədəninin içindən **ös* heroqlifində olduğu kimi, şaquli cücərtilər çıxırdı.

Topa və çuxur

Beləliklə, ilk iki kateqoriyanın (“açıq-aydın” və “tanınan”) adı az və ya çox N.V.Qoryayevin, A. Preobrajenskinin, F.Mikloşiçin, M.Fasmerin “Etimoloji lüğətlərində”, inqilabaqədərki türkoloqlar P.M.Meliorskinin, E.E.Korşun, V.V.Bartoldun və sovet türkoloqlarından S.E.Malovun, A.N.Kononovun, N.A.Baskakovun, V.D.Araikinin, İ.Q.Dobrodomovun, D.S.Setarovun kitablarında, N.K.Dmitriyevin məşhur “Rus lüğətinin türk elementləri” əsərində çəkilir.

N.K.Dmitriyev 363 söz haqqında etimoloji məlumat verir. Y.M.Şipova “Rus dilində türkiizmlər” lüğətində “iki minə yaxın” türkiizm göstərir.

Ön sözün müəllifi, qazax akademiki S.Kenesbayev yazır: “Lüğətdə rus dilinə daxil olmuş iki minə yaxın söz var, onların çox kiçik bir hissəsi arxaizmlərdir, böyük hissəsi isə müasir rus dilinin leksikasına daxildir”.

Lüğət həmin müzakirədən bir neçə ay sonra akademik A.N.Kononovun redaktəsi ilə çıxıb.¹

Bu cür kitab (“Türkişmlər lüğəti”) həqiqətən də zəruridir və biz türkişmləri bir qapaq altına toplamağı öz üzərinə götürən müəllifə təşəkkür etməyə borclu yuq. Lüğətdən ilk iki kateqoriyanın – açıq-aydın və bilinən kateqoriyanın türkişmləri təqdim olunmuşdur. Əksər sözlər arxaizmlər kateqoriyasına keçmiş, bəzilərinə isə vilayət şivələrində rast gəlmək mümkündür.

Bu kitabın əsas çatışmazlığı bu tip lüğətlərin hamısına xas olan etimoloji metodun qeyri-mükəmməlliyidir. Fərdi, müəllif xüsusiyyəti daşıyan çatışmazlıqlara türk materialını zəif bilməsi ilə müşayiət olunur. Bu, müəllifə xüsusilə “qalın” və “incə” sözləri ayırd etməkdə mane olur.

Məsələn, şərqçi rus dilindəki *yüma* – “yığın, çoxluq” sözünü türk dilindən alınmış sözlərə aid edir, müəllif onu *oüma* (qazax, krım-tatar, türk, çağatay), *yüma* (tatar) “dərin çuxur” sözündən yaradır.

Oü, yü (məsələn, torpağı dərin, Ay şəklində, dairəvi qaz), daha doğru olanı onu qazax dilindəki *yüme* – (“qalaq, üst-üstə qalaqlamaq”) sözündən yaratmaq idi. Rus dilində başlanğıc incə sait qalın “y” ilə verilmişdir. Sonuncu isə yönlük halın (дательный падеж) göstəricisi ilə uyğun gəlir və təbii ki, adlıq hal bərpə olur: *yüma* – “yığın, çoxluq”. Ancaq əsla “çuxur” deyil.

Belə səhvlər ənənəsi ilk rus türkoloqlarından gəlir. P.M.Melioranski “İqor polku haqqında dastan”dakı türkişmlər haqqında Korş ilə etdiyi məşhur jurnal mübahisəsində *кощей* sözünün qırğız dilindəki *кошчы* (“şərik”, “müşayiət edən”, “qulluq göstərən” və hətta “muzdur”) sözündən yaranması fərziyyəsini irəli sürür.

Bu variant bütün rus dilinin etimoloji lüğətləri (o cümlədən Şipovanın lüğəti) tərəfindən və “İqor polku haqqında dastan”da İqor məğlubiyətdən sonra “qızıl yəhərdən *koşey* yəhərə keçib oturdu” ifadəsini “knyaz yəhərindən kölə yəhərinə keçib oturdu” kimi çatdıran tərcüməçilər tərəfindən də qəbul olunmuşdu. Həm də Konçakın “murdar Koşiy” ləqəbini də “murdar kölə” kimi tərcümə etmişdilər. İqora, Vsevoloda və digər knyazlara qalib gəlmiş Konçak xanı müəllif ona olan bütün nifrətinə baxmayaraq, tarixə uyğun olmayan şəkildə heç cür adlandırmazdı.

Səhv ondan yaranmışdı ki, ilk tərcüməçilər rus qavrayışına görə oxşar səslənən qırğız sözü *көш* – “birləşmə”, “cüt” (qoşa) və qazaxca *көш* – 1) köç; 2) köç etmək və törəmə *кошчы* – “şərik” (qırğız), *көшүңү* – “köçəri” (qədim qazax) ilə səhv salmışdılar.

¹ *Е.Н.Шипова*. “Словарь тюркизмов в русском языке”, Alma-Ata, 1976, s. 5

İqor Qayalı sahillərindəki uğursuz döyüşdən sonra knyaz yəhərindən köçəri yəhərinə keçib oturdu, başqa sözlə, “murdar köçərinin – Konçak xanın əsiri oldu”. “Murdar” təyini o zamanlar “bütpərəst”, “xristian olmayan” deməkdi.

Xristian müəllif əkinçi Rusiya ilə köçəri Vəhşi Çölün mübarizəsi dövründə Konçakı bütpərəst də, köçəri də adlandırıra bilərdi. **Кочууу* qədim rusların Koşşiy, Koşşeişşe dedikləri (bınlınlərdə uzun *у* – *Кочууу* deyilir) Ölməz Köçəri ümumiləşdirici ad-simvolun mənəbəyi olmuşdur.

“İqor polku haqqında dastan” təsdiq edir ki, bu söz hələ XII əsrdə mənfi mənada qədim rus dilində mövcud olmuşdur. Doğrudur, uzun səslər yazıda təsvir olunmurdu. O dövrün ədəbiyyatında qoşa saitli və ya qoşa samitli heç bir sözə rast gəlmək olmur (bınlınlərdə isə səsin uzunluğu dəqiq ötürülməklə, XIX əsrdə qeydə alınmışdır).

...“Az i Ya” çıxdıqdan sonra “Tarix məsələləri” və “Dilçilik məsələləri” akademik jurnalları kitabın 1976-cı ilin fevralında akademiklərin iclasındakı müzakirəsinin materiallarını nəşr etdilər.

“Ədəbiyyat məsələləri” jurnalı Akademiyaya deyil, SSRİ Yazıçılar İttifaqına aid idi, ancaq o da akademik “məsələlərdən” geri qalmamağı qərara almış, akademiklər B.A.Rıbakova və D.S.Lixaçova, müxbir üzv N.A.Baskakova məqalə sifariş verilmişdi.

Redaktor M.Ozerov mətnləri alıb məni məqalələrlə tanış etdi və ümumi sərlövhədə mənim də cavabımı dərc etməyə razılaşdı. Redaksiyanın niyyətini bilən alimlər məqalələrini geri götürdülər. Baskakovun məqaləsində söhbət elə Koşeydən gedirdi.

Hörmətli türkoloq mənə xatırladırdı ki, hərəkət edənin (iş görəninin) şəkiliçisi *-çi* (*-şti*, *-şşi*, *-ci*) felə deyil, yalnız ismi əsasa birləşə bilər. Ancaq *көчү* – qazax dilində yalnız fel mənəsinədir – *köç*. Beləliklə də, *көчү-уу* birləşməsi nəzəri və praktiki olaraq mümkün deyil. Cavab məqaləsində mən cunqarlarla müharibə zamanı yaranmış xalq nəğməsindən götürülmüş sözləri nümunə göstərdim:

*Кара таудын басынан
Көчү келеди...*

(С вершин Каратау
Кочевые спускаются...)

Karataunun başından
Köç gəlirdi...

Hələ XVIII əsrdə *kəuç* həm fel, həm də isim mənasında idi.¹ Buna görə də ondan hərəkəti icra edənin adı yarana bilirdi. Sonradan təkcə fel mənası qalanda bu termin dövrünü başa vurdu və iki neologizm yarandı: *kəuçne* – “kəç” və ağır çəkili frazeoloji termin: *kəuçneâi* adam – “kəçəri”, hərfi mənası “kəçəri adam”. Mənə elə gəlir ki, onun əvəzinə müasir dilə qədim qazax sözünü gətirmək olar.

Dili təkcə yeni fikirləşib düzəldilən sözlərlə deyil, həm də unudulmuş sözləri yada salaraq zənginləşdirmək olar. Qonşu xalqların lüğətlərində onlar çoxdur. Məsələn, macar dilində *aacui* – “dülgər” (*ағаччи) qazax dilində də **ағашшы* – “ağacçı” idi. Bu söz mənanı daha dəqiq ifadə edir, nəinki *ағаш устасы* – “dülgər”. Hərfi mənası “ağac ustası”dır. Xarrat-mebelçini belə adlandıрмаq olar. Ancaq onların da hamısı usta deyil.

* * *

İşin icmalı slavyan dillərində türklizmləri tədqiq edənin – türk-slavyan araşdırmasının mütləq şərt kimi təkcə türkoloq deyil, həm də slavyanşünas olmasının vacibliyini göstərir. Slavyan materiallarını bilməsi sayəsində o, qədim türklərin tarixi leksikonundakı çox şeyi bərpa edə bilər. Materialı bilmələri “xalis slavyanşünaslara” sərhədboyu leksikasının və morfologiyasının tədqiqində daha da irəliyə getməyə kömək edir. Xüsusən də lüğətdə hansı sözün sərhədboyu, hansının yerli olduğunu dərhal ayırd etmək çətinidir.

“Sözlər morfoloji sistemlərin ifadəsidir” şəklində olan (düzdür, o hələ dərsliklərdə yazılmayıb) pozulmaz bir qanun inkar edilir. Lüğətlər hər bir sözü başqalarından təcrid olunmuş halda, leksemin aid olduğu morfoloji növü təyin etməyə çalışmadan təhlil edir.

Məsələn, professor Şanskinin 200 min tirajla nəşr olunan “Rus dilinin qısa etimoloji lüğətində *чучело* – “müqəvva” sözü *чукча* (çukça) – xalqının adı ilə əlaqələndirməyə çalışılır.

Y.Şipova *чучело* – “müqəvva” sözünün kökündə türk sözü olduğunu görəndə Dmitriyev ilə razılaşıb. Ancaq *чуче* (çüçə – uyğurca) olması ilə razılaşmır. Və başqa bir türk əsasını təklif edir: “Ehtimal olaraq burada qırğızca *чочу* – “qorxmaq, diksinmək” sözünü göstəririk”.

¹ Qazax dilində olduqca çox sayda qeyri-qrammatik səciyyəvi ayrılmazlıq bildirən “fel-isim” kimi söz vardır. Məsələn: *моу* – 1) kef məclisi, qonaqlıq; 2) özünü təchiz et, özünü doyur. *Көч* – 1) birləşmə, 2) birləşdir və s.

Qərar qəbul etməyə bir qədər yaxınlaşıldığı görünür. Ancaq əvvəlcə bu sözün morfoloji sistemdəki yerini tapmaq lazım gəlir. Və belə bir sistem var – bu, “vasitələrin” adlarıdır (slavyan dillərində, “fel + vasitənin şəkilçisi = isim” sxemi üzrə yaranmış müəyyən dinamik funksiyaya malik olan əşyaların).

Bəlkə də, slavyan dillərindəki ən qədim addüzəltmə sistemidir: *седло* (“yəhər”), *зеркало* (“güzgü”), *метла* (“süpürgə”), *вело* (“avar, kürək”), *шило* (“biz”), *мыло* (“sabun”), *сверло* (“burğu”), *пыгало* (“qorxuluq”), *чучело* (“müqəvvə”)...

Son iki söz açıq-aydın sinonimlərdir. Onlarda yarım kalka da görmək olar. Yayılma sahəsi türk-altay *чочу, чучу* – “qorx” sözünün fel əsası kimi istifadə olunması gerçəkliyini ehtimal etməyə imkan verir. Türk kökü və slavyan şəkilçisi qarışıq əhalinin yaşadığı müşahidə olunan bölgələrdə tez-tez rast gəlinən yerli (lokal) ikidillilik şəraitində bu birləşmə mümkündür.

Belə hallar, ehtimal ki, çox qədim zamanlarda, dillərin yaranmasının erkən dövrlərində baş verirdi. “Morfologiyanı hiss etmək” çatışmazlığı tədqiqatçını bəzən səbəblə nəticəni səhv salmağa məcbur edir: *черемша* (çöl sarımsağı, qara soğan), *черемшукка* (gilas), *allium ursinum* bitkisini (qara soğan, ayı sarımsağı). Şitova *sarımsaq* (azərb.), *сарымсак* (qazax, tatar, qırğız), *sarymsak* və *sarmysak* (türkcə) sözündən yaradır.

Forma ilə fonetika arasındakı cüzi uyğunsuzluğa baxmayaraq, *черемша* onu türkizmə aid etmək lazım gəldiyini göstərir. Ola bilsin ki, türk sözü olan *sarımsaq* hansısa “s”-yla (və ya “ʒso”) danışan dialektə düşmüş və oradan rus ədəbi dilinə qadın cinsi formasında (*черемша*) daxil olmuşdur” (III cild, s. 387).

Ancaq alınmanın istiqamətini təyin etmək üçün göstərilən mənbənin özünün etimolojiyinə inanmaq lazımdır. Rus sözü “*черемша*”nın yardımı olmadan türk dillərindəki “sarımsaq”ın genezisini təyin etmək mümkün deyil. Güman edirəm ki, oğuz-karluq dilləri üçün xarakterik olan *çeremša* > *çeremşak* türk sözünün məhz ilkin mənbəyi olmuşdur.

Altayın türk dillərində *черемша* – “yer məhsulu”dur: *чep* – “torpaq, yer”, *emiş* – “bar”, “tərəvəz” deməkdir. Bu təbii cazibədar bitkinin xüsusiyyəti ona slavyan mühitində də şöhrət gətirmişdir: *čremoš* (slavyan dilində qara soğan, çöl sarımsağı), *српшмуш* (serb-xorvat – ədviyyat kimi istifadə etməyə yarayan yabanı bitki növü). Rus dilində qaçılmaz son sait meydana çıxır – *черемша*. Və oradan da polyak dilinə: *черемша* keçir. Həm də german dillərinə də yayılır: *kermüse* – (ing. – yabanı sarımsaq, soğan), *ramsen* (eyinilə, alman dilində).

Ad digər məhsula da keçir: *черемуха, черѣмха, черѣма* (qədim rus, rus, ukr.) *čremša, sremša* (sloven), *tremcha* (qədim çex), *stremcha* (çex), *čremcha* (slovak), *tremcha* (polyak). Baltik dillərində bu ad quşarmuduna keçir.

...Beləliklə, mənə elə gəlir ki, rus sözü *черемуха* "s"-yla danışan türk dialektində "sarımsa"dır və sonradan qapalı son heca ilə tələffüz edilmişdir. Nəhayət, sözün yolu budur: "çer-emiş" (türk) > *черемуха* (slavyan) > sarımsak (türk).

Çeremşa – türk sözüdür, ümumslavyan dillərinə düşməyi ona xüsusi mənə qazandırmışdır.

* * *

Dmitriyev ("Leksikoqrafiya toplusu", s. 29, 1958) *отава* – "çalınmış otun yerində bitən təzə ot, xora" (Dal 2., 709) haqqında yazmışdır: "Geniş yayılmış türk sözü olan "ot"dan yaranmışdır, bundan da rumin sözü "otava" (xora) çalınmış otun yerinə çıxan təzə ot) yaranmışdır.

Maxek (Etym.slovn., s. 345) burada önlükdən yaranmış *явить* (göstərmək) qohum sözün olduğunu görür. Otpembski (Gram. jez. litwskiego, I cild, Varşava, 1958, s. 369) bu sözün Litva dilindəki *atolas* – "otava" (çalınmış otun yerinə çıxan təzə ot) sözündən götürüldüyünü deyir.

Fasmer bu sözün Şərqi slavyan (rus, ukr., belarus), Cənubi slavyan (serb, xorvat, sloven), Qərbi slavyan (çex, slovak, yuxarı luj., aşağı luj.) dillərində yayılmasının coğrafiyasını göstərir. Son iki dildə birinci hecanı açan protetik samit meydana gəlir: *wotawa*. Fasmer hesab edir ki, *забава* (əyləncə) və *забыть* (unutmaq) "*отава*" – sözü də **tyti* (kəkəlmək, tosqunlaşmaq) sözündən əmələ gəlmişdir.

...Ümumslavyan yayılması ehtimal yaradır ki, türkizm ulu slavyan dilinə də keçmişdir, belə bir ehtimal slavyanşünaslıqla qəti şəkildə istisna edilir: termin ümumslavyan dilində vardsa, deməli, türkizm deyil.

Şipova Dmitriyevi dəstəkləyir, ancaq onun kimi o da leksik inkişafın mexanizmini gözdən keçirməyi təklif etmir. Beləliklə, "ot" "otava"dən əvvəl böyümüşdür və "çalımdan sonra çıxan ot" olmuşdur?

Tədqiqatçılar türk fel yaranmasından xəbərdar olmuş olsaydılar, onda hər şeydən əvvəl Litva dilinin əsasına yerləşmiş *atolas* – *otava*" (> *latış, atols* – *eynilə*) və qıpçaqca **ot-taw* – 1) "otlamaq" (heyvan haqqında), 2) "ot biçmək" felinin oğuz-karluq formasını bərpa edərdilər: **ot-la* 1) (otla), 2) otu biç. Müasir qazax dilindəki *ommay* ilə müqayisə edin.

İlkin mənə ("otla") məcazi mənələrdə qərbi slavyan dillərində daha dəqiq mühafizə olunmuşdur. Müqayisə edin: slovenca *otaviti se* – "möhkəmlənmək", çexca *otaveti se* – "dincəlmək, qüvvə toplamaq". Ancaq digər slavyan dillərində (Litva dilində olduğu kimi) artıq semantik irəliləyişlə daxil olub: "otu biç > biçilmis ot > biçildikdən sonra yenidən böyümüş, biçilməyə və otlamağa yarayan ot".

Belə təkamül məhdud ərazilərdə dominantlıq təşkil edən (hunlar?) etnosun digərlərinə yalnız biçimdən və otarıldıqdan sonra istifadə etməyə icazə verdikləri tarixi şəraitdə baş verə bilərdi. Sistemin qurulması üçün bir nümunə kifayət deyil, xüsusən də *zabava* ("əyləncə") sözü *быть* ("olmaq") sözü ilə qətiyyətlə əlaqəsi olmayan başqa kökdən olduğuna görə. *Забывать* ("unutmaq") ilə *zabava* ("əyləncə") sözünü yalnız önlük yaxınlaşdırır. Ancaq sistemləşdirmə üçün bu kifayət deyil.

Ancaq redaktor O.Trubaçov bu fərziyyəyə inanmış və irəli getməmişdir: *-ava* (ava) "şəkilçisi"ni bütün "qafiyələnen" sözlərdə – *трава* ("ot"), *слава* ("şöhrət"), *zabava* ("əyləncə") ayıraraq qeyd etmişdir. Bu kəşfini o, sonradan "Slavyan dillərinin etimoloji lüğəti"ndə daha geniş şəkildə göstərmişdir.¹

Müəllifin etiraf etdiyi kimi, "bu kəşf 1972-ci ildə Leypsiqdə keçirilən qeyri-ənənəvi etimologiya simpoziumunda və sonrakı ədəbiyyatda diskussiyaya səbəb olmuşdur".²

Yaranan diskussiyada çexoslovakiyalı linqvist V.Şaura çıxış edib bildirir ki, sadə fel **taviti* yoxdur, ancaq "önşəkilçili *otaviti* feli var", bundan da *otava* ismi yaranmışdır. Çexoslovakiyalı mütəxəssis *-ava* şəkilçisinin olması ehtimalı ilə razılaşmamış və leksik mənası məlum olmayan bu elementi açılmayan *-tava* əsasının elementi saymağı təklif edir.

Sonluqda protetik saitın meydana gəlməsinin artıq izahı var: bu, ilkin açıq hecanın yaratdığı tələffüz ətalətinin nəticəsidir. **ottaw(a)* (Türk sözü olan *otar*-dan ("otlaq")) yaranmış *omapa* sözündə olduğu kimi). Güman ki, Baltik etnosları həmin zamanda qonşuluq etdikləri oğuz-karluqlardan **ot-la* əsasını qəbul etmişlər.

Bu etimologiyı belə bir məlumatla yekunlaşdırırıq: uzun samitlər slavyan dillərində və yazısında sadələşirlər. Qədim rus yazılı mənbələrinə heç vaxt qoşalaşmış (gücləndirilmiş) samit olan *sözə* rast gəlinmir. Yaxın keçmişdən başlayaraq *русский* yazılır, salnamələrdə və "İqor polku haqqında dastan" da yalnız *русский* yazılmışdır.

¹ O.Trubaçev. "Приемы семантической реконструкции. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей", Москва, "Наука", 1988, s. 220

² "Этимологический словарь славянских языков". I buraxılış, s. 168

Görünməmiş türkiizmlər (quru ot, darı, buğda, saman)

Biz demişdik ki, Şitovanın “Lügət”ində əsasən açıq-aydın və bilinən türkiizmlər təqdim olunmuşdur. Türk slavyan araşdırmaçılığın *bilinən* türkiizmlərin çevrəsini bu fəslə “xalis slavyanşünas”ın *görünməz* adlandırdığını da daxil edərək genişləndirir.

Türkiizmin tədqiqi slavyan dilçisinə nə fayda verə bilər? Alınma leksində slavyan morfoloqiyasının xüsusiyyətləri açıq nəzərə çarpır. Onlar “yad” strukturlu sözlərin mənimlənməsi zamanı üzə çıxır. *Otava* (< *ottaw*), *otapa* (< *otar*), *ocuna* (< *osen*), *ocuka* (< *osik*) misallarının sonunda son hecanı açan protetik sait meydana çıxır.

Bu qanunauyğunluğu bilmək ulu slavyan dilinin əsas təsnifat əlamətini – ilkin hecanın strukturunu başa düşməyə kömək edər.

Sözün əvvəlindəki sait özünü inamsız hiss edir, ancaq sözün sonundakı samit kimi müdafiəsiz deyil. Müxtəlif dialektlərdən rus dilinə *орало* və *рало* (“xış”), *оружие* (“silah”) və *ружье* (“tüfəng”) kimi sözlər keçmişdir ki, **or-* əsasını təkcə *орати* – “şümləməq” (qədim slav.) sözündən ayırmağa imkan verir, həm də bu əsası (başlanğıc saiti itirmiş) *рѣти* (qazmaq), *рѣть* (qazmaq) (**or-umu*) sözlərində təsəvvür etməyə imkan verir.

Ulu slavyan dialektlərində güman ki, paralel olaraq iki infinitiv forması fəaliyyətdə olub: *-iti*; *-ati* (**or-iti*; **or-ati* – əkin üçün yeri şümləməq). Ümumslavyan dillərində bu forma müxtəlifliyi yaxın mənalarda möhkəmlənib: sloven dilində *orati* – şümləməq, *riti* – qazmaq, serb., xorvat – *орати*, *рѣти*.

[Slavyanşünasların aşkar etmədikləri daha bir mövzu – infinitiv formalarının qəbilə rəqabəti: *-iti*; *-ati* – “ikimərtəbəli infinitivlərin” yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, rus dilindəki *работать* (işləmək) və ukrayna dilindəki *робити* ilə ümumi əsasa *раб-*, *роб-* sahibdirlər, ancaq rus felində ikiqatlı şəkilçi var: **раб-umu* > *рабѣть* > *рабѣть* > *работ* (*a*) + *ати*...

Yaxud başqa bir misal: rusca *артачить*, *артачиться* – “həsləmək, həslənmək (geriyə addım atması)”. Lügətlər (Preobrajenski, Fasmer və s.) bunu “*рѣт*, *рот*”-dan yaradırlar. Türk-slavyan araşdırmaçı əsası əksmənalı *арт* (“geri” – qazax, tatar və s.) və infinitivin ikiqat törəməsi olaraq görür: 1) *арт-ати* – “geriyə addımlamaq”, 2) **артачи-уть* – mənə dəyişmədən.

Növbəti başlıqların birində biz *учи-ти* sözünün etimologiyasına baxacağıq: *уч* – bilik (qədim rus). Yenidən tərkib hissələrinə ayrılması nəticəsində yalançı önlük *y-* və imperativin yalançı şəkilçisi ayrıldı: **y-um-u*. Və nəticədə *um-u* > *um-u* və *um-umu* fellərinin yarandığı [*-um-* ayrıldı].

Ancaq *orati* və **oriti* hallarında təbəqələşmə baş vermədi. Slavyanşünas bu felləri bir-birinə yaxınlaşdırmır. Lüğətlər onlar üçün fərqli əsaslar axtarırlar.

Türk-slavyan araşdırmaçısını türk *or* – “çuxur”, “yarğan”, “qazılmış yer”, “şırım” sözü cəlb edir.

E.V.Sevortyan bu sözün bütün fonetik variantlarını göstərir: əksər türk ləhcələrində – *or*, bəzilərində – *ur* (tatar, başqırd) və bir halda – *var* (çuvaş).¹ Demək olar ki, bütün dillərdə bu söz isim kimi, yalnız xakas dilində fel mənəsində çıxış edir: *or* – “qazmaq”.

Ancaq kökdən olduğu kimi, bu leksemədən digər dialektlərdə feli isimlər yarandığına görə, – *oro* (< **orow*), *ura* – elə həmin ad bildirən mənalarıyla – “qazma”, “çuxur”, “oyuq” – ehtimal etmək olar ki, ən başlanğıcda – şəkilçisiz qrammatika dövründə *or* (*ur*) leksemi sankretik, yəni feli isim idi. Və sonra (artıq təkcə ad mənəsində) “qonşular”ın dilinə düşür. Məsələn, moŋqol dilində *ur* – “çuxur”, “mədən”, “qazma” deməkdir. Sevortyanın **orow*-dan² əmələ gətirdiyi türk sözü *oro* xüsusi maraqlı doğurur.

Mənim fikrimcə, bu bərpanın doğruluğu bu formanın uqro-fin və slavyan dilləri tərəfindən iqtibas edilməsilə təsdiq olunur. Müqayisə üçün: *orow* – “qazma”, “yarğan” (komi) səhvən birbaşa türkcədəki *or* (*ur*)-dan³ yaradırlar. Məncə, slavyan dilindəki *rov* sözü **orow*-dandır, “*рыть, рою*”⁴ sözlərindən deyildir, xüsusən də “Lüğətlər” bu ad bildirən formanın sadalanan fellərdən yaranmasının morfoloji mexanizmini göstərmir. Bəxtə-bəxt deyirlər. İndi Litva dilindəki *rūvas* – “qazma” və qədim prus dilindəki *rawys* sözlərinin qərbi slavyan dilindən iqtibas edildiyini sübut etmək çətin deyil. Ancaq yunan dilindəki *οροϋ* – “qazma” (latın transkripsiyası *uros*) birbaşa türk dilindəki **ur*-dan yaranır. Yayılmanın genişliyi sözün çox qədim olduğunu göstərir.

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков”, М., “Наука”, 1979, s. 446

² Yənə orada

³ В.И.Лыткин, Е.И.Гуляев. “Краткий этимологический словарь коми языка”, М., “Наука”, 1970, s. 207

⁴ Фасмер. III cild, ss. 487-488

Semantik inkişafın qanunauyğunluğu – təkcə əkinçilik prosesinin adı tez-tez başqalarına keçir: *naxatb* (“şümləməq”) = *жатb* (“biçmək”) = *nacmu* (“otarmaq”). İlk heroqlifləri bərpə etmədən səbəbi başa düşmək mümkün deyil, leksik yuvanın yaranmasının hazırlıq mərhələsində bu dəyişkənliyi təsdiq etmək lazımdır. Məsələn, slavyan sözləri *nauu* (“şümlə”) və *nacu* (“otar”) formadan çox, semantika cəhətdən bir-birindən çox uzaqda dayanırlar.

Qədim çex dilindəki *pahati* – “otarmaq”, yəqin ki, daha qədim mənanı saxlayır. Bunu türkcədəki *pah* (**bak*) – “otar” təsdiq edir. Buradan *pahan*, *bakan* – 1) “çoban”, “rəhbər”; 2) “stimul”. İkinci (artıq ad bildirən) məna – yer şümləməq, becərmək haqqındadır. Həm də – *bağça* – “bostan”, “bağça” (**ot-laq yeri*).

Yəqin ki, heyvandarlıq dövründə türkcədəki *ory* – “şümlə” felinin birinci mənası itmiş və başqa bir söz “biç” feli yaranmışdır. Və əkinçilik alətinin taxıl üçün çuxur hazırlamaqda istifadə olunan iti əsanın adı, deyəsən, slavyan dillərində toxunulmaz qalıb: **oruk* > **oruga*, bundan da *оружие* (“yaraq”), *оруде* (“alət”) və son nəticədə *оружье* (“silah”) yaranıb. Türk dillərində başqa semantika qalıb gəlir: *orak* (qazax), *urak* (tatar), *oruk* (türk dialekti).

Alətin adı elə bu əsasdan yaranmış digər əkinçilik termini ilə formal olaraq uzlaşır: *oruk*, *uryk*, *oroq* – “toxum” (türk).

İndi slavyan dilindəki səsləşmənin təsadüfi olmadığını ehtimal etmək olar: *zopox* (*zrax*, *zrox*, *zrou*). Ümumidən konkretə keçid “bitkilərin adları” mövzusu üçün xarakterikdir.

Əkinçilik və heyvandarlıq terminləri bir ümumi kökdən əmələ gəlir. Bu, etnogenez prosesinin də mürəkkəb olmasını göstərir: çarpazlaşdılar, qəbilə ittifaqında birləşdilər, “xalis heyvandarlar”ın və “xalis əkinçilər”in cəmiyyətləri bir dövlətin xalqı kimi qaynayıb-qarıxdılar. Bunlar fərqli etnik qəbilələr də ola bilərdi: ulu slavyan və ulu türk qəbilələri.

Daha güclü etnosun qələbəsi ilə başa çatan uzun və fəal ikidillilik şəraitləri yaranırdı. Və qalıb dil əriyən qəbilənin qrammatikasının və leksikasının əsas xəzinəsini özündə daşıyırdı.

Tam etimologiya prosesində hind-Avropa nümunələri ulu türk *ür* (*ur*, *or*, *ar*) – 1) “şümləməq” (dən üçün çala hazırlamaq) = “şümlənmiş” (çala, çuxur); 2) “səpmək”, “əkmək” = “toxum”, 3) “biçmək” = “oraq”, “dəryaz” sözlərinin inkişafının epik mənzərəsinin bərpasına kömək edər.

Sözlərin affiksə yaranması dövründə *orak* (*urak*) – 1) “xış”; 2) “oraq”, “dəryaz”, *oruk*, *orok*, *uruk* – “toxum” meydana çıxır. Və ilk dənli bitkinin adı – *arpa* (ulu qıpçaq > ümumtürk) yaranır.

Bu baxımdan Sevortyan bir neçə dialekt formasını nümunə göstərir: *arfa*, *arba*, *abra*.¹ Lüğətin müəllifi bu əkinçilik termininin bütün türk dillərində mövcud olduğunu təsdiq edən izahlar verməyə məcburdur: “Türklər, hər halda uyğurlar, hələ XI əsrə qədər müxtəlif əkinçilik bitkilərinin (taxılçılıq, üzümçülük, bağçılıq) becərilməsi ilə tanış idilər, bunu *lingvistik göstəricilər sübut edir* (kursiv mənimdir – müəl.), başqa tarixi məlumatlar haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur. Xüsusilə də arpanın becərilməsi ilə bağlı o qədər uzun sürən ənənələri var ki, hətta öz əksini zərb-məsəllərdə də tapmışdır”.²

Tədqiqatçılar bu türk sözünün mənbəyinin axtarışında yenə də İran mənsəli olması fikrinə meyil edirlər, baxmayaraq ki, İran dillərində birbaşa və dolaylı uyğunluqlar yoxdur. Diqqət yetirilməsi lazım olanın başlıcası budur ki, sözdüzəltmənin xarakteri İran deyil, məhz türk morfoloji növünə aid olduğunu təsdiq edir.

Bəzi müəlliflər türk dilində belə bir sözün olduğuna əsaslanaraq, onun qədim İran dillərində olmasını inamla şərt qoyurlar, sanki türklər özləri onu yarıda bilməzdilər: mütəqabil sözün İran dillərində *arba* şəklində mövcud olması, oradan da qədim türk dilinə *arpa* şəklində keçməsi və qədim türk dilində çoxsaylı *arpala* – “arpa yedizdirmək”, “ata arpa vermək”, *arpalan* – “arpa almaq” və s. törəmələrlə yayılması “ehtimal olunur”.³

Daha dəyərli məlumat elə həmin səhifədə, arpanın ən qədim dənli bitkilərdən olmasından bəhs edən “Arpanın qədimdə yayılma sahəsi” başlığında verilmişdir. Arpa becərilməsinin ilkin yayılma sahəsi Ön Asiya və Şimali Afrika (qədim Misir) ilə məhdudlaşır.

Arpa Avropada yalnız neolit dövrünün sonunda məlum olur və tunc dövrünün (bizim eradan əvvəl IV-I əsrlər) üstünlük təşkil edən bitkisi olur.

...Arpa bir çox xalqlar üçün ilk tarixi dənli bitki olmuşdur. Bunu “çörək = arpa”, “taxıl = arpa” mənalarının eyniliyindən başa düşmək olar.

Qədim iranlılar bu bitkini türklər kimi adlandırmamış və adlandırmaq ənənəsinin nə qədər sürdüyü barədə semantik inkişaf göstərir: *jav* – “arpa”

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь ...”, s. 176

² Yenə orada

³ Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. “Индоевропейский язык и индоевропейцы...”, II cild, s. 656

(fars), *yava* – “dənli bitki” (avest). Qonşu dildə: *yava* – 1) “taxıl”, 2) “arpa” (qədim hind).

Yunan – *αἰφίτων* (alfiton) – “arpa” – əsası alban dillərindəki *elp* – “arpa” ilə oxşardır, bunun qarşılığını qədim Çin dilində *glip* – “düyü dənələri” və slavyan dilində *hleб* – “çörək” (sloven dilində *hleб*, çex dilində *chleb*, yuxarı luj. *kleb*) tapırıq. Lüğətlər slavyan sözünü german *hlaifs* – “çörək” (qot dili), *hleifr* – “çörək” (qədim isl.) dillərindən törədirlər. Bunun yeganə sübutu german dillərində bu terminin oxşarının olmasıdır.

Baxmayaraq ki, german və slavyan formalarında “rəvan səslərin metatezası”nın fəaliyyəti – slavyan dilləri üçün səciyyəvi olan, beləliklə, alınma (alban dilindən?) sözdə hecanı açmağa cəhd göstərən **elp > help* fonetik qanunu görünür. German dillərində yuxarıda göstərilən səs birləşmələri dəyişdirilmişdir.

(Mənasının təfsirindən asılı olaraq, adı ilə söz – məfhum olan **arpa > *al'pa > al'f > 'el'p* sözlərin qrafemi bərpə olunandır. Və biz tam etimologiyada rus sözləri *хлябъ* (“dərinlik, çuxur”), *хлебать* – “yemək” (“duru xörəyi”), *хлюпать* (“şappılda(t)maq, fırçıldı(t)maq”) bu qanunla uzlaşdıqlarını görürük. Və hətta *хлеб* – “pəyə”də.

* * *

Türk adı olan arpanın dünyanın əkinçilik terminləri sırasında müəmmalı İran dialektindən alınma söz kimi deyil, türk əkinçilərinin söz yaradıcılığı əsəri kimi layiq olduğu yeri tutsa, yalnız onda *arpa* sözünü irland dilindəki *arbar* – “çörək”, “taxıl”, latın dilindəki *arvus* – “şum üçün ayrılan yer”, *arvum* – “şum yeri”, *aro*, *arö* – “şumlamaq”, “şumlayıram”, latış dilindəki *aru* – “şumlayıram”, Litva dilindəki *ariu* – “şumlayıram”, yunancadakı *apow* – “şumlayıram”, qədim rus dilindəki *opю* – “şumlayıram”, bolqarcadakı *opa* – “şumlayıram”, sloven dilindəki *oram*, *orjem* – “şumlayıram”, serb-xorvat dilindəki *opem* – “şumlayıram”... ilə müqayisə etmək hüququ yaranar.

Görünür, bu fellər təxminən eyni vaxtda bir-birinə yaxın olan ərazilərdə, yaxud ümumi bir ərazidə, bir dövlətin sərhədləri içində qəbilə ittifaqlarında yaşayan, bəzilərinin dilləri zaman keçdikcə hind-Avropa dilləri adlanacaq olan insanların arasında yaranmış və yayılmışdır. Bu ittifaqa türk qəbilələri də daxil idi: *oru* – 1) “şumlamaq”, 2) “biçmək”; *oram* – 1) “şumlayıram”, “biçirəm”.

* * *

Slavyan əkinçilik leksikonu (kotana qədərki dövr) inadla türk leksikonu ilə səsləşir. Bu materialların müqayisəli öyrənilməsi ən qədim, tarixdən əvvəlki əkinçilik texnologiyasını kəşf edir – ilk əkinçilər torpaqda gəvənlə şırım açmırdılar, torpağı ucu iti olan ağacla deşirdilər, əmələ gələn çuxura dən atırdılar.

Sancma əkinçiliyi haqqında ucuiti, sancma aləti olan nizə ilə bağlı slavyan fellərinin **kon-u* (sonradan *kon-ai*) – “şumla” və onun əmələ gətirdiyi *çala*, *çuxur* kimi sözlərin mənalari məlumat verir. İti ucu yerə vururdular, açıq-aydın *coq* – “vur” (qazax) felindən əmələ gəlmiş *coqa* (rusca *coxa* – “xış”) ilə yerdə şırımlar açmırdılar. Bu alətin forması və zərbə endirilən zamandakı üföüqi vəziyyəti haqqında törəmə sözlər bəhs edir.

İlkin heroqlif yazılarında yerqazan alət, yəqin ki, üföüqi xətlə təsvir olunurdu, buna görə də mənalari da yaranırdı: *coqa* – xış (qazaxca), *coqai* – “düz dur!”

(Slavyanca *coxa* – “iti sancma alət”. Bunu *coxa* – “buynuz”, *coxamü* – “buynuzlu” semantikasının yayılması göstərir.

Cyк – “itiüclü ağac” – ilkin dialekt formasıdır. Zaman keçdikcə ilkin məna *coq* (“vur”, yəni yerə) inkişaf edərək, universal “vur” (“döy, döyəclə”) mənasını qazanıb. Beləliklə də, törəmə *coqkı* 1) “alət”, 2) “əməd” (qazaxca) yaranıb. İnkişafın bu mərhələsində söz german dillərinə düşür. Müqayisə edin: *shock* – “zərbə” (ingiliscə).

Qazax dilində *coqa* sözündə *coqaiııı* – (“əkinçi”), slavyan dillərində bu cür mənalı sözlər digər əsaslardan yaranmışdır.

Və digər qırpaq sözlərində əkin texnologiyası, həmçinin, zərbə ilə əlaqəlidir. Müqayisə edin: *çaban* – “xış”, *çabançı* – “əkinçi”. Əsas *saba* – “vur”, “döyəclə” də ola bilər və **sab*, *şab* – “kəs” də ola bilər. Ola bilsin ki, kətməni, pəli əvvəlcə belə adlandırmışlar.

...Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq, ehtimal etmək olar ki, slavyan dilindəki *naxamu* – “şumlamaq”, “yeri əkin üçün hazırlamaq” sözündə semantik inkişaf baş vermiş və nəticəsi dialekt formalarının mənalərində əks olunmuşdu: *nəxamu* > *nəxamu* > *nuxamu* – “itələmək”, “dürtmək” (itiüclü aləti).

...Həmin dövrdən qazax sözü olan əmək alətinin adı da bizə gəlib çatmışdır: *kazyk* – “iti paya”, *kaz* – feli və qazmağın nəticəsi olan – “çuxur, qazma”.

Bütün bu terminlərin hamısı Şumer və qədim Misir mədəniyyətindən əvvəl olmuş xışın və givin, nizənin və payanın yalnız döyüş aləti kimi istifadə olunduğu sanma əkinçiliyi dövrünə aiddir.

İndi biz *ceb* – “ək”, “səp”, *cebyuu* – “səpən” tipli qazax sözlərini *ceü* (“ək”), *cev* (“əkin”), *сеятъ* (“səpmək”), *семя* (“toxum”), *сыть* (“səpgi”, çexcə *siti* – “səpmək”, qədim slavyanca *cemu* – “səpmək”) rus sözləri ilə müqayisə edərək, onlara daha diqqətlə yanaşacağıq. **Se* əsası latın dilində *serō*, *sēvi*, *satum* – “səpmək”, latış dilində: *sēt*, *seju*, Litva dilində *sieti*, *seju* və bir sıra german dillərində yayılmışdır.

* * *

Qədimdə yaranmış slavyan sözlərinə leksik mütəqabillik sistemini türk lüğətlərinin məlumatlarını hesaba almadan yaratmaq olmaz. Bu müddəə zaman keçdikcə daha aydın olacaq.

Şitovanın görmədiyi türkizmlər çoxdur və onların hamısının xülasəsi məqalənin məqsədinə daxil deyil, buna görə də mövzunun çərçivəsi ilə – əkinçilik terminologiyası ilə məhdudlaşırıq.

Пишеница sözünü (buğda), qədim slavyan dilində – *пшеница*, serb-xorvatca – *вишеница*, qədim slavyanca *пшено* – “*пшено*”, polyakca *pszono*, çexcə *přano*, *přeno* (təmizlənmiş dən) ilə əlaqələndirirlər (F., III cild, s. 417). Burada həm fonetik, həm də semantik yaxınlıq şübhəsizdir. Serb-xorvat sözü *пшена*, *шена* (“yonca növü”, “yaxşı yem bitkisi”) bir qədər fərqli məna daşıyır. Lüğətlər məna yaxınlığını izah etmirlər.

Lüğətlər tərəfindən təklif olunan yaranma ehtimalını qəbul etsək, o həm də izah olunmazdır. Məchul keçmişin qədim feli sifəti **р̄шенъ* – “döyülmüş” **р̄хати* – “döyülmüş”dən yaranmışdır (F., yenə orada).

Semantik inkişafın təklif olunan ardıcılıqda *пшено* – (“təmizlənmiş dən”, “*yulaf unu”, “*un”) birinci yerlə müşayiət olunur, onun ardından – *пшеница* (“dən”, “dənli bitki”) və sonra *пшена*, *шена* (“yonca növü”, “yem bitkisi”) gəlir.

Təəccüblüdür ki, *сено* ilə (qədim rus, qədim slavyan, bolqar, sloven, çex, slovak, yuxarı luj.), *siano* (polyak), *sano* (koşub), *syno* (yuxarı luj), *сијено* (serb-xorvat), *сiно* (ukr.) arasındakı əlaqəni görməmişlər.

Ona ancaq Baltik dillərində (Litva *šienas*, latış *siens* > fincə *heinä* – “quru ot”) qarşılıq tapdılar. “Посеянное” (“əkilmış”, “səpilmış”) sözünün *сею* (“səpirəm”, “əkirəm”) sözündən yaranması etimologiyasını və *sekno* sözündən *ceky* yaranmasını fonetik mülahizələyə görə inkar etmək lazımdır” (F., III cild, s. 601). Ancaq heç bir qərar təklif olunmur.

Türk-slavyan araşdırmaçısı gərək başlanğıc forma olaraq qazax dilindəki *pişen* – “quru ot” *piš* – “biç”, “kəs” sözlərini təklif edərdi. Digər türk dillərində “biç”, “məhsulu toplama” mənaları qalmışdır.¹ Və ən heyratəmiz olanı budur ki, *piš* felinin türk dillərində başqa mənası da var: “yetiş”. Və *pişen* törəməsi “yetişmiş”, “dəymiş” mənasını da verir ki, bu da slavyan dillərində “buğda”, “darı” kimi söz-məfhumların yaranmasına imkan verir.

Lüğətlərdə əkinçilik terminologiyalarının qeyri-qənaətbəxş işlənilib hazırlanmasını bir çox nümunədən görmək olar. Türk materialları və “xüsusi hind-Avropa leksikası” əhatə olunmamışdır.

Məsələn, bütün slavyan dillərində yayılmış *npoco* – “darı” sözü onunla səsleşən (hətta uzaq sözlə) istənilən sözlə bəxtə-bəxt müqayisə edilir: “Güman ki, *npoco* – “darı” ilk başlanğıcda “ləkəli”, “ala-bəzək” mənası daşıyıb, yunan dilindəki *περχυοος* – “ala-bəzək”, “qədim hind dilindəki *prcnis* – “ala-bəzək” sözü ilə əlaqəlidir” (F., III cild, s. 379).

Şəksiz, yunan sözü olan “*Tiuros*”-a “buğda”, “buğda dənəsi” (latın transkripsiyası *puros*) qədim slavyan dilindəki *нырѡ* – “darı”, “pərvinc” (buğda növü) sözünə müraciət etmək tapmacadan qurtulmağa kömək edər. Yəqin ki, ümumslavyan dilində bu söz yunan dilindəki orijinala yaxın tələffüz edilmişdir: **нырѡс*.

Qədim slavyan dilində son samiti tələffüz açıqhecalı formada təqdim olunmuşdur: *нырѡ*, ancaq ümumslavyan dilində dənli bitkinin adı başqa dialekt görünüşü almışdır: son hecanın açılması protetik saitle icra olunmuşdur – **нырѡсо* > *нѣрѡсо*. Bu zaman zəif saitin qanunauyğun itxarı – sinkop baş verir: **пырѡс* + *a* > *прѡса* > *прѡсо*.

Protetik saitin -a > -o dodaqlanması ümumslavyan dilində hələ çox erkən baş vermişdir, bunu biçilmiş otun (quru ot “*seno*”) slavyan adlarının heyratəmiz uzlaşması sübut edir. Yalnız serb və xorvat dillərində sonluqda “a” olan ilkin formaya yaxın formalar saxlanmışdır: *нуена*, *уена* – “yem otu”.

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь ...”, II cild, s. 158

* * *

Türk əkinçilik terminlərinin və həmçinin (yolüstü) *-ma* ilə olan adların nəzərə çarpan uzaq keçmiş barədə slavyan əkinçilik termininin tarixi xəbər verə bilər: **solma* (qərbi slav. *sloma*, cənubi slav. *slama*, şərqçi slav. *soloma*).

Fasmer: "Ulu slavyan dilindəki **solma* latış dilindəki *salms* – "saman", qədim prus. *salme* – "saman" yunan dilindəki *χαλαμοσ* – "qamış", "saman", "şaplaq", latınca *culmus* – "saman", "saplaq", neoxarca *kulmänts* – "qarğı", "qamış" sözləri ilə qohumdur. Daha sonra qədim hind sözü *çalākas* – "saplaq", "sünbül", *çilas* – "tarlada qalmış sünbül", "başaq" ilə əlaqəlidir. Bax: Qrautman... Meye-Vayon... Pedersen... Holthauzen... Şmit... Valde-Hofman... Ulenbek... Torp..." (F., III cild, s. 173).

Buraya minilliklər keçəndən sonra türk yazısına qayıtmış *calam* – "yazmaq üçün qarğı" da əlavə oluna bilər.

Ancaq yolun başlanğıcı qırpaq sözü *sol* olaraq qalmaqdadır: *sol*, *solma* – 1) "solmuş ot", 2) "solğun", 3) "cansız", "süst". İndi qazax dilində *solma* – "əriştə" sözü var. Ərzaq formal əlamətə – süstlüyə, ölüvaylığa, cansızlığa görə belə adlandırılmışdır. İtalyan makaronlarını və vermişellərini, nə qədər ki, qazanda olmayıblar, belə adlandırmırlar. (Qədim türk dilində semantik təkamülün mərhələləri görünür: 1) *sol*, *sol* tərəf, 2) zəif, 3) *sol*, (yəni zəngin *solsun*), 4) "azal, zəriflə, yox ol, *soluŝ* – "solmaq"¹)

Türk dilində *sol* – 1) "sol" (tərəf), 2) "cansız ol", *solmak* – "solmaq", *soluk* – *soluq* (Qırpaqcadakı *solma* uyğundur). Ancaq termin kimi *solma* (başqa konkret mənayla olsa da), görünür, yalnız qazax dilində qalmışdır.

Ulu slavyan **solma* sözünə leksik yuva qurarkən onun yanından ötüb-keçmək səmərəsiz olardı. Xüsusən də, hind-Avropa və semit dilləri etimologiya üçün nə morfoloji, nə də leksik əsaslara sahib deyildirlər. Ulu türk termininin bu qədər geniş yayılması faktı bir neçə etnosun ümumi ərazilərdə – ola bilsin ki, qədim Ön və Kiçik Asiyada qonşu olduqları zamanlarda, xalqların birlikdə fəal əkinçilik texnologiyalarını mənimsədikləri dövrdə ona olan tələbatı göstərir. İnanıram ki, həm də digər hind-Avropa, slavyan terminlərinin bu tematik sinfinin etimologiyası türk materialları olmadan keçinməz.

¹ Вах: "Древнетюркский словарь"...

Nəticələrə doğru

Türk-slavyan araşdırmaçısı rəsmi məcburi biliklərdən başqa nəyə sahib olmalıdır? Slavyan nitqində türk sözlərinin qanunauyğun dəyişikliklərinin mexanizmi biliyinə:

Hecanın yenidən qurulması qanunu. İlk hecanın quruluşu istənilən dilin başlıca təsnifat əlamətidir (bu barədə daha müfəssəl "Az i Ya", Alma-Ata, 1975 və "Yazının dili" Roma, 1998 kitablarında). Slavyan dilləri açıq hecaya tərəf meyil edir, bu isə o deməkdir ki, təkhecalı söz dövründə onun quruluşu BA (samit-sait) olmuşdur.

İkihecalı söz dövründə B-A + B-A. Səciyyəvi tələffüz ətaləti yaranır ki, bu da başqa heca quruluşuna malik olan leksemin iqtibası zamanı mənimsənilən sözün formasında xarakterik dəyişikliklərə gətirib çıxarır: ətalət danışıq qapalı hecanı açıq hecaya çevirməyə məcbur edir. Praktikada hecanın açıq hecaya dəyişdirilməsinin bir neçə universal üsulu əmələ gəlmişdir:

- a) Sözü əvvəldə saitdən qabaq protetik samit (dodaqlanan *w*, yaxud qırtlaq *h*) yaranır.

Məsələn, *осемь* > *восемь*, *ойлык* > *войлок*. Dillərarası səviyyədə **omo* – kişi, adam > *homo* (latın), *womo*, *uomo* (italyan).

Bu qanunauyğunluğu bilmək slavyan sözü *pora* – "vaxt" ilə latın sözü *hora* – "vaxt" yaxınlaşmasına və möcüzəli şəkildə italyan və ispan dillərində təkrar olunan **ora* (saat) sözünə çevrilən latın dilindəki **ora* sözünün ilkin formasını bərpa etməyə imkan verir.

- b) Digər slavyan dillərində birinci hecanı başqa üsulla – ilkin saitin itirilməsilə açıldılar. Bu dialektlərdən rus dilinə *ружье* < *оружие*, *рундук* – "oturacaq" < *орундук* – "oturacaq" (türk.), *рыть* < **орutti* – "şümləməq", *рашай* < *орашай* – "əkinçi", *ртачитьсяся* < *артачитьсяся* – "geri-geri getmək" (at haqqında) sözlər daxil olmuşdur.

- c) Son hecanı protetik sait *a* (*o*) əlavə etməklə açıldılar. Ən erkən dövrlərdə bu halda sinkop – kök saitinin ixtisarı baş verirdi: *pišén* > *pšéno*, *šéno pyrós* > *próso*, *čer-emiš* > *čeremša*, *esen* > *vesna*, *kobyz* > *kobza*. Hecanın yenidən qurulmasının ideal nümunəsi: türkcə *алачук* (*алач-уч*) – "alaçiq" > *лачуга* (*ла-чу-га*) – "koma".

d) Nadir hallarda hecanın açılması üçün son samit itirdi: *pyrós* > *пырѡ* (qədim slav.), *cnacubo!* (“Allah himz eyləsin”) > *cnacubo!* (sağ ol).

Bu hadisə ilə ilk dəfə biz sonrakı şumer dövrünün (bizim eradan əvvəl II minillik) leksikonunda rastlaşırıq: *ti*, *tir* – “həyat” > *ti*, *tud* (*doq*) > *tu*, *kir* – “torpaq”, *ki*, *kur* (“dağ”) > *ku* və sair.

* * *

Hecanın yenidən qurulması qanunu (*HY*) universal xarakterə malikdir: o, planetin bütün dillərinə xasdır və bir çox fonetik qanunların əsasını təşkil edir. Məsələn, slavyan dillərində saitlərin metatezası samitlə başlayan hecanın qovşağı ilə mübarizədə hecanı açmaq zəruriyyətinin diktəsinə görədir: **borda* > *broda*, *brada* – “*бopодa*” (“saqqal”), *zolto* > *zloto*, *zlato* – “*золото*” (“qızıl”). Birinci açıq hecanı ikinciyə yaxınlaşdırmaq cəhdidir.

[Bu qanunauyğunluğu bilmək slavyanca *rot* (*rut*) – “ağız” və türkcə *ort* (*urt*) – “ovurd” (ağız boşluğu) və ya slavyanca *lud* – “xalq”, “insan” və qədim germanca *liut* – “xalq” və türkcə *ult* – “xalq”, “millət” sözlərini eyni leksik yuvaya daxil etməyə imkan verir.

Ancaq bu formalardan hansının birinci (qapalı hecalı və ya açıq hecalı) olduğunu yalnız ilkin heroqlif işarələrinin bərpasından sonra inamla söyləmək olar. Fonetik və “tarixi-mədəni mülahizələr” bu mərhələdə daha kömək etməz].

Əgər rəvan samitin (*l*, *p*) digər istənilən səslə qovşağını belə rəf etmişlərsə də, italyan dilində istənilən samitin qovşağı hecanı açan bir uzun samitlə əriyib bitişir. Bu fonetik qanunun (“İtalyan refleksi”) fəaliyyəti latın və yunan sözlərinin mənimlənilməsi zamanı görünür: *doktor* > *dottore*, *advokat* > *avvocato*, *Neptun* > *Nettuno*.

Latın dilindəki gücləndirilmiş (ikiləşmiş) bütün sözlər qədim italyan dilindən alınmadır: *terra* – “torpaq”, *gibba* – “donqar”, *stella* – “ulduz” və sair. Bu bəyanatı eşitmək romansüinaslar üçün sadəcə qanqaraldıcı olacaq, belə ki, uşaqlıqdan onlara bir aksiom məlumdur: İtalyan dili XV əsrdə vulqar (sadə xalq) latın dilindən yaranıb.

Ancaq onlar sübut edə bilmirlər ki, həm açıq, həm də qapalı hecaya dözümlü münasibət göstərən latın dili samitlərin (təkcə *sanct* – “müqəddəs” nəyə desən dəyər) istənilən birləşməsinə qarşı gücləndirilmiş (ikiləşmiş) samitli qovşağa çevirmək ehtiyacı duymuşdur. Ancaq italyan dilində bu, sistemli şəkildə baş vermişdir və həmişə qovşaqda ikinci samit qalib gəlmişdir. Nə üçün? Ona görə ki, hecanı məhz o açmışdır.

* * *

...Və bunun əksinə olan mənzərə türk dilinin oğuz-karluq qollarındakı gücləndirilmiş samitlərlə olan sözləri müşahidə etdiyimiz zaman qarşımızda açılır. Məsələn, qıpçaqca *ystyk* – “isti”, “qaynar” > *yssyk* – “isti” (oğuz-karluq).

Burada heca samiti qovşaqdakı birinci samitdir və o qalib gəlir, çünki oğuz-karluq dilləri daha çox qısqançlıqla qapalı hecalılığa riayət edirlər, nəinki qıpçaq dilləri. Sonuncular, yəqin ki, slavyan və digər açıqhecalı dillərlə uzunmüddətli əlaqədə olmaları nəticəsində açıq hecaya qarşı o dərəcədə dözümlülük qazanmışlar ki, açıq hecanın ətaləti qıpçaq sözünün də formasını dəyişir: türkcə *ulud* – (“böyük”, “ulu”) > *uly* (qazaxca), türkcə *küçük* (“kiçik”), *kişi* (“kiçik”) – qazaxca.

Hecanın yenidən qurulmasının ideal nümunəsi: türkcə – *uruk* (“qəbilə”, “nəsil”) > *ru* (“qəbilə”, “nəsil”) – qazaxca.

* * *

Heca strukturunun tələbinə uyğun olaraq şəkilçilərin forması fərqlənir:

Türk qolları	Oğuz	Qıpçaq
Hecanın quruluşu	Qapalı heca (ON)	Açıq heca (AH)
İstiqamət, yönlük hal	<i>-a/, -ə, -e</i>	<i>-ha, -ka/ge, -ke</i>
Keçmiş zaman feli sifətləri	<i>-an/ən, -en</i>	<i>-ahn; -kan/gen, ken</i>
Feli isimlər	<i>-ьm/-ьm</i>	<i>-ma/mə, -me</i>

Qıpçaq sözlərinin ən çox nəzərə çarpan fərqlərindən biri budur: qıpçaqlar başlanğıc səsini protetik qırtlaq **j* səsi ilə açıq-mürəkkəb tələffüz edir, bu da alınan səs birləşməsinə dəyişdirib *dž, ž, č, dʒ, tʒ* çevirirdi. Oğuz-karluq dillərində *j* başlanğıc süni hissəni (protezi) qəbul etməmişdir və buna görə də təmiz tələffüz olunmuşdur.

Başlanğıc *j* səsinə olan belə münasibəti biz Avropada da görürük. *Yaponiya* almanca *Yapon*, fransızca *Japon*, ingiliscə *Capon* oxunur. Türkiyə türkləri, özbəklər, uyuğurlar *Yapon*, qazaxlar, qaraqalpaqlar, noqaylar, bolqarlar *Japon*, qırğızlar *Capon* və s. oxuyurlar.

[Slavyanlar və qıpçaq türkləri *i* səsindən əsas imperativ felin şəkilçisi kimi istifadə edirdilər. Slavyan dillərində *i* səsi indi də məhsuldardır.

Qıpçaq dillərində sözlərin şəkilçilərində, əsasən samitindən sonra *i* səsi hecanı açan qırtlaq protezi ilə çıxış edir: **-ki (-ke)*. Məsələn: *is* – “qoxu”, *iske* – “qoxula” (qazaxca).

Qədim qazax dilində, yaqın ki, **iski* olub: bu formada söz ümumslavyan dilinə düşüb, orada yenidən hissələrə ayrılıb, çünki felin öz şəkilçisini “tanyıblar”: **iski* > *isk-i*. Ad mənası bildirən yalançı əsas ayrılır: *isk* – “иск” (*no-uck* – “axtarış”). Fel fonetik cəhətdən dəyişilmiş formada qalır: *uuqu* – “axtar” (*sk* birləşməsi incə samitdən qabaq incə *uq* səsinə çevrilir: *mpeck* (“şaqqıltı”) > *mpeuu* (“şaqqılda”), *bleck* (“parıltı”) > *bleuqem* (“parıldayır”).

Digər tərəfdən, sözün önlükdən fonetik asılılığında da türk təsiri hiss olunur: *no-uck* sözündə əsas və önlük müxtəlif xarakterli saitləri saxlasalar da, digər önlüklü törəmələrdə sinharmoniya türk sözlərində olduğu kimidir: *обыск, розыск* (“axtarış”) ikinci hecanın səsinin xüsusiyyəti başlanğıc səsin xüsusiyyətinə tabe olur.

...Söz ikidilliliyin ən qədim çağlarının birində itilə ov etməyin mənimsənilməsi zaman slavyan dilinə keçmişdir. Oğuz-karluqların (məən rahatlıq üçün bu terminlə qeyri-qıpçaq türkləri qeyd edirəm) bu müştərək layihəyə töhfələridir: *isle* – “axtar”, *isledi* – “iylədi”, “axtardı”.

Slavyan dilində yenidən hissələrə ayrılması **(i) sled-i* – “след-и” oldu. Əvvəlki önlüklə üst-üstə düşdü: *i-sled-i*. Uydurma ad ayrılır: *sled*.

...German-slavyan araşdırmaçısı Fasmerin əsərinə yazılmış olan ön sözün müəllifi B.A.Larin düzgün olaraq qeyd edir: “Qeyri-dəqiqliklər, səhvlər, özünü doğrultmayan müqayisələr Fasmer tərəfindən rus-türk və rus-fin-uqor münasibətlərinin şərh zamanı “Lügət”də özünü göstərir. Baltik materialının istifadəsində də yanlışlıqlar var” (F., I cild, s. 8).

Bunlar təbii xətalardır. Slavyan dillərinin etimologiyası yalnız slavyanşünasların və ya german-slavyan araşdırmaçıların deyil, Baltik-slavyan araşdırmaçıların, uqro-fin-slavyan və digər araşdırmaçıların birgə səyi nəticəsində öyrənilməyə ehtiyac duyulur.

Hck, sled sözlərini türk-slavyan araşdırmaçısı iştirak etmədən tədqiq etmək mümkün deyil. Əks halda, *uck* sözünün ingilis *to ask* (“soruşmaq”) sözündən (F., II cild, s. 140), *sled* sözünün Litva *slidus* (“hamar”, “sürüşkən”) (F., III cild, s. 168) sözündən törəməsi fikri ilə razılaşmaq lazım gələcək].

* * *

Beləliklə, ilkin hecanın ətaləti türk leksikasında aydın görünən *uj = ud* = *ut* – “inək”; *kajyn = kadyn, katyn* – “arvad”, “həyat yoldaşı”; *ajak = adak, atak* – “ayaq” və sair sözlərdəki *j/di/d, t* səs əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur.

Hind-avropaşünaslar öz sahələrində tədqiqat apararkən bu əvəzlənməni müşahidə etməmişlər.

Ancaq bir leksik yuvaya *roj* və *rod*, digər yuvaya isə *staja* və *stado* slavyan sözlərini daxil etmək olar.

Bu əvəzlənmə zahirən bir-birindən uzaqlaşmış sözlərin qohum olmalarının təsdiqinə xidmət edir və bu əvəzlənməni bilmədən kiril əlifbasında qalın **Ш** – “*şa*” adlandığını, incə **Щ** – “*sta*” adlanıb “*şia*” oxunmasını başa düşmək mümkün deyil.

Müxtəlif dillərdən olan sözlərin yaxın qohum olduqları məlum olur:

Almanca *ja!* = slavyanca *da!* (“hə!”).

Almanca *ein* = slavyanca *edin*, *adin*, *odin*.

Yaxud ingiliscə *J am* – *mən varam* (*mənəm*) (latın trans. *ajem*).

İran: *ad am* – *mən varam* (*mənəm*) (*az am* – variant)

(İran sözündə qərbi slavyan *az* – “*mən*” sözünün qarşılığını axtarmaq lazımdır).

İngiliscə *you* – “*şən*” (latın transkripsiyası *ju*).

Ümumgerman: *du* – “*şən*”.

Bu anlaşılmayan böyük əvəzlənmə Misir, qədim semit və şumer dillərində öz izini buraxmışdır. Belə bir kəşfi etmək üçün ümumi dilçiliyə əvvəlcə bu qanunauyğunluğun son dərəcə aydın şəkildə özünü büruzə verdiyi türk dillərini kəşf etməlidir. Hətta bu əvəzlənmənin yazılı təsdiqi də mövcuddur.

Qədim türk əlifbasında bu hərflərlə yanaşı, bir neçə heroqlif də var ki, ayrı işləndikdə söz-məfhum ifadə edir, mürəkkəb sözün tərkibində işləndikdə öz adlarının ilk səsini ifadə edirlər. Bunların içərisində *mən D – jaj* (rusca transkripsiyası *üüü*) – 1) “günəş”, 2) “kaman” hərf-heroqlifini əsas hesab edirəm. Hər *j* səsini ifadə edir.

Avropa əlifbasında oxşar hərf – *d* səsini ifadə edir. Güman ki, qədim türk yazısının itirilmiş çeşidlərində də belə olub: *d*. O zaman Günəş allahının adının (*Дай-бог, Даж-бог, Даждь-бог*) və lənətlənmənin (*eü-boozy!* **jaj-boozy!*) yaranması məlum olur. Ola bilsin ki, *day* – “gün” (ingilis), *dag* (alman) da qədim türk *jaj* – “günəş” (= **daj*) ilə bir leksik yuvaya daxildir.

Əgər *j/f/dʒ/di/d/t* əvəzlənməsini şifahi hesab etmək mümkün olsa, onda qazanılmış *j/d,t* konstruksiyası yazı təbiətinin məhsulu kimi görünür. Yalnız yazılı sözlərdə *D* gah *j*, gah da *d* oxunmuşdur. Belə oxunmuş bu yazılı sözlər dillərə daxil olmuşlar.

Qeyd

Hecanın yenidən qurulması haqqında bilmək təkcə slavyan dillərindəki türk sözlərini tədqiq edən türk-slavyan araşdırmaçısına lazım deyil, həm də istənilən sahədə ixtisaslaşmış linqvistə lazımdır. (İlkin hecanın ətaləti (İHƏ) ailə və zaman sərhədi tanımadan dillərdə fəaliyyət göstərmişdir. Açıq hecalı qədim hind müqəddəs adı Brama (Brhm > Brahma) və qapalı hecalı semit yazısı ilə konsonant şəkildə – BRHM olaraq ötürülmüş bibliya adı Abrām (Abraham, Abrahm) ərəb tələffüzündə eynilə İbrahim kimi səslənmişdir. İlkin olan hansıdır? İndi bizim üçün daha vacib olan şey etiqadları ilə bəşərin fəvqünə yüksəlmiş bu böyük adların qohumluğunu görməkdir.

Bu qanuna tabe olan forma dəyişikliklərinin ümumi səbəblərindən savaşı, izah oluna bilinməyən, bütün bunlara baxmayaraq, etiraf edilməsinə ehtiyac duyulan bəziləri də var.

“Qıpçaq türklərinin dillərində saitlərin arasında “κ” səsinin cingildəməsi kimi fonetik qanun da ardıcıl fəaliyyət göstərir. Kar qırtlaq səsi qrammatik təkamüldə intervokal vəziyyətdə olur və “q” səsinə çevrilir: *жақ* – “*жги*” (“yandır”), *жагы* – “*жечь*” (“yandırmaq”), *жагар* – “*будет жечь*” (“yandıracaq”); *тик* – “*теш*” (“tik”), *тигу* – “*шить*” (“tikmək”), *тигис* – “*шитье*” (“tikmə”) və sair.

Bu qanun bir vaxtlar slavyan dialektlərinin də işarəsi idi. Məsələn, protetik saitin əlavə olunmasıyla son hecanı dəyişdirərək, slavyanlar da həmçinin, qırtlaq səsinə cingiltili edirdilər: *jaruk* – “yarğan” (türkcə) > *яруга* (qədim rus), *alaçuk* – “koma” (türkcə) > *лацуга* “koma”, *syrmak* – “keçə xalı” (qazaxca) > *сермяга* – “qaba parça” (qədim rus)¹.

Hətta *бедняк* > *бедняга* (“kasıb”, “fağır”) neologizmində də.

Bu qanunauyğunluq bir çox slavyan sözlərinin ilkin konsonantizmini bərpa etməyə imkan verir.

Məsələn, *жги* – “yandır”. Sinxron köçürülmüş formadır. Fel şəkilçisi meydana gələnə qədər kök saiti necə idi? Görünür, cavabı çex *žhati* – “yandırmaq”, serb, xorvat *жагрити* – “yandırmaq” və rus əyalət *жагра* – “ağacgöbələyi”, “yanmış piltə” (Dal) sözləri verir.

Fasmer ulu slavyan sözü **dego* ’dan yaratmağı təklif edir: **dego* – “yandırırım” (F., II cild, s. 39).

¹ *Asyrğa* (“qulaq bəzəyi” – qədim qazaxca) > *syrga* (“sırğa” – qazaxca) > *серьга* (rusca)

Mən hesab edirəm ki, qazax dilindəki *жак* – “yandır”, *жагы* – “yandırmaq”, *жагады* – “yandırır”, “yandırar”, *жагар* – 1) “ağacgöbələyi”, 2) “yandırar” sözünü də analizə cəlb etmək lazımdır. Ağacgöbələyinin adı rus mühitinə düşərək, sait şəkilçi qazandı ki, bu da sinkop yaratdı: **жагара* > *жагра*.

* * *

Türkologiya və slavyanşünaslıq üçün fonetik qanunauyğunluq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bu zaman o, tarixləri qeydə alınmış qədim sözlərin təhlil olunmasına imkan verir.

Bizim tariximiz qədim yazılı mənbələrdə əks olunmaq səadəti nəsb olmayan etnosun uzaq keçmişdə var olduğunu təsdiq edə bilən arxeoloji materiala çevrilmiş sözdədir. Heç bir slavyan, türk adı və ya etnonim Orxon-Yenisey abidələrinə (bizim eramın V-VIII əsrləri) qədərki mətnlərdə slavyanların xristianlaşmasından və əlifbanın meydana gəlməsindən (X əsr) əvvəlki xronikada aşkar olunmamışdır.

Xalqların özlərinin özlərinə ad vermələri özgə salnamələrin səhifələrinə daxil olmurdu. Qədim türk mətnlərində *monqol*, *Cun-qa* (“Çin”), *xan* (“çinli”) etnonimlərinə rast gələ bilməzsən, baxmayaraq ki, oğuz-karluq türkləri müasir Monqolustan ərazisində yaşayır və alış-veriş etdikləri, əməkdaşlıq etdikləri Podnebesnoy ilə həmsərhəd idilər. Ləqəblərlə keçindirilər.

Qədim rus salnamələri türk advermə etnonimlərini qeyd etmirlər, anlamaq olur ki, kumanlar qırpaqlardır, qırpaqlar isə qədim rusca Vəhşi Çöl deyilən Dəsti-Qırçağın türk əhalisi idi. Həm də şərq rus salnaməçiləri şərq slavyan qəbilələrini onların özlərinə verdikləri adlarla deyil, ləqəbləri ilə, çox vaxt da yaşadıkları yerin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq adlandırdılar.

Məsələn, kiyevlilərin əcdadları “polyane” (“çöllülər” – “çöl” sözüdür) kimi xatırladılır. Və Polesyedə (“meşəlik yer”) **нолеси* > *нолехи* > *ноляки* – “polyaklar” yaşayırdılar. Ləqəblər etnonim olur və sonra özlərinə verdikləri adlar olurdu.

Laba çayı boyunda yaşayanlar polabtsı (полавца) adlandırılırdı. Slavyanlar indi də Elbanı belə adlandırır. Məncə, Rus çayı boyunda yaşayanlar *порусы* > *прусы* ləqəbi qazandılar.

Pruslar dillərinə görə həm slavyanlara, həm litvalılara, həm də latıslara yaxın olan Baltıqyanı xalqdır. Pruslar əriyib germanlara qarışmışlar, ancaq onlar adlarında sait önlüyü saxlamışlar, doğrudur, samiti cingiltili edərək: *Borussia* – “Prussiya”.

...Roma tarixçisi Tasit (bizim eranın I əsri) Dunay çökəkliklərində və Şimali Qara dəniz sahillərinin çöllərində yaşayan köçərilərdən bəhs edir. Onları *jazyges* adlandırır. Böyük “Latın-rus lüğəti”ndə bu söz *языгу*¹ (“yazıqlar”) kimi tərcümə olunur. Daha doğrusu, sözü deyil, cəm hal şəkilçisini *es* tərcümə ediblər. Tərcüməni uğurlu hesab edirəm, ehtimal ki, Tasitin latın dilinə tərcümə etdiyi və düzgün başa düşülən orijinalda da bu şəkilçi qeyd olunmuşdur. Türk sözü *jazyk* – “çöl”, “düzənlik” (“*jaz*” sözündən – “hamarla”, “qırıqları aç”) slavyan dilində semantik inkişaf edərək “*çöllü*” (сeмaняк) olubsa, o zaman cəm hal bu sözü ləqəb-etnonimə çevirmişdir: **jazyk-i* > **jazugi* – “çöllülər”.

Türklər özləri bu şəkilçini yalnız bir halda – sifətin İran şəkilçisindən istifadə edərək qəbul edə bilərdilər: **jazyk-i* > *jazygy* – “çöl”

Hansı variantın daha doğru olduğunu sonrakı tədqiqatlar göstərəcək, bizim üçün vacib olan felii ismə bənzəyən türk-oğuz tipli sözün bizim eranın I əsərində mövcud olmasını görməkdir. Və sonuncu samit intervokal vəziyyətdə düşərək cingiltili olmuşdur. Başqa bir şey sübut olunmadığından, hesab edəcəyik ki, Tasitin xatırladığı xalqın adı türk mənşəli idi. Xalqlar haqqında məlumatlar çoxsaylı “dilmanclar” tərəfindən nağıl edilirdi.

Bu nümunəni slavyan dillərində “k” səsinin cingiltili olduğunu göstərən nümunələr siyahısına daxil etmək mümkün olmasa da, mövcud olan lüğətlərdəki nümunələr fonetik qanunun iqtibas edilməsinin dillərarası əlaqələrin yüksək səviyyədə olmasına, ikidilliliyin uzun müddət mövcudluğuna dair nəticə çıxarmağa kifayət edir.

* * *

Etnogenезin qitələrdaxili və qitələrarası mürəkkəb proseslərində etnoslar uzun müddət bir dövlət tərkibində yaşamışlar. Leksikanın kütləvi və təkrar qarşılıqlı mübadiləsi hələ dünənə ona yad olan, indi özününkünə çevrilmiş normalara qarşı dözümlülük aşılırdı.

¹ *И.Х.Дворецкий*. “Латинско-русский словарь”, М., 1976, s. 563.

Roma qədim Avropanı, Yaxın Şərqi, Misiri, Yunanıstanı və Kiçik Asiyanı özünə dövlət etdiyi kimi, eləcə də rum dili fəth edilmiş ləhcələrin xüsusiyyətlərini öz canına çəkdi. Onda ilkin hecanın ətaləti büsbütün silindi.

Ulu latınların dili necə idi? Artıq heç kim bilmir. Həm açıq, həm də qapalı hecaları eyni tələffüz edən imperiya dili, federasiya dili. Samitlərin hər cür qovuşması və "italyan ikiləşmələri", diftonqlar və uzun saitlər, müxtəlif xarakterli və müxtəlif uzunluqda olan saitlərin bir sözdə olması.

Bütün türk və slavyan dilləri bu və ya digər dərəcədə latın dili saydığı "imperiya" məktəbi keçiblər. Buna baxmayaraq, onların hər birində ilkin hecanın ətaləti hiss olunur. Bu da alınma sözün formasında özünü göstərir. Bunu türk-slavyan araşdırmaçısı hər zaman yadda saxlamalıdır.

Başlıbəlalı böyük diftonq (qazax dilinin qədim kökləri haqqında)

Məktəb illərindən bilirik ki, qazax dili ən gənc dillərə aiddir. O, türk dilləri ailəsinin qıpçaq qrupuna daxildir. Hesab olunur ki, qıpçaq qrupu oğuz, karluq qrupundan sonra yaranıb, ona görə ki, qədimdə özü haqqında yazılı məlumat qoymamışdır.

Türk yazısının (Orxon-Yenisey) yaranmasının rəsmi tarixi bizim eranın V əsridir. Erməni, gürcü əlifbaları ilə, həm də qədim german (qot) əlifbasıyla bir vaxtda yaranmışdır.

Əsas mətnlər (Kul-Tegin, Bilgə kağan və başqa məzar daşlarının yazısı) VII-VIII əsrlərə aiddir. Bu böyük abidələrin dili oğuz və karluq dillərinin normalarını əks etdirir.

Qıpçaq ləhcələrinin fərqləndirici əlamətləri (anlaut *j və diftonq -ay-) Orxon-Yenisey məzar daşları yazısında yoxdur. Bu vəziyyətdən çıxış edən türko-loqlar qəti qərara gəldilər: qıpçaq dilləri bir vaxtlar eynən oğuz-karluq (yəni qədim türk) dilləri kimi olub və yalnız orta əsrlərdə formaların (-ah > au; -j > dž, ž) sistem təhrifi baş verib, bu da qıpçaq dillərinin xüsusi cizgilərini müəyyənləşdirib.

Ancaq bu cizgilər qrupun bütün dilləri üçün xas idi, deməli, onların metamorfozu ümumqıpçaq dilində baş vermişdir: parçalanmadan sonra ondan çöl qıpçaqlarını (Dəşti-Qıpçaqda yaşayan qazaxlar, qaraqalpaqlar, noqaylar),

Qafqaz qırçaqlarının (qaraçaylar, kumıklar, balkarlar, həmçinin, Vəhşi Çöldən olanlar), Krım qırçaqları (qaraimlər, krımçaqlar, *j* ilə danışan, Krım yarımadasının çöl və mərkəzi hissəsində məskunlaşmış Krım tatarları) və əlbəttə, Volqaboyu qırçaqları – Kazan tatarları, başqırdlar.

Mahmud Kaşğari özünün məşhur “Divani-lügət-it-türk” (XI əsr) əsərində nümunə göstərilən sözlərin əlamətlərinə görə türk dillərini üç əsas böyük dilə bölür: onun özü (indiki karluq qrupunu təmsil edən qədim uyğur dili), qırçaq dili və oğuz dilləri.

Deməli, hesab etmək olar ki, ümumqırçaq dili XI əsrə yaxın dövrdə təşəkkül tapmışdır. Məhz o zaman qədim türk *maq* – “dağ”, *yaq* – “düşmə”, *caq* – “sağlamlıq”, *kışlaq* – “qışlaq” və sair sözlər *may*, *жай*, *сай*, *кысмай*... olmuşdur.

Belə çıxır ki, bu başibəlalı *-ay* diftonqu o zaman yaranmışdır.

Mənə elə gəlir ki, türk linqvistləri həddən artıq sədaqətlə və tələsik, nə fonoloji, nə də tarixi cəhətdən sübut olunmayan bu mexanikaya, əlbəttə, bu prosesə Avrasiya kontekstindəki baxışla – eksperimentin həddən artıq daralmış çərçivəsindən kənara çıxaraq inanmışlar.

Türkoloqların xətası türkologiyaya zərər vurmaqdan başqa, həm də qazax orfoqrafiyasında faciəli pozulmalara səbəb olmuşdur. Qazax sözlərinin yazılı formasının oğuz-karluq yazısından asılılığı diftonqa lazımsız hərf əlavə etməklə, onu saitlərin tələffüz olunmayan birləşməsinə çevirdi.

Görün nə baş verdi. Nümunə kimi qədim türk yazısı götürüldü və ona görə mexaniki olaraq *z* hərfini *y* hərfi ilə əvəz edərək, qazax yazılı sözünü yaratdılar.

Oğuz-karluq yazılı sözü	Qazax yazılı sözü	Məna
<i>Azыр</i>	<i>ауыр</i>	<i>ağır</i>
<i>Azыл</i>	<i>ауыл</i>	<i>aul</i>
<i>Azыт</i>	<i>ауыт</i>	<i>ağıt</i>

Şifahi dildə belə sözlər yoxdur. Biz *aur*, *aul*, *auz* və s. tələffüz edirik, ancaq itaətkarlıqla təkcə bu leksemlərdə deyil, həm də bizim bütün yazımızda yeri olmayan *ı* (*ы*) hərfi yazırıq, çünki bu qrafemə uyğun olan uzun qalının qapalı səsi qazax dilində ümumiyyətlə yoxdur.

Qədim kiril əlifbasındakı *ѣ* (*ep*) – “yer” işarəsilə ifadə olunan qısa qalının açıq səsi var. Bu yarısait səs qazax sözlərində bolqar dilindəki *ѣлк*, *слѣнце*, *Бѣлгария*... sözlərin tələffüz olunması kimidir.

Bu səsi cənubi slavyan nitqinə Azovsahili Böyük Bulqariyanın

dağılmasından sonra (VII əsrin ortaları) Asparux xanın başçılığı altında Balkanlara gedərək slavyanları fəth edən və onların içində əriyən bulqar-türklər gətirmişdilər. Öz adları ilə birlikdə cənubi slavyanların tələffüzünə uzun *ı* (*ы*) (“*эры*”) əks olan yarım sait *э* (*ep*) tətbiq etməyə imkan tapmışdılar. *ı* (*ы*) (“*эры*”) qədim slavyan səsidir, bir sıra hallarda birinci qısa səsi əvəz edərək onu *ıxıxı*. Məsələn, *кышма* – “koma”, “isti yaşayış yeri” (bolqarca), **кышмай* – “qış yeri”, “isti yaşayış yeri” (bulqar-qırçaq) sözündən törəmişdir.

Bolqarlar yazdıqları kimi tələffüz edirlər, qaxaxlar isə *кысмай* tələffüz edirlər, *кысмай* yazırlar. O qədər də yanlış *былгары* – (“ayaqqabı üçün dəri”) yazırlar. Bir vaxtlar **былгар-и* yazılırdı. (İran tacirlərin aşılmasına görə, Volqa Bulqariyasının şöhrət qazandığı yumşaq dərinə belə adlandırıldılar). Əgər ardıcılığı qoruyub saxlasaq, gərək Balkan dövlətinin adını indi biz Bulqariya (България) yazaq.

Yaxşı, təsəvvür edək ki, *ы* yerinə *э* yazmağa razılaşmışıq və səhvimizi düzəldirik: *ауэр, ауыл, ауыз*. Ancaq bu, dəqiq olmayacaq: *-ay* diftonqundan sonra heç başqa sait – nə uzun, nə qısa, nə də yarım sait var! Biz onillərlə bu “üçbaşı əjdahaya” alışıq və bərişmişiq, artıq onun dəlillərini dildə tapmağa hazırıq. Təbiətdə onlar yoxdur.

Problemin həlli mürəkkəb tədqiqatlar tələb etmir. Sadə vasitələrlə keçinmək olar. Savadlı müstəntiq baş verən hadisələrin təhlilinə girişərkən hər şeydən əvvəl müəyyən etməyə çalışır: “bu kimə faydalıdır?” Nə üçün söhbətin başlanğıcına görə türkoqlar özlərinə sual verməyiblər: qırçaqlara *-ak, -ar* birləşmələrini *-ay, агы, ауы* birləşmələrinə çevirmək nə üçün vacib olmuşdu?

Belə bir şey yalnız bir halda – əgər bütün qırçaq dilləri belə səs kombinasiyalarına məruz qalmasaydılar, lazım olardı. Ancaq qaxax dilində *-ay, eյ* ilə qurtarandan çox *-ak/ek* ilə qurtaran var. Hətta bizim özümüzə verdiyimiz ada baxmaq olardı. Axı *казак* sözünü dəyişib **казау, кышиак, *кышиау* və s. şəklinə salmadılar.

Ау – “ilgək”, “kəmənd”, “ov” ilə yanaşı biz 1) “ağ”, 2) “təkə”; *агар* – “ağar”, *агын* – “axın”, *агыз* – “axmağa məcbur et” tələffüz edirik. *Тау* – “dağ” ilə yanaşı, biz *так* – “bağla, qoş”, *тагу* – “bağlamaq, qoşmaq”, *тагында* – “yenidən” və sair tələffüz edirik.

Qırçaqlar üçün *ак > ау, -агы > ауы* şəklinə dəyişməyə ehtiyac yox idi. Bunu təkcə bu sübut edir ki, diftonqlu qırçaq formaları qırtlaq səslə oğuz – karluq dilindən asılı deyildilər.

İndi başqa tərəfə baxmaq lazımdır. Məgər oğuz-karluqlar *ay* diftonqunu tələffüz edirlərimi? Çoxdan gözlənilən bu suala verilən cavab – “yox!” olacaq. Bu diftonq nə türk, nə özbək, nə uyğur, nə Orxon-Yenisey üçün dözülməli şey deyil! Bəs əgər diftonqlu söz oğuz-karluq dilinə düşsə onu necə tələffüz edərlər?

* * *

...Mən türk saylarına xeyli vaxt sərf elədim. Başa düşdüm ki, ulu türk dilində yalnız miqdar və sıra saylarını yaratmağa macal tapıblar: miqdar sayları bütünlüklə qırx türk dilinin hamısında təkrar olunur, ancaq sıra saylarının şəkilçiləri başlanğıc dilə artırılmışdır.

Türkoloqların “kəsr”, “bölüşdürücü”, “toplu”, “təxmini” adlandırdıqları sayların əsas kateqoriyaları artıq ulu türk icmasının dağılmasından sonra digər əlahiddə dillərdə yarandı və bəziləri “qonşulara” da keçdi.

Məsələn, toplu saylar qırpaq dillərində (hamısında) var, ancaq türk və Azərbaycan dillərində yoxdur. Oğuz-karluq dillərinin hansında varsa, qırpaq saylarını xatırladır.

Müqayisə üçün: qazax dilində toplu saylar *ay/ey* şəkilçisi qəbul edir: *алты* – 6, *алмай* – “altısı” (“шестеро” – rus.) *морт* – 4, *мөрмөй* – “dördü” (“четверо” – rus.), *жөми* – 7, *жөмөй* – “yeddisi” (“семеро” – rus.)

Noqay-qaraqaçsa: *алтау* – “altısı” (“шестеро” – rus), *дортөу* – “dördü” (“четверо” – rus).¹

Özbeklərin tərkibinə daxil olmuş qırpaq qəbilələri bu sayları ümumözbək dilinə gətirdilər: *учов* – “üçü” (“трое” rus.)

Qaraxani uyğurlarının (XI əsr) biz *-aqy/-əqy* sonluqlu saylarla rastlaşırıq: *икəqy* – “ikilikdə”, “ikisi”, *алтаqy* – “altısı bir yerdə”, “altısı”.²

Burada görürük ki, karluq dilində tələffüz olunmayan *-ay/-əy* qırtlaq mediatoru ilə qat-qat olur.

Davam edək. Toplu sayları həm də Orxon-Yenisey mətnlərində tapırıq: *üçägü* – “üçü” (“трое” – rus.), qapalı hecanı protetik samitlə açmaq cəhdi müşahidə olunur: bir dəfə *üçägün* variantına rast gəlinir.³

¹ Belə qəribə yazı “Астраханский ногайцев-карагашец язык” adlı məqalədə verilib. “Языки мира. Тюркские языки”, Rusiya EA Dilçilik İnstitutu (1997, s. 192)

² “Языки мира. Тюркские языки”, s. 69.

³ Yenə orada, s. 101.

Bu sözlər qırpaq diftonqunun və eləcə də Orxon dövründə yaşadıklarının inamla deyilməsi mümkün olan və hətta oğuz və karluqlarla qrammatik kəşf və ixtiralarını paylaşmış qırpaq xalqlarının nisbi yaşını təsdiq edən tarixi sənədlərdir. Biz saitlərin bu birləşməsinin oğuz-karluqlar tərəfindən mənimsənilməsi mexanikasını görmüşük: $ae > aey/\əy > əy$.

...Bu və ya buna bənzər nümunələr, yəqin ki, qazax dilçilərinin də gözüne sataşıb. Onlar şəkilçinin tərkibini düzgün təyin edə bilməyiblər.

Orta əsrlər ərəb filoloqu Əbu Hayyan o dövrün qırpaq türklərinə aid sözlərin izahı verilmiş “Kitab-əl-idrak li Lisan il-atrak” adlı əsər yazmışdır.

Kitab türk dilinə tərcümə olunmuş və 1931-ci ildə İstanbulda əlavə izahlarla elmi nəşriyyatda çap olunmuşdur. M.Majekova o əsərdəki qırpaq sözlərindən götürülmüş şəkilçilərin siyahısını Kiril transkripsiyasıyla yazmışdır. Bu zaman güman ki, diftonqlu qırpaq sözləri mediatorla verilmişdir, bu da türk alimləri tərəfindən şəkilçinin əsası kimi qəbul edilmişdir: *ikəy* – “ekey” (114, 21); *γчəy* – “γшеy” (114, 21); *биуəy* – “becey” (114, 21).¹

Bu parçalanmaya (*ey*) dair heç bir şərh verilməmişdi. Ancaq *-əy* şəkilçisini görmək lazım idi.

Nəticə: qırpaq toplu sayları nisbətən gec yaranmışlar və buna görə də oğuz-karluq *aey/əy* birləşməsi öz ilkin tərvətini saxlamışdır. VIII-XI əsrlərdə o, hələ *azbʌzʌb* və ya yazıda qəbul olunmuş *azbʌzʌu* şəklində idi, qırpaq dillərindən daha erkən dövrdə iqtibas edilmiş birləşmələrdə olduğu kimi, bu birləşmə yenidən qurulmamışdır.

Ay Roma!

Yeni latın dilinə kiçildilmiş formada *ausculum* – “balaca ağız” şəklində gəlib çıxan söz qədim latın dilində **aus* – “ağız” idi. Əsas söz artıq başqa şəkildə görünürdü: *ös* – “ağız”. Bu orqanın adının latın dilində necə yaranmasını heç kim bilmir. Xüsusən də, ən yaxın roman dillərində belə söz yoxdur. Müqayisə üçün:

¹ *М.Маженова*. “Абу Хайян енбегингегі грамматикалык түлгалардын көрсөткіші мүлгалардын көһсөмүшү”. “Исследования по тюркологии”, “Наука”, Алма-Ата, 1969, s. 284

bocca – “ağız” – (italyanca), *boca* – “ağız”, “dodaqlar” (ispanca), *bouche* – “ağız” (fransızca), *bot* – “ağız” (rumın, moldavan).

Sonrakı tədqiqatlar göstərməlidir ki, nə üçün ən qədim roman adlarından olan bu orqan adı formasına görə hindcə *ās* – “ağız”, Avesta dilindəki *āh* – “ağız” sözlərindən əvvəl gəlir: fonoloji uzun *a* diftonqun inkişafının (**au* > *ü*, *ö*, *ä*) ən son mərhələlərindən biridir.

Nə german, nə də digər Avropa dillərində buna bənzər terminin izlərini tapmaq etimoloqlara müəssər olmamışdır. Diftonqun hələ də uzun səs yerinə işləndiyi bəzi törəmələr var: *aošta* – “dodaq” (Avesta). Görünür, ilk mənanı daha dəqiq verir, nəinki *austo* – “ağız” (qədim prus). Ona görə ki, biz bu mənanın (“ağız”) *aus* əsası ilə tam ifadə olunduğunu görmüşük. Axırıncı heca açıq-aydın mənanı təkmilləşdirir, tamamlayır, bu da *ōsthas* – (“dodaq”) sözündə (qədim hind-Avropa) özünü göstərir.

Fasmer mürəkkəb formalı şərq sözlərinin latın dilindəki *ös* – “ağız”, *ausculum* – “balaca ağız”, qədim hind *ös* – “ağız” və Avesta *āh* sözləri ilə əlaqəsini görür, ancaq buna baxmayaraq, dodağın adının bütün quruluşu heç bir təsir altına düşmür (F., IV cild, s. 172).

Qeyri hind-Avropa dillərindən olan nümunələr daha çox aydınlıq gətirə bilər, əgər onları axtarmağı başa düşsələr. Ancaq nəzəriyyə buna mane olur: “Bədən üzvlərinin adları ulu dillərdə yaranıb və onları digər dil ailələrindən iqtibas etməyə ehtiyac yoxdur”.

Mənbəyə istinad etmək lazım deyil, bu, hind-avropaşünaslığın ümumi dilçilik üçün dəyişməyən postulata çevrilmiş başlıca aksiomlarından biridir.

Ancaq yenə də qırpaq-altay nümunələrini xatırlamağa çalışaq: *auz* – “ağız” (qazax, tatar, qaraqalpaq, noqay, balkar), *öz* – “ağız” (qırğız), *üz* – “ağız” (altay), *üz* – “ağız” (qaqauz), *äs* – “ağız” (xakas), *ahyx* – “ağız” (qədim türk).

Qədim slavyanlar böyük diftonqu lazım bilmirdilər. Lap yaxın vaxtlarda ruslar *nayk* – “hörümçək”, *nayka* – “elm”, *cayna* – “sauna”, *Keimnayn* – “Keyptaun... kimi sözləri tələffüz etməyə başladılar. Qədim rus dilində diftonqu rəf edirdilər: *nawka* (**nayk*) – “hörümçək”, **navuk* > *навык*, *Пауло* > *Павло* (Pavlo).

Sözün əvvəlində gəldikdə diftonq avtomatik olaraq özünün birinci hissəsini itirirdi *ay* > *y*. Diftonqun belə sadələşməsini slavyanşünaslıq qəbul edir: *vyzda* (ukr., bolqar), *oyzda* (qədim slav.), *ýzda* (serb-xorvat), *ýzda* (bolqar), *úzda* (sloven, çex, slav., pol.), *wuzda* (yuxarı luj.), *huzda* (aşağı luj), *väuzda* (polab). Və Meye, Şnext, Persson və başqaları: “Ulu slavyanca, **uzda* ilk

başlanğıcda “ağıza qoyulan” deməkdir. Birinci hissə açıq-aydın *u-e* saxlayır **ous* – “ağız”, o zaman ikinci hissə – **dhe* (bax: *demə*) olur (F., IV cild, s. 153).

Mən belə fikirləşirəm ki, *auzda* – “ağızda” (qazaxca) at qoşqu detali kimi slavyan dilindəki ada daha real uyğundur, nəinki saxta cansız **ous-dhe* (“ağıza keçirdilmiş”) söz birləşməsi.¹

Müasir qazax dilində bu termin qalmayıb, ancaq eyni tipli termin var: *auzdyk* – “yüyan”, hərfi mənası – “ağız üçün”. Bu müşahidə sözdüzdəldici sxemlərin başa düşülməsini yaxınlaşdırır. Bu sxemlər əsasında, inkişafın erkən çağlarında hər hansı əsas və ya artıq ad verilmiş sadə orqanın adından ona yaxın olan bədən üzvü üçün ad yaradırdılar. Qırqçaq dialektində karlaşmış samitlərlə dodağa ad verməyə çalışırdılar: **aus* – “ağız”, **austa* – “ağızda”, “dodaqlar”.

Qırqçaq dillərində söz qala bilmədi: morfoloji cəhətdən olduqca şəffafdır, bu da terminin ömrünü uzatmışdır. Tərkib hissələri məlum olmayan bu söz bəzi hind-Avropa dillərində qaldı, morfoloji və semantik monolitə çevrildi: *aošta* – “dodaq” (avest.), *austo* – “ağız” (qədim fars), *oştas* – “dodaq” (qədim hind məlumatlarında), *usta* – “dodaq” (slav.)

Ağız və dodaq adlarının qədim hind-Avropa formaları türk dilləri ilə, daha dəqiq desək, qırqçaq materialları ilə müqayisə edildikdə aydınlaşır. Bu forma və məna oxşarlıqlarını, çətin ki, təsadüf adlandırmaq mümkün olsun. Latın, qədim hind-Avropa və qədim İran nümunələrinə istinad edərək təsdiq edəcəyik ki, ağızın *au* diftonqu və uzun *ū*, *ō*, *ā* ilə olan qırqçaq və türk-Altay formaları bizim eradan əvvəl I minilliyin ortalarından gec olmayaraq yaranmışdır. Törəmə *ahyz* forması o dövrlərdə, hər şeydən əvvəl, **ahuz* şəklində çıxış edə bilirdi.

...Mövzunu davam etdirmək üçün qədim Roma daha bir nümunə təklif edir. Latın dilində, təkrar edirəm, müxtəlif qəbilə normaları bir-birləri ilə yola getməyi bacarıblar: bu demokratik və azad cəmiyyətdə olduğu kimi, imperiya dilində də diftonq da, ondan törəyən uzun səs də eyni hüquqa sahib idilər.

Əlbəttə, Günəşin iki adından biri – daha qədim olan **saul*’ və yeni olan *söl* lüğətdə əksini tapır. Əvvəlki ad mühafizə olunmuş şəkildə Baltik dillərində qaldı: *saule* – “günəş” (Litva). İncə damaq səsi (*l*) bütün sözü incələşdirdi: belə bir şey keyfiyyətin repressiv assimilyasiyasının (ulamut) bir çox leksemi incələşdirdiyi² hansısa bir german dilində baş verə bilirdi.

¹ Slavyanşünaslar indi etiraf edirlər ki, başlanğıc sait (həm də təkcə diftonqda deyil) iqtibas zamanı slav. dilində tez-tez itirilir: *alavuz* > *lavuzə*, *alaşa* > *alşa*, *orynduk* > *rynduk* və s.

² İncə damaq səsi “*T*” in (palatal “*L*”) sözdəki bütün səslərə olan təsiri barədə linqvistikada

Qırçaqlar qədim Avropadan *säüle* – “parılı”, “şölə”, “günəş şəfəqi” (qazaxca), *söüle* (qırğızca) sözünü aparmışlar. Bu termin oğuz-karluq dillərində qeydə alınmışdır və buna görə də qazax yazısında təmiz diftonqu saxlamağı qərara almışlar: *cəyülə*.

Əgər qədim yunan sözü *ahyr* – 1) “ağır”, 2) “bahalı” yaranmasaydı, onda qazax sözü *ayyıp* – “ağır” səslənən kimi – *ayp* (*aur*) yazılmış olardı, bu da qırğızcadakı *oop* (*ör*), altay dilindəki *yyp* (*ür*), xakascadakı *aap* (*ār*) sözlərinə uyğun gəlir. Bu hadisədə də hakim kimi latın sözü *aurum* – “qızıl” çıxış edir: *aur* – “qızıl” (moldov., rumın.), *or* (frans.) < *ör*; *oro* (italyan, ispan) < **ōrum*. Bir vaxtlar türk dillərində bu sözün bütün fonetik variantları ulu latın dilində olduğu mənanı daşıyırdı: **aur*.

Bu barədə açıq-aşkar qədim qırğız dilindən miras qalan **or* – “qızıl” sözündən törəmiş qazax sözü *or* – “qızılı” (heyvanların (at, inək, qoyun) tünd kürən rəngi) işarə verir. Qızıl başqa mədəniyyətlərdə də rəng etalonu olmuşdur. Məsələn, rus dilindəki “жёлтый” (“sarı”) heç şübhəsiz, slavyan praforması “*zolto*” ilə bağlıdır.

Qırçaqlar qədim türk dünyasına metallardan ən ağırının adını Qərbdən gətirmişlər. O, qədim Avropada üstünlük təşkil edən dialektlərin hansı birindəsə “qızıl” mənası verən sifətdən yaranmış yeni **öl-din* termininin təzyiqinə güzəştə getmişdir. Qızıl latından (altın latın!) çox nümunə göstərmək olar, qədim latın sözlərinin qırçaq sözləri ilə mənə və forma eyniliyinin təsadüfi olmadığına inanmaq üçün bunlar da kifayət edir. Mahiyyətcə bu ümumi sözlər və onların qazax dilində latın səslənməsi heç nə ilə tutqunlaşmamışdır, buna görə də mən Roma qrammatiklərinin yazısına (latın orfoqrafiyası ilə) daha çox etibar edirəm, nəinki bizim ibtidai alim-oxumuşlarımıza. Və böyük diftonqun inkişafının dəqiqləşdirilmiş sxeminə baxmağı təklif edirəm.

$ha-u > au$

hələ heç bir söhbətə başlanmamışdır. Başqa cür olsaydı, biz çoxdan fransızcadakı *cheval* – “at” (latın dilindəki *cabalus* sözündəndir), yaxud yunancadakı *cefal* – “baş” (türk dilindəki *kafa*, latın dilindəki *caput* sözündən) sözlərində səslərin keyfiyyətinin nə üçün fərqləndiyinin izahını almış olardıq.

Bütöv bir əsr boyunca türkoloqların təqdim etdikləri geriyə (qayıdan) inkişafı təsdiq edən fonoloji materialları: *ahy* > *auy*, *ah* > *au* bəşəriyyət dillərinin bütün tarixi verir.

Tarixdə hər şey dil tarixçələrinin istədikləri kimi deyil, olduğu kimi olmuşdur: “*au*”-nun ilkin olması dünya lüğətləri tərəfindən, ilk növbədə latın lüğətləri tərəfindən təsdiq olunur.

Beləliklə, qədim türk dilində diftonqun inkişaf sxemini mən belə görürəm: *au* – “ilgək”, “kəmənd”, “ov” (qırçaq) > **ahu* > *ahy* > *ahr̥* – “ov” (qədim türk), *aul* – “yaşayış yeri” (qədim türk), *auz* – “ağız” (qırçaq) > **ahuz* > *ahyz* – “ağız” (qədim türk), *aur* – “ağır” (qırçaq) > **ahur* > *ahyr* – “ağır” (qədim türk).

Diftonqlu sözlər ulu qırçaq dillərindən çox erkən iqtibas edilmişdir, buna görə də: a) diftonq sözün tərkibində *ahy* və sonda *ahr̥* birləşməsinə çevrilməyə macal tapmışdır; b) bu normalar bütün oğuz və karluq dillərində vardır. Daha sonralar, orta əsrlərdə qırçaq toplu sayları digər türk dillərinə daxil olmuşlar: diftonq onlarla yalnız qırtlaq səsi olaraq qat-qat yerləşə bildi: *altau* > *altahu* – “atlı” (“altısı”) *üçüü* > *üçügü* – “üçü” (“üç”).

Bizim fərziyyəimizi *buzau* – “buzov” (qazaxca) sözünün fonetik inkişafı tarixi ideal şəkildə təsdiq edir. Bizim sxemə görə, söz diftonqların tərkib hissələrinə parçalanması mərhələsindən keçməlidir (**buzahu*) və sözün sonundakı dodaq saitinin reduksiyası (**buzahy*-dan *buzah*-a qədər) olmalıdır.

Xoşbəxtlikdən, türk dillərində sözün fonetik təkamülünün illüstrasiya edən bütün mərhələ modelləri canlı şəkildə saxlanmışdır: *buzau* – “buzov” (qazaxca) > *buzahu* – “buzov” (qədim uyğur, çağatay, türk ləhcələri) > *buzahy* – “buzov” (türk) > *buzah* – “buzov” (QTS), *buzag*, *buzaq*, *buzog* (özbək dial.), *pozak* (türk dial.).

Lüğətdən nümunələr göstərdiyim E.V.Sevortyan formalarının fonetik inkişafının ardıcılığını qəbul edir: “*бузаяу* > *бузагы*¹...”

O bu halda özünü qabarıq büruzə verən (*бузаяу*) ən ilkin mərhələni göstərmir. Nə üçün? Fəlakət, yəni – türkologiyada qəbul olunmuş formaların qeyri-təbii inkişafının alışılmış mexanizminin dağılması baş verərdi. Bu mexanizm *бузагы* > **бузауы* sxemini qəbul etməyə məcbur edir. (Allaha şükür olsun ki, bu yerdə qazax qrammatikləri əənənəni pozmuş və diftonqu saxlayaraq, eşidildiyi kimi də yazmışlar: *бузаяу* – “buzov”).

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков”, М., “Наука”, 1978, II, s. 240

Qazax forması, Sevortyanın təyin etdiyi kimi, bu sözün genezisini başa düşməyə imkan verir: “*Byzazy ~ bozazy* türk dialektlərindəki *buza* – “doğmaq” (inək barədə) ilə yaxınlaşdırılması qanunauyğundur. Göstərilən nümunələrin işığında *byzazy ~ bozazy*, *byzaz/byzak ~ bozaz/bozak* fəaliyyətin nəticəsinin mənası ilə əmələ gələn isimlər kimi baxmaq olar...”

Fəaliyyətin adı qırpaq dillərində infinitiv şəkilçisi *-y (-u)* ilə yaranmışdır. Məsələn, *byra (bura)* – “bur”, “deş”; *byray (burau)* – 1) “deşmək”, 2) “deşmə”, 3) “burğu, məhə”, güman ki, *buza* – “balala” sözündən də *buzan* – “balalamaq”, 2) “otel” – (bala); 3) “buzov” yaranmışdır.

Beləliklə, bu sırada yeni türkologiya dərsliklərini bəzəyə bilən *buzau* > *buzahu* > *buzahy* > *buzahʼ* > *buzah...* diftonqlu formaların ilkin olması açıq-aydın məlum olur.

* * *

Deyilənləri nəzərə alaraq, “qədim türk dili” termininin həqiqətləri doğru əks etdirdiyinə şübhə etməyə haqqımız çatır.

Məncə, burada cəm hal – “türk dilləri” terminini tətbiq etmək daha doğru olur. Onların sırasında “Orxon-Yenisey yazılarının dili”, “qədim uyğur dili” (Mahmud Kaşğarının əsərinin dili) var və qırpaqizmlərin Orxon-Yenisey və qədim uyğur mətnlərində iqtibas edilməsi faktlarını nəzərə alaraq qəbul etmək lazımdır ki, qazax, qaraqalpaq, noqay, balkar, qaraçay və s. dillərində normaları dəqiq-dürüst qalmış qədim qırpaq dili də mövcud olmuşdur. Təkcə fonetik normalar deyil (hər şeydən əvvəl diftonq), həm də qrammatik normalardır, onların bərsində daha sonra danışacağıq.

Ayaqüstü təklif

Yazılı qazax dilini şifahi dil ilə yaxınlaşdıracaq bir orfoqrafiya islahatı aparmağın vacibliyini bir daha qeyd etmək istəyirəm. Bu, qazax dilinin dərsliklərdən və lüğətlərdən öyrənilməsini asanlaşdırardı. (Qazax dilini öyrənən əcnəbi dillilər sözü yazdığı kimi tələffüz edirlər. Bir rus iş adamı Kurday aşırımının yaxınlığında “*Горный ауыл*” adlı kafe açmışdır).

Qızıl əsrin – XIX əsrin böyük rus filoloq və yazıçıları bu sözü Kırmda, Qafqazda və Uralboyu çöllərdə eşitmişlər. Mən rus elmi və bədii ədəbiyyatına xam akademik əlavəsi “*bi*”(1) olmayan *ayl* (*aul*) sözünü götürmüş Dalın, Tolstoyun və Radlovun həssaslığına daha çox inanıram.

Orfoqrafiya islahatı haqqında təklifi əlifbanın redaktəsi ilə yanaşı müzakirə etməyi tələb edirəm. Kiril hərfli qazax əlifbasının mövcud olduğu 60 il ərzində bu lazımsız “*bi*” hərfinin neçə min ton kağız yediyini hesablamayacağım!

Əsas olan başqa şeydir: o, qazax sözlərinin yazılı obrazını “tələffüz olunan” və ya “əslində olmadığı kimi tələffüz olunan” edərək, tanınmaz hala salmışdır.

Mən istəyirəm ki, nəvələrim *ayz*, *dauc*, *bayp*, *ayl* (auz, daus, baur, aul) yazsınlar: bir çox minilliklər ərzində Avrasiyanın ucsuz-bucaqsız ərazilərində səslənmiş gözəl sözlərdir, onları XX əsrdə bir-birinin ardınca gələn davamlı repressiyalarla, növbəli əlifba dəyişiklikləri ilə əzilmiş akademiyaçılarının *səhvina* tabe olaraq təhrif etdilər.

Kiril əlifbası bir neçə islahata məruz qalmışdır. Onun axırıncısı XVIII əsrin əvvəllərində Pyotr tərəfindən həyata keçirilmişdir. 1707-1708-ci illərdə I Pyotrun göstərişi ilə hazırlanmış mülki əlifbanın ilk şriftlərinin dəstinə yunan əlifbasından götürülmüş və slavyan nitqində lazım olmayan səkkiz hərf çıxarılmışdı. Bu hərflər “psi”, “omeqa”, “yusi” və s. idi.

Yazı tarixçisi V.A.İstrin yazır: “Pyotr islahatının tamamlanmamış olmasına baxmayaraq o, böyük inqilabi əhəmiyyətə malikdir. Rus əlifbasının yenidən qurulması vacibliyini göstərərək bu islahat öz ardınca Elmlər Akademiyasında bir sıra islahatlara da səbəb olmuşdur. Belə ki, Akademiya 1735-ci ildə Pyotrun əlifbadan çıxardığı “yus”ların, “psi”lərin, “omeqa”ların ardından əlavə olaraq “ksi”, “ijitsu”, “zelo” hərflərini də çıxartdı. 1738-ci ildə “i” hərfinin yazılışını vahid şəkllə saldı – “i” (iki nöqtə yerinə bir nöqtə)... Oktyabr inqilabına qədər rus nitqi üçün gərəklilə olmayan dörd hərf qalmışdı: iki “u”-dən biri, “fita”, “ijit-sa”, “yat”. Bütün bu hərflər 1917-1918-ci illərin islahatlarıyla ləğv edildi.

Bu islahatlardan əvvəl də, sonra da iki kiril *u* hərflərindən hansını saxlamaq sualı böyük mübahisələr yaratdı. Nöqtəli “*u*” tərəfdarları, onun müdafiəsi üçün üç mühüm dəlil irəli sürüldülər: rus əlifbasını Avropa əlifbasına yaxınlaşdırmaq istəyi; dəyişdirmə zamanı (*u* yerinə *i*) hərfi eninin az olması səbəbindən 1%-ə yaxın kağıza qənaət; nöqtəli “*u*”-nin daha yaxşı fərqlənməsi (**H** və **П** hərflərinə çox oxşayır). Əlifbada qalmasının ənənəvi rus yazı qrafikasında

daha az dəyişikliyə gətirib çıxaracağına əsaslanan “u” hərfinin tərəfdarları qalib gəldilər”.¹

O, sonra yazır: “Yalnız Oktyabr inqilabının qələbəsi nəticəsində çoxdan yetişmiş orfoqrafiya islahatı həyata keçirildi”. Sözlərin sonundakı “z” işarəsini və “yat” hərfini əlifbadan çıxaran bu islahat həm də “mühafizəkar ziyahların” kəskin müqavimətinə səbəb oldu.

Beləliklə, kiril əlifbasının islahatları rus tarixinin dönüş dövrlərində baş vermişdir. Onlar “Pyotr islahatlarının” və “leninçi” sosial-dövlətin köklü dəyişikliklərinin təbii tərkib hissələrinə daxil olmuşlar. Bizdə də bu gün məhz belə tarixi məqam yaranmışdır. İqtisadiyyatın, dövlət quruluşunun kökündən dəyişdirilməsi, həm də mədəniyyət sahəsində, xüsusilə də, yazı mədəniyyəti sahəsində vaxtı yetişmiş islahatların gerçəkləşdirilməsini tələb edir.

Belə bir məqam bir daha olmaya bilər. İndi, ana dili dərsliklərinin yenicən yazılmasının lazım olduğu bu dövrdə qazax dilinin unudulmuş tarixini təkcə türk dili ailəsi ilə deyil, planetin digər dilləri ilə qarşılaşdıraraq bərpa etməyin əsl zamanıdır.

Bu bilik həm də kökündən əyilmiş türkologiya binasının təməlinə yenicən baxmağın zərurəti məsələsini ortaya qoyur. Bu fəaliyyətlərə yazı qaydaları islahatlarını da aid etmək doğru olardı.

Bu zaman latın əlifbasının hər yerdə ləğvini hazırlayaraq, kiril əlifbasını tələm-tələsik SSRİ-nin türk xalqları üçün “uyduran” linqvistlərin keçən əsrin 30-cu illərində buraxdıqları səhvləri nəzərə almaq lazımdır. Onlar respublikalarda bir-birindən təcrid olunmuş halda, başqası ilə razılaşdırmadan öz işlərini görürdülər.

Buna görə də bu və ya digər səs müxtəlif əlifbalarda fərqli ifadə olunurdu. Məsələn, qazax əlifbasındakı *γ, θ, λ...* Altay əlifbasının *γ, ö, ä...* hərfləri ilə uyğundur.

Yaxud qazax əlifbasında *κ, ρ* qırtlaq səsləri çox dəqiqliklə qaraçay-balkarlarınkıyla üst-üstə düşsə də, onlar bu səsləri *κθ, ρθ* şəklində təsvir edirlər. Məsələn, Karaqanda (*Караганды* – qazax) şəhərinin adı balkar və qaraçayların yazısında olduğu kimidir.

Əlifba hazırlansa və türk xalqlarının qədim rus kiril əlifbasına əsaslanan birgə yazı islahatı keçirilsə, bu və digər “qondarma”lardan qurtulmaq olar.

¹ В.А.Истрин. “История возникновения и развития письма”, М., 1965, с. 484

Altını cızaraq qədim rus əlifbasını və hətta qədim slavyan əlifbası əsasında hazırlanmasını qeyd edirəm, çünki Pyotrın və Leninin islahatları slavyan və qıpçaq-bulqar ləhcələrində müəyyən rus cütlüklərini əks etdirən hərf cütlərini pozaraq, bəzi işarələri ixtisar etmişdir.

Bu barədə daha ətraflı itirilmiş bulqar-qıpçaq yazısının cizgilərini irsən alan "bulqar kiril əlifbası"na və oğuz-karluq tipli qədim türk dilləri üçün hazırlanmış Orxon-Yenisey yazılarının yaranmasına məxsusi həsr olunan məqalədə danışacağıq. Biz artıq Böyük Bulqariya qrammatiklərinin bizim eramızın VII əsərində Azov boyundan və Xəzər sahillərindən Balkanlara gətirdikləri əlifbanın quruluşunu təsvir edə bilirik.

Deyənlər

Türk-slavyan və slavyan-türk ikidilliliyinin erkən dövrlərində leksikanın kütləvi qarşılıqlı mübadiləsi mütləq şəkildə qrammatik vasitələrin də yayılmasına gətirib çıxartdı. Sözüün köməkçi elementlərində təkcə tarixi deyil, həm də tarixdən əvvəlki məlumatlar kodlarla işarələnmişdir.

Formantların etimologiyası dilçiliyin daha çətin sahəsidir. Və digərlərdən az tədqiq edilmişdir. Nizə-ox köməkçi işarələrinin dillərdəki inikasının tam tədqiqi olmadan sözüün ən ilkin köməkçi hissələrinin etimologiyası mümkün olmayacaqdır.

Biz hələ ki, hazırlıq mərhələsinin işlərini yerinə yetirməyə qadirik: müxtəlif ailələrə parçalanmış dillərdə ümumi formantlı ümummorfoloji sxemləri aşkar etmək və təqribi sistemləşməni hazırlamalıyıq.

Türk-slavyan araşdırmaçısını, təbii ki, türk-slavyan qrammatik paralelləri maraqlandırır. Və dərhal ümumi olan çox şey tapılır. Ancaq qarşılaşdırmağa girişməmişdən öncə sözüün quruluşundakı ardıcılığın başa düşmək, hansı nitq hissəsinin bazisə, hansılarının üstquruma aid olduğunu bilmək lazımdır.

Hind-Avropa dillərində əsas feli infinitiv adlandırılırlar. Feli isimlər (qeyri-müəyyən fəaliyyətin feli) və felin digər formaları (məsələn, feli sifət) "infinitivin əsası"ndan yaranırlar.

Türk qrammatikalarında əsas fel kimi felin əmr formasını – imperativi qəbul edirlər. Türk dillərində bütün feli və ismi əsaslar formal əlamətlərinə görə

əsas və törəmə fellərə ayrılırlar. Birincilərə əsasları hissələrə ayrılmayanlar, ikincilərə isə tanınan tərkib hissələrindən (kökdən və sözdüzəldici şəkilçidən) ibarət olanlar aiddir.

Olduqca çox sayda əsas isimlər və fellər qalmışdır. Müqayisə edin, qazaxca: *бал* – “bal”, *бар* – “gəl”, *бас* – “baş”, *бас* – “üstünə basmaq mənasında”, *бер* – “ver”, *бир* – “bir”, *бор* – “təbaşir”, *боз* – “boz”, *без* – “bez” (bezmək sözündən), *ол* – “ol”, *бөл* – “böl” (yəni bir şeyi parçalara ayır), *бур* – “bur”, “döndər”...

Mən yalnız “*о*” ilə olan əsas sözlərin bir hissəsinin adını söylədim. Əlifbanın hər bir hərfi ilə olan sözlər heç də bundan az olmaz. Təkhəcalı törəmə leksemlər dilin inkişafının ilkin mərhələsinin mirasıdır. Onların hər biri öz zamanında eyni vaxtda hər iki qrammatik funksiyanı – ismi və feli funksiyaları yerinə yetirirdi. Tədricən onlar bu funksiyaların birindən qurtuldular.

Məsələn, *көч* – “kөç” (yəni köç, bir yerdən başqa yerə köç), XVIII əsrdə onun isim mənası da diqqəti çəkirdi: köç (kiminsə köçü). *Көс* – 1) “cüt”, “birləşmə”, 2) “cütləşdir”, “birləşdir”, *моу* – 1) “döy”, 2) “ziyafət”, “qonaqlıq” kimi sözlər hələ də hər iki funksiyanı saxlayırlar. Bu qrammatik mənalardan hansının – ismin, yoxsa felin birinci olduğunu təyin etmək hələ ki, çətindir. Belə sinkretik sözlər slavyan dillərində də vardır:

лау – 1) “hürmə”, 2) “hür”

воу – 1) “ulama”, 2) “ula”

сроу – 1) “sıra”, 2) “düz” (düzmək, tikmək felləri və s.)

Ancaq təkrar olunan element *-j (ü)* imperativin (felin əmr forması, 2-ci şəxsin təkli) ölmüş formatına bənzəyir.

Belə nümunələr göstərir ki, slavyan dillərində əsas fellər olmamışdır. Həm də ən qədim fel türk dillərində olduğu kimi imperativdir.

Türk əsas feli slavyan törəmə feli ilə həmişə uyğun gəlir. Məsələn, *тык* – “dürt”, “təp” (qazaxca) feli slavyan dilləri tərəfindən iqtibas edilərək, əsas felin şəkilçisini qəbul edir: 1) **тык-и* > *тычь*, 2) *тык-ай*. Yaxud *жақ* (“yandır”) > *жақ-и* > *жази* > *жзи*.

Rus lüğətində imperativin bu iki dialekt forması kifayət qədərdir. Daha sonra əmələ gəlmiş forma birincini sıxışdırmışdır. Məsələn, *стпелу+ай* > *стпеляй* görünür ki, şəkilçi daha qədim (*стпелу*) formada qat-qat olmuşdur, o, önlüklü törəmələrdə qalmışdır: *вы-стпелу*, *за-стпелу*, *под-стпелу* və sair.

Qıpçaq dillərində bir sıra törəmə fellər var ki, onların rus felləri ilə qarşılaşdırılması daha rahatdır: qazaxca *тоқты* (*toky*) – “toxu”, qazaxca *оқы* (*oky*),

tatarca *укыт* (*uqy*) – “oxu”. Qarşılaşdırma ümumi praformanı: **tok-i* – “toxu”, **uk-i* – “oxu” bərpa etməyə kömək edir.

Türk dillərində kök səslərinin xarakterinin təsiri ilə formatın xarakteri qanunauyğun şəkildə dəyişilmişdir. Rus dilində müxtəlif xarakterli səslərin lek-semədə birləşməsi həmişə mümkün olmuşdur. Bu felləri kim kimdən iqtibas etmişdir? Təxmini cavab budur: slavyan > türk. Nə vaxt? Hər iki felin ümumtürk və ümumslavyan dillərində olması göstərir ki, bir neçə minilliklər bundan əvvəl bu baş vermişdir.

* * *

Türk dillərində felin əsası həmişə əmr formasında 2-ci şəxsin tək halı ilə uyğun gəlir. Bu forma fellərin bütün sözdəyişmə və forma yaranması sistemi üçün başlanğıc formadır.¹

Beləliklə, *imperativ* (felin əmr forması) əsasdır, başqa sözlə desək, türk dillərindəki fellərin bazis formasıdır. Ondan feli bağlamalar yaranır. Feli sifət – isim və sifətdir. Məncə, infinitiv (qeyri-müəyyən fəaliyyət feli) son üstqurumlardan biridir: türk dillərinin müxtəlif qollarında o, fərqli vasitələrlə yaranır. Hər şeydən əvvəl infinitiv ulu dildə deyil, ulu türk icması dağılından sonra yaranmışdır.

Müqayisə edin: *de* – *de!*; *deu* – demək (qazax)
de – *de!*; *demek* – demək (türk)
ti – *de!*; *tigerge* – demək (xakas)

Hind-Avropa dillərində imperativ felin ilkin, infinitiv isə sonrakı formasıdır. Buna görə də hind-Avropa dillərinin bir çoxunda imperativ forma uyğun gəlir, infinitiv isə fərqlənir.

Hətta latın və italyan dilləri kimi yaxın qohum dillərdə də bu belədir.

Əcnəbi dillərdən olan sözlərin qarşılaşdırılmasının nəticələri haqqında əyani təsəvvürün olması üçün mən sadə üsuldən istifadə etməyə çalışıram: dillərdə forma və mənaca felin əmr formasında olan oxşar sözləri seçirəm. Və onlara, üstəlik, eyni qrammatik inkişafı verirəm. Məsələn, latınca *dih* – “de!”, *dico* – “demək”, “bildirmək”, “bəyan etmək”. İtalyan dilində: *di* – “de!”, *dire* – “demək”. Belə mənzərə ardıcıl və sistemli şəkildə bütün fellərə yayılır. Bundan

¹ “Языки мира” (тюркские языки). Rusiya Elmlər Akademiyası. Dilçilik İnstitutu. Bışkek, 1997 (Ayrı-ayrı türk dillərinə həsr olunmuş məqalələrdə)

sonra təsdiq etmək olarmı ki, latın və italyan dillərində (digər hind-Avropa dillərində) felin əsas forması infinitivdir?

Demək olar ki, felin digər növləri və feli isimlər imperativ əsasında yaranır. Törəmə sözlərin bu cür arxitekturası, müşahidə olunan bütün dillərin qrammatikasında o, əsas fel sayılmalıdır.

Bir çox hallarda əsas feli: özünün haqq etmədiyi statusu sayəsində (və “az kateqoriya dolğunluğu”)¹ infinitiv bir sıra dillərin təsvirində fel ləksemnin nümayəndəsi kimi lüğətdə istifadə olunur. Bu, etimologiyani və dillərin öyrənilməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

Əgər dərsləkdə fel verilsə, tərcümədə o yalnız infinitiv formasında təqdim olunur. İndi mənim məsələm üstündə “Xakas dilinin qrammatikası” (M., “Hayka”, 1975) var, məncə, o, türk dilinin ən yaxşı elmi təsvirlərindən biridir. Bu kitabda felin əsas forması kimi imperativ qəbul olunsada, nümunələr bu formada verilsə də, infinitiv kimi tərcümə olunmuşdur.

Məsələn: “Əsaslar səs tərkibinə görə təkhecalılara bölünə bilərlər: *um* – “etmək”, *köp* – “baxmaq”, *xal* – “qalmaq”² (doğru variant: ит – “elə!”, *köp* – “bax!”, *xal* – “qal!” – müəl.).

Qrammatikaların müqayisəsi morfoloji sxem və vasitələrin yaranmasını aydınlaşdırmağa kömək etmiş olardı. Məsələn, italyan dilinin hər şeydə nə üçün latın dilinin izi ilə getmədiyini izah edərdi.

Latın dilində infinitivin və I-ci şəxsin tək hal şəkilçiləri yalnız səslənmənin uzunluğu ilə fərqlənir: *dico* – “demək”, *dicō* – “deyirəm”. İtalyan dilində isə saitlər kəmiyyətə fərqlənilir.

Hansı məqamlarsada italyan dilində uzunluğunu itirmiş saitin forması ilə felin şəxs forması və infinitiv uyğun gəlir: *dio* – 1) “demək”, 2) “deyirəm”. İtalyanlar bu birləşməyə yalnız bir qrammatik məna daşımaq səlahiyyəti verirlər: *dio* – “deyirəm” (**diō*). İnfinitiv üçün isə başqa şəkilçidən istifadə olunur: *dire* – “demək”.

Beləliklə, felin I-ci şəxs tək hal şəkilçisi *-o* latın dilində *-ō* ilə ifadə olunur. Məncə, bu hadisə rus dilinin şəxs şəkilçisi *-y* da aiddir. Latın *-ō* və *-au* rus dilində qısa *-y* olmuşdur”.

...Biz latın və qırpaq adlarının sistem uyğunluqlarını göstərmişdik. Bu, necə deyirlər, aysberqin üst qatıdır. Ancaq bu da felin rus dilindəki I-ci şəxs tək

¹ “Большой энциклопедический словарь”, “Языкознание”, М., 1998, s. 198

² Yenə orada, s. 164

hal şəkilçisi *-y* (lat. transkr. *-u*) ilə latın dilindəki *-o* infinitiv şəkilçisini və qırçaq *-u* (qazax) *-o* (tatar) şəkilçilərini müqayisə etməyə əsas verir.

* * *

Müxtəlif mənalı şəkilçi formalarının bu uyğunluğu slavyan qrammatikasında öz rolunu oynamışdır.

Qazax dilində infinitiv bu sxem üzrə yaranır: “imperativ (imperativin əsasında) + *y* (*u*) = 1) infinitiv, 2) fəaliyyətin adı”. Məsələn: 1) *тык* (*tyk*) – “dürtmək”, “dürt”, *тызы* (*tyhu*) – 1) “dürtmək”, 2) “dürtmə” formaca *тычы* – “dürtürəm” ilə üst-üstə düşür (1-ci şəxs, tək hal).

Sonra daha maraqlı şeylər başlayır. Fəaliyyətin adından – infinitivdən türk dilində nitqin növbəti halı yaranır: “infinitiv (fəaliyyətin adı) + *uu*, *-uuu* -*əju*’ şəxs şəkilçiləri + fəaliyyətin adı. Qazaxca *тызы* (*tyhu*) – “dürtmək”, *тызы-uu* (*tyhu-şy*) – “dürtən”, *токы* (*toku*) – “toxumaq”, *макы-uu* (*toku-şy*) – “toxuyan”, “toxucu”.

Rus və qazax nümunələrində ümumi olan şeylər fərqli olanlardan çoxdur.

Aydın morfolojiyalı qazax dili nümunələri hissələrə ayrılmayan *-yuuüü* (**y-uuu*) rus formasının mənsəyini öyrənməyə imkan verir.

Əsas fərqi mən nədə görürəm? Bu və ya digər qrammatik təzahürün müxtəlif qrammatikalarda fərqli-fərqli adlandırılmasında görmək mümkündür. Slavyan dillərində bu, *indiki zaman feli sifətlərdir*. Türk dilində *isimdir*. Türk dillərinin heç birinin qrammatikasında bu forma feli sifət adlandırılmamışdır və slavyan dili ilə müqayisə edilməmişdir.

Savadlı oxucu üçün sözdüzəltmənin quruluşunun açıq-aydın olmasına görə mən məqsədlı şəkildə iki dildən həm forma, həm də məzmunca oxşar olan felləri seçirəm: *жак* (*žak*) – “yandır”, *жазы* (*žahu*) – “yandırmaq”, *жазыуу* (*žahuşy*) – “yandıran”.

Slavyan dilində formantın gözlənilmədən incələşməsi oxucunu çaş-baş qoyar. Sinharmonik dillərdə şəkilçilərin və sonluqların qalın və incə formaları funksional cəhətdən bərabərqiymətlidir. “İncə” kökdən sonra şəkilçi də “incə”-dir: *бер* – “ver”, *беры* – “vermək”, 2) “vermə”, *берыуи* – “verən”.

¹ Slavyan səslərini kiril hərfləri ilə veririk.

Rus dilində də indiki zaman feli sifətlərində bu şəkilçi həm qalın, həm də incə köklərdən sonra eyni cür incədir. Bu, sinharmonik dillərdən iqtibas edilmiş formantların xarakterik xüsusiyyətidir. Həmişə yalnız bir variant – ya qalın, ya da incə variant iqtibas edilir. İstənilən əsasdan sonra istifadə olunur. Bu nümunədə incə variant iqtibas edilmişdir.

...Qədim slavyan qrammatikləri tərəfindən feli sifətlərin etimologiyasına cəhd olunmuşdur. Yenidən tərkib hissələrinə ayrılarda -y ilə qurtaran əsası görmüşlər. Onu anlaşılmayan -*ици* (*ÿ*) elementinin birləşdiyi I-ci şəxsin tək halında olan fel kimi qəbul etmişlər: *ткы* – “toxuyuram”, *тыкай-у* – “dürtürəm”, *жг-у* – “yandırırım”.

Bolqarlar bir qayda olaraq şəxs şəkilçisi kimi -*я* işlətməmişlər (Şərqi slavyan dillərində o, I-ci şəxsin tək hali rolunda çıxış edirdi): *тък-я* – “toxuyuram” (bolqarca). Onlar həm də feli sifət şəkilçisini özləri üçün daha anlaşılan etmişlər: -*у-ициÿ* > -*я-ициÿ* .

Rus dilində çoxsaylı bolqar sözləri var: *смотрю* – “baxıram”, ancaq (**смотрюициÿ* yerinə) *смотряициÿ* – “baxan”, *говорю* – “danışırım”, *говоряициÿ* – “danışan”, *учу* – “öyrənirəm”, *учаициÿ* – “öyrənən” (*учяициÿ*)...

Qədim rus dilində işlənən bolqar redaktəsinə məruz qalmamış feli sifətlər özlərinin ilkin formalarını saxlamışlar: *сею* – “əkirəm”, *сеюициÿ* – “əkən”, *зрею* – “yetişirəm”, *зреюициÿ* – “yetişən”, *жну* – “biçirəm”, *жнуициÿ* – “biçən”, *жнуо* – “çeynəyirəm”, *жнуоициÿ* – “çeynəyən”.

...Bu qazax formasının slavyan dillərindəki qədimliyi haqqında: qədim *-*de* – “de”, “söylə” – hələ də *деу* – “danış”, *дееть* – “danışır” (qədim rus) və -*ди* qalmışdır – *говорит, де, мол* (ukr) = *де* (*de*) (rus.): “O, (*de*) – Oryol şəhərindəndir. (Leskov), *Дескать* – ...miş, ...imiş, *губа* (**de* = *скасть*) özü ilə köhnəlmiş *-*де* (“*de*”)–ni yeni söz kimi göstərir. Rus dialektlərində *ску* = *сказать, скажу* (*sku* = “demək”, “deyirəm”) (Fasmer, I, 506).

Türk dilləri ilə müqayisə “*de*” ədatının ilk mənasını bəzə etməyə imkan verir: *де* (*de*) – “de, söylə” (qazaxca), *ди* (*di*) – “de, söylə” (tatarca), *деу* (*deu*) – “söyləmək”, “demək”, *деүйи* (*deüşi*) – “deyən”, “söyləyən” (qazaxca). Və ya qədim slavyanların dediyi kimi: *деюици* – “deyən”, “söyləyən” (qədim slav.) (F., I cild, s. 489).

Bu slavyan formaları artıq ümumtürk və ya ümumqırpaq əlamətlərinin deyil, qəti olaraq qazax leksikasının, yaxud daha dəqiqi, qədim qazax leksikasının və qrammatikasının inikasından bəhs edir.

* * *

Əgər biz, nəhayət, rus dilindəki indiki zaman feli sifətinin qazax dilindəki adı ilə qohumluğunu gördüksə, onda başqa şeylər də görəcəyik:

Şəkilçinin “qalın” forması imperativin *-a* sonluğu ilə yarandığı slavyan dialektlərində və qəbilə dialektlərinin vahid şəkllə salınması halında ümumxalq dilində keçmiş zaman feli sifətinin yerini tuta bilərdi: *мки = мка*. Əmələ gələn diftonqda (*мка = yuu*) dodaq səsi təbii olaraq sonradan ondan ayrılan *-uuuü* şəkilçisi ilə dodaq samitinə (*мкаuuuü*) çevrilmişdir ki, ona da sonrakı zaman mənasını vermişlər.

İndiki zaman və keçmiş zaman feli bağlamaları slavyan və türk dillərində eyni dövrdə yaranmışlar.

Türk dillərində ümumtürk icmasının dağılmasından sonra feli bağlamaların formalarının daha bir neçə növü yaranmışdır. Yalnız qırçaq dillərindəki feli bağlamalar slavyan feli bağlamalarına dəqiq uyğun gəlir:

- a) “imperativ + a = indiki zaman feli bağlaması”
 rusca: **мки + a = мка* (“toxuyaraq”)
 **тычь + a = тыча* (“dürtərək”)
 **жги + a = жгя* (“yandıraraq”) > *жжа*
 qazaxca: **токы + a = тока* (“toxuyaraq”)
 **тык + a = тыга* (“dürtərək”)
 жаг + a = жага* – “жгя*” (“yandıraraq”)
- b) “imperativ + b = keçmiş zaman feli bağlanması”
 rusca: **мк-а + в = мкав* – “toxuyub”
 **тык-а + в = тыкав* – “dürtüb”
 **жаг-а + в = жагав* – “yandırıb”
 qazaxca: **токы + в = төкып* – “toxuyub”
 **тыгы + в = тыгып* – “dürtüb”
 жагы + в = жагып* – “yandırıb”, “жжав*”

Gördüyünüz kimi, qazaxlar həm *-i/-y* imperativindən keçmiş zaman feli bağlaması, eyni zamanda, həm də ruslar kimi *-a* ilə qurtaran imperativdən də yaratmışlar.

...Türk qrammatikalarında “keçmiş zaman feli bağlaması”, “indiki zaman feli bağlaması” terminlərini tapa bilməzsiniz. Sadəcə, zamanlara ayırmadan

“feli bağlama” var. Bütün türk qrammatiklərinin ümumi fikri “Türk dilləri” (“Тюркские языки”) məcmuəsində (“Dünya dilləri” – “Языки мира” toplusunda) toplanmışdır. N.A.Baskakov qaraqalpaq dili haqqındakı məqalədə təsvir edir: “-a\-e, ü, -ын/-un ilə qurtaran feli bağlamalar” (s. 260). A.T.Kaydarov “Казахский язык” (“Qazax dili”) məqaləsində yazır: “-a\-e, ü, -ын/-in, -n ilə feli bağlamalar” (s. 250). Ancaq slavyan qrammatikaları ilə müqayisə etmək və heç olmazsa onlara qarşılıq olan terminologiya göstərmək lazım idi. Bu həm də həmişə bir-birinə və birlikdə Avrasiyanın taleyinə təsir etmiş iki böyük etnosun dillərinin birgə tədqiq edilməsinin başlanğıcı olardı.

Ayrı-ayrı türk və ayrı-ayrı slavyan dillərinin qrammatik qohumluğunu görməyə ehkamlaşmış zehniyyət mane olmuşdur. “Qrammatika iqtibas edilmir!” – hind-avropaşünaslığının və ümumi dilçiliyin əsas müddəalarından biridir. Bu ehkam XIX əsrdə müqayisəli dilçiliyin ilk çağlarında elan olunmuşdur, onda hələ dünya dillərinin əksəriyyətinin təsvirinə başlamamışdılar, öz iddialarında nisbətən tədqiq edilmiş onlarla Avropa və Asiya dialektlərinin materiallarının verdiyi bilikdən çıxış edirdilər.

İndi müqayisəli tədqiqatını və vacib ümumiləşdirmələrini gözləyən yeni materialların işığında dilçiliyin nəzəri əsaslarının təftiş olunması dövrü başlayır. Mən inanıram ki, türk-slavyan (daha sonra türk-hind-Avropa) araşdırmaçıların ilk addımları bizə xatırladılan ehkamı rədd edən yeni biliklər verəcək və onun əvəzinə ona zidd olan ehkamı irəli sürəcək: “Əsas lüğət fondu”nun leksikası da, qrammatika da – hər şey iqtibas edilmişdir!

Rus və qazax dillərinin nadir mühafizəkarlığı sayəsində onlar öz ailələrini – türk və slavyan ailələrini yetərinə məsuliyyətlə təmsil edirlər.

Bu dillərin qrammatik normalarını müqayisə edərək, dillərin qarşılıqlı münasibətləri tarixinin səhifələrini, deməli, həm də yazılı xronikalarda əks olunmamış etnosların da tarixinin səhifələrini bərpa edirik. Və hər təsadüfi olmayan uyğunluğu tarixi abidə, obyektiv sənəd kimi, ədəbiyyatın qaranlıq sükutunu pozan canlı əks-səda kimi dəyərləndirəcəyik.

* * *

Göstərilən nümunələr “Slavyan qrammatikasında görünməyən türkiizmlər” və ardınca “Hind-Avropa qrammatikasında görünməyən türkiizmlər” mövzusunda yol açır. Burada fakültativlə – feli isimlərin yaranması ilə kifayətlənək.

Ulu türk icmasının dağılmasından sonra oğuz-karluq və qırçaq qruplarının ulu dillərindən müstəqil sözdüzəltmə sxemləri yaranmışdır. Oğuz-karluq dillərində: “*imperativ + ik/ѣк = isim*”. Hələ ki, biz qırçaq terminlərinin izahı ilə məhdudlaşırıq, sonra buna baxacağıq. Slavyan dillərində davam edən morfoloji sxemlərin davamına da nəzər yetirəcəyik.

Feli isimlər türk-qırçaq dilinin müxtəlif qollarından “*imperativ + ба (na, ma) /бе (ne, me) = isim*” sxemi əsasında yaranmışdır. Şəkilçinin açıq heca (samit-sait) şəklində olan quruluşu qədim qırçaq dialektlərinin ənənəvi tələffüz normalarına cavab verirdi: bütün şəkilçilər açıq heca yaratmağa çalışır.

Sonu qapalı olan hecaya meyllilik iqtibas edilmiş *-ma* sonluqlu qırçaq isimlərinin oğuz-karluq dillərində ya son saitin itirilməsi (*-m*) ilə, ya da hecanı qapalı edən protetik samitin yaranması ilə (*-mak*)¹ nəticələnirdi.

Baxmayaraq ki, türk dilində dəyişmədən qalmış ayrı-ayrı qırçaq sözlərinə də rast gəlirik: (məsələn, türkcə *dolma* 1) “dolma” – “içi doldurulan”, 2) “piroq”; *urba* – “geyim” – yəni “paltar” (> slavyanca *roba, ruba* – “paltar” > german. **roba* > frans. *robe* – “qadın paltarı”).

...Müasir qazax dilində müxtəlif əsasların sonuncu səslərindən sonra şəkilçilərin müxtəlif formaları tətbiq olunur: *-ma/-me* saitlərdən və rəvan səslərdən sonra işlənir: *yüme* – “toplu”, “qalaq” (*yü* – “topla”, “qalaqla”), *kipme* – “giriş” (*kip* – “gir”), *molma* – “doldurulmuş”, “piroq” (*mol* – “dol”). Kar saitlərdən sonra *na/ne* gəlir: *kəuqe* – “köçürülər” (*kəuq* – “köç”), *mapma* – “tapqır, qarınaltı”, “siyirtmə qutu”. Və nəhayət, cingiltili samitdən sonra şəkilçinin cingiltili başlaması məcburidir: *kazba* – “çuxur, qazma” (*kaz* – “qaz”) və sair.

Bu morfoloji modeli iqtibas etmiş dillərdə belə differensiasiyaya əməl edilməmişdir. Bunu bir qanun kimi qəbul etmək olar ki, universal tətbiq olunan istənilən əsasdan şəkilçinin fonetik variantlarından biri iqtibas edilmişdir. (Məsələn, oğuz-karluq dillərindən yalnız *-ma/-mä* və ya *-m*, və ya *-mak*).

Oğuz-karluq mühitindən keçmiş çoxsaylı termin qazax lüğətinə düşmüşdür. Məsələn, *кочма* – “birləşmə” (*коч* – “birləşdir”), ancaq xüsusi törəmə *кочна* – “birləşmə”, “dolaşılıq” qədim yunan sözü *κοιμμα* – “birləşmə”, “dolaşılıq” ilə uyğun gəlir. Bu termin dolaşılıq yunlardan hazırlanmış keçə xalının adı kimi rus dilində qalmışdır.

¹ Oğuz-karluqların “*imperativ + ѣк/ик*” sxemi üzrə yaranmış “xüsusi” isimləri qırçaq dilinə düşərək sonuncu samiti itirirdilər. Müqayisə üçün: *кучук, кичик* – “balaca” (oğuz-karluq) – *кичи, киуи* – eynilə (qırçaq) və sair.

Rus dilində *-ma* ilə olan çox böyük söz qrupu vardır ki, lüğətlər uzun müddət onları bir yerə toplamağa vaxt tapa bilməmişlər: *кошма* – “keçə”, *косма* – “saç çəngəsi”, *кайма* – “haşiyə”, *тесма* – “şərid”, *тюрьма* – “həbsxana”, *корма* – “yem”, *уйма* – “toplu”, *чума* – “taun”, *солома* – “saman”, *письмо* – “məktub” və sair. Qədim ruslar sxemi başa düşmüş və öz fellərindən isimlər yaratmaq üçün istifadə etmişlər. Ən məşhur söz: *ведьма* – “kaftar”, “küpəgirən qarı”, “cadugər” (**веди*, **ведь* – “bil”, xəbərdar ol”). Bu qədim terminin mənası dini – kilsə mahiyyəti ilə zənginləşmişdir. Həm də sonuncu səs qadın cinsinin şəkilçisi ilə üst-üstə düşmüşdür. Ancaq xristianlıqdan əvvəlki Rusiyada bu söz “müdrək”, “bilən” mənası kəsb edirdi. Bu kökdən yaranmış başqa bir söz də məna dəyişikliyinə uğramışdır: *ведун* – “cadugər” (qədim rus).

Fasmer eyham ilə kifayətlənərək sözün morfoloji quruluşunu uzah etmir: “ulu slavyan sözü **vedě* – “mən bilirəm”, qədim rus sözü *ведь* – “cadugərlik”, “bilik” sözü ilə bağlıdır (F., I, 285).

“İmperativ + *ma*” sxemini bilmədən qohum sözləri də bilməyəcəklər. Rus dilində “*imperativ + ba*” dialekt model daha yaxşı inkişaf etmişdir. Tədqiqatçı indi çox asanlıqla *судьба* (“tale”) – “mühakimə et”, *свадьба* (“toy”) – “gözünü çəkmə” sözlərinin hansı feldən yarandığını bilir. Quruluşu daha şəffaf olan *борьба* (“mübarizə”) – **бори* (“vuruş”), *ходьба* (“yeriş”) – **ходи* – (“yeri”), *молотьба* (“üyütmək”) – **молоти* (“üyüd”), *дружба* (“dostluq”) – **дружи* (“dostluq et”) felindən yaranmışdır və s.

Bu növ adlar rus dilində *-ай* ilə qurulan “ikinci imperativ” meydana çıxana qədər yaranmışlar. Məsələn, *стреляй* (“atəş aç”). İlkin olan **стрели* variantı *стрельба* (atış, atma) üçün əsas oldu. Beləliklə, feli isim sayəsində ilkin imperativin formaları bərpa olunur: *гульба* (“kef”, “eyş-ışrət”), **гули* “guruldamaq” sözündəndir, **гуляй* – “gəzmək” sözündən deyil. Bunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aşağıdakılardan bilmək olar.

[**Гули* (gurulda), *гулять* (“gəzmək”) infinitivindən yaranmışdır. Fasmer: “Çətin sözdür. Berneker və Bryukner onu “*гул*” (“gurultu”) ilə bağlamağa çalışırlar. Preobrajenski əksini iddia edir (bax: I cild, s. 159. Potebnya (PФВ, ss. 3, 63) və Sobolevski (PФВ, ss. 70, 78)). tamamilə başqa cür fikirləşir və başlanğıc mənanın *нить* (“içmək”) olduğunu hesab edirlər. Müqayisə edin: serb-xorvat dillərində *гүлүти* (“sərxoşluq etmək”) (anlaşılmayıdır. Cüzi uğurlu müqayisə *guleti* (“uzanmaq”, “yatağa girmək”) sayılır (F., I cild, ss. 473-474).

Lügətdə bu məqaləyə O.N.Trubaçovun “Gəzmək (*гулять*) və topla oynamaq (*играть в мяч*) fellərinin mənalарının inkişafı haqqında” əlavəsi var (bax: Lvov, Etimologiya. M., 1963, ss. 110-115).

Türk-slavyan araşdırmaçısı türk materialını nümunə göstərirdi: *гуль* (gül) – “gül”, *гулим* (“gülim”) – “güliş” (oğuz-karluq). Slavyan felinin ilkin mənası bərpа olunur: *гули* = *гуляю* – gül > şənlən. Serb-xorvat – “sərxoşluq etmək” sözünün məcazi mənası da bununla bağlıdır. Həm də ümumslavyan sözü ilə: *gulma* – “zarafat”, “istehza” (serb-xorvat *гулма* – “zarafat”, “oyun”, bolqar. *гулм* – “zarafat”, slav. – *glumiti se* – “acıqlı oyun oynamaq”, “istehza etmək”).

Bu söz german dillərində də bu mənalarla yayılmışdır. Məzhəkəçiləri *glum*, *grum*, *glup* adlandırdılar. Etruskların qısa təsviraltı yazılarının sayəsində biz bu adların təxmini tarixini təyin edə bilərik.

Məşhur rəsmlərin birində kef məclisi təsvir olunmuşdur. Kef çəkənlərin ayaqlarının yanında masanın altında qozbel təlxək var. Və onun başının yaxınlığında rus hərfləri ilə *krup* yazısı var. Bu sözün mənası açıq-aydındır: təlxək. Yazının tarixi bizim eradan əvvəl VII əsrə aiddir].

Güman ki, sonradan başqa bir dialektdən slavyan dillərinə “*infinitiv*in əsası + *ва* = *isim*” sxemi yayılmışdır.

Əgər *мольба* (“yalvarış”) *моли* (“yalvar”) sözündən yaranıbsa, onda *молитва* (“ibadət”, “dua”) sözü də *молить* (“ibadət etmək”, “dua etmək”) sözündəndir. Bu model əsasında *жатва* – “biçin” (**жать* – “biçmək”), *бумва* – “döyüş” (**бумь* – “döymək”, “vurmaq”) və sair.

Beləliklə, biz deyə bilərik ki, rus ümumxalq dilində feli isimlərin yaranmasının üç dialekt modelinə rast gəlinir. Onlardan ikisi türk “*imperativ* + *ма* (-*ба*, -*на*)” sxemləridir. Üçüncü isə sanki *-ба* ilə olan modelin üzərində yaranmışdır.

Beləliklə, üç sxemin hamısı budur:

I. “*imperativ* + *ма* = isim (*ведьма* – “kaftar”, “cadugər”)

II. “*imperativ* + *ба* = isim (*мольба* – “yalvarış”)

III. “*infinitiv* + *ва* = isim (*молитва* – “ibadət, dua”)

Ad yaratmağın bu mexanizmlərini bilmək etimoloji analizi təkcə asanlaşdırmır, həm də onu daha məhsuldar edir.

Əvvəl Romada, sonra isə Parisdə mənim yanımda olan kitabların arasında belə bir kitab tapdım: *J.J.Varbot*. “Qədim rus ad düzəltmələri” (M., “Hayka”, 1969), məsul redaktor – O.N.Trubaçov. Bu fənnə olan baxışlar otuz il ərzində az dəyişmişdir. Bu əsərdə öz ifadəsini tapmış slavyanşünaslığın bütün yaxşı cəhətləri və çatışmazlıqları bu vaxta qədər öz tərəvətini bu kitabda saxlayır.

Müəllif ön sözündə yazır: “Filologiya elmləri doktoru O.N.Trubaçova səmimi təşəkkürümü bildirməyi özümə xoş borc bilirəm, onun rəhbərliyi altında SSRİ Elmlər Akademiyası Rus Dili İnstitutunun etimologiya və onomastika bölməsindəki iş müəllifin konsepsiyasının formalaşmasına imkan vermişdir”.

Akademik O.N.Trubaçovu layiqincə qiymətləndirərək, ölkənin “baş etimoloqu” hesab edirdilər. Onun rəhbərliyi altında olan sektor onilliklər ərzində dilçiliyin bu “baza sahəsi”nin inkişafı üçün çox iş görmüşdür. Fasmer lüğətinin tərcüməsini və redaktəsini həyata keçirmişdir. “Slavyan dillərinin etimoloji lüğəti”nin onlarla buraxılışını hazırlamış və nəşr etmişdir (bu yaxınlarda 1997-ci il 24-cü buraxılışını aldı). 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq çoxlu “Etimologiya” toplusu çıxmışdır.

Bütün bu kəmiyyət bolluğunun yanında morfoloji analizin keyfiyyəti “yoxsulluq cizgisinin” altında qalmaqda davam edir. Məsələn, sözün hissələrə ayrılmasının nə olduğunu O.Trubaçovun rəhbərliyi altında İ.Varbot nümayiş etdirir: “Şəkilçinin quruluşu: *ъ, ь* + sonant, samit”.

*-*ьмо*: *пряжьмо* (“fətir”, “qoğal”, “kökə”, “yağda qızarmış”)

*-*ьма*: *ведьма* (“cadugər”, “kaftar”)

*-*ьба*: *борьба* (“mübarizə”), *крадьба* (“oğurluq”), *мольба* (“yalvarış”), *просьба* (“xahiş”), *тяжба* (“iddia”, “məhkəmə davası”). Və -*ьба* şəkilçisi ilə olan isimlərin bəzilərinin qarşılıq kök adları arasında vardır və ismi törəmələrdir: *крадьба*, *борьба*, *мольба*, *тяжба* – *тяжа*, *сольба* – *сьль* – “*посо*л”; *сечьба* – *сеча*, *весьба* – *весь*. Digər hallarda daha çox feli törəmələrdir¹.

Tamamilə açıq-aydın görünür ki, düzgün “etimoloji yuva” qurmalarına baxmayaraq, nə müəllif, nə də redaktor bu şəffaf törəmələrdə ümumi morfoloji sxemi görməmişlər. Bundan da, “güman ki, ismi törəmələrdir”, “yəqin ki, feli törəmələrdir” kimi tapmacalar yaranmışdır.

Əgər rus dili İnstitutunda türk-slavyan araşdırmaları bölməsi olsaydı, o zaman çətin ki, bu cəfəng -*ьмо*, -*ьба* “şəkilçiləri” elmi dövrüyyəyə girmiş olardı.

Qədim rus abidələrində yumşaqlıq işarəsi (*ь*) olmadan yazılmış sözlərdə rastlaşırıq, şəkilçi gerçək olana yaxınlaşır: *-*мо*: *письмо*. Həqiqətən də Meyenin təklif etdiyi *-*смо* şəkilçisinin yenidən qurulması variantı lüzumsuzdur². Meyenin təklif etdiyi həddən artıq ağırlaşdırılmış “şəkilçi” əsasda olan səsi də özünə daxil etmişdir. Elə bu yolla da İ.Varbot yeni “şəkilçini” “yenidən

¹ Göstərilən əsər, ss. 70-80

² A.Meillet. Etudes, II, s. 415

quraraq" gedir: **mva*: *brumva* – "qırmaq", *jamva* – "biçin", *жьртва* – "tımmaq", *molumva* – "ibadət", *načmva* – "otarma", *numva* – "içmə"...¹

...Beləcə, formal şəkildə, daxili quruluşu dərk etmədən, forma səbəbiyyətini bilmədən, fərqli, məhz slavyan sxemləri əsasında yaranmış isimləri baltalayırlar. Sözdüzəltmənin qədim modellindəki tarixi məlumatı heç nəzərə almırlar.

İ.Varbot yazır: *-itel'* variantı *покроуитель* – "himayədar" (*крыти* – "ört"), *снацитель* – "xilaskar" (*снаци* – "xilas etmək")... əsasında yenidən qurulur, nə qədər ki, onlara uyğun olaraq nə *-i* ilə qurtaran infinitiv əsas, nə də indiki zamanın *-i* ilə qurtaran əsası mövcud deyil (IV sinif). Məye hesab edir ki, *деть* – "iş", "fəaliyyət" sözünün kontaminasiyasının nəticəsidir və **ель*, **мель* ilə olan isimlər **ел* şəkilçisinin özünə xas variantıdır².

Bu örtülü bazarda, nəhayət, slavyanşünaslara sözdüzəltmənin gerçək mexanizminin bərpa olunmasına mane olan səbəb üzə çıxır. Elmdə mövcud olan *etiqada* görə, *feli isimlər infinitiv* əsasında yaranır, hind-avropaşünaslığın təməlini qoyan ataların göstərişi budur. İ.Varbot necə də doğru etmişdir: "*-i şəkilçisi ilə olan infinitiv əsas yoxdur*". Və əlavə edək – bu, imperativin şəkilçisidir.

Slavyanşünaslar türk dili ilə və felin əsas formasının infinitiv deyil, imperativ (felin əmr forması) olmasını, bundan da digər nitq hissələrinin yaranmasını təsdiq edən türkologiya ilə tanış olsaydılar, o zaman *-ma* ("ma"), *-ba* ("ba") ilə olan slavyan adları da uyğun olan izahatı alardılar: bu model müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif slavyan dialektləri tərəfindən türk dillərindən, daha doğrusu, qırçaq qolundan iqtibas edilmişdir.

İmperativdən əvvələ gəlmiş türk modelləri ilə müqayisələr etmək slavyanşünaslara onların öz modellərindən baş çıxarmalarına kömək edərdi. Görünərdi ki, onların əksəriyyətində əsas kimi felin əmr formasından istifadə olunmuşdur.

[“İmperativ + fel” sxeminə baxaq. Qədim slavyanlar şumer heroqlifləri ilə tanış olanda onlar, yəqin ki, ifadəli işarələrin bəzilərindən determinator kimi istifadə etmişlər. Hər hansı bir fəaliyyəti ifadə edən heroqlifin yanındakı şaquli xətt (ox) mənaya yüksəklik keyfiyyəti verirdi (şumerlərdə *til*, *tir/tel*, *ter* – 1) “həyat”, 2) “ox” idi).

Bu determinatorun slavyan adları, yəqin ki, şəkilçilərlə idi: *-tel* – sosial cəhətdən fəal adamı, *-nik* isə qeyri-fəal adamı ifadə edirdi. İlk vaxtlardan başlayaraq

¹ *Ж.Ж.Варбот*. Göstərilən əsər, s. 86

² Yəni orada, s. 89-90

onlardan semantik müxalifət yaranmışdır: *учи-тель* (“müəllim”) və *учи-ник* (şagird)¹. *Вещь-тель* (“qeybdən xəbər verən”) və *вест-ник* (“xəbərçi, xəbər gətirən”), *креститель* (“xaç suyuuna salan”) və *крест-ник* (“oğulluq, xaç oğlu”). Cütlüklərin hamısı salamət qalmamışdır. Həm də onlar, yaqın ki, ilk vaxtlar çox olmamışdır.

Ancaq *Спаситель* (“xilaskar”), *Повелитель* (“hökmdar”), *Покровитель* (“himayədar”), *Деятель* (“xadim”), mənəcə, erkən törəmələrdir, *-tel* ilə qurtaran adların yüksək, nəcib semantikasi tədricən hamarlanmışdır. Daha sonra *-tel* ilə olan sözlər fərqli sosial xüsusiyyətə sahib insanları göstərmişdir: *мучитель* (“əzab verən”), *надзиратель* (“nəzarətçi”), *житель* (“sakin”), *обыватель* (“yerli adam, yerli sakin”), *собиратель* (“toplayan”), *грабитель* (“soyğunçu”), *зритель* (“tamaşaçı”)... Sonra isə mövcud olanın adı isimlərə keçir və cənsiz əşyaları da həmçinin belə adlandırırılar: *краситель* (“boyaucı”), *смеситель* (“qarışdırıcı cihaz”).

Bir zamanlar *писатель* (“yazıçı”) yüksək səslənirdi, indi bu peşənin adamlarını Ukraynada *письменник* adlandırırılar. Bu forma, hər şeydən öncə, terminin məzmunu ilə uyğun gəlir.

Görünür ki, morfoloji model də zaman keçdikcə tənəzzülə uğramışdır. Təhrif olunmuş əsaslara görə, onların yaranmasının uzaq zamanda olmadığını demək olar. Yuxarıda göstərdiyimiz siyahıdakı sözlərin əksəriyyəti infinitiv əsaslardan və adlardan yaranmış neologizmlərdir. Ukrayna dilindəki *письменник* sözü lap yaxın keçmişdə *письмена* (yazı işarələri, yazı) sözündən törədilib].

Qurd əsri

(etüdlər)

Qədim türklərin qədim hind-avropalılarla mədəni ittifaqda yaşamaları dövrünü yırtıcı heyvanların hind-Avropa dillərindəki adları, hər şeydən əvvəl, türklər tərəfindən tərfi göylərə qaldırılmış qurdun adı sübut edir. İt və Qurd ayınləri genealoji əfsanələrdə əks olunmuşdur.

Türklərin bəziləri öz mənşələrini itlə, bəziləri də Qurdla bağlayırılar (“Az i Ya”dakı məlumatların sərlövhələrinə bax).

Müqəddəs “ulu əcdada” olan ehtiram, güman ki, qurdun türkcə adını iqtibas edən digər hind-Avropa etnoslarına da keçmişdir. Çox güman ki, ümum-türk dilində ilk yaranan feli-isimlərdən biri *ul* – “ulama” olmuşdur.

Oğuz-karluq variantı: *ulyk* – 1) “ulayan”, 2) “böyük” (*ulk* – “qurd” alban

¹ İndiki “ученик” – sonrakı dövrlərin yazısıdır, etimologiyanın nəticəsidir, “учение” sözünün törəməsidir.

...Keçmişdə hər bir oğuz-karluq termininin qıpçaq dilində qarşılığı vardı. Biz onları dünyanın müxtəlif dillərində tapırıq: *uruk* – “şəhər, icma, qəbilə” (şumer), *urba* – “şəhər” (latın); *derik* – “dəri” (türk), *derma* – “dəri” (yunan), *terik* – “buxar hamamı” (çağatay), *terma* – “buxar hamamı” (yunan. latın).

Bu cütlərin sayəsində morfoloji sxemlərin təxmini yaşını və nəticədə türk dialektlərinin öz tarixlərini də müəyyən etmək olar.

Şumer epik qəhrəmanının adı *Bilga-meş* – “Hər şeyi bilən” (kişi, türkcə *bilga* – “müdrək”, “bilən”) qədim semit dilində *Gilga-meş* – “Hər şeyi bilən” formasında verilmişdir.

Ümumtürk *bil* felindən oğuz-karluq termini *bilik* yaranmışdır. Ancaq bu termin hələ heç bir dildə aşkar olmayıb. Qıpçaq sözü “*bilme*”dən törəmiş “*bilim*” – “bilik” daha qədim qeydiyyatlı tarixə malikdir.

Semit dillərinə *il* – “bil”, *ilim* – “bilik” sözləri düşmüşdür.

Türk dialektlərindən isə başlangıç dodaq səsi zəifliyi ilə diqqəti çəkir. Məsələn, türkcə *ol* qazaxcadakı *bol* ilə uyğundur və ya *ben* – “mən” (türkcə) > *en* – “mən” (macar.). Eyni zamanda, digər türk dillərində *men*, *min* və digər uqro-fin dillərində *mene*, *min* (“mən”) şəklindədir (dodaq səsi “*m*” anlauda daha yaxşı qalır).

Qarıxıq oğuz-qıpçaq cəmiyyətlərinin dilində hər iki forma işlənir və hər biri yeni semantik çalar qazanır: **-ma* (*ba*, *pa*) – “fəaliyyətin nəticəsini”, **-ik/ɨk* isə “əmək aləti”ni bildirir. Bu mərhələ qazax dilində yaxşı izlənilir: *kaz* – “qaz”; *kazyk* – “paya”, *kazba* – “çuxur”.

İlk qazma aləti budaq > paya (müqayisə et: qazmaq, çuxur, nizə). Bu, sancma əkinçiliyi dövrüdür. O vaxtdan Litva dilində *kàs* – “qaz”, *kasyba* – “çuxur”, “çala”, “şaxta”... sözləri qalmışdır.

[Maraqlıdır ki, Lüğətlər slavyan dilindəki *uecamb* (“qasımaq”), *ueuu* (“qaşı”) sözlərini Litva dilindəki *kas* (“qazmaq”) və *kasy* (“qaşı”), *käso* (“qasıyır”) ilə əlaqələndirirlər” (F. IV, 349). Litva nümunələri həm fonetik, həm də morfoloji cəhətdən daha çox türk dilindəki *kaz* (“qaz”), *kasy* (“qaşı”) ilə uyğundur. Ancaq slavyan əsasları *kes* (*kəs*) türk felinin inkişaf etmiş formasını xatırladır. Redaktor O.Trubaçov “Qasımaq” məqaləsinə mənə *kyšy* – “qasın”, *kyšu* – “qasınmaq” (qazax və s.) sözlərini xatırladan xetlərin *kišša* – “qasımaq” sözünü (yenə orada) əlavə edir: **k-s* (*k-š*) ümumi konsonant əsaslı sözlərin yuvası yaranır. Əlifbalara daxil olmuş bəzi heroqlifləri təhlil edəcəyimiz sonrakı başlıqlarda **X** *ikis*, *ekis* – “əkiz” (türk.) işarəsindən söz açacağıq. Ehtimal ki, “qasımaq”, “kəsmək” məfhumları bu qrafik simvolla ifadə olunmuşdur [Sonra isə işarədən ayrı “qazmaq” da var.]

Bu əlamətlərə görə kütləvi, mütəşəkkil axtarış aparılsa, bunların sayını xeyli artırmaq olar. Qədim dünyada mədəniyyət sahəsində olduqca fəal olan türk xalqlarının tarixini və keçdiyi yolu yaddaşlarda bərpa edərik. Bu fəallığın inikasını xalqın yaşını, kimliyini və digər xüsusiyyətlərini (tarix yaratmaq haqqını təsdiq edən yanmayan, köhnəlməyən sənədlər arxivində – dildə qalmışdır.

II HİSSƏ

TÜRK RUNASI VƏ DİGƏR YAZILAR

KƏRPİC DÖVRÜ

Türklərin qədim vətəni haradır?

Bu sualın cavabı “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası”nın (“Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков”, М., “Наука”, 2001) dördüncü cildində olmalı idi. Cild bütünlüklə leksikaya həsr olunaraq etimoloji baxımından təhlil olunmuşdur.

“Semantikanın və formanın bərpası türklərin təkcə qədimdə deyil, həm də tarixdən əvvəlki mədəniyyətlərinin formalaşması və dəyişilməsi prosesinə dair məlumatların alınması üçün mənbə olmağa xidmət etməlidir” (ön sözdən).

Hələ ki, türklərin qədimliyinin hansı əyyamdan başlanmasına dair yazılı sübutlar aşkar olunmamışdır. Onlar harada peyda olmuş və öz dili, etiqadı, maddi mədəniyyəti olan müstəqil etnik icma kimi özlərini necə göstərmişlər? İndi məskunlaşdıqları ərazilərdən tapılmış arxeoloji materialın deyə biləcəyi azdır: o susur. Türkologiyanın inkişafının onillikləri ərzində hesablanıb tapılmış və ya uydurulmuş düzülüşü təsdiq və ya inkar edə bilən yeganə sənəd var. Bu – şifahi sözdür.

“Az i Ya”da tarixi məlumatların ən obyektiv və dolğun arxivi olan lüğətlərə baxmaq təklif olunurdu. Bizə gəlib çatmış yazılı mənbələrdə tarix təəssüf ki, punktirlə (bir-birinə yaxın olan qırıq xətlər və nöqtələr), qırıq-qırıq və müəllif subyektivliyi ilə əks olunur. Məlumatlar onları ötününin – bu və ya digər dinin tərəfdarlarının dünyagörüşünə görə təhrif olunur və başlıcası, mövzuya dair biliklərinin təbii natamamlığı ilə məhdudlaşır. Söz isə içində başəriyyətin keçmişini kodlaşmış olan çipdir. Köçlərin marşrutları, yaşayış məskənləri, fəlsəfə, etiqad, dahi İşarə təfsirçilərinin müdrikliyi və kahin-şərhcilərin məhdud təxəyyülləri. Keçmiş, demək olar ki, heç sənədləşdirilməmiş xalqların tarixçiləri bu leksemələrin arxeoloji oxunuşuna xüsusi ehtiyac duymalıdır. Hətta “tarixi” yunanların və romalıların yazılı tarixlərinin güc-bələ ilə əlləyib yoxlaya bildikləri dərinlik 2500 ildən o yana keçməyir. Bu isə yalnız üst təbəqədir, küləklərin aşındırdığı qabıqdır. Tarixin və tarixdən əvvəlki dövrün torpaqaltı süxurlarına çatmaq üçün hələ çox qazmaq lazımdır.

Nəhayət, ötən əsrin 80-ci illərində linqvistlər tarixi biliklərin mənbəyi kimi sözə ciddi baxmağa başladılar. Ancaq bu zəngin arxivə yanaşmanı səlisləşdirmək, dilin arxeologiyasını təkmilləşdirmək lazımdır ki, söz tədqiqatçı ilə danışsın, onun suallarına cavab versin. Müasir linqvistika belə məsələlərin həllinə girişmişdir. O cümlədən, təhlil olunan “Türk xalqlarının müqayisəli tarixi qrammatikası” əsəri də (TXMTQ). Yaranma tarixi bizim eranın başlanğıc əsrləri olaraq qəbul edilmiş leksikanın hansı kateqoriyalarının ulu türk dilində formalaşa bildiyini təyin etmək müəlliflər üçün vacib idi.

Hələ 1964-cü ildə ilk görüşümüz zamanı Vyacheslav Vasilyevič İvanov o dövrkü elmin fikrini ifadə edərək, sözün yaşının ən uzağı 2000 il olduğunu demişdi. “Az i Ya”da bizim o söhbətimiz təsvir olunub.¹

Əsrin dördü biri ərzində sözün yaşına olan münasibət nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişib. Sözün doğum şəhadətnaməsində düzəliş etdilər: daha 2000 il əlavə olundu. Ancaq başlanğıc üçün yalnız hind-Avropa dillərindəki sözün. Türk dili üçün isə zaman normalarının hamısı əvvəlki kimi qaldı.

Müəlliflər (Rusiya Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun türkologiya bölməsinin əməkdaşları) ulu türklərin həyatlarının bütün sahələrini, təsərrüfatlarını və onların çevrəsindəki təbiəti də ifadə edən min sözün praformasını bərpa etmişlər.

¹ “АЗ и Я”, Алма-Ата, 1975.

Lügət tərkibini kitabda bir neçə leksik-semantik qrup: 1) Meteorologiya (atmosfer hadisələri, yağıntılar); 2) Səma cisimləri və səma sferası; 3) Vaxt, mövsümlər; 4) Landşaft; 5) Bitki aləmi; 6) Heyvanlar aləmi; 7) İnsan; 8) Maddi mədəniyyət və s. şəkildə yerləşdirmişlər.

Təqdim olunan tərkibdə mənəvi mədəniyyət (“etiqad”, “bilik”, “yazı”, “oxumaq”, “saymaq” və s.) kimi bir bölümün olmaması diqqəti çəkir. Bu yerdə qeyd edim ki, bu məfhumlar onları ifadə edən leksika müəllifləri tərəfindən tərtib edilərək, sonrakı dövr türklərinin lüğətinə aid edilmişdir. Başqa sözlə desək, yeni eranın başlanğıcında türklər nə yazmağı, nə saymağı bilmirdilər, nə Aya, nə Günəşə, nə də başqa dini ünsürlərə inanmırdılar. Bu, adamda mübahisə etmək istəyi yaradır: əgər insanın nitqi on sözdən ibarət olsaydı, onda onun biri səcdəgah ilə bağlı olardı. İbtidai, bəsit mədəniyyətlərin tədqiqatçılarının qeyd etdikləri bu universallığı yenidən qurulmuş ulu türk mədəniyyətinə də şamil etmək olar.

Hesab olunur ki, relyefin, fauna və floranın olduğu yerlərin əks olunduğu ilkin lügəti bərpa etməklə ulu türklərin törədikləri bölgənin koordinatlarını təyin etmək olar.

İdeya yeni deyil. Onu ilk dəfə olaraq “Hind-Avropa dilləri və hind-avropalılar: yenidənqurma və ulu dilin və ulu mədəniyyətin tarixi-tipoloji analizi” (Tbilisi, 1984) adlı ikicildlikdə T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov gerçəkləşdirməyə cəhd etmişlər. Müəlliflər bu üsulla sübut etməyə çalışırdılar ki, hind-Avropalıların ulu vətəni Kiçik Asiya olmuşdur və onlar orada İsanın doğumundan iki min il əvvəl törəmişlər. O vaxtdan da hind-Avropa dilləri qalmaqdadır.

Hind-avropalıların bizim eradan əvvəl II minillikdə Kiçik Asiyada yaşamalarını xətt, luvi yazılı mənbələrinin şifrələri açıldıqdan və tarixi bəlli olduqdan sonra dünya onsuz da bilirdi. İkcildliyin müəllifləri, beləliklə, xəttləri köklü yerli əhali etməyə və bununla da hind-avropalılara yaxınlaşdırmağa çalışırdılar. Kiçik Asiya, həqiqətən də, bir çox etnosun müvəqqəti vətəni ola bilərdi, o cümlədən, hind-avropalıların da. Ancaq hind-avropalıların Avrasiyanın müxtəlif bölgələrindəki dillərdə və yazılarda qoyduqları izlər bunu sübut edir ki, onların bir neçə “Ulu vətənləri” var. Etnoslar bir yerdə oturmurdular. Xalqlar müxtəlif yerlərdə bir neçə il və ya bir neçə əsr, bəlkə də, min illərlə qalaraq, böyük məsafələrdə bir yerdən başqasına köçürdülər. Və hər yerdə olmaqlarına dair izlər qoyurdular. Həqiqətən də, yalnız linqvistlər, arxeoloqlar, kulturoloqlar, paleoqraflar bu izləri axtarıb tapmağa və tədqiq etməyə qadirdirlər.

Müasir dilçiliyin təməlinə kök salmış ehkamlar mane olur. Nəzərdən keçirilən monoqrafiya təəssüf ki, bunun növbəti sübutudur. Ən gərəkli və müddətinə görə ən yeni olan iş türkologiyanı yalnız kəmiyyətə inkişaf etdirir. Bizim zamanımızda bu da hörmət qazandırır. TXMTQ-nın meydana çıxması bunu sübut edir – türkologiya bölməsi salamatdır və işləməyə davam edir. Tiraj (500 nüsxə) Rusiyada və MDB ölkələrində türk dilçiliyinə olan tələbatın səviyyəsini göstərir. Yeni dövrdə onun hansı templə inkişaf etdiyini müəlliflərin istifadə etdikləri ədəbiyyatların siyahısından da görmək olar. Az qala 150 səhifəlik siyahı, 1000-ə yaxın ad. Sanballı çatlamış kitabxanadır – 1000 söz nəminə 1000 kitab. Siyahıda 1991-ci ildən sonra tamamlanmış yalnız iki kitabın adını tapdım.

Həm də başqa bir şey məni heyətləndirdi: görünür, qazax dili çoxdan türkologiya mərkəzinin diqqətindən kənar qalmışdır. Qazax dilinin nəzəriyyəsi ilə orada əməli olaraq heç kim məşğul olmamışdır: siyahıya bir dənə də olsun bu planda iş tərtib olunmamışdır. Yalnız S.Amanjolvun dialektologiya məsələlərinə dair kitabı (1959-cu il) və bir neçə lüğət xatırladılar. Baxmayaraq ki, parçalanmaya qədər (SSRİ nəzərdə tutulur – tərc.) bizim Qazaxıstanda öz dilçilik institutumuz vardı və universitetlərin nəzdində bir neçə kafedra saz işləyirdi: az elmlər doktoru və akademik “bişirməyiblər”, ancaq diqqət çəkən bir dil nəzəriyyəçisi yetişdirməyi onlar bacarmadılar. Biz isə hələ təəccüblənirik ki, nə üçün türkologiyada *ay*-faktorun rolunu inadla qeyd edirlər? Ona görə ki, qazax linqvistləri özləri bunu gözdən qaçırlar, axı onlar da Orxon-Yenisey abidələrinin leksikasının normalarının yazının qədimliyinə görə qırpaq dillərindən çox, ulu dillərə yaxın olması fikrini aşılayan dərsliklərlə tərbiyə alıblar.

Gözdən keçirilən kollektiv monoqrafiyada praformalar üstünlük təşkil edən nəzəriyyə ilə tam uyğun şəkildə bərpa edilmişlər, yenidən qurulan ulu türk leksikonunun tərkibində *au* diftonqlu heç bir leksem qalmamışdır.

* * *

“Ulu türklərin ulu vətənləri, qədim miqrasiyaları və əlaqələri haqqında”¹ adlı sonuncu başlıqda belə yekunlaşdırılır: “Beləliklə, ulu türk dilinin daşıyıcısı olan etnos parçalanma dövründə bir tərəfdən olduqca dağlıq (müqayisə edin:

¹ Göstərilən əsər, s. 732.

dağın müxtəlif hissələri üçün “şimal/qərb yamaqları”, “dağları aşaraq” kimi xüsusi terminlərin bolluğu), digər tərəfdən çöl landşaftına aid olan, aralarında qədim türklərin rastlaşdıqları cənubi tayqa üçün səciyyəvi olan və tipik çöl bitki və heyvanlarının (ceyranotu və dovdaq) da olduğu bölgədə məskunlaşmışdılar. Bütün bunlar və ulu türk mədəniyyətinin yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri ilə açıq-aydın uzlaşan dil göstəriciləri parçalanma dövründə ulu türklərin ulu vətəninin Sayan-Altayın cənubunda, tayqa-çöl hissəsində olduğunu göstərir. Bu, türklərin qədim məskənlərinin harada yerləşməsinə dair tarixçilərin söylədikləri fikirlərə zidd deyil”.

Dağ-çöl landşaftı sadalanan fauna və flora təkcə Sayan-Altay bölgəsi üçün deyil, həm Qafqaz üçün (məsələn, Krasnodar vilayəti), həm də Orta Asiya və Kiçik Asiya üçün də səciyyəvidir. Hətta Afrikanın, Amerikanın və Avstraliyanın da bəzi bölgələri üçün də.

Başqa sözlə desək, bu cür əsaslara istinad edərək, ulu türkləri Yer kürəsinin istənilən nöqtəsində yerləşdirmək olar. Bu, qismən doğrudur: türklər çox minillik (qəbul olunduğu kimi min beş yüz illik deyil) tarixləri ərzində güman ki, insan yaşayan bütün qitələrdə olmuşlar.

Qamkrelidze və İvanov metodoloji olaraq daha dəqiq hərəkət etmişlər, hind-avropalıların ilk vətənlərinin məsələsini hind-Avropa qəbilələrinin miqrasiya marşrutları ilə bağlayırlar, öz ehtimallarını hind-Avropa leksikasının areal dillərlə – qədim semit, hətta şumer dili ilə müqayisəsinin nəticələri ilə əsaslandırırlar.

Türkoloqlar bunu etməmişlər. Türklərin Sayan-Altay bölgəsində törədiklərinə dair tarixçilərin fikirlərinə qane olanlar bunu linqvistik cəhətdən əsaslandırdıqlarını düşünürlər. Ancaq mənim fikrimcə, qədim leksikonun tərkibini tərtib edərkən türklər tərəfindən yaranmış, qismən türk dillərində istifadədən çıxmış, ancaq hind-Avropa, semit, uqro-fin və sair dillərdə qalan qədim terminləri də nəzərə almalıdırlar.

Bu sözlərin yaranmasında istifadə olunmuş morfoloji sxemlər öz qüvvəsindədir, qrammatik vasitələr bəllidir və müasir türk dillərində unudulmamışlar. Bu sözlərin – keçmişin əvəzsiz sənədlərinin toplanması həm fərdi-müəllif, həm də sistemli-akademik yanaşma tələb edir. Mövzunun elmi müəssisələrin daimi fəaliyyət planına daxil edilməsini tələb edir. Onda praformaların

tərkibinin sonrakı nəşrlərində biz mütləq “Əkinçilik. Ağaclar. Bitkilər” bölümündə **ös* – “böyü” felindən slavyan dillərində törəmiş *осина* – “ağcaqovaq”, *осинка* – “cavan ağcaqovaq, *ясень* – “göyrüş”, *осень* – “payız”, *весна* – “bahar” və qədim Misir dilindəki *Osiris* sözlərini görürük.

Solmuş gülün bütün Qədim dünyanı gəzib-dolaşan adını – *solma* – görə-cəyik. Və başqa çox şeyi.

Bu günə qədər türklər haqqında açıqlanan tarix belədir: bizim eramın əvvəllərində onlar Sayan-Altay bölgəsində törəmişlər; iki-üç əsr ərzində mənənin incə poetik çalarlarını və monumental epik mənzərələri çatdırmağa qadir olan təmtəraqlı, qrammatik cəhətdən mükəmməl dil yaratmışlar; nadir yazı tərtib etmişlər; İmperiya (xaqanlıq) yaratmışlar, Balkanlara və Aralıq dənizinə qədər olan əraziləri fəth edib, bu ərazilərdə yerləşmək və hardansa peyda olmuş monqolların tutduqları Qobi səhrasına bir daha qayıtmamaq üçün qərbə şığı-mışlar.

Mahiyyətə türklərin dövrü kimi tarixin üst qatı onların bioqrafiyalarının sonuncu mərhələsi – onların Şərqdən Qərbə hərəkət etdikləri tarix qəbul olunur, bəs Şərqdə necə, nə vaxt və haradan gəlmişlər? Belə sual hələ ki, elmdə yaranmayıb.

Ancaq *türk leksik materialı Avropanın digər dillərinin leksikası ilə qarşılaşdırılaraq tədqiq olunsaydı*, türklərin Sayan-Altay bölgəsinə, monqol çöllərinə artıq arxalarında, dövlətçilik təcrübəsi də daxil olmaqla, çoxəsrlik tarix qoyaraq gəldiklərini göstərir. Onlar Qərbdən əsrlər boyunca, Orta Asiyadan və Altaydan köçərək getmişlər. Ancaq bu da türk mənşəlilərin bir neçə tarixi marşrutlarından birinin yalnız kiçik bir kəsiyidir.

Monqol çöllərinə, əsasən, oğuz və karluq nəslindən olan kiçik bir hissə gəlib çatdı. Ulu türk icmasının parçalanması bizim eramın III əsərində deyil, ehtimal ki, bir neçə min il əvvəl baş verib: şumer dilində artıq oğuz və qırpaç dilləri mühitində yaranmış türk sözlərinə rast gəlinir.

“Ulu türklərin ulu vətənləri, qədim miqrasiyaları və əlaqələri haqqında” adlı başlıqda şərh olunan türk tarixi cəmi iki səhifə yer tutur (732-734 səhifələr).

Nə vaxtsa o, cild-cild əsərlərdə olacaq və onlara sığmayacaq. Ona görə ki, o bizə yalnız ən uc hissə olaraq göründü. Batan gəminin dör ağacının ucu, o vaxta qədər isə bütün okeanların sularını yarıb keçən gəminin.

Qədimləri eşitmək

Deyildiyi kimi, təşəbbüsçü “Hind-Avropa dilləri və hind-avropalılar” iki-cildliyinin müəllifləri hind-avropalıların miqrasiyası haqqında sözlərin miqrasiyasına görə fikir söyləyirlər. Mən onların nümunələrindən birini – bizim başlıq üçün ən uyğun olanını seçirəm: xett sözü *istam-ana* – “qulaq”, *istam-aš* – “eşitmək”, *istama-hura* – “sırğa” (bu sözlərdə aydın şəkildə **istama* və ya *istam* əsası eşidilir).

Qamkrelidze və İvanov əsasın semantikasını bərpa etmirlər, ancaq dərhal mümkün olan əlaqələrə keçirlər: “Xett əsasının özü *istam* ola bilsin ki, semit **s-m-* ilə bağlıdır, hansı ki, **sm* – “eşitmək” kartvel dilində də var, gürcü dilində *e-sm-i-s* – “eşidir”, meqren dilində *sim-i-in-u-a*, laz dilində *isi-min-s* – “qulaq asır”. Xett dilinə daha yaxın olanı svan konsonantizmidir: *šdim* – “qulaq”.¹

Şumerşünas sonrakı şumer mərhələsinə aid olan *ğəstu* (*g*) – “qulaq”² sözünü buraya qoşaraq söhbətə girişə bilərdi. Burada açıq-aydın **əštuk* eşidilir ki, bu da xett sözündən xüsusiyyətinə görə tamamilə fərqlənir.³

[Şumer dilindəki *uruk* – “şəhər” latin dilindəki *urba* – “şəhər” sözündən belə fərqlənir. Yaxud slavyan dilindəki *volk* – “qurd” latin dilindəki *vulpa* – “tülkü”, *lupa* – “dişi qurd” sözlərindən belə fərqlənir].

Türkolox burada feli isimlərin oğuz-karluq sxemi [**imperativ + *kük = isim*] və qırpaq sxemi [**imperativ + ma (-m, pa, ba) = isim*] üzrə yarandığını şübhə altına almalıdır.

O, qırx türk dili dialektlərindən hansının xett əsasında əks olunmuş qırpaq sxemini və hansının şumer terminində təqdim olunan oğuz-karluq sxemini qəbul etməyə imkan verdiyini təyin etmək üçün *ešt-*, *išt-* əsasını yoxlamağa borcludur. Müqayisə edin: *ešit* – “eşit” (türkmən, azərb., krım-tatar, kumık, kabardin-balkar, özbək, qədim türk və s.), *esit* – “eşit” (qazax, noqay, qaraqalpaq), *išit* (türk, qaqauz, uyğur), *ešid* (qədim türk). Qədim türk sözünün sonundakı cingiltili diş səsinə görə Q.Ramstedt şəkilçini (*i*) *t*-dən

¹ Göstərilən əsər, II cild, s. 897.

² Sözü *İ.M.Dyakonovun* “Языки Древней Передней Азии” kitabından götürmüşəm (II başlıq, “Шумерский язык” s.55). M., 1967.

³ Sözü şumer mənşəli olmadığı açıq-aydındır, gec dövrlərdə iqtibas olunub. Qədim şumer sözü və ya qədim iqtibas şumer sait harmoniyasına məruz qalar və *ğeste* (*g*) şəklinə düşmüş olardı.

(i) *d*-yə yüksəltdi. Qədimlik tarixinin qeydə alınması sehrbazlığı burada da özünü göstərdi.

E.Sevortyan yazır: “*Euum-*, *uuum-* və sair *eu-*, *uu-* (“eşitmək”) felinin icbar formasıdır. Bunu V.Banq aydınlaşdırmışdır və A.Zaionçkovski də bu qərara gəlmişdir. *Euum-*, *uuum-* ilə *eu-*, *uu-* müqayisələrindən görünür ki, *euum-* sözünün və digərinin mənası mahiyyətcə eynidir *eu-*, *uu-* sözlərini təkrar edir və mənalарını artırır”¹.

Məncə, biz burada erkən dövrün şəkilçisiz formalarını (fel-ad) gec dövrün şəkilçili formaları ilə görürük, hansı ki, ilk vaxtlarda bunlar da fel və ad mənalарında işlənilirdilər. Buna görə də təkrar fellər **eš-ti* > *eš-t* – “qulaq as” əvvəlki *eš* – 1) “şüür”, “dərk etmə”, 2) “qulaq as”, “dərk et” ilə yanaşı çıxış edirdilər.

Təkrar isimlər **ešt-ik/ešt-mä*; *ešt-mä*; *ešt-m* və ya *eš-ik/eš-mä*; *eš-m* şəklində ola bilərdilər.

Ulu türk dialektləri bu formaları Qədim Ön Asiyada (QÖA) və Qədim Kiçik Asiyada (QKA) bizim eradan əvvəl III əsrin sonu – II əsrin başlanğıcından gec olmayaraq yaratmışlar.

Hətta bu gün də *eštuk* və ya *ešluk* tələffüz olunsa, istənilən türkoloq bu sözlərin ümumi mənasını başa düşəcəkdir. (*t*) *d* ilə başlayan qırpaq formantlarındakı əvəzlənməni və oğuz-karluq dillərindəki *l* bilənlər *eštuk* və *ešluk* arasındakı bərabərliyi görəəcəklər. Bu, indiyə kimi slavyan dilindəki “слух” sözü ilə (“слухати, слушати” fellərinin əsasıdır) bunun arasında əlaqə axtaranlar üçün maraqlı olacaqdır.

Samitlərin “*сатем-кентум*” tipli əvəzlənməsi rabitə xəttini qədim saks sözü *hlust* – “qulaq”, “eşitmə”, Litva dilindəki *klausa* – “qavrama” sözünə tərəf uzadır. Bu sözlə adlandırılan ilkin heroqlif həm də “qapalı qulaq” kimi də izah oluna bilər, bunu Litva dilindəki *klusas* – “kartəhər” sözü və slavyan əsasları *слух*, *слуш* sübut edirlər. Konsonant əsasın fonetik inkişafının son mərhələsi kimi **klk* hesab etmək olar. Etimologiyası olmayan *kulak* – “qulaq” sözündə möhkəmlənən **klk* olduqca aydın quruluşa malik olan əvvəlki termini ulu türk dialektlərindən sıxışdırıb çıxarmışdır. *Sözün mənsəyi onu danışanın tərəfindən müəyyən edilməməlidir*: bu əsas tələbə “kulak” sözü də əməl edir: həm şumer

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков”, М., “Наука”, 1974, s. 319

dilində “*geštuk*” – “*qulaq*”, həm xett dilində “*ištama*” – “qavrama, eşitmə”, həm də svan dilində “*šdim*” – “qulaq” şəklində. Buna görə də hər dil başqa dillərdən iqtibaslar etməkdə və öz yaratdıqlarını başqa dillərə verməkdə maraqlıdır. Ancaq türk praformalarının bu siyahısına mövcudluqları gil yazı mənbələrində nüfuzlu şəkildə təsdiq olunan nə oğuz-karluq **eštuk*, nə qırpaq **eštü*, **eštim* sözləri düşməmişdir. Onların yerini bu orqanın tarixən son adı tutur, o da təhrif olunmuş ən gec formada: **kuglak*.

Bütün türk dialektlərində *kulak* şəklindədir, yalnız qədim uyğur (XI əsr) dilində yazılı şəkili belədir: *kuglak*. “Praformanın” əsaslandırılması üçün bu kifayət etmişdir. Əksər “praformaların” məzmunları və “zahirləri” bu dərəcədə inamsız əsaslandırılmışdır.¹

Yalnız etimoloji təhlilin nəticələrinə görə bərpanın doğruluğu barədə fikir söyləmək olar. Ancaq, təəssüf ki, etimologiya dilçiliyin ən zəif sahəsidir. Tapmaca etimologiyasının qumu üzərində türk etnosunun tarixi və tarixə qədərki binasını tikməyə cəhd göstərmək faydasızdır. Əvvəlcə etimologiyanın metodunu təkmilləşdirmək lazımdır: fonetik oxşarıqlara pərəstiş öz üstünlüyünü morfoloji oxşarıqlara verməlidir. Başlangıç üçün türkoloqlara türk lüğətlərindən *min cüt* feli isim toplamaq və onların izlərini: “fel + *ik*”, “fel + *ma* (*ba, pa*)² Avrasiyanın qazıntılarında və canlı dillərində aşkar etmək lazımdır.

Türk leksikasını və sözdüzəltmə mexanizmini bilmək artıq bu gün hind-avropaşünaslara, semitoloqlara, şumerşünaslara öz idarə etdikləri sahənin dilindən baş çıxarmaq üçün lazımdır. Ancaq onlar hələ bundan xəbərdar deyillər və türkoloqlar da onlara kömək etməzlər.

Etimologiyada heç bir müddəa və dəlil linqvistik müddəa və dəlildən üstün ola bilməz. Əgər təhlil göstərsə ki, Roma sözü, yaxud şumer sözü, Afrika sözü, yaxud hətta Astek sözü türk morfologiyasına sahibdir və türk qrammatik vasitələrini ehtiva edir, o zaman heç bir “düşüncə” etimologiyanın nəticələrini dəyişməməlidir. Həsəl olmuş, kəmiyyətə təsdiq edilmiş bu nəticələr üzərində əsl “tarixi-mədəni mülahizələri” qurmaq lazımdır.

¹ Türkcə *kulak* (*klk*) – “*qulaq*” slav. (*slh*) – *sluh*, **sulh*, necə ki, *kyryk* (*krk*) – “40” slavyan dilində də (*srk*) – *sorok, srak, srok*, **sork*. Yaxud türkcə karka (*krk*) – “qarğa” və slav. dilində (*srk*) – *soroka, sraka, sroka*, **sorka*.

² Bu “dissertasiya tabelli” mövzunu qazaxıstanlı linqvistlər də işləyə bilirlər.

Ulu türklər yazırdılar, yoxsa yazmırdılar?

“Müqayisəli qrammatika”nın müəllifləri praformaların sırasına mədəniyyət terminlərini daxil etməmişlər. Onlar “gec dövrün türklərinin”, yəni ulu türk icmasının parçalanması dövründən – bizim eranın III minilliyindən əvvəlki əyyamda yaşamış, bu məfhumla adlandırılan türklərin leksikonuna aid edilmişlər. Demə, bu vaxta qədər *bilig* – “bilik” sözü də yox imiş, onun ifadə etdiyi məfhum da mövcud ola bilməzmiş. Nə də **biti* – “yazmaq” sözü.

* * *

Biz yuxarıda dedik ki, iki türk morfoloji sxemi əsasında yaranmış feli isim cütlüklərini bir lüğətdə toplamaq yaxşı olardı. O zaman oğuz-karluq törəməsi *bilig* (*bilik*) və qırqçaq törəməsi *bilme* (*bilim*) ilə yanaşı durardı.

Bu forma QTL-də (qədim türk lüğəti) verilməmişdir. Yalnız qırqçaq dilində rast gəlinir. Əgər feldən əmələ gəlmiş *bil* sözü “gec dövrün türkləri”nin zamanında yaranmışdırsa, onda, əlbəttə, şumer dastanının qəhrəmanı *Bilgameş* (“hər şeyi bilən qəhrəman”) də Türk xaqanlığının titul adı ilə birlikdə müqayisə edilməyə dəyməz.

Bilgə-kaqan – (Kul-Teginin böyük qardaşını belə adlandırırdılar) – “müdiri”, “hər şeyi bilən” titul adı kimi, daha çox qədim türk mənbələrində görünür: *Bilgə-beg*, *bilgə-xan*, *bilgə-taluj* və sair (QTL, s. 99).

Mən artıq qədim semit (akkad) dilində bu şumer adının necə dəyişdiyini göstərmişəm. O dəyişib *Gilgameş* oldu, ancaq leksik mənasını (“Hər şeyi bilən qəhrəman”) saxladı.

Cingiltili dodaq samitinin reduksiyası nəticəsində bu cür dəyişilmə üçün səciyyəvi olan digər nümunələri də tapmaq olar. Finikiyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri *Bublos* idi (qədim yunan dilində papirusu belə adlandırırdılar. Yunanca *biblos* “papirus” deməkdir). Bu ticarət yolu vasitəsi ilə Misirdən papirus gətirirdilər. Qədim semitcə şəhərin adı *Gubla* oldu (indiki Cübel).

Məhz qırqçaq forması *bilim* qədim semit dilinə *ilim* şəklində keçmiş və min illər sonra İslam dini ilə birlikdə *gilym* – “bilik”, *galym* – “bilən” kimi türk dillərinə qayıtmışdır. Etimologiyası açıqlanmamış qədim semit konsonant *l-m* kökünün mənşəyi belə məlum olur.

* * *

Bu bölmənin başlığına çıxarılmış sualı daha dəqiq, ancaq paradoksal şəkildə tərtib etmək olar: türklər bizim eramın III-VIII əsrlərinə qədər, başqa cür desək, türk etnosunun meydana gəlməsinin rəsmi tarixinə və runa yazısına qədər yazırdılarmı? Cavabı yazı terminlərinin etimoloji təhlilinin nəticələrinə görə də almaq olar.

Ədalətli olaraq belə hesab edirlər ki, yazının əsas terminləri, bir qayda olaraq, dildə iki halda qalır: 1) məlum yazı sisteminin yarandığı dil mühitində müəllif kimi hasil olur; 2) yazının əxz olunduğu xalqın dilindən iqtibas edilir.

Yazı din ilə sıx bağlıdır. Hərflər – müqəddəs işarədir, Allahın vəhyləri ona etibar edilmişdir.

“Yazının ilahi yaranışı barədə təsəvvür, keçmişdə olduğu kimi, bizim dövrümüzdə də həm sivil xalqların, həm də ibtidai xalqların olduqları hər yerdə sübut olunmuşdur, – “Yazı və din” başlığına İ.Qəlb belə başlayır. – O, başlıca olaraq, yazının ecazkar gücünə dair geniş yayılmış inamla bağlıdır. Hər yerdə – həm Şərqdə, həm də Qərbdə yazının yaranması Allaha aid edilir. Babillilərin yazısını Nabu allah icad etmişdir. Misirlilər inanırdılar ki, onların yazılarının ixtiraçısı Tot allah olmuşdur. Və öz yazılarını *m-d-w-h c-r* – “allahların dili” adlandırırdılar. İslam ənənəsinə görə, yazının yaradıcısı Allah özü olmuşdur. Hinduların nəzər-nöqtəyincə, onun yaradıcısı Brahma olmuşdur: hesab olunurdu ki, hərfləri insanlara məhz o vermişdir. Skandinaviya saqası runanın kəşfini Odinə aid edir, ancaq İrland əfsanələrində yazının ixtiraçısı Oqmedir. Bu siyahını davam etdirmək çətin deyil”¹. Və yeni təlimlər kitabla, yazı işarələri ilə müşayiət olundu (Bibliya və Quran bir çox xalqlar üçün ilk dini və yazı dərslikləri oldular). İslamı qəbul edərək türklər həm ərəb qrafikasını, həm də bəzi yazı terminlərini qəbul etdilər. Ancaq əsas olanlar – “yazmaq”, “oxumaq”, “öyrənmək”, “saymaq”, “bilik” İslamdan öncəki dövrlərdən qalmışlar və özlərində türk sözdüzəltməsinin aydın möhürünü gəzdirirlər. Bu, orta əsrlərdə baş vermiş türklərin müsəlmanlaşdırılmasından qabaq onların yaza bilmədiklərini ehtimal edənlərdə sual doğurmalıdır. Ancaq ayrı-ayrı tarixçilər deyil, hamısı belə düşünürdü.

¹ И.Е.Гельв. “Yazının öyrənilməsi təcrübəsi. Основы грамматиологии”, М., 1982. (İngilis nəşrindən tərcümə, 1963), s. 219-220

25 noyabr 1893-cü ildə monqol çayı Orxonun yaxınlığında türklərin VIII əsrdə daş lövhə üzərində yazdıqları ilk başdaşı yazılarını Vilhelm Tomsenin oxumasına qədər oldu. Bu kəşf, demək lazımdır ki, dünya elmində təsdiq olunmuş heç zaman yazısı olmayan, əsasən köçəri və barbar türklərin mədəniyyətləri haqqında olan fikirləri çox da güclü silkələmədi.

Əgər ərəb əlifbasına qədər türklərdə hər hansı bir yazı meydana gəlmişdirsə, deməli, qonşularının hansıdansa iqtibas edilmişdir. Hər şeydən əvvəl din ilə birlikdə olması qanunauyğundur. Yaxın qonşu Çindir. Ancaq orada heroqlif yazısı və buddizm var. Türklər bu dini qəbul etməmişlər, eləcə də yazı sistemini. Qədim türklərin bir qismi – uyğurlar VIII-IX əsrlərdə soqdidlərdən (Orta Asiya farsları) manizeyliyi və yeni dinlə bərabər, müqəddəs Mani kitablarının yazıldığı soqdi kursiv yazısını da qəbul etmişdilər. Qədim uyğur yazısı, heç şübhəsiz, soqdi kökünə sahibdir.

Orxon-Altay bölgəsində soqdi yazısı ilə yanaşı hərflə başqa bir sistem olmamışdır və ilk türk runa yazısının soqdi yazısının şəkli dəyişdirilmiş variantı olduğunu düşünmək təbii idi. Bu şayiə XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış və XXI əsrin əvvəllərinə qədər möhkəmlənib nəzəriyyə halına düşmüşdür. Daha çox təkrar olunduğuna görə möhkəmlənmişdir, baxmayaraq ki, öz təsdiqi üçün heç bir yeni dəstəvüz almamışdır. Onun (yəni nəzəriyyənin) əsasında yenə də eyni şeylərdir: a) türklər özləri əlifbalarını yarada bilməzdilər; b) ərəbicə yaxın olan hərflə yazı o dövrdə yalnız soqdi yazısı idi; c) soqdi tacirləri və missionerləri türk şəhərlərində olurdular. Uyğurlar manixeyliyi və soqdi yazısını qəbul etmişdilər.

Uyğurlar heç də bütün türklər deyil, sonuncuların tərkibində digər böyük etnoslar da – oğuzlar, karluqlar, bulqarlar, qırpaqlar və sairə vardır.

Bir neçə başqa etirazlar da qəbul olunmuş bu nəzəriyyə ilə razılaşmağa mane olur:

1. Orxon-Yenisey runa mətnlərində manixeylik və buddizm haqqında heç bir eyham yoxdur. İlk abidədən sonuncu abidəyə qədər tanrıçılıqdır. Tomsenin oxuduğu ilk sözün 𐰽𐰺𐰍 – *tängri* ("Allah", "səma") olması simvolikdir. Bütün yazının oxunması və şifrələrin açılması bundan başlamışdır.
2. Soqdi yazısı kursivdir. Xətti yazı sürətli yazıda kursivə çevrilməyə qadirdir. Ancaq yazı tarixində bunun əksini sübut edən nümunələr

yoxdur. Soqdi qrafikasının itibucaqlıya, xətti yazıya çevrilə bilməsini söyləmək Finikiya və ya latın əlifbasının ərəb kursiv hörmə yazısından törədiyini söyləməyə bərabərdir.

3. Türk dilindəki yazı terminləri İran mənşəli deyildir. Əgər türklər yazmağı ilk dəfə soqdilərdən öyrənmiş olsaydılar, onda soqdi yazısında olduğu kimi, heç olmasa “yazı”, “hərflər”, “savad”, “yazı aləti”, “yazı materialı” kimi terminlərdən biri İran dilindən keçmiş olardı.

Əgər soqdilər həqiqətən də qədim türklərin müəllimləridirsə, bu, şübhəsiz, baş verərdi. Ancaq baş verməmişdir. Əksinə, bu mövzuya aid bəzi türk terminlərini soqdi və digər İran dillərində aşkar edirik.

İradların üçü də akademik ehtimal nəzəriyyəsinin ciddiliyinə şübhə toxumu əkməyə qadirdir. Birinci iradın sonrakı təhlilə ehtiyacı yoxdur. Digər ikisi isə ətraflı tədqiqatlar üçün səbəb ola bilər.

Ancaq bunlara qədər də, təcrübədən asılı olmayaraq, yalnız İradlara əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, qədim türklər əgər əlifbanın bəzi hərflərini iqtibas etmiş olsalar da, onda da soqdilərdən deyil, hərflərin kursiv olmadığı, xətti, küncü formada olduğu yazıdan götürmüşlər. Belələri isə bizim eradan əvvəl I minillikdə Ön Asiyada (Finikiya və Aramey) və Qədim Skandinaviyada var idi (tarixi şübhəli olan və geniş diapazonda – bizim eradan əvvəl I minilliklə bizim eranın I minilliyi arasında tərəddüd edən runa yazı).

Ancaq türklərin yazı haqqında ilk dəfə bu xalqların hansı birindənsə öyrəndiklərini təsdiq etmək olmaz, həmçinin, istənilən iki yeni mümkün variantda olan İradların sayı əvvəlki ilə müqayisədə ikiyə qədər ixtisar olunsa da, olmaz:

1. Orxon-Yenisey mətnlərində tanrıçılığın finikiyalıların, arameylərin və qədim skandinaviyalıların *etiqaqları* ilə uyğunlaşdırılması əlamətləri yoxdur.
2. Həm də qədim türklərin yazı terminlərinin qədim semit və qədim german materialları ilə heç bir uyğunluğu yoxdur.

Türk əlifbasının bir çox hərflərinin forma və mənaları erkən Aramey (bizim eradan əvvəl VII əsr), Finikiya (az dərəcədə) və qədim Skandinaviya (daha da az) yazıları ilə müqayisə oluna bilər.

Ancaq Aramey işarələri ilə müqayisə olunması səlahiyyətinin olmasını

məkan (Monqolustandakı Orxondan Ön Asiyaya qədər) və zaman (əgər türklər əlifbanı arameylərdən iqtibas ediblərsə, onda onların nə vaxtsa rastlaşdıqlarına (!) dair sübutlar haradadır) kimi anlayışların müqavimətini rəf edərək sübut etmək olar.

Bu iradların da müzakirəsi zamanı linqvistik və qrafoloji təhlillərin nəticələri nəzərə alınmalıdır, ancaq “tarixi-mədəni düşüncələr” yalnız məşvərətçi səsə sahib olmalıdır, çünki onlarda siyasətin təsiri getdikcə daha güclü hiss olunur.

Türk lehinə olan siyasət də, türk əleyhinə olan siyasət də qədim türk yazısının yaranmasına dair gerçək biliklərin bərpa olunmasına eyni dərəcədə mane olur.

Beləliklə, yazı terminlərinin genezisinin aydınlaşdırılmasından başlamağa dəyər, həm də ilk növbədə, “yazmaq” mənası verən felin əsasında başlamağa. Və nəticələrdən ulu türklərin yalnız kimlərlə əlaqədə olduqları deyil, həm də harada və hansı əyyamda olduqları aydın olar.

Həmçinin, əsasın və ondan əmələ gələn terminlərin haraya – ulu dilə, yoxsa “gec dövrün türkləri”nin leksikonuna aid edilməli olduğu məlum olar. Yalnız belə bir işdən sonra qrammatoloji təhlilə və türk əlifbasındakı hərflərin digərləri ilə müqayisəsinə girişmək lazımdır.

Gil kitablar

Mən özümü türk-slavyan araşdırmaçılarına aid edirəm: istənilən türk etimologiyasını slavyan etimologiyası ilə və tərsinə əlaqələndirməyə alışmışam. Bir neçə onilliklər ərzində etimologiyasını araşdırdığım yüzlərlə sözün nəticələri məni inandırdı ki, ulu türklər və ulu slavyanlar daha səmərəli qarşılıqlı mədəni əlaqədə olmuşlar, nəinki qədim türklərlə qədim slavyanlar. Ən yeni tarixdəki əməkdaşlığa nümunə deyil.

İ.R.-ya yazılmış məktubun sonuncu abzasından götürülmüş leksemlərin təhlilinə yalnız indi başlayırıq. Onların hər birisi haqqında ayrıca məqalə yazılmağa layiqdir, ancaq elə terminlər qrupu var ki, onları bir yerdə təhlil etmək olar. Bu, yazı (yaz), kərpic və palçıq sözləridir.

“Az i Ya” və “Yazının tarixi”ndə öz etimologiyalarımı bəyan edərkən, demək olar ki, “sualın tarixi”ni göstərmədim, güman etdim ki, “Etimoloji lü-

ğət”dəkilərlə mənim təkliflərimi müqayisə etmək üçün hazırlıqlı (xoş niyyətli) oxucunun imkanı var. İndi isə istənilən sözün təhlilinə başlayarkən oxucu reaksiyasını nəzərə alaraq, sələflərin təcrübəsinə istinad etməyə çalışıram. Öz işimi yalnız onunla yüngülləşdirirəm ki, slavyan dillərinin mövcud olan bütün “Etimoloji lüğət”lərdən deyil, təkcə daha mükəmməl və obyektiv olan Maks Fasmerin lüğətindən istifadə edirəm.

Beləliklə: *писъмó* (“yazı”), cəmi halda *письма*, ukrayna dilində *письмо*, belorusca *письмо́*, bolqarca *писмо* (Mladenov, 424), serb-xorvatca *писмо*, sloven dilində *pismo*, çex və slovak dillərində *pismo*, polyakca *pisto*, qədim slavyan dilində *писмя*, cəmi halda *писмене*. *Писать* sözüdür. Adətən, Litva dilindəki *piešimas* (“şəkil çəkmək”) ilə yaxınlaşdırırlar. Bax: Zubatıy. *Sb.filol.* 2, 86; Buqa P.F.V. 73, 335. V.Trautman SW 211 (F., III, 268) *писать* > *писъмó* morfoloji inkişafı izah olunmur.

Sonuncunun morfoloji tipi *ведьма*, *весьма*, *кошма*, *косма*, *уьма*, *тесьма*, *тюрьма*, *дума* sözlərində olduğu kimidir: “imperativ + ма (ба, на) = isim”.

Писать felinin əsası tarixi lüğətlərdə necə yazılıb?

Rusca: *писать*, *пишу*, *пишешь*, ukrayna dilində: *писати*, belorusca: *писаць*, qədim rus: *писати*, qədim slavyanca: *ъсати*, *пишу*, bolqarca: *пиша*, serb-xorvatca: *писати*, *пишем*, slovenca: *pisati*, *pišem*, çexca: *psáti*, *piši*, slovakca: *pisat*’, yuxarı luj: *писаč*, aşağı luj: *писаš*. Qohum söz: *пестрый* (“alabəzək”), həmçinin, *нѣс* (köpək) sözünü də müqayisə edin.

Buraya daha sonra aid edilir: Litva dilində olan *piesik*, *piesti* – “şəkil çəkmək, (kömürlə) cızmaq”, *paĩšuti*, *paĩšau* – “cızmaq”, “şəkil çəkmək”, “cizgilər çəkmək”, *piešos*, *paĩšos* – “his, qurum”, qədim prusca: *peisāi* – “onlar yazırlar”, *peisaton* – “yazılmış”, qədim hind dilində: *piṃśáti* – “bəzəyir”, “ifadə verir”, *péśas* – “görünüş, forma, rəng”, Avesta: *paēsa* – “bəzək”, qədim fars: *nipišta* – “yazılmış”, Avesta: *frapixšta* – “bəzədilmiş”, yunanca: *ποχιλος* – “alabəzək”, qotca: *filu-faihs* – “olduqca rəngarəng”, həmçinin latınca: *pingo*, *-ere* – “şəkil çəkmək”, “iynə ilə hörmək” (Trautman,... Buqa,... Valde-Qofm... Meye-Ernu... Meye... Meye-Vayan...) (F., III cild, s. 266).

Lüğət bizi *пестрый* və *нѣс* sözlərinin daha qərəzsiz fonetik müqayisə olunduğu güman edilən qədim hind *poçanğas* – “açıq-sarı-qırmızı”, *piças* – “xallı”, “maral”, slav. **pьstrь* (bax: “пестрый”), Avesta *paēsa* – “cüzamlı” (ilkin mənası “ləkəli”) (F., III cild, s. 248) sözlərinə yönləndirir.

Etimologiya “fonetik müqayisələrin” dərinliklərində tamamilə dolaşmışdır. Ola bilməzi *пестрый* sözünün təhlili hər şeyi öz yerinə qoysun?

Пестрый, пестр, пестра, пестро, həmçinin, *пестро*, ukr. *пестрий*, dial., qədim rus. qədim slav. *пѣстръ*, bolqarca *пѣстр*, sloven. *Pəstər*, qədim çex *pestr*, çex. slovak. *pestry*, pol. *pstry*... *Писать* sözü ilə kök saitinin əvəzlənməsi ilə bağlıdır. Müqayisə edin: qədim slav. *пѣсати*. Qohumdur: lat. *paīsas* – “qurum ləkəsi”, yunanca *ποιχίλος* – “ala-bəzək”, qədim hind. *pecas* – “növ, forma, rəng”, Avesta *paēsa* – onun kimi. Bax: Ulanbəy... Qofman... Trautman...” (F., III cild, s. 25).

Çevrə qapandı. Bir şey aydındır ki, lüğətlər *письмо* – *писать* və *пестрый* sözlərini bir yerdə əlaqələndirirlər, düşüncülər ki, söz-anlayışlar *пятно* – “ləkə”, *пятнистый* – “ləkəli”, *делать пятна* – “ləkələmək” > *мазать* – “sürtmək”, “yaxmaq” > *рисовать* – “şəkil çəkmək”, “yazmaq” mənalərindən yetişmişlər.

Mənə elə gəlir ki, əgər bu sözlər arasında qohumluq münasibəti vardırsa da, çox uzaq münasibətlərdir, baxılan məsələ ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur.

* * *

Biz də elə bir etimoloji sıra toplamağa çalışırıq ki, orada slavyan əsası **pith* ona həm fonetik, həm də semantik cəhətdən uyğun olan yeri tutsun.

Grammatologiyanın (yazı haqqında elm) banisi İ.Qelb bizə haradan yaxınlaşmağı işarə edir: yazmağa başlanılarda fəaliyyətin hansı növündən (boya ilə şəkil çəkmək, kəsmək, qazmaq və s.) istifadə olunduğunu təyin etməkdən başlamaq lazımdır.

Adətən, belə fəaliyyətin adı *nucamь* – “yazmaq” mənası verən felin əsasını da təşkil edir: “Yazı işarələri – ya nəyisə cızan, ya fırça ilə çəkən, ya cırmaq-layan, ya kəsən əlin hərəkətinin nəticəsidir.

Bu, *nucamь* sözünün dünyanın bir çox dillərindəki mənalərində və etimologiyasında öz əksini tapmışdır. İngilis sözü *to write* – “yazmaq” qədim skandinaviya sözü *rita* – “kəsmək” (“oymaq” – runa hərfini) və müasir alman sözü *einritren* – “parça-parça etmək”, “oymaq”, “cırmaq-lamaq” ilə uyğun gəlir. Yunan sözü *grafo* – “yazmaq”, “çarpmaq”, “oymaq” mənasını verir. Latin sözü *scribere*, alman sözü *schreiben*, ingilis sözü *scribo*, *inscribe* və s. ilk əvvəllər “oymaq” mənasını verirdilər. Qot sözü *mēljan* – “yazmaq” ilk çağlarda “fırça

ilə şəkil çəkmək” mənasını verirdi, bu, müasir alman dilindəki *malen* – “firça ilə şəkil çəkmək” sözündən görünür. Və nəhayət, slavyan sözü *nucamu* – “yazmaq” ilk vaxtlarda firça ilə şəkil çəkmək ifadəsi ilə bağlı idi. Rus rəssamlığını müqayisə edin”.¹

Qelbin göstərdiyi son iki nümunə barədə mübahisə etmək olar. Slavyan sözü *nucamu*, yəqin ki, semantik inkişafın son mərhələsində “firça ilə təsvir etmək” mənasını qazanmışdır. Ancaq yazmağın başlanğıc mərhələsi, görünür, nə firça ilə, nə də lələk ilə deyil, başqa bir alətlə bağlı idi. Bu ehtimal bizi qədim hind dilindəki *piç* – “çapmaq”, “kəsmək”, “bəzəmək”, “bəzək”, “ornament” sözünə aparıb çıxarır.

Daha dəqiq olan, bəlkə də, ilkin sayılan mənə budur: “ət tədarük etmək”, “heyvan kəsmək”, buradan da *piçita* – “kəsilmiş ət” yaranmışdır. (Sözlər fərqli bir səslənmə ilə başqa dialektdən sanskritik lüğətə daxil olmuşlar: *peçi* – “ət parçası”, *peça* – “bəzək”, “ornament”).²

Bizim eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısında aramey yazısı qədim İran mədəniyyətlərində yayılaraq gəlib Hindistana çatanda, onu başqa bir leksemin özünə qəbul etməsi ilə bu qədim hind sözündə “yazmaq” mənası buraxılıb. O zaman aramey əlifbasının birinci hərfinin *alef* (*ʿalif*) adı, görünür, həm də ümumiləşdirici mənənin da adı olmuşdur: “hərf”, “yazı” – *əlifba*.

Belə deyilmi, bizim eranın VII əsrinin ortalarından başlayaraq, ərəbcə *ʿalif* müsəlmanlaşmış türklərin dilində *ärip* – “hərf” sözü oldu.

Yunan dialektlərində konsonant üsulla yazılan Finikiya *ʿl f* (*ʿrf*) birləşməsini yəqin ki, *glif* – “yazı” (heroqlif, petroqlif), *grafo* – “yazmaq”, *grafika* – “üst yazısı” və heç şübhəsiz, *gramma* – “hərf”, *grammata* – “yazmaq” sözlərinin əsası olan *graf* kimi oxumuşlar.

Yəqin ki, yanaşı olaraq latın leksikasında olan **-krip* əsasının genezisini axtarmaq lazımdır: *scripo* – “yazmaq”, *scriptum* – “yazı”.

Fikrimizcə, elə həmin dövrdə sanskritdə *lipi* – 1) “əlifba”, 2) “yazma”, 3) “hərf”, 4) “boyama”, 5) “yazma”, 6) “bulaşma”, “çirkənləmə” və *limpi* – “yazı” meydana gəlmişlər.

Mürəkkəblə yazılan fars-aramey yazısı tişə ilə daş üzərində yazılan yazının

¹ И.Е.Гельб. “Опыт изучения письма” (основы грамматики), ingilis dilindən tərcümə, M., 1982, s. 18

² “Санскритско-русский словарь”, M., 1978, 394. “ç” hərfi fişiltılı kar səs verir. Bu əsaslar kiril transkripsiyasında belə görünür: *nuu-, neu-*...

yerinə gəlir və *piç* aramey dilindən iqtibas edilmiş sözə keçərək özünün ikinci mənasını itirir. Buradan görünür ki, *piç* – 1) “kəs”, 2) “yaz” qədim hind dilində bizim eramın I minilliyinin ortalarına qədər, yəni qədim aramey hərfi yazısının hind-İran dünyasında yayılmasına qədər mövcud olmuşdu.¹

* * *

Əgər slavyan feli *piš-i* – “yaz” qədim hind sözü *piç* ilə (latın yazısı daha anlaşılın olan – *piš*) qohumdursa, o zaman etiraf etmək lazımdır ki, slavyan sözü özünün “kəs” mənasını itirmişdir. Türk mühitində hər iki məna – “kəs” və “yaz” qalmışdır və bir-birindən uzağa gedə bilməmişdir.

Müqayisə et: *biç* – 1) “kəs”, 2) “yaz”, *bicik* – “üst yazısı”, “kitab”, *byçak* – “bıçaq”, “tişə”, *biçen* – “quru ot” (Altay), *biç* – “kəs”, *bit* – “yaz”, *bitik* – “üst yazısı”, “yazı”, *biçäk* – “bıçaq”, “tişə”, *biçän* – “quru ot” (qədim türk).

Qərbi türk dillərində *jaz* – “yaz” qalib gəlir və buna görə də *piš* – “kəs”, “kəsib at” felinin semantikasını məhdudlaşır: *pišen* – “quru ot”, *pišin* – “obraz” (kəsilmiş, yazılmış) *pyšak* – “bıçaq”, “tişə” (qazaxca).

Sevortyan bütün türk dialektlərində təmsil olunan “kəs”, “kəsib at”, “biç” mənası verən əsas felin formalarını göstərir: *piš*, *piç*, *pis*, *pys*, *biç*, *byç*, *bis*, *bits*, *pits*...

Ancaq bu sözlə məşğul olan etimoloqlar omonimik səslənən fel ilə semantik və forma yaxınlığını görməyiblər: *biç*, *bit*, *piti*, *biži*, *piçi*, *pišti* – “yaz” (qədim türk, altay, uyğur dialektləri). Bu əsaslardan nə vaxtsa oğuz-karluq sxemi üzrə feli isimlər yaranmışdır: *pitik*, *pişik*, *biçik*, *bitik*, *ptig*, *micik* – (həmin dillərdə) “üst yazısı”, “sənəd”. Hərfi məna olaraq “kəsilmiş” hesab edə bilərik. “Yazılmış” – yalnız bundan sonradır.

Radlovdan, Ramstedtdən, Vasilyevdən, Malovdan başlayaraq, tədqiqatçılar *biç*, *piç* – “yaz” əsasını Çin dilindəki *pi* – “fırça” (tuş ilə yazmaq üçün kiçik fırça) sözünə aparıb çıxarırlar. Sevortyan: “Təklif olunan etimologiya eyibsiz deyil, belə ki, Con Klosonun da diqqət yetirdiyi kimi, türk mənbələrində *pi* tipli isimlər qeydə alınmamışdır.”²

“TDMTQ” müəllifləri hesab edirlər ki, türk dilindəki *biti* (“yazmaq”)

¹ İndoneziya dilində sanskritdən çoxlu iqtibas vardır. Onların arasında hind-Avropa dillərində istifadədən çıxmış sözlər də vardır. Onlara, fikrimcə, *pisau* – “bıçaq”, “tişə” sözünü də aid etmək olar.

² Э.В.Севортян. “Этимологический словарь ...”, s. 156

Çin dilindəki *pil* – (“yazı fırçası”) sözündən törəyib.¹ Ancaq belə isim də türk dillərində qeydə alınmayıb...

Tədqiqatçılar daim yadda saxlayırlar ki, *türk yazısı iqtibas edilmiş olmalıdır: onlar özləri onu yarada bilməzdilər*. Yazısı olan xalqlardan ona ən yaxın olanı çinlilərdir.

Belə çıxır ki, onların yazısını qəbul etmədən fırçanın adını iqtibas etmişlər. Mərkəzi Asiyadakı qonşularından yazısı olan farslar idi. Ancaq onların da yazısında mənşəyi məlum olmayan *pidaka* – “sənəd”, “fərman” sözündən başqa lazım olan qarşılıqları tapmırıq.

“Hind-Avropa mənəblərinə, həmçinin, yunanca *πιτταχίων* sözünü də aid etmək olar, türk dilindəki *biti* – “yazmaq” sözünü hələ Q. fon der Qabelents ona aparıb çıxarmışdı, ancaq nəticədə Çin mənşəli olduğunu qəbul edən Y.D.Polivanov onu müdafiə etmişdir (Sevortyan, yenə orada).

Mənim fikrimcə, daha düzgün yanaşmanı “türk, bitik” və “bitiq” sözlərinin sanskrit *“pitaka”*, moxarca *“pidaka”* (“sənəd”) ilə müqayisə etməyə cəhd göstərilməsini artıq hesab edən Y.D.Dyorfer nümayiş etdirmişdir. “Soqdi dilindəki *pdk* – “əmr”, “qayda” sözü ilə onun mümkün müqayisəsində olduğu kimi, müəllifin fikrincə, türk mənşəlidir, aydın morfoloji tərkibi var”.²

Bunu İran terminləri haqqında söyləmək olmaz. Q.Dyorfer türk terminlərinin hind-İran terminlərindən törədiyini aydın morfoloji strukturunun olmasına görə qəbul etməyərək, hələ ki, bundan artıq irəliyə gedə bilməmiş, “morfoloji tərkibi aydın olmayan” hind-İran terminlərinin türk terminləri ola bilməsini təxmin etmişdir. Elm hələ bu gün də bunu etiraf etməyə hazır deyil. **Pith* felindən oğuz-karluq *-ik (-ek)* isim şəkilçisinin vasitəsi ilə düzəldildiyi aydın görünən yunan və hind-Avropa dillərində geniş yayılmış terminlərin türk mənşəli olduğunu göstərir.

“Tarixi-mədəni düşüncələr”in bu sözü qəbul etməsindən əvvəl fərziyyə-mizi semantik və morfoloji cəhətdən bir daha yoxlayaq.

Biz gördük ki, türk dillərində semantik inkişafın ardıcılığı salamat qalmışdır: 1) “kəsmək, kəsib ayırmaq”; 2) “yazmaq (işarələri kəsmək)”, bunları qədim hindilər itirmişlər, bizim eranın I minilliyinin sonuna yalnız “kəsmək”, “kəsib çıxarmaq” qalmışdır; slavyanlarda isə yalnız “yazmaq” qalmışdır.

Bizim eranın I minilliyinin ortalarında Romada iti çubuqla üzərinə mum çəkilmiş, yunanların *ptix* (πιτυχ) adlandırdıqları taxta lövhələrdə yazırdılar.

¹ СИТТЯ, s. 212

² Э.В.Севортян. “Этимологический словарь ...”, s. 156

Onları iki-iki, üç-üç qaytana keçirərək, qurşaqlarına bağlayıb özləriylə gəzdirdilər. *du-ptich, tri-ptich* ilk yazı dəftərçələri idi. Sonuncu forma daha geniş yayılmışdır. O, rəssamlıqda da, ədəbiyyatda da üç hissədən ibarət olan roman janrının adı olaraq istifadə olunurdu. Triptix.

Bu "*ptix*" sözünün etimologiyası türk sözü, "pitik" olmadan mümkün deyil. Yunan-Roma nümunəsi bu terminin daha bir dəqiq mənasını – "yazı lövhəsi"ni işarə verir. Makedoniyalı İsgəndərin dövründə koloniyada yaşayan yunanlar Parfiyaya (Parthia – İran) və Hindistana sanskritdə qanunauyğun olaraq dəyişib *pitaka* – "sənəd" (*-a* kişi cinsinin şəkilçisidir) olmuş **pitek* aparmalıydılar. Buradan toxar dilinə *pidaka* – "sənəd", "fərman" və soqđ dilinə *pdk* – "əmr", "sənəd" düşür.

* * *

Əgər terminin oğuz-karluq forması olmuşdursa, o zaman ona paralel olaraq *-ma* (*ba, na*) ilə qurtaran qıpçaq formasının da meydana çıxacağını ehtimal edirik. Məna elə gəlir ki, o, qədim slavyan dilindəki *писья* – ("yazı", "üst yazısı") sözündə qalıb. Ümumslavyan dilindəki sonu dodaqlanan sait səslili *письмо* variantı digər slavyan dillərinə keçib.

Sevortyan *bum* (*u*)-dən törəmiş digər sözlər haqqında danışıarkən onun **bum-me* sözündən əmələ gəldiyini hesab edərək, qazax dilindəki *бимне* sözünü nümunə gətirir. Bunun təsdiqini qazax dialektində tapır: *бимілм* – "qərar" ("məhkəmə qərarı").

Nəhayət, nəticədə türk əsasının ən qədim forması olan **pith* – 1) "kəs ayır", 2) "yaz" sözündən törəmiş yenə həmin mənalara verən *pith-i* qalır. **Pith-ik* – 1) "üst yazısı", 2) "sənəd" ("dövlət sənədi", "məhkəmə sənədi"), 3) "yazı lövhəsi, kitab" (oğuz-karluq), **pith-mä* > *pith-m* – eynilə (qıpçaq) feli isimləri **pith-ma* ("yazı") mənşəlidir. Güman ki, *biš-, bič-, biž-* 1) "kəs", 2) "yazı" gec yaranmışlar. Sevortyan həmçinin, hesab edir ki, "qədim və türk dilləri arası "ö" – başlanğıc "n"-nin əvəzedicisidir" (s. 156).

"Sənəd", "müqavilə"... sözləri türk dilindən hind-Avropa (yunan > latın, qədim hind., qədim İran... dilləri) daha çox ikinci, üçüncü mənalara ilə keçmişlər. Bu da Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Ön Asiyada yaranmış yunandilli dövlətlərin məhkəmə və dövlət leksikonuna türk terminlərinin nüfuz etməsinin nəticəsi ola bilərdi.

Gil necə bərkidi?

...Növbəti epizodsuz bu kökün tarixi yarımçıq olar. Qədim rus dilində yalnız mürəkkəb sözlərdə işlənən **nucь* (**pith-i*) – “yazı” fel – ad vardır: *lemonucь* – “salnamə”, *nodnucь* – “imza”, *nadnucь* – “üst yazısı”... İlkin törəmə fellər ətalət üzündən hələ isim mənaları da daşıyırdılar: *layü* – “hürüş”, “hürmə”, *voü* – “gurlu”, *cmrou* – “sıra”, “səf”, “düzülüş”, *цель* – “məqsəd”... İkinci qrammatik mənani ayırmaq üçün ikinci dialekt variantlarından istifadə edərək, nəticədə omonimləşmədən qaçmaq mümkün oldu. Məsələn: *peжь* (“kəs”) və *peзь* (“naxış”, “həkk et”), **pith-i* (“yaz”) və **nucь* (“yazılmış”, “üst yazısı”).

(Məlum olan dillərin ən qədimi) şumer dilində “feli əsas quruluşuna görə ismi əsasdan heç nə ilə fərqlənmir. Bir çox isimdən asanlıqla fellər yarana bilir, deyə İ.M.Dyakonov qeyd edir.¹

Şumer dilində söz həm də feli isim formasında çıxış edir. Güman etmək olar ki, bu əlamət bütün dillərin qrammatikasının ilkin dövrü üçün səciyyəvidir.

Türk dillərində də belə bir formanın olması mümkündür: **pith-*, *piš-*, *pič-* (“üst yazısı”, “yazı”, “yazı lövhəsi, kitab” və sair). “Yaz” mənası ilə yanaşı olaraq.

-İk və *-ma* (*pa*, *ba*) formantların hələ yaranmasına qədər tətbiq olunan qeyri-törəmə türk isminin ən birinci formasıdır.

Bu feli isimlə olan terminlər bizə qədər gəlib çatdırlarmı?

Mən elə fikirləşirəm ki, gil lövhələrin adı kimi gəlib çatmışlar. Şumerlər, qədim semitlər, xetlər, zurlilər, urartulular, elamlılar çiy gil lövhələrdə yazır, sonra isə onları yandıraraq, əbədi materiala çevirirdilər.

O dövrün kitabxanaları yastısına qoyulmuş keramik lövhə qalaqlarından ibarət idi. Yazıları digər materiala (perqament, papirus) köçürən sonrakı nəsillərin, üzəri anlaşılmayan yazılardan ibarət olan lövhələrin istifadəsi üçün tapdıqları yeganə yol inşaat materialı kimi divar tikintisində istifadə etmək oldu.

Milyonlarla yazılı gil səhifələr ardı-arası kəsilməyən müharibələrdə Ön və Kiçik Asiyanın kənd və şəhərlərində dağılmağa məruz qalmış sarayların və məbədlərin tikintisi üçün istifadə olunmuşdur.

Gil üzərində yazının sonuncu dayağı olan Assuriya-Babilin süqutundan sonra papirus və perqament üzərində yazmağa keçilməsi mixi yazını bir anda dəyərdən saldı. Onu unuttular və 2500 il yada salmadılar, ta ki,

¹ И.М.Дьяконов. “Языки Древней Передней Азии”, М., 1967, с. 63

arxeologiya əsri (XIX) başlayana və bank işçisi Smit işdən sonra boş vaxtlarında bu sirlə mixi işarələrinin şifrələrini açaraq oxumağa başlayana qədər.

İnamla demək olar ki, qədim dünyanın zəngin olduğu çox qiymətli abidələr və xeyli yazı həmişəlik itirildi. Ancaq arxeologiya əsri hələ başa çatmamışdır. Yəqin ki, özündə həm də türk mətnlərini ehtiva edən gil kitabələr yenə tapılacaq.

Çiy palçıqdan su buraxmayan möhkəm materialın alınması texnikası bəşəriyyət tərəfindən unudulmamışdır. Hələ sumerlər ondan maye və taxıl, yarma, un kimi dənəvər məmulatlar üçün qab hazırlamağı öyrənmişdilər (məbədlərin tikintisi üçün lazım olan kərpicə də).

Biz bəşəriyyət tarixinin daş dövrü, tunc dövrü, dəmir dövrü və sair bu kimi makro bloklara uğurlu bölünməsindən istifadə edirik. Ancaq gilin yandırılması üsulunun bəşər sivilizasiyası üçün əhəmiyyəti heç də nəticədə tuncun, dəmirin və digər bərk materialların kəşfindən az olmamışdır. Hər halda nə metal, nə daş, nə qədər təəccüblü olsa da, məhz saxsı bəzi dillərdə möhkəmliyin simvolu kimi təqdim olunur.

Və nə vaxtsa biz bəşər tarixinin icmalında Daş dövründən sonra dərhal sürətlə ötüb keçən tunc, dəmir və bir çox başqalarını özündə cəmləşdirən və ümid edirəm ki, hələ bu tezliklə başa çatmayacaq Saxsı dövrünün daxil edilməsi barədə razılığa gələcəyik.

Saxsının atası adı kərpicdir.

Kərpic termininin etimologiyası çox şey deyir. Bu sözün genezisinin bərpə olunması sivilizasiyanın inkişafının mənzərəsini tamamlamağa kömək edir.

Bişmiş kərpic və ümumiyyətlə, saxsı qədim dünyaya məhz Ön Asiyadan yayılmışdır.

"*Kərpic*, qədim rusca: *кирпичь* (Ev inşaatı, hasar tikintisi, 137, 68). Türk dilindən iqtibas edilib. Müqayisə edin: türkməncə: *kirpidž*, tatarca: *kirpiç*, azərb.: *kərpic* (Radlov 1, 309)" (F., III, 238).

Türk-slavyan araşdırmaçısı (yahud artıq türk-hind-Avropa araşdırmaçısı) bu şərhə kifayətlənməlidir, buradan görüldüyü kimi, bu söz rus dilinə yalnız orta əsrlərdə tatar dilindən keçmişdir.

Ancaq *b, p/m* "türk əvəzlənməsi"nin təkamül etdiyi formanın yayılmasına fikir vermək lazımdır. Yunanca tamsəsli *χερραις*, *χερραιδα* – "bişmiş kərpic" qədim rus dili tərəfindən *керамида* – "kərpic", "kirəmit" kimi iqtibas olunur (həmin mənbədən də müasir söz – *керамика* yaranıb).

Burada türk mənşəli **kerpith* > *kermith* formasının – tamamilə yenidən qurulmuş, sözün sonunda slavyan saitinin qanunauyğun şəkildə törəməsinə xidmət edən **kérepith* (*a*) > *чepенуца* (“kərpic”) variantı əks olunmuşdur. Cənubi slavyan dillərində rəvan səsin metatezasıyla ikinci heca açılır: *чepенуца*.

Maraqlıdır ki, söz dəyişilərək, qərb mənbələrinin hansındansa yenidən türk mühitinə qayıdır: *kermek*, *keremik* – “kirəmit” (noqayca).

Rəvan səsin metatezasıyla (**krepith*) olan forma infinitivlə uyğun gəlir və qaçılmaz olan yenidən parçalanmadan sonra saxta kök ayrılır: *krepith*' > *krep*, bundan da *кpenu* – “bərki”, “möhkəmlən”, *кpenocmь* – “möhkəmlik”, *кpеньиш* – “canibərk”... sözlər yaranır.

Görünür, slavyanlar hələ metaldan istifadə etməmişdən öncə, bu sözlər onların dillərində yaranmışdır. Bundan əlavə, qədim slavyanlara ən möhkəm daşa da (çaxmaq daşına) ad verməyə tarixdən öncəki kərpic kömək etmişdir: **kermith* > *kremith*-dən yalançı **kerm*, *krem* əsasının ayrılması ilə hər şeydən əvvəl *кремень* > *кремль* (“qala”) xətti yarandı (NLR qanunu – burun səsinin rəvan səsə keçməsi).

Şərq dillərinin hansısa Avropa dialektindən keçmişdə etdiyi iqtibas, yəqin ki, slavyan dillərindən olmuşdur: *kerm* – “qala” (kalmık), *kerem* (monqol), *kermän* (qırçaq).

Sevastopolun əvvəlki adı tatarca *Ak-керман* – “Ağ qala” deməkdir.

Termik emala məruz qalan gilin xüsusiyyətinin kəşf edilməsi yeni mərhələyə yüksəlmək üçün Daş dövrünün sivilizasiyasında böyük sıçrayış etmişdir. Və bu prosesdə, məncə, şumerlərdən və assuriyalılardan başqa, həm də türklər, hind-avropalılar, xüsusilə yunanlar, qədim slavyanlar və onlara qohum olan etnoslar – yeni materialın istehsalını daha fəal mənimsəmiş xalqlar mühüm rol oynamışlar. O zaman artıq slavyan dillərində *-iti* ilə qurtaran infinitiv var idi ki, bu da “əsassı” ayırmağa imkan verirdi: *kerp-* (*krep-*); *kerm-* (*krem-*). Məncə, latın dilindəki *crem* (*cremō* – “yandırırım”, *cremare* – “yandırmaq”) əsassı da bu yuvadan çıxmışdır.

Bişirilmiş gildən hazırlanan plitələrdən dam örtüyü kimi istifadə olunmasının daha erkən harada başlaması (bu, əvvəlcə gilin çox, meşənin az olduğu cənub en dairəsində – Ön və Kiçik Asiyada baş verə bilərdi) semantik inkişafın istiqamətini müəyyən edir: *чepенуца* (kirəmit, örtük) – *чепен* (kəllə, qafa taşı).

Daha soyuq ərazilərə yerləşən slavyanlar istənilən dam örtüyünü, qabığı, üst örtüyü bu sözlə adlandırmğa başlamışdılar: şimali rus şivələrində *чепен* – “komanın dam örtüyü”, “buz örtüyü”dür.

Ümumslavyan dilində *чепен* – “insan beynini örtən sümük kimi qəbul olunmuşdur”. Mən güman edirəm ki, petroqlifikada (qədim slavyanların ilkin heroqlif yazısı) örtüyü (*чепен*) ☞ işarə ilə təsvir edirdilər ki, bu da ona oxşayan əşyaları işarənin kiçildici formada olan adı ilə adlandırmğa imkan verirdi.

Saxsı qabların qırıntıları, hətta saxsı fincan da “*чепенок*” adlanır. Məhz *чепен* işarəsinin adı *черпни* (“götür”, “al”, “əxz elə”), *черпать* (“almaq”, “götürmək”, “əxz etmək”) fellərinin əsası olmuşdur.

[Bu sözün əmələ gəlməsinin qədimliyini onun yayılma coğrafiyası sübut edir: *kerpetis* – “чепен” (qədim pruss.) və qədim hind dilində vokalizmin qanunauyğun inkişafı *e > a* baş verir: *karparas* – “чепен, черепок, скорлупа” (“beyini örtən sümük”, “qın, çanaq”), ondan da *karap'n* – “чепен, голова” (“beyini örtən sümük, qafa taşı) (erm.) yaranmışdır.

Mövzuya davam etməmişdən qabaq tısağanın qınının cızıqlı gil lövhəyə necə də oxşaması yadıma düşdü. Bu sürünən heyvanı da cənub yarım kürəsinin faunasına aid etmək olar].

* * *

Beləliklə, ☞ *чепен* – “qafa taşı” işarəsinə tərsinə çevirən kimi ☞ *чепенок* – “saxsı qırığı”, “kırəmit qırığı”, *черпак* – “çömçə” alınır (əks işarədir, həm də kiçildici formada adlandırılıb). Güman ki, slavyan mənşəlilərin yazısında, xüsusilə də birinci yazısında bu işarələr mövcud olmuşdur. O, dillərin sonradan vahid dil ailəsinə çevrilərək hind-Avropa dilləri adlanacaq müttəfiq qəbilələrin mədəniyyətlərində yayıla bilərdi. Bu işarə slavyan dillərində əsrlər boyunca müxtəlif cür şərh edilərək onun adları (dialekt tələffüzlərində) kahin-qoruyucuların işarə və söz haqqında poetik təxəyyüllərinin dərəcəsinə əks etdirən müxtəlif mənaları ilə diqqəti çəkmişdir. Təfsirçilərin bu fəaliyyətləri slavyan dillərində bütün əyri, burulmuş, qırılmış şeylərə bu adın verilməsinə kömək etmişdir.

Червь (“soxulcan”) (**kerpi* > *kervi*) sözünün indiki mənası bu işarənin adının ən son mərhələsidir. Bundan əvvəl sadəcə fiqurun həndəsi təsvirini, daha əvvəl isə bişmiş gilin rəngini ifadə edən *кпув'* (*kirpi* > *kripi*) yaranmışdır. Saxsı təkcə möhkəmliyin deyil, həm də qırmızı rəngin simvolu olmuşdur. *Червонный*

("qırmızı, "əşrəfi"), *червлёный* ("tünd-qırmızı") sifətlərinin əsaslarını da *червь* ilə bağlamaq lazımdır (F., IV, 335). Başqa sözlə, onun fikrincə, "soxulcanın rəngi" **kerv* – "qırmızı, bişmiş gil, "kirəmit" sözündəndir, ondan da *krev* – "qan" (polyak), *krv*' (cənubi slav.), *kröv*' > *кровь* (şərqi slavyan) yaranmışdır. Müqayisə edin: *kyrmyz* – "qırmızı" (türkməncə) morfoloji cəhətdən yunanca *χεραμικ* – "kərpic", "kirəmit" və slavyanca *čerpitsa* – "kirəmit" ilə yaxındır.

Kərpic işarəsi ◐ *kerpith/kermith* təkcə slavyan dillərinə *черевица*, *черепа*, *черепок* (*черпак*), *червь*, *червоный* (*червлёный*, *чермный*)... sözlərini vermişdir. Həmin ч – Dialektindən *чревь* – "bağıracaq", ondan *чреви* – "bağırsaqlar", *чрево* – "qarın", "daxili" sözləri yaranmışdır.

k – Dialektindən *крепь*, *крепьши*, *крепкий*, *крепость*, *ремень*, *кремель*, *крив*, *крёвь* (*кровь*) sözləri yaranmış və işarənin dəqiq təsviri *кров* (*кровля*) – "örtük", "dam örtüyü" sözündə əksini tapmışdır.

q – Dialektində samitlərin cingildəməsi baş verir: *грѣбъ* (ilkin olaraq "məraz təpəsi") və *грьбъ* (bütün bu müşahidələr tam etimologiya üçün yarayır). "Qədim ruscada: *грьбъ*, *грьбъ*, bolqarcada: *грьбът*, serb.-xorvatca: *грба* – "zorb", slovençədə: *grb*, çexcədə: *hrb*, yuxarı luj: *horb*.

Qədim prus. dilindəki *garbis* – "təpə", latış dilindəki *garbana*, *garbina* – "tükün buruğu" ilə qohumdur (F. I, 439). Bu dialektdə "heca palindromu"na aid edilən maraqlı hadisə baş verir. Heca yazısı dövründə heca işarələri ilə verilmiş adlarla heca lüğətlərində izah olunurdular (Akkadda mövcud olan belə lüğətlərin sayəsində şumer işarələrini və onların adlarını başa düşmək mümkün olmuşdur).

Fikrincə, *zorbъ* sözü belə lüğətlərin birində iki heca ilə **gor-bu* şəklində verilmişdir və bu zaman yazının istiqaməti dəyişdikdə, işarələr başqa qaydada oxunmuşdur: **bu-gor*. Hər şeydən öncə mexaniki heca palindromudur, məna dəyişməmişdir. *Byzop* (rus.), *byzip* (ukr.) – "təpə" sözü digər slavyan dillərində təmsil olunmamışdır. Lüğətlər onun qarşılığını Baltik dillərində tapırlar: *baugurs* – "təpə" (latış), "sonradan, yəqin ki, *bhugnas* – "əyilmiş" olmuşdur (F., I, 228). Bu bölmədə mən digər müəlliflərin etimologiyalarını misal göstərirəm ki, bunun bir səbəbi var: nümunə kimi göstərilən sözlərin hər biri onlara qohum olan işarədən təcrid edilmiş halda, əlahiddə, heç biri ilə əlaqəsi olmadan təhlil olunur. Tədqiqatçılar sözün semantikasında iz qoymuş işarəni görməmişlər, həm də sözdüzəltmədə onun rolunu dərk etməmişlər. İşarənin Sossür anlayışını deyil, ilkin heroqlifin adı qrafik işarəsini dərk etməmişlər.

Bundan başqa, lüğətlər qohum olmayan dillərdəki sözlərin səsləşmələrini “eşitmirlər”. Mən düşünürəm ki, sözlərin işarə məzmunu ilə konsonantizm üst-üstə düşür.

bugor (**gor-bu*) – “təpə” (slav.)

buckel – “təpə” (alman)

bükir – “donqar” (qazax), *bögri* – “əyri, əyilmiş”, (çağatay)

bögri – “təpə” (türkmən).

* * *

Slavyan ilkin heroqlifi *gorbѣ* beynəlxalq aləmdə yayılmışdır. Qədim əy-yamlarda “ukrayna” forması **gırbѣ* də olmuşdur.

Ehtimal etmək olar ki, latın dilində qədim Roman dialektlərinin cizgiləri təcəssüm etmişdir. “Yazının dili”ndə “italyan refleksi” (İR) adlandırdığım fonetik qanun (“samitlərin qovşağının hecanı açan uzun samitə çevrilməsi”) təsvir olunmuşdur, ona görə ki, açıq hecanın ətaləti ilə olan bu tendensiya digər heç bir dildə bu qədər açıq-açığına təzahür etməmişdir. Latın dili ikiləşmiş (gücləndirilmiş) uzun samitli sözləri müstəqil olaraq yaratmamışdır, o, istənilən heca quruluşuna malik leksemlərə qarşı dözümlü olmuşdur. Latın terminlərinin italyan “emalı”na dair nümunələrini xatırladıram: doktor > dottore, advokat > avvocato, seks > sesso, maksim > massimo...

İtalyan dilinin etimoloji lüğətləri *gobba* – “təpə” sözünü təhlil edərək, onun latın dilindəki *gibba* – “təpə” sözündən törədiyini hesab edirlər.¹ Ancaq latın mənbələrinə istinad etmək bu etimologiyani başa çatmış hesab etmək üçün kifayətdir.

İndiki halda bu latın sözü, görünür, qovşağın hecanı açan uzun samitə çevrilməsi nəticəsində **gırbѣ* – “təpə” şəklində düşmüş qədim İtalyan dialektindəki sözdən götürülmüşdür.

[Eyni *zpb* konsonantizmi *zopb* – “təpə”, *zpoB* – “məzar”, və *zpuB* – “göbələk” sözlərini qohum edir. Və görünür, eyni işarədir. Ancaq lüğətlər inadla bunu qeyd etmirlər: *zpuB* (göbələk). Slovenca *grib*, çexca *hrib*, slovakca *hrib*... Yəqin ki, Litva dilindəki *grieti* – “qaymağını götürmək”, *greimas* – “qaymaq”, “suda selikli çöküntü” ilə qohumdur. Şnext (144, 267, 319) *слизь* – “selik” mənasının dəyişib *zpuB* – “göbələk” olması (*слизь* > *гриб*) məsələsində Şultseyə istinad edir. *Горб* (“təpə”) ilə qohum olduğunu

¹ *Tristano Bolelli*. “Dizionario etimologico della lingua italiana”, Roma, 1994, s. 213; *Giacomo Deveto*. “Dizionario etimologico”, Firenze, 1968, 192.

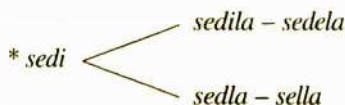
ehtimal edən Peterson fərqli düşünür. Brokner (KZ 46, 235) Litva dilindəki *gleima* – “selik”, “nazik pərdə” sözü ilə müqayisə edir. Müqayisə edin: *зривастыи зольбы* – “donqarburun göyərçin”. (Müqayisə edin: Qoryayev ЭС 79 və sair.) Fasmer isə (F. I, 457) *слизь* > *зрив* variantına üstünlük verir. Peterson işarədə *зорб* tapmır, yalnız *зрб* konsonantizminin oxşarlığını görür].

Beləcə, **gorbə* başqa bir dialektdən ümumitalyan dilinə **gorba* > *gobba* şəklində dəyişərək keçmişdir.

Axırında “a” saiti olmaqla, samiti gücləndirilmiş bütün latın sözləri mənim fikrimcə, “italyan tələffüzü”dür. Bu vaxta qədər hesab edirlər ki, roman dilləri latın dilinin övladlarıdır. Ancaq bu, görünür, elmi həqiqətin bir hissəsidir. Onun yuxarı hissəsi – örtüyü tısağa zirehi kimi olduqca möhkəmdir. İmperiya dili olan latın dili Avropada, xüsusilə də onun cənubunda katolik dininin, elmin və təhsilin rəsmi dili oldu, katolik ölkələrinin dillərini roman dilinə, başqa sözlə desək, Roma dilinə çevirdi. Romaya yaxın olan ölkələrin dilləri daha çox assimilyasiyaya məruz qaldı. Bu hər şeydən əvvəl, “qədim italyan ləhcələri” adlanan Appenin yarımadasının dili idi.

Roma imperiya olana qədər o, kiçik bir ərazini (indiki Latsio əyaləti) tuturdu və qədim İtalyan dövlətləri ilə imperiya təkəbbürü olmadan qarşılıqlı münasibətlərdə idi. Sonradan Roma içərisində slavyanların da olduğu müxtəlif dilli xalqları Appenin ərazisindən sıxışdırıb çıxartdı. Onlar Balkanlara hərəkət etdilər. Ancaq latın dilində, İtalyan (latın dilinin davamı kimi) dilində slavyan dillərindən iqtibas edilmiş sözlər qaldı. “İtalyan refleksi” sayəsində biz onların bəzilərini tanıyıyıq. Məsələn, italyanca *sella* – “yəhər” deməkdir. Lüğətlərə görə, o, latın dilindəki *sedela* – “oturacaq”, “yəhər” sözündən törəmişdir. Ancaq ikiləşmənin baş verməsi üçün hər şeydən əvvəl, samitlərin qovşağı yaranmalıdır: **sedla*. İnkişafın ardıcılığını göstərmək ideal olardı: *sedela* > *sedla* > *sella*. Ancaq bunun üçün *-la* və ya *-ela* şəkilçiləri vasitəsi ilə latın dilində feli ismin yaranmaq səlahiyyəti olduğunu sübut etmək lazımdır: bu isə mümkün deyildir.

İsmlərin bu morfoloji tipi yalnız slavyan dillərində düzəlir: “felin əsası (imperativin və ya infinitivin) + alət şəkilçisi *-la* (*-ela*) = alətin adı”. *Memu* (“sü-pür”) – *метла* (“sü-pürgə”), *мыть* (“yumaq”), *мыло* (“sabun”), *вези* (“apar”), *везло* (“avar”) və sair. İlk belə törəmələrdən biri də budur:

Elə həmin vaxtlarda İtaliya dil mühitinin təsiri nəticəsində slavyan dillərində **sedla* > **sella* > *selo* – “kənd”, başqa sözlə desək, icmanın oturaq həyat keçirən hissəsinin yaşadığı yer (Slavyan dillərində uzun samitlər ənənəvi olaraq sadələşdirilirdi) mənasını verir.

k – Dialektindən olan *krv* (*krov*, *kriv*) slavyan işarəsi, yəqin ki, İtaliya açıqhecalı *kurva* (“əyri”, “döngə”) sözündə iz buraxmış və sonradan inkar mənası ilə slavyan dillərinə qayıtmışdır: əyri – düzə əks olandır və xüsusilə də həqiqətin və təmizliyin ziddinə olandır, yalanın simvoludur. Yalançılıq və Doğruluq.

Əyrilik nə üçün hind-avropalıların təsəvvüründə alçaqlığın, yalanın simvolu olmuşdur? Ona görə ki, bu işarə ilanla assosiasiya yaradır?

c – Dialektində biçin alətini işarəyə oxşadığı üçün – *serp* (*srp*) – “oraq” adlandırıldılar. Ulu italyanlar başa düşürdülər: *serpa* – (“ilan”) deməkdir. Latın dilində *serpo* – (“sürünmək”) sözü vardı.

Bizim eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısında Roma legionerləri Kiçik Asiyanı fəth edirlər. Roma missionerləri, Ata Allahın (*Deus-piter*) kahin brəhmənləri müqəddəs yazını Hindistana qədər yayırlar. Latınca *sanct-scriptum* adlanan bu əlyazmalarının dili (qədim İtalyan missionerlərinin tələffüzündə *sanskritto* – “müqəddəs yazı”) qədim hind dilinə İtalyan tələffüzüylə latın leksikasını daxil etdi. Bu mövzuya dair xüsusi tədqiqat aparmaq lazımdır¹.

Və nəticədə elə alına bilər ki, əvvəlcə hind-avropalıların ulu dili hesab edilən sanskrit (indi bu üstünlüyü xett dilinə verirlər) latın dilinin assimilyantlarından biri hesab edilə bilər. Metropoliyaya uzaqlıq, zamanın qısa olması və əlaqələrin özünəməxsusluğu qədim hind dilinə italyan və ya ispan dili sayağı olmağa mane olmuşdur. Ancaq onu şərq-roman (yaxud hind-roman) dili adlandırmaq olar. Nəzərə çarpan fonetik dəyişiklik budur: *e* > *a*. Buna görə də *Deus-piter* – “Ata Allah” > *Diavus-pitar* (sanskrit). Buna görə də *serpa* > *sarpa* – “ilan” (sanskrit).

* * *

Slavyan kahinlərin təsvir etdikləri Ayın fazalarından birinin yazılı adı *mensis* – “hilal” idi. İtalyanlar indiyə kimi Ayın fazalarını *falca de luna* adlandırırlar.

¹ Hind-Avropa araşdırmaçıları sanskrit sözünü yüz illər ərzində hind mühitində yaranmış xalq etimologiyalarının nəticələrinə istinadən tərcümə etməyə çalışırlar. Yaxınlaşdırılmış mənalər: “edilmiş”, “yaradılmış”.

Aralıq dənizinin sahillərində yunanların *ra* adlandırdıqları Misir heroqlifi **⊙** *r* var idi. Dairə içindəki nöqtəni **Rä-ben (Rä-bin)* – “Oğul Günəş” adlandırdılar. Yaxud “*Günəşin oğlu?*” Sonuncu mənə üstünlük təşkil edirdi, bu adı kahinlərə – “*Günəşin oğullarına*”, sonralar isə yəhudi din adamlarına – **päbin, равин, ребе...* adı qoydular.

Aralıq dənizi sahillərində yaşayan slavyanlar müqəddəs heroqlifin qədim yəhudi dilindəki adlarını öyrəndilər və öz alətlərinə uyğun olaraq, ona oxşayan əşyaları belə adlandırdılar: *рябина* – 1) “quşarmudu”, 2) “üzdəki çopurluq”, “çiçək yeri”. “Az i Ya”da dərc olunmuş məhz bu məqaləm antisemit yönümlü Moskva dərgilərində – “*Molodaya qvardiya*” (1975, №12), “*Moskva*” (1976, №3) və s. coşqun reaksiya yaratdı. İş ondadır ki, görünür, Misir heroqlifi **⊙** **rä* – “*günəş*” eyni mənanı verən **⊕** **rä* qrafik variantına da sahib imiş. Bu da **rä-bin* sözünün bu mənasını qədim rus şərhlərində öz əksini tapmışdır. Bu cür şərhlər rus nağıllarında çil kəklik və sehrli siçanın köməyi ilə sındırılan qızıl yumurtanın izahında öz ifadəsini tapmışdır.

Həm siçan, həm də sındırılmış yumurtanın içindən axıb tökülən şey **⊕** işarəsindən törəmişdir. O həm də sehrli Turpun timsalı idi. Onu dartıb yerdən çıxarmağa elə həmin yorulmaq bilməyən uzunquyruq siçan kömək etmişdi.

“Vətənpərvərlər başqa bir şeyi də görməli idilər: *bu nümunələr slavyanların Aralıq dənizi sahillərindəki yazılarda Ra (Günəş) işarəsini gördüklərini sübut edir*”.

Onlar dairənin içindəki nöqtəni kiçik, təzə, başqa sözlə desək, yeni doğulmuş günəş kimi başa düşürdülər. Bu, eyni zamanda, Aya nizə ilə (ox ilə) vurulmuş yara idi. Təzə günəşin doğması (səhərin açılması) işarəsinin yaranma mexanizminin bu cür anlaşılmasına mən digər dillərdə hələ rast gəlməmişəm. Slavyan qrammatikləri Misir heroqlifini son dərəcə sadə – nöqtə Ayın İnkarı və Kiçik günəşdir kimi təsvir və şərh etmişlər. *Mürəkkəb İşarənin detalını ümumi adı inkar edərək adlandırmışlar.*

Əgər **⊙** *Ra*-dırsa, onda nöqtə – *Ra-no > Ra-na = Ra-ni*. Çex dilində *rano* – “səhər” deməkdir. Rus dilində dialektizmlər toplaşblar: *рано* və *рань*. Ukrayna dilində sonluğu qapalı heca olan *ранок* – “səhər” var.

[Bu söz ümumslavyan dillərində yayılmışdır. “Etimologiyası çətindir. Əvvəlcə başlanğıc **rāi* sözünün Litva dilindəki *rytas*, latış dilindəki *rits* sözləri ilə qohum olduğunu təyin etməyə çalışırlar. Digər tərəfdən, **vrōdno* variantının ilkin olduğunu qəbul edirlər və qədim hind dilindəki *vardhatē* – “qaldırır”, “böyüməyə məcbur edir” və *ūrdhvas* – “hündür”,

“böyük” sözləri ilə yaxınlaşdırırlar, *erre* – “qaranlıq”, yunanca *ορφιος* – “qaranlıq” sözü ilə müqayisə etmək ehtimalı azdır, çünki bu halda slavyan sözü **zango* gözlənilərdi. (F. III, 442-443).

Bir daha əmin oluruq ki, yalnız fonetik oxşarlıqlar əsasında qurulan sistem formalarının səthi şərhindən və süni hikmətliliyindən uzağa aparmır].

Başqa bir qəbilədə kahin nöqtəni yalnız nizənin açdığı dəlik olaraq qəbul etmişdir və bu mikropoetik kəşf bütün slavyan ləhcələrində *ra-na* (“yara”) kimi işlədilir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, hecalı yazının istiqamətinin dəyişdiyi dialektlərdə hecaların “rokirovka”-sı baş verə bilərdi: *no-Ra* (“yuva”). Bu qəbilədəki şərhçi-kahin də yalnız dəliyi görmüşdür.

Hər hansı bir sözün (bizim götürdüyümüz *kərpic* sözü) genezisinin bərpası nümunəsində *etimologiyanın yeni metodunu* təsvir edərkən, digər mövzulara da baş vurmamaq mümkün deyil. Leksələrin yayılmasının hərəkət marşrutlarını tədqiq edərək, yolüstü digər sözlərin də mənşəyini öyrənirsən və başlıcası – çoxdan unudulmuş sözdüzəldici vasitələr və mexanizmlər də kəşf olunur.

“Yazının dili”ndə bizə yalnız ön şəkilçisi kimi məlum olan qədim hind-Avropa *-no (-na, -ne)* inkar şəkilçisinin də işlənməsi hallarına dair digər misallar da göstərilmişdir. Qədim qrammatiklər sözyaratma prosesində heyrətamiz dərəcədə ixtiraçılıq qabiliyyəti və fərasət nümayiş etdirmişlər. İşarənin daxili aləminə emosional və intuisiyaya əsaslanan nüfuz etmə və səmərəli təhlil onların işlərini xarakterizə edir.

Qrafemlərin adından yaranmış və keçmişdə müqəddəs işarələr olan sözləri təhlil edərək şərhçi-kahinlərin fikirlərini, inkişaf etdiyi işarənin qeyri-real qavrayışı (makropoetik) və son dərəcə real qavrayışı (mikropoetik) görüb ayırırsan.

İlkin heroqliflər – sadə həndəsi fiqurlar hər iki istiqamətdən olan şair-qrammatiklərin təxəyyüllərinə geniş meydan açırdı. Mürəkkəbləşdirilmiş şumer heroqlifləri və ya sonrakı dövrlərin Çin heroqlifləri artıq obrazlı təfəkkürü oyatmırdılar, sadə obrazlı ifadə olduqları zamandakı onlara xas olan mənanı ifadə edirdilər. Əşyanı (və ya canlı) gerçək təsvir etməyə çalışsan, keçmişin

qrammatiklərinin sadə və ikihecalı işarələrdə gördükləri Misir şəkil-heroqliflərinin də söz yaradıcılığı üçün bu qədər itirildiyini hesab etmək olar.

İlkin heroqliflərdən istifadə etməklə, bir və ikihecalı obrazlı işarələrdən ibarət olan coşqun söz yaradıcılığı prosesinin baş verdiyi dövrü hər bir dilin həyatında daha məhsuldar dövr hesab etmək olar. Bu proses slavyanlarda nisbətən sonra baş vermişdir: Şumer gil yazısı artıq öz dövrünü başa çatdırmışdı.

[Hind-Avropa dialektlərində Günəş işarəsindəki nöqtəni belə bir morfoloji sxem üzrə də təhlil edirdilər: *Ra* (işarəsi – *n*)-*dən*. İstiqamətləndirici – *u3* (-“dən”) şəkilçisinin formaları bizə məlumdur. Onların əksəriyyəti *Təzə* (*Gənc*) *Ayın* təsvir olunmasında istifadə olunurdu: *aus* (alman) = *is*, *iz* (slav.) = **es* > *ehs* > *eks* (latın. yunan) və sair.

Fonetik və semantik cəhətdən ingilis dilindəki *out* (kənar) – (**auth*), slavyançada ki *ot* (**öt*) şəkilçilərindən çox uzağa getməmişdir. Morfoloji sxemin və ilkin heroqlifin mənası Litva dilindəki *aušra* – “şəfəq”, qədim hind dilindəki *usras* – “səhər” və qədim slavyan dilindəki *oympo* – “səhər” sözlərinin etimologiyasına yaxınlaşmağa imkan verir. Ehtimal ki, iki məşhur formanın kontaminasiyası onların german dillərindəki *auster* – “şərq” (frank), *austr* (qədim island) ilə sintezinə gətirib çıxarmışdır. (*au*) diftonqunun uzun (*ö*) və incə (*e*, *i*) ilə əvəzlənməsi german dillərinin tarixində “səhər”, “Şərq”, “doğmaq” (“Günəşin doğması”) məfhumlarının adlarında yenidən hissələrə ayrılma zamanı *ost* və *ist*, *est* qədr ixtisar olunması yaxşı müşahidə olunur.

Semitlər Nöqtə işarəsinin təsvir edilməsi üçün daha bir morfoloji modeldən istifadə edirlər: *iš-Ra* – “kiçik Ra” (qədim semit). Onun ilahiliyi *el* – “Allah” (qədim semit). **išRa-el* determinativi ilə təsdiq olunur. Qədim yəhudi dilində **is Ra* il – “kişi Rahil” kimi şərh edilən Bibliya adı belə yaranmamışdı? Bu zaman german dilləri sayaqı umlautun fəaliyyət göstərdiyi dil mühitində qədim yəhudi sözü *ra-bin* dəyişib *räbin* olur və yeni ümumi ad *rä* ayrılır].

☉ *rä* – “Günəş” işarəsindən slavyan kahinlər ☉ *ra* – “Ay”ı ayırmağa getdikləri bir dövrdə “*ayın orağı*” – (“*hilal*”)-ın ilk təsviri adının da yarandığını ehtimal etmək olar.

Ayın fazasını bildirən ☾ və ya ☽ **serpRa* – “ayın orağı” işarəsinə təsvir edərəkən, təfsirçilər növbəti nəsillərdə heroqlifə bağlı olan söz yaratdılar, ancaq buna baxmayaraq o, yenidən parçalanaraq və yeni məna kəsb edərək ilkin mənasını itirdi: *serb-ra* > *srebra* > *serebra* > *serebro*. *Se* – “bu” artıqlıq meydana gəlməklə yenidən parçalanma baş verdi və *se rebro* – “bu qabırğadır” sözü ayrıldı. *Pa-öyza* məfhumunun təsvirində olduğu kimi, qrafik işarə mənada son dərəcə dəqiq əks olunmuşdur.

Biz bilirik ki, slavyanlar gümüşü Ay metalı hesab edirdilər. Nə üçün kahinlər bu işarədə Ayı tanımamışlar? Yəqin ki, heroqlif Ayın səmada başqa mövqedə – daha şimal diyarlarda Ayın səmada olduğu mövqedə təfsir olunmuşdu.

Kərpic

Türk dillərində qorunub saxlanmış sözlərdən ibarət bütöv bir söz ağacının Qədim Ön Asiyanın yanmış gilinin toxumundan necə cücərdiyini biz gördük: kərpic. Türk dillərində bu termin bir çox səbəblərə görə mücərrəd semantik tərəqqi yaşamamışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, o, uzun müddət yalnız bir mənada – tikinti materialı mənasında işlənmişdir: son minilliklərdə türklər tək-cə köçəri həyat sürmürdülər, nazik kvadrat kərpicdən məzarlar, məbədlər tikir, şəhərlər salırdılar. Gil yazı lövhələri də belə idi.

Kərpic öz ilk mənasını (“yazı materialı”, “gil yazı”) çoxdan itirmiş olsa da, onu parçalanmaqdan, dağılmaqdan, silinib getməkdən nə isə qoruyurdu. Bu “nə isə”ni, mənəcə, canlı nitqin eyni axarında bugünkü neologizmləri və ən ilk sözləri saxlamış və dərhal hansının baba, hansının nəvə olduğu məlum olmayan *türk dilinin və sözünün fenomenal mühafizəkarlığı* kimi təyin etmək olar. Elə olur ki, nəvə söz öz əcdadından yaşlı görünür. Bunun səbəblərindən biri törəmə sözün morfoloji mükəmməlliyidir.

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə, görünür, hələ “kərpic” sözünün iza-hına gəlib çatmamışlar. Məndə olan “T.D.E.L.”-də (“K” – (kənd) və “K” (katkı – türkcə) hərfləri ilə başlayan ümumtürk və türklərərası) (M., 1997) bu sözə həsr olunmuş məqalə hələ aşkarlanmamışdır. Bu mövzuya dair ayrıca nəşrlər də mənə məlum deyil. Buna görə də şumer gil kitabələrinin yaşadı olan kərpicin adının bu etimologiyasını, mənə elə gəlir ki, birinci hesab etmək olar.

Yeni etimoloji lüğət üçün məqalə təxminən belə plan üzrə hazırlanacaq:

1. Kərpic sözünün tələffüzünə dair hesabat, həmçinin, mənasına və formasına görə qohum dillərdə və dünyanın digər dillərindəki sözlər
2. Morfoloji təhlil: **kir-pith'*
3. Tərkibin təhlilinin nəticələri aşağıdakılara müncər olur: a) **kir* – “torpaq” (şumer), *kir (gir)* – “nəm, çiy torpaq” (türk); b) **pith'* (*pit'*, *piç*,

piš, pits, bič, bit) – 1) “kəs”; 2) “yaz”; 3) “kəsilib ayrılmış”, “yazılmış”, “yazı” işarəsi; yazı lövhəsi. Daha sonrakı dövrlərdə (bizim eradan əvvəl I minillik adların şəkilçi ilə yaranması: 1) **pith-ik* (bitik, biçik) – “üst yazısı, yazı lövhəsi; kitab; 2) **pith-ma* (*bitma, bitpə* və sair).

4. Bu türk mənşəli toplama, yəqin ki, şumer mədəniyyətinin yayılma arealında baş vermişdir: *kir-pith* – “çiy torpaq + yazı” > “çiy torpaq-dan (gildən) hazırlanmış yazı lövhəsi?” Bu mürəkkəb söz – termin çiy gil lövhələri bişirməmişdən əvvəl, yəqin ki, təkcə qurudulduğu zaman yarandığını göstərmirmi? Və yalnız bundan sonra termin odda bərki-miş lövhələrə köçmüşdür.
5. Hər şeydən əvvəl, *kir* – “çiy torpaq”, “palçıq” ikinci mənədir. Şumer dilindəki *kir* – “torpaq” əvvəlcə türklər tərəfindən elə həmin mənədə “ətirəzsiz” mənimsənildi, ancaq forma və tələffüz dialekt dəyişikli-yinə məruz qalmışdır: *çir, çer, džir, džer, d’er, t’er, žer, jer* – “torpaq” (türk dilləri) və təbii ki, buna uyğun olaraq mürəkkəb sözün tərkibin-də **kirpith* > *çirpith, çerpith* və s. dəyişdi.
6. Şumer **M** *kir* – “torpaq” heroqlifini mənimsəyərək, türk qram-matiklər onu həm də su işarəsi kimi şərh etdilər, beləliklə, ənənəvi “torpaq” mənəsini “su” mənəsi ilə tamamladılar ki, bu da qrafemin obrazı ilə barışırdı. Semantikaların kontaminasiyası güzəştli “çiy, yaş torpaq” doğurur. Ancaq bu artıq *kirpith* – “torpaq” (gil) lövhə termi-ni yarandıqdan sonra baş vermişdir.
7. Bu sözlərin vahid mürəkkəb termində birləşməsi ehtimalı aşağıda-kıyla da təsdiq olunur. Biz demişdik ki, qərbi-türk dillərində feli isim *jaz* qalib gəlir: 1) “kəs”, “oy”, 2) “yaz”, 3) “kəsilmiş, oyulmuş üst yazı”.

Bu söz həm də sinxron yaranmış mürəkkəb terminə ad mənasında iş-lənir: **gir-jaz* > *girjüz* – “torpaq” (gil) lövhə. Ancaq o da əvvəlki variant kimi yayılmadı, çünki **girjaz* slavyan “arxivinə” gedən ona yaxın *gir* sözü oğuz (cin-giltili qırtlaq səsinə görə) dilində yalnız bir mənə kəsb edirdi: yaş torpaq. Bu da mürəkkəb sözün ümumi mənasında özünü göstərirdi.

Slavyan kahinlər leksemin ikinci hissəsində *jaz* sözünü tanınamışdılar, onun siması birinci hecanın xüsusiyyətinin mütərəqqi assimilyasiyasıyla hamar-lanmışdı: *зрѣѣ* – “yaş torpaq” (ukr., rus.), *grez* – eynilə (sloven).

"Ay uşaq, sənın evın hardadı?"

(başlığa sözardı)

Slavyanlara *jaz* sözünün birinci mənası – türklərin itirdiyi məna: "kəs ayır" məlum idi. Maraqlı mübadilə baş vermişdi: türklər *piş* – "kəs ayır" mənasını saxlamışdılar, ancaq slavyanlara çatan "yaz" mənasını demək olar ki, tamamilə itirmişdilər. Türklər *jaz* formasının arxasındakı məcazi mənanı saxlamışdılar, ancaq birinci "kəs", "kəs ayır" mənası törəmə *jazba* – "kəsilib ayrılmış" mənası ilə birlikdə slavyan saxlancında qalmışdı. Müqayisə edin: *jazba* (žazba) – "üst yazısı" (qıqçaqca)¹ rus dilindəki *язва* – "iti əşya ilə zədələnmiş, kəsilmiş", *язво, язвецо* – "neştər"; ukrayna dilindəki *язва* – "yara", *язвина* – "dərə", *язвуть* – "yaralamaq" ilə yaxşı uzlaşır.

İndi isə – diqqət! Semantik tərəqqinin başqa səviyyəsi gəlir: *jazba* – "dəlik", "yuva", *jazbina* – "porsuq yuvası" (slovenca), *jazbuna* – "mağara" (serb-xorvat). Və növbəti sıçrayış: *jazba* – "otaq" (polab.). Buradan *zba* ilə olan sözlərə körpü salınır: *izba* – "otaq" (polyak), *spa* – "otaq" (aşağı luj.), *stwa, jstwa* – "otaq" (yuxarı luj.), *jistba* – "otaq" (qədim çex), *ispa, jispa, izba* – "otaq" (sloven). Mağara ilə birbaşa əlaqə hələ də serb və xorvat dillərində: *узба* – "qazma", "otaq", və *узба* – "qazma", "koma" (bolqarca) saxlanmaqdadır.

Görünür, Fasmer latış dilindəki *istaba* – "otaq, ev, yaşayış yeri" sözünün dialektlərdəki *istuba, ustaba, ustuba* (Litva və prus. dillərindən misallar gətirilmir) ilə eyni olduğunu qeyd edərək, ədalətli hesab edir: "İqtibaslar qədim rus dilindəndir" (F., II, 121).

Lüğətlər *язва* və *узба* qrupları arasında, həmçinin, türk dilindəki *jazba* ilə də eynilə bir əlaqə görmədilər. Ən çoxu *язва* qrupunun Litva dilindəki *aiza* – "yarıq", "çatlaq", *aižyti* – "təmizləmək", "qabıqdan çıxmaq" ilə oxşarlığının olmasıdır (F. IV, 249). *Изба* (*устьба* – "ev", "hamam", kiçildici forması *устобка*) qrupu üçün Fasmer, mənim fikrimcə, kiçildici sözün yaranmasını düzgün izah edir: "**uc-monka*" sözü "*monumь*" sözündəndir (*monumь* – "qalamaq", "yandırmaq"), digər slavyan formalarına görə isə yalnız xalq etimologiyasıdır (II, 120).

Və əgər o, *узба* sözünü *язба* ("mağara") qrupu ilə forma və semantik cəhətdən birləşdirən açıq-aydın kommunikasiyaları görsəydi, o zaman bu

¹ Onun cüt törəməsi *jazyk* – "üst yazı" (oğuz-karluq) > mətn > nitq, dil (slav.).

səhvi buraxa bilməzdi: “Ulu slavyan dilindəki **ǰstuba* german dillərindəki **stuba*, (*stufa*, *stofa* – “sobalı hamam” (qədim island) və ya roman dillərindəki **extiufa* – (frans. *étuve*, ital. *stufa* – “hamam”) sözlərindən yaranmışdır (F., II, 120).

Əgər bu zaman german sözü **stuba*-nın genezisinin mənzərəsi yenedən qurulmuş olsaydı, onda bu slavyan sözünün german mənşəli olduğuna əsas verərdi. Sözüün şəcərəsini bərpa edərkən linqvistik göstəricilərin digər istənilən “fəhm”dən vacib olduğunu etiraf etməyin zəruriliyinə dəfələrlə inanmışıq.

Burada görürük ki, linqvistik göstəricilər mədəni-tarixi tərəqqinin məntiqinə zidd olmadıqda, slavyan formaları aydın etimologiya alırlar: *ноpa* (“yuva”) – *нещера* (“mağara”) – *землянка* (“qazma”) – *однокомнатное помещение* (“birotaqlı mənzil”) – *изба* (“koma”) – *жилье с печью* (“sobalı yaşayış yeri”) – *теплое помещение* (“isti mənzil”) – *баня* (“hamam”). German sözü **stuba* həm semantik, həm də formal inkişaf zəncirinin ən sonunda yerləşir.

İbtidai arxitektura əsərinin adının qədimliyi o qədər əhəmiyyətlidir ki, “buxarlı hamam”, “buğlandırma yeri”, **estupa* roman mühitində təkcə dəyişib *étuve* (fransız), *stufa* (italyan) olmadı, həm də latın xalq feli *extūfare* (“buğa vermək”, “buğlandırmaq”) sözünün əsası oldu.

[Əgər slavyanşünaslıqda *-ba* (imperativdən), *-va* (infinitivdən) ilə düzələn feli isimlərin morfoloji sxemləri bərpa olunsaydı, o zaman çoxdan *izba*, *ispa* sözlərini birinciyə aid etmək olardı, ikinciyə isə qədim çex dilindəki *jistba* sözünün əsası olan *jistwa* (yuxarı luj) aid etmək olardı].

Qeyd. Əgər mağaranın adı öz kökündə *ǰaz* (**es*) – “kəs ayır”, “kəs” saxlayırsa, yəqin ki, ona paralel olan **pith-* (*peth-*) – “kəs”, “kəs ayır” formasından da buna oxşar söz törəməliydi. Bu hesabdən şərq slavyan dilindəki *нечѣра*, *нещера* – “mağara” sözlərini yoxlamaq yaxşı olardı. Bu fellərin hər ikisi ibtidai insan məskənlərinin adlarında *ǰaz* (**es*) və *pith-* (**peth-*) sözlərinin ikinci mənaları – “yaz”, “üst yazı” meydana çıxana qədər iştirak edə bilərdi.

Bu sözlərin yarandığı dövrdə slavyanların əcdadları quru, isti iqlimi olan ərəzilərdə məskunlaşmışdılar. Bu, mağarada yaşamağın mümkün olmadığı Balkanlar deyil, çox-çox cənub tərəflər idi. Ola bilsin ki, Qədim Ön Asiya bölgəsi idi.

* * *

Slavyan yaşayış yerinin adının etimologiyası sayəsində biz şumer “yaşayış yeri”nə, “ev”inə – *es* sözüne çıxma bilərik. Oradan evin (*äb*) və qapının (*esik*; **espä*) qədim türk adlarına da keçərik.

Biz erkən şumer dövrünün, bəlkə də Şumerdən öncəki dövrün yazı yaranmalarının laboratoriyasına daxil oluruq. Damı, divarları, pəncərələri olmayan, yalnız girişi olan mağaranı necə təsvir etməli? Sxematik təsviri çətin olmadı.

Mənim fikrimcə, belə qrafikanın ən erkən nümunəsi yalnız türk runa əlifbasında qalmışdır: **▲** *äb* – “ev”.

[Orxon-Yenisey yazılarını çox qədimdən qalma, hərfli-heroqlifli əlifbanın ən nadir növünə aid etmək lazımdır. İkinci beləsi yoxdur. Təəccüblüdür ki, qədim türk runa yazısının bu xüsusiyyətinə tarixçilər lazım olan diqqəti yetirməmişlər. Heroqlif oxşayan hərflər Finikiya yazısında da var (mə'n hind-Avropa heroqliflərindən olan İnek işarələrini nümunə kimi göstərmişəm), ancaq Finikiya yazısında onlar yalnız bir funksiyanı yerinə yetirirdilər: *k*, *κ*, *w* hərflərinin rolunu oynayırdılar. Orxon-Yenisey yazılarında heroqliflər hərflərin rolunu söylə oynayıb (adın ilk səsini ifadə edərək) və ayrı işləndikdə bütöv söz kimi oxunurdular. Məsələn: **↑** *uk* (*ok*) – “ox”dur, ancaq sözün tərkibində *k*-dir; **D** *jaj* – “günəş”, yaxud “kaman” deməkdir, ancaq sözün tərkibində *j*; **▲** *äb* – “ev”, “yaşayış yeri”dir, ancaq sözün tərkibində *b*'-dir və sair.

Qədim türk yazısının bu heyvətəmiz xüsusiyyətini düzgün dərk etməyərək, özünün son dərəcə qədimliyini bu əlamətləri ilə sübut edən runa yazısının (hərflə əlifbadan daha erkən sistem) yaranmasını aramey dillərinin sonrakı dövrlərinin solğun fars nüsxəsi ilə yalnız ona görə bağlayırlar ki, türk yazısının özünəxəşliyi onların şüurlarında dolmuş xurafatla bir araya sığmır. Mən elə fikirləşirəm ki, ciddi tarixçilər bu mövzuya (türk runa yazısının genezisi) hələ girişməyiblər, yoxsa onlar mənim söylədiklərimin səbəbini izah etməyə çalışırdılar].

Türk dilində dodaqlananların *b/m* əvəzlənməsi və bu səslərin qohum olması qrammatiklər tərəfindən dərk edilmişdi, buna görə də **➤** *äm/am* hərfini yaratmaq onlar üçün çətin olmadı, yalnız əvvəlkinin mövqeyini 90° dəyişməklə bunu etdilər (hərflə mənalara – *m'/m*). Artıq bu, açıq-aşkar müəllif qərarıdır, türk əlifbasının təqlidçi deyil, yaradıcı xüsusiyyətini göstərir. Onu türk fonetikasını bilən insanlar yaratmışlar.

Orxon-Yenisey yazısının bir neçə yerli variantı vardır. Bəzilərinə, güman ki, mürəkkəb işarədən **▲ ▲** monolit işarəsi yaratmaq üçün göstərdikləri növbəti qrafik fəaliyyətlər nəticəsində “ev” heroqlifinin **☪** **äb/äm/am* şəklində olan modifikasiyasına rast gəlinir.

Bu heroqlif türk yazısında şumer dövründən qalmışdır.

Şumer yazısında ev işarəsinin başqa bir redaksiyası meydana çıxır: ab – “qarı”, es – “ev”. Heroqlifin iki mənası vardı. İşarənin bu formasıyla onların heç biri özünü doğrultmur: heroqlif – “mağaraya gedən yol və qurumuş ağaclardan düzəldilmiş çəpər” türk xətti yazısına bənzər olanda yaranmışdı. Türk xətt işarəsinin nümunəsi əsasında şumerlər xaçabənzər əsaslı alaçıq tikirlər, iti uclu alaçıq heroqlifinin formasını Amerika hinduları və Avrasiyanın şimal xalqları daha dəqiq ifadə etmişlər.

Ancaq yazı işarəsinin sehri o qədər güclü idi ki, şumerlər evləri və məbədləri özlərinin ev işarələri olan pilləli piramida şəklində tikirdilər. Naməlum yazı yaradıcısının izi dünya memarlığının inkişafında özünü göstərmişdir.

...Türk hərf-heroqlifi *äb*, yəqin ki, şumerdən öncəki dövrdə başqa bir dialekt ada da sahib idi: *es* – 1) “kəs”, “kəs ayır”; 2) “kəsilmiş”, “mağara”. Həm də bu adların hər ikisi şumer heroqlifinə sığmışdı. Doğrudur, türk sözləri ilə müqayisədə mənaları dəyişilmiş idi.

Memarlıqda təcəssüm edən şumer ev işarəsinə Qara dəniz sahillərində yaşayan skiflərin əcdadları Qədim Ön Asiyadan aparmışlar. Onların çadırlarının profili şumer heroqlifinin konturlarını dəqiqliklə təkrar edir. Təsvirlərdə yoğun qısa borusu olan alaçıq kimidir. (Təəssüf ki, bir neçə il bundan qabaq məni heyrləndirən bu memarlıq möcüzəsinin şəklini gördüyüm ədəbi mənbə əlimin altında olmadı. Ancaq Ermitaj kitabxanasında onu axtarıb tapmaq inanıram ki, çətin deyil.) Pilləli piramidanın layihəsini Səhər qitəsinə qədər mayyalar, inklər və asteklər aparmışlar.

* * *

...Şumer qrammatikləri, yəqin ki, “ev” və “qarı” mənalınının, güman ki, əks işarələrin cütlüyünü yaradaraq: “ev”, “qarı” qrafik çəkisini göstərməyə çalışmışlar.

Ancaq bu yenilik şumer yazısında möhkəmlənmədi, işarə iki mənada çıxış etməkdə davam etdi ki, bu da oxuduqda müəyyən çətinliklər yaradır: söhbət nədən gedir: evdənmi, qarıdamı? Məndən anlamaq lazım gəlirdi.

Misirə, görünür, çevrilmiş işarə gəlib çıxmışdı, ancaq ilkin işarə yenidən qurulmuşdu: “qarı” (oxunur), “ev” (oxunur: pr və ht).¹ Misirlilər profil konturunu bir otaqlı evin memarlıq planı ilə əvəz ediblər.

¹ İşarələr götürülmüşdür: *И.М.Дьяконов. “Языки Древней Передней Азии”,* Баşlıq: “Письмо. Изобретение алфавита”. ss. 362-363

Başqa bir nəşrdə işarənin mövqeyinin iki variantı verilmişdir: “qapri”.¹ İstənilən halda qapının yazılı obrazı Misir heroqlifikasının naturalist-şəkilli xarakterinə ziddir.

Ancaq Misir heroqlifi “ev” ilə şumer heroqlifi “ev-qapı” arasındakı forma və məna əlaqəsi, mənə, göz qabağındadır. Bu müşahidələr Misir və Şumer yazıları arasındakı əlaqələrdən danışmağa imkan verir. Şumer işarələrinin Nil çayının sahillərində məlum olmasını arxeoloqların sonuncu kəşfləri təsdiq edir: *Misirin ən qədim piramidaları pilləli idilər.*

İşarəni çevirməklə əks işarə yaratmaq üsulu həm Şumer, həm də Misir yazı yaradanlarına məlum idi. Sonra biz yunan və türk qrammatiklərinin bu üsuldən necə istifadə etdiklərini görəcəyik.

Misir “qapı” işarəsinin Aralıq dənizi sahillərində və çox güman ki, bizim eradan əvvəl II minillikdə bu bölgədən keçdiyi Çindəki inkişafını izləmək maraqlıdır.

Qədim Misir b.e.ə. III-II minilliklər	Cənubi Ərəbistan yazıları b.e.ə. II minillik	Finikiya əlifbası b.e.ə. II minillik	Çin heroqlifləri b.e.ə. II əsrdən indiki dövrə qədər	
				
“qapı”	dalet “qapı”	dalet “qapı”	mén “qapı”	mén “qapı”

Müasir Çin dilində qapı işarəsinin iki forması var. Eyni cür adlanırlar. Mənə elə gəlir ki, bu qarışıqlığa Misir “qapı” – “ev” cütlüyünün iqtibası zamanı Çin qrammatiklərinin buraxdıqları səhv səbəb olmuşdur. Çinin müxtəlif bölgələrində bu günə qədər də “qapı” sözü fərqli-fərqli təsvir olunur. Bu səhvin üç min ildən artıq yaşı var. Ancaq yazı işarəsinin bayrağabənzər forması qədim dövrlərin inşaatçılarına təklay qapının formasını təlqin etdi.

Göründüyü kimi, ilk ikilay qapını çinlilər düzəltmişlər. Çinlilər təkcə ipək və farfor (çini) hazırlamamışlar, həm də Ön Asiyanın (təkcə şumer deyil, həm də *hind-Avropa) heroqlifik yazısının şirəsini canına çəkmiş böyük bir yazı yaratmışlar.

¹ И.Дьяконов, В.Истрин, Р.Кинжалов. “Письмо”, Böyük Sovet Ensiklopediyası, II nəşr

* * *

...Taxtapuş guşəsinin üç görünüşü (yumşaq, açıq guşə, itibucaqlı guşə və paqoda guşəsi (budda məbədinin üst qismi şəklindədir) əvvəlki ikisi ilə "konsensus" təşkil edir) memarlıq formalarının yazı ilə əlaqəsindən xəbər verir.

1. Orta Şərq kursiv yazısı və günbəzli orta Şərq memarlığı. Barokko. Çadır tikməyin qədim forması.
2. İtibucaqlı Skandinaviya runa yazısı və şiş damlı Avropa memarlığı. Qotika. Qədim çum (alaçığ) tikintisi.
3. Çin heroqlifikası və buddizm memarlığı.

Memarlıq üslublarının ənənəvi dəst-xətlə uyğunluğu tamamilə təbiiidir: evlərin tikintisi indi də qrafik profil və planlardan başlayır. Ancaq ilk vaxtlarda, yəqin ki, təkcə profil təsviri ilə kifayətlənmişlər. Başqa əşyaları da, yəqin ki, qrafik işarənin nümunəsində hazırlayırmışlar.

Ən qədim əşyalar qrafemin maddi təəcəssümü olaraq onun adını alırdılar. Beləliklə, də bu cür üsulla həm lüğəti, həm də maddi mədəniyyətin repertuarı dolurdu.

Tarixin parçalayaraq dünyanın müxtəlif guşələrinə atdığı birinci yazı haqqındakı məlumatları ümumiləşdirərək, biz dünya memarlıq üslublarının inkişafının ardıcılığını görə bilərik.

Qədim türk yazısı	Şumer yazısı	Skif çadırı	Orta Şərq üslubu	Qərbi Avropa üslubu	Orta Avropa	Çin
 <i>äb</i> – "ev, yaşayış yeri, çadır"	 <i>ab</i> – "qapı" (<i>'äb?</i>)	 B.e.ə. I minilliyin ortaları Türk-monqol çadırı	 Barokko	 Qotika		 paqoda
<i>äm</i> – eynilə güman ki, <i>es</i> – "qapı"	<i>es</i> – "ev"	 Şumer b.e.ə. III əsr				

Pilləli şumer binalarının formaları hansısa türk mənşəli qrammatiklərinin yazının (çəpərlənmiş girişi olan mağara) ikihecalı işarəsini qrafik monolitə çevirmək cəhdindən yaranmışdır. Ancaq artıq şumer evinin profili digər dünyəvi sahələrdə müstəqil inkişaf etmişdir. Mövzunun materiallarının başlıca nəticəsi budur. Qədim Dünya (Ön Asiya, Kiçik Asiya, Aralıq dənizi sahilləri) arealından çıxmış dil, yazı, mədəniyyət hadisələrinin keyfiyyətli öyrənilməsi türk materialları cəlb olunmadan keçinə bilməzdi. Türkologiya da bu qaçılmaz dönüşə hazır olmalı, türkün qədimliyini ümumdünya vəhdətində və deməli, ümumbəşəri kontekstdə görməyə alışmaq lazımdır. Unutmayaq ki, linqvistik, arxeoloji və paleoqrafik təhlillər “tarixi-mədəni düşüncələrin” əsası olmalıdır, bu vaxta qədər qəbul olunduğu kimi tərsinə olmamalıdır.

Türk-slavyan araşdırmaçılığın türkologiyaya hind-Avropa araşdırmaçılığın və ümumi müqayisəli dilçiliyə inamla yaxınlaşdırılan ilk addımıdır.

“Qədim türk runa yazısı – türk mənşəli heroqlif yazısının davamıdır” mövzusuna keçərkən, qəti nəticələri bir daha özümüzdə xatırladaq:

- 1) Türk dillərindəki əsas yazı terminləri **pith*; **es (jas, jaz)* – “*kəs*”, “*kəs ayır*” > “*yaz*”, *yazmaq feli ismindən yaranmışdır*. Feli isimlər gil lövhələrin adında: **kir-pič* və **girüz*’ (b.e.ə. II minillik) və törəmə isimlərin adlarında: *piçik*, *pitik*, *ptik*, *pdk* (oğuz-karluq) **pişma*, *pitme* (qırçaq) – “*üst yazı*”, “*yazı lövhəsi*”, “*sənəd*” iştirak edirlər.

İndi isə runa yazısının yaranmasının əsas variantlarını nəzərdən keçirək.

SOQDI VARIANTI

Bu günə qədər mövcud olan yeganə variantdan başlayaq. “Qədim türk runa yazısı – işarələrin formasına görə german runa işarələrini xatırladan və VIII-X əsrlərdə yaşamış qədim türk qəbilələrinin bir hissəsində mövcud olmuş bir yazıdır.

Orxon-Yenisey abidələrindəki üst yazıların dilində dərin iz buraxmış Mərkəzi Asiyanın və Sibirin qədim runa yazısı ilə Şərqi Avropanın runa yazıları yalnız qanunların bir qisminə fərqlənirlər. Bir sıra alimlərin ehtimalına görə, türk Asiya runa yazısı kursiv yazının həndəsi transformasiyası nəticəsində formalaşan, epigrafik cəhətdən, əsasən də, türk tipli runa yazıları üçün özünü doğruldan Soqdi yazısının bazasında yaradılmışdır. Əlifbada ərazi və xronoloji variantlar nəzərə alınmaqla 40-dan artıq qrafem var. Qədim runa yazısının orijinal xüsusiyyəti damaqarxası və incə damaq samitlərinin əksəriyyəti üçün müstəqil hərf cütliyünün olmasından ibarətdir.

Qədim runa yazısı 1893-cü ildə V.Tomsen tərəfindən oxunmuş, Orxon-Yenisey abidələrinin ilk tərcümə nümunələri 1894-cü ildə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir”.

Bu məqalə 1998-ci ildə Moskvada “Bolşaya rossiyskaya ensiklopediya” nəşriyyatında çapdan çıxmış “Bolşoy ensiklopedičeskiy slovar” dan götürülmüşdür (“Linqvističeskiy ensiklopedičeskiy slovar”ın təkrar nəşri, 1990-cı il, müəllif – Kormuşin İ.V.).

* * *

Orxon yazılarını ilk olaraq oxuyan danimarkalı runoloq Vilhelm Tomsen ilk olaraq da kəşf edilmiş runaların aramey əlifbasından törəməsi ideyasını da söyləmişdir: bir çox hərflərin forma və mənaları olduqca uyğundur.

Həqiqətən də, türk $\mathbf{M} - h$, $\mathbf{J} - l$, $\mathbf{1} - p$, $\mathbf{4} - r$, $\mathbf{h} - t$, $\mathbf{Y} - \text{ş}$ hərfləri ilə aramey $\mathbf{H} - h$, $\mathbf{L} - l$, $\mathbf{1} - p$, $\mathbf{4} - r$, $\mathbf{T} - t$, $\mathbf{X} - \text{ş}$... hərfləri arasındakı açıq-aşkar oxşarlıq paleoqrafın gözündən qaça bilməzdi. Demək olar ki, Assuriya dövrünə

aid olan aramey əlifbasının üçdə biridir. Belə sistemlilikdəki oxşarlıq təsadüfi ola bilməzdi. Aramey qrafemləri ilə qarşılaşdırılan digər türk qrafemləri də çox şeyləri üzə çıxarır.

Ancaq Tomseni, yəqin, elə bir şey çaşdırıb ki, o da indinin özündə də qədim türk əlifbasının müəlliflərinin Assuriya dövrünə aid olan aramey əlifbası ilə tanış olmalarını qəbul etməyə mane olan keçilməz səddir.

Bu – geniş *məkandır* (Monqol çöllərində Orxonun və Selenqanın sahilləri və Ön Asiyada Fərat çayının sahilləri), həm də – *zamandır* (bizim eranın V-VIII əsrləri və bizim eradan əvvəl VII əsr). Özü aramey yazısından törəyərək Orxon dövrünə qədər davam etmiş olan şərqdəki vasitəçi – yazının axtarışına başlandı.

Yazının ümumi tarixinə dair SSRİ-də yazılmış yeganə böyük əsərin (“Vozniknoveniye i razvitiye pisma” – “Yazının təşəkkülü və inkişafı” – Moskva, 1965, 587 s.) müəllifi V.A.İstrin ona qədər bu mövzuya dair nəşr olunmuş ədəbiyyatı ümumiləşdirmişdir, elə buna görə də mövzuya daxil olmaq üçün məlumat verməkdən ötrü sözü ona veririk:

“...Demək olar ki, Şərqi bütün yazılı-səsli sistemləri öz mənbəyini aramey yazısı vasitəsilə Finikiya yazısından götürür. Köçəri qərbi Semit aramey qəbilələri Suriyaya, Fələstinə və sonradan bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarında Mesopotamiyaya köçmüşlər. Əvvəlcə onların vətəni Suriyanın cənub tərəfində və Mesopotamiyada yerləşən qeyri-məhsuldar Ərəbistan idi. Bu çöllər sürətlə çoxalan əhalini yedizdirə bilmirdi. Bu, bir-birinin ardınca şimala – Suriyanın, Fələstinin və Mesopotamiyanın bərəkətli vadilərinə doğru köç dalgaları yaratdı. Göründüyü kimi, b.e.ə. III minilliyin əvvəllərində semit qəbiləsi Akkad bu köç dalgasıyla Mesopotamiyaya gəlib çıxmışdır, bunun ardınca sonradan Babil və Assuriya dövlətlərini qurmuş arameylər gəlmişlər.

Bizim eradan əvvəl III minilliyin sonlarında Fələstin bölgəsinə xanəy semit qəbilələri, sonra isə çöldə cənuba doğru və Fələstinin cənub-şərqinə doğru ərazilərə yəhudilər gəlmişlər. Növbəti köç dalgalarıyla bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarında Suriyada arameylər, I minilliyin ortalarında isə ərəblər peyda olmuşlar”.¹

Ərəbistan yarımadasının cənubundan gələn köç dalgasının zəbt etdiyi Qədim Ön Asiya, demək olar ki, o zamankı qədim dünyanın ən sıx əhalisi olan

¹ V.A.Истрин. “Возникновение и развитие письма”, Москва, 1965, с. 308

hissəsi idi. Sülh şəraitində keçdiyini demək mümkün olmayan köçlərdən sonra Ön Asiyada, Yaxın Şərqdə və Şərqi Afrikada semitlərdən başqa heç bir xalq qalmamışdı.

Bu dalğalar xalqların (hind-avropalıların, türklərin, uqro-finlərin, çinlilərin, yaponların, koreyalıların, mayyaların, asteqlərin, türklərin və s. əcdadlarının) Ön Asiyadan və Aralıq dənizi sahillərindən müxtəlif istiqamətlərə böyük köçünə səbəb oldu. Növbəti layihədə də ("Məlum olmayan böyük insan köçləri haqqında") biz bu barədə ətraflı danışacağıq.

"Akkadlardan, amoreylərdən, xananeylərdən, yəhudilərdən və ərəblərdən fərqli olaraq, aramey köçləri nisbətən dinc şəraitdə, böyük hərbi toqquşmalarsız baş verirdi, arameylər güclü dövlətlər də yaratmırdılar... Bu zaman arameylər, demək olar ki, müqavimət göstərmədən, öz babilistanlı, assuriyalı, fars və sair qonşularının adətlərini və dinlərini qəbul edir və tədricən onlara qaynayıb-qarışdırdılar. Ancaq arameylər hər hansı bir xalqla qaynayıb-qarışdıqda o xalqın dövlətində özlərinin güclü ticarətçi və məmur təbəqələrini yaradır və həmin xalqa öz yazılarını, çox vaxt hətta dillərini də ötürürdülər. Sonuncu Ön və Kiçik Asiyanın inzibati-təsərrüfatçılıq və ticari həyatında arameylərin böyük rol oynamaları ilə bağlı idi, buna həm də aramey yazısının sadəliyi və həmçinin, aramey dilinin yəhudilərin, assuriyalıların, babililərin və Asiyanın semit xalqlarının dilləri ilə yaxın olması da təsir edirdi.

Qədim aramey mətnləri bizim eradan əvvəl IX-VIII əsrlərə aiddir. Əvvəllər aramey yazısı Finikiya yazısından, demək olar ki, fərqlənmirdi. "Aramey yazısını tədricən qədim semit xalqlarının əksəriyyəti – yəhudilər, assuriyalılar, babililər və sair qəbul etdilər.

Aramey yazısı Assuriyada, Yeni Babil çarlığında və xüsusilə də (bizim eradan əvvəl VI əsrdə Farsistanın Assuriya tərəfindən işğal olunmasından sonra – müəl.) Əhəməni Farsistanının iki dövlət yazı sistemindən biri (mixi yazıyla yanaşı) oldu.

Yalnız Suriya və Mesopotamiya Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən işğal edildikdən (bizim eradan əvvəl IV əsrin 30-cu illəri) və orada ellin dövlətləri yarandıqdan sonra, aramey yazısı yunan yazısı tərəfindən qismən sıxışdırıldı. Buna yunanların gözü qabağında onların darmadağın etdikləri Əhəməni Farsistanıyla aramey yazısının bağlı olması təsir etdi. Bizim eradan əvvəl I minilliyin sonlarından başlayaraq, ellin dövlətlərinin get-gedə zəifləməsi nəticəsində aramey yazısı yenidən bütün Ön Asiyanın əsas yazı sistemi oldu.

Doğrudur, bu vaxta qədər o artıq müxtəlif variantlara parçalanmışdı. Bu variantlar bir-biri ilə, demək olar ki, min il – ərəblər tərəfindən Ön Asiya işğal olunana qədər (bizim eranın VII əsri) rəqabət aparmışlar. Ərəb işğalından dərhal sonra onların hamısı ərəb yazısı tərəfindən sıxışdırıldı (yenə orada, s. 310)”.

V.A.İstrinin “aramey dilinin İran qolu”ndan bəhs edən tarixi məlumatı ilə tanışlığa davam edək: “Bizim eradan əvvəl III əsrin ortalarında Farsistanın və Mesopotamiyanın ərazilərində Arşakilər sülaləsinin (bizim eradan əvvəl 250-ci il – bizim eranın 226-cı ili) başçılığı ilə qüdrətli Parfiya çarlığı yarandı. Parfiya çarlığında fars-aramey yazı sistemi vahid yazı sistemi oldu. Ancaq fars dilinin bir variantı olan parfiyan dili həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən aramey dilindən çox fərqlənirdi. Buna görə də Parfiyada aramey yazısının yenidən tərtibi, onun yeni dilə uyğunlaşdırılması baş verdi. Nəticədə təxminən bizim eranın II əsrindən başlayaraq, fars-aramey yazısı pəhləvi-arşakid (“pəhləvi” sözü “parfiya” sözündən törəmişdir) yazısına çevrildi.

Yaxın zamanlara qədər parfiya yazı abidələri, demək olar ki, yox idi. 1948-ci ildə Aşqabaddan bir az aralıda, Parfiyanın paytaxtı *Nisanın* yerləşdiyi yerdə iki minə qədər sürgün hökmündən ibarət gil sənədlər arxivi aşkar edildi: bu sənədlər İ.Dyakonov və V.Livşits tərəfindən oxunmuşdur.

Bizim eranın 226-cı ilində hakimiyyət Arşakidlər sülaləsindən fars Sasani sülaləsinə keçdi, orta fars dili dövlət dili oldu, pəhləvi-arşakid yazısı ilə aramey daha az oxşayan pəhləvi-sasani yazısına çevrildi” (müə.). Buna baxmayaraq, “Arşakidlər və Sasaniilər dövründə yazı həm də dini məqsədlər üçün, o cümlədən, Zərdüştlük dininin müqəddəs kitabı Avestada da istifadə olunurdu. Avestanın böyük bir hissəsi qədim fars dilinin artıq o vaxt ölü dilə çevrilmiş variantında yazılmışdı. Buna görə də bu dilin dəqiq qavranması üçün bizim eranın III-IV əsrlərində Sasani Farsistanında Avesta yazısı deyilən yazı yaradıldı. Bu yazıda qısa və uzun saitləri ifadə edən hərfilər yunan nümunəsi əsasında yaradıldı...” (yenə orada, ss. 321-322).

“Yunan nümunəsi” ifadəsi tam dəqiq deyil, Bizans yunanları o zaman həqiqətən də uzunluğun analitik cizgisini (*ä*), ancaq Avesta əlifbasında bitişik, əsas işarədən aşağıya gələn uzunluq cizgisini daxil etmişdilər.

Avesta əlifbasının müəllifləri bu üsulu hər şeydən əvvəl yunan dilindən deyil, başqa bir mənbədən götürmüşdülər.

“Bizim eranın VII əsridə ərəblər Farsistanı işğal etdilər. Bundan az sonra Zərdüştlük dini müsəlmanlıq tərəfindən, pəhləvi və Avesta yazıları ərəb yazısı tərəfindən sıxışdırıldı. Ön Asiyada, demək olar ki, yoxa çıxan fars yazısı Orta və

Uzaq Şərqi bəzi yazı sistemlərinin əsasını təşkil etdi. Beləcə, bizim eraya qədər fars yazısı soqdi yazısı üçün əsas oldu. Min il ərzində bu yazı “şərqi irandilli dövlətin – indiki Özbəkistanın bütün ərazisində və qismən Tacikistan ərazisində yerləşən Soqdi dövlətinin dili oldu. Bu yazının qədim abidələri bizim eranın ilk əsrlərinə, ən son abidələri VIII əsrin sonuna aiddir. Soqdi VII əsrdə ərəblər tərəfindən işğal olunduqdan sonra ərəb yazısı soqdi yazısını sıxışdırdı” (yenə orada, s. 322).

Burada məlumata ara verib, aramey yazısının erkən fars yazısına çevrilməsini nümayiş etdirən cədvəli göstəririk:

Yəhudi-Finikiya dövrü	Assuriya dövrü	Fars dövrü	Adları	Yəhudi-Finikiya dövrü	Assuriya dövrü	Fars dövrü	Adları
𐤀	𐤁	𐬀	'alef	𐤂	𐤃	𐬁	<i>lamed</i>
𐤃	𐤄	𐬁	<i>bet</i>	𐤅	𐤆	𐬂	<i>mem</i>
𐤄	𐤅	𐬂	<i>gimel</i>	𐤆	𐤇	𐬃	<i>nun</i>
𐤅	𐤆	𐬃	<i>dalet</i>	𐤇	𐤈	𐬄	<i>samech</i>
𐤆	𐤇	𐬄	<i>he</i>	𐤈	𐤉	𐬅	<i>'ajjn</i>
𐤇	𐤈	𐬅	<i>waw</i>	𐤉	𐤊	𐬆	<i>phe</i>
𐤈	𐤉	𐬆	<i>zajjn</i>	𐤊	𐤋	𐬇	<i>tsade</i>
𐤉	𐤊	𐬇	<i>cheth</i>	𐤋	𐤌	𐬈	<i>qof</i>
𐤊	𐤋	𐬈	<i>thet</i>	𐤌	𐤍	𐬉	<i>resch</i>
𐤋	𐤌	𐬉	<i>jod</i>	𐤍	𐤎	𐬊	<i>schin</i>
𐤌	𐤍	𐬊	<i>kaf</i>	𐤎	𐤏	𐬋	<i>thav</i>

Aramey yazısının tarixi inkişafı (Y.B.Şnitserə görə və onun transkripsiyası ilə).

Aramey yazısının fars dövrünün inkişafı bizim eradan əvvəl VI əsrdə Assuriya-Babilin Əhəmənilər tərəfindən fəth olunmasından sonra başlamışdır. Fars variantlarındakı hərflər Assuriya dövrünün klassik aramey yazısından nə qədər çox uzaqlaşdırsa, bir o qədər də çox kursiv yazının xüsusiyyətlərini qazanırdılar.

Pəhləvi və Avesta yazılarında hərflərin Orxon-Yenisey hərfləri ilə müqayisədə necə göründüklərini göstərən cədvəli təqdim edirik:

Pəhləvi	Avesta	Orxon-Yenisey	Mənalari
𐬀	𐬀	𐰀	a
𐬁	𐬁	𐰁	b
𐬂	𐬂	𐰂	g
𐬃	𐬃	𐰃 X	d
𐬄	𐬄	𐰄	h
𐬅	𐬅	𐰅 𐰆	j
𐬆	𐬆	𐰆 𐰇	k
𐬇	𐬇	𐰇 Y	l
𐬈	𐬈	𐰈	m
𐬉	𐬉	𐰉 𐰊	n
𐬊	𐬊	𐰊	p
𐬋	𐬋	𐰋 Y	r
𐬌	𐬌	𐰌 I	s
𐬍	𐬍	𐰍	ş
𐬎	𐬎	𐰎 h	t

Türk sütununda bəzi qoşa hərflər (qalın və incə səslər) təqdim olunmuşdur. “Qalınlar” sol tərəfdə, “incələr” sağ tərəfdədir. Universal (ikicərgəli) hərflər sütunun ortasında yazılmışdır.

Türk əlifbasındakı 38 hərfdən yalnız 16-sı müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Çox cüzi oxşayan hərflər də qarşılaşdırılmışdır. Bunu demək heç mümkün deyil. Hərflər arasındakı ümumi cəhəti “r” səsi verən hərfdə görmək olar: türk qalın “r” hərfində. Bu, güman ki, hər üç əlifbanın bir yerə topladığı yeganə məntəqədir. “R” səsi üçün olan hərflər pəhləvi və türk əlifbasında oxşardır.

Avesta əlifbasındakı hərf isə çətin müqayisə olunar. Türk “ı” (“incə”) pəhləvi “ı” ilə oxşardır, ancaq Avesta hərfi, həmçinin, *n*, *j*, *h* həfləri də kəskin fərqlənir.

Bu xülasədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bunların üçünün də gedib çıxdıqları bir mənəbə var: Avesta əlifbasından daha çox, pəhləvi və türk əlifbalarına yaxın olan mənəbə. Baxmayaraq ki, türk əlifbası bu üçlüyün içində ən yenidir. Ən yaşlısı, qədim olanı Orxon əlifbasından altı əsr uzaqda olan pəhləvi əlifbasıdır.

(Belə bir hal da açıq-aydın məlum olur ki, “qalın” və “incə” həflərdən ibarət türk əlifbasını belə bir quruluşa sahib olmayan əlifba ilə müqayisə etmək olmaz. O özündəki xüsusiyyətləri nəzərə alan fərqli bir yanaşma tələb edir).

Qədim türk runasının əvvəlcə bilavasitə aramey yazısından törəmiş olduğunu deyən V.Tomsen sonra ehtimal etdi ki, hər şeydən əvvəl, onun mənəbəyi parfiya (“arşakid-pəhləvi”) yazısıdır, ancaq burada da onu aradakı bir neçə əsrlik məsafə çəşdirdi və o bunu rəf edərək, öz baxışını fars yazısının ən sonrakı dövrünə aid olanın və türk yazısına (onlardan) bənzəri olmayanın – soqdi əlifbasının üzərində saxladı, öz dövrünün danılmaz “tarixi-mədəni düşüncələrinə” tabe olaraq, böyük paleoqraf runa yazısı ilə soqdi əlifbası arasında “aydın və danılmaz uyğunluqlar mövcuddur”¹ yazmağa məcbur oldu. Beləliklə, V.Tomsen həm də müqayisə olunan əlifbalar arasındakı qəti oxşarsızlığa baxmayaraq, ardicıllarının itaətkarlıqla yüz il boyunca inkişaf etdirdikləri soqdi fərziyyəsinin müəllifi oldu.²

V.A.İstrin də həmçinin, dəqiq mənəbə göstərməyə cəsarət etmir. O hesab edir ki, “pəhləvi və ya soqdi yazısı əsasında qədim türk yazısı da formalaşmışdır” (s. 322).

Məşhur iranşünas, soqdi yazılı abidələri üzrə mütəxəssis V.A.Livşits³ öz məqaləsində soqdlərin bizim eramın IV əsrində istifadə etdikləri əlifbanın erkən variantının qədim türk runa əlifbasının yaranması üçün əsas olduğunu hesab edir və bu baxımdan, “soqdologiyanın pioniəri” R.Qotyedən başlayaraq, soqdi fərziyyəsinin tərəfdarlarının əsərlərinin xülasəsini verir.

“C.Kloson runa işarələrinin prototipini üç əlifbada – soqdi, pəhləvi və baktri əlifbalarında axtarmağı təklif etmişdir. C.Klosonun gəldiyi nəticəyə görə,

¹ V.Thomsen. *Salmede Af handlenger*, Kobenhavn, 1922, s. 76.

² Ч.Лоукотка. “Развитие письма” (çex dilindən tərcümə), M., 1950, s. 106

³ В.А.Лившиц. “О происхождении древнетюркского рунического письма”, “Сов. Тюркология”, 1978, №4, сс. 84-98

soqdi və pəhləvi əlifbalarından ümumilikdə 16 runa işarəsi, tək soqdi əlifbasından 12 runa işarəsi yaranmışdır. Runa yazısının yaranmasını C.Kloson VI əsrin ortalarına, İstemi Xaqanın Türk Xaqanlığının qərb hissəsindəki hakimiyyəti dövrünə aid edir: runa yazısının yaranmasını o, ilk növbədə diplomatik yazışmaların məxfiliyini qorumaq ehtiyacından doğması ilə əlaqələndirir (Livşits, s. 92).

Bu ideyanı A.M.Şerbakov da dəstəkləmişdir: “Runa əlifbası – qeyri-adi qrafik sistemdir. C.Klosonun ədalətli olaraq qeyd etdiyi kimi, onu yaradanın vəzifəsi başqa xalqlar üçün anlaşılmaq üçün bir yazı yaratmaq, onu məxfi yazıya yaxınlaşdırmaq olmuşdur (A.M.Шербак. “Тюркская руника”, S.Peterburq, 2001, s. 41).

İstənilən yad yazı başqa xalqlar üçün anlaşılmaq olmuşdur. Bu hal, əlbəttə, anlaşılmayan yazıları kriptografiyaya çevirir. Ancaq çətin ki, runa yazısının müəllifləri bilərəkdən məxfi yazı yazmış olsunlar.

Məzar daşları üçün məxfi yazıdan istifadə olunmazdı. Əksinə, şanlı əcdadlarının əməllərinin hekayəti tənha ucalan monumentin yanından keçən hər kəs üçün anlaşılmalıdır. Bu fərziyyədən savayı, C.Kloson fərziyyənin əsasında möhkəm sabitləşmiş “*fars > türk*” fikrini, bəlkə də, ilk dəfə olaraq öz kitabında bu qədər səmimi ifadə etmişdir. O yazır ki, cahil türklər özləri nəinki yazı işarələrinin sistemini yarada bilməzdilər, hətta soqdi əlifbasının üzünü köçürməyi, onu öz dillərinin tələblərinə uyğunlaşdırmağı da bacarmazdılar. Bunu qədim türk dilini yaxşı bilən soqdlilər özləri edə bilərdilər.¹

V.A.Livşits C.Klosonun müddəalarından yalnız biri ilə razılışmır: “Yazı tarixinə yeni yazı yaradılarkən başqa yazılardan götürülmüş qrafemlərdən istifadə olunmasına dair çoxlu hadisələr məlumdur, ancaq C.Klosonun qədim türk runa yazısının qrafik prototiplərinin heterogen xüsusiyyətləri haqqındakı fərziyyəsi mənə inandırıcı gəlmir. Məndə hər şeydən öncə, mühakimə üçün əsas götürülən qrafik prototiplərin diferensial seçim prinsipi – qalın cərgələrin əsasən soqdi, incə cərgələrin əsasən baktri yazısından seçilib götürülməsi fikri şübhə yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, “ayrı-cərgəli” qrafemlərə qədər nə soqdi və pəhləvi yazılarında, nə də baktri yazısında buna bənzər hər hansı bir şey yoxdur. Belə bənzəmələr qədim türklərlə əlaqədə olmaları bizə məlum olan digər xalqların da (hind brahması və ona qohum olan tibet yazısı; Çin heroqlifikası və onunla bağlı olan tanqut yazısı) yazılarında yoxdur” (Livşits, s. 93).

¹ G.Clauson. The origin of the Turkish “runic” alphabet “Acta orientalia”, Kph., 1970, s. 56-57

Klосonun baxışına görə, müxtəlif əlifbalardan işarələri toplayıb və bundan (dördüncü əlifba) türk əlifbası yaratması cəhdi tənqidçi tərəfindən ədalətli olaraq qəbul edilmiş, ancaq belə bir “qrafik müqayisələr” üçün bazanın genişləndirilməsi, görünür, Klосona lazım olub, çünki türk runaları nə soqdi, nə pəhləvi, nə də baktri yazıları ilə birbaşa müqayisə üçün uyğun deyil. İşarələrdən hər hansı birinin müqayisə olunması ədəbsizlikdir.

Müqayisə olunan qrafemlərin heç birində *soqdi* > *türk* (*pəhləvi* > *türk*, *baktri* > *türk*) sxemi üzrə bənzərlik sübut oluna bitməz. Buna inanmaq istəyənləri gedib həmin əsərdəki müqayisəli cədvəllərə (s. 74-75) baxmağa dəvət edirəm.

Mən özüm bu materialları mənim şəraitim daxilində müəyyən texniki çətinliklər olmasına görə deyil, sadəcə, orada müzakirə ediləsi bir şey olmadığına görə təqdim etməyi lazım bilmədim. V.A.Livşits ədalətli olaraq Klосonun müqayisəli cədvəllərini qəbul etməsə də, təəssüf ki, özünün heç də ondan yaxşı olmayan təklifini irəli sürür: “Ehtimal olunur ki, runa əlifbası şüurlu şəkildə *soqdi əlifbasının hazırlanmasıyla eyni vaxtda* (kursiv mənimdir – müəl.) yaranmışdır, onun uzun, kortəbii transformasiyası nəticəsində deyil.

Formaları ciddi şəkildə dəyişdirilmiş soqdi qrafemləri runa yazısını yarananlar üçün ilkin prototiplər idi. Runa hərflərinin böyük əksəriyyəti üçün biza V-VI əsrlərin abidələrindən məlum olan soqdi kursiv yazısının hərfləri prototip olmuşdur.

Runa yazısı hazırlanarkən istifadə olunmuş soqdi əlifbası 22 hərfdən ibarət idi. 29 runa işarəsi üçün ehtimal olunan qrafik oxşarlıq 94-95-ci səhifələrdəki cədvəldə göstərilmişdir”.

Cədvəldəki materiallar “runa əlifbası şüurlu şəkildə soqdi əlifbasının hazırlanmasıyla eyni vaxtda yaranmışdır, onun uzun, kor-təbii transformasiyası nəticəsində deyil” ehtimalına ziddir. Axı eyni vaxtda və şüurlu şəkildə hazırlayarkən iqtibas edilən hərflərin formasını bu cür təhrif etmək olmaz!

Yöndəmsiz aramey hərflərini bu cür kursiv halına gətirmək üçün farslara bir neçə əsr ərzində minlərlə mirzənin mexaniki olaraq “kortəbii transformasiya”-nı həyata keçirmələri lazım idi. Məsələn, aramey 1 “p” (latın yazısında) əsrlər ərzində dəyişib soqdi əlifbasında belə 9 “p” olmalıydı və “eyni vaxtda şüurlu şəkildə hazırlanmış” işarə o dərəcədə təhrif olunub korlanmalıydı ki, ulu formasına qayıtsın (qədim türk 1 “p”).

Bir də ki, “p” hərfinin soqdi abidələrində yalnız sözün əvvəlində belə görünməsiylə əlaqədar olaraq, sözün ortasında azca dəyişilmiş forma 9 qəbul

edir, bundan da belə nəticə çıxır ki, sonrakı təhriflər nəticəsində məhz bu formadan türk hərfi düzəldilmişdir, bu da incə damaq *öb* səsinin ifadəsində istifadə olunmuşdur (Söhbət *Ი äb'* – “ev” hərf-heroqlifindən gedir).

Livşitsin təklif etdiyi soqdi əlifbasındakı *Ი* “*u*” hərfinin türk *Ი* *u*/*u* hərfinə “bir anda” dəyişməsi mənzərəsi mənə əsassız görünür, çünki bu türk hərfi hansısa əlifbanın buna bənzər hərfinin köməyi olmadan yaranmışdır: Orxon-Yenisey (və ya daha doğrusu, Yenisey-Orxon) runasını düzəldənlər, deyildiyi kimi, türk qrammatikasını – xüsusən də *öu* mexaniki əvəzlənməsini də yaxşı bilirdilər.

Buna görə də onlar sadəcə qohum hərfin mövqeyini dəyişərək “*u*” səsi üçün hərf düzəldilər *Ი äb'* *Ი äm* (Tuva abidələrində *Ი* *Ი*). Bu səslər türk dillərində bir-birlərinə yaxın olduqları üçün bir hərfdən digərinə keçirildilər. Məsələn, qədim türkcədə müasir türk dilindəki kimi: *biᲘ* – “1000”, *ben* – “mən”, ancaq digər türk dillərində *miᲘ*, *myᲘ* – “1000” və *men* – “mən”.

Runa hərfələrini yaradanlar, əlbəttə, bunu bilirdilər. Və dialektlərin xüsusiyyətini çatdıran müxtəlif üst yazılarda *Ი* *Ი* həm *äb*, həm də *äm* – “ev” oxunurdu.

Digər müqayisələrdə də vəziyyət belədir. V.A.Livşits yazır: “Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, bu məqalənin müəllifi iranşünasdır, türkoloq deyil, o dərk edir ki, təklif olunan qrafik və müqayisələr və onların şərhləri runa yazısının soqdi yazısından yaranmasına dair Qotyenin variantını dəqiqləşdirməyə və zənginləşdirməyə kömək edir. Bu variant indi də hipotez olaraq qalır, baxmayaraq ki, həqiqətə daha çox oxşayır” (s. 98).

Təhlil olunmuş bu əsərlərdən sonra keçən vaxt ərzində bu mövzuda yalnız bir əsər – A.M.Şerbakın “Türklərin qədim yazılarının meydana gəlməsi” başlıqlı məqaləsi də olan “Türk runası” (“Tyurkskaya runika”) nəzərə çarpandır (Sankt-Peterburq, “Hayka”, 2001).

V.A.Livşitsdən fərqli olaraq, A.M.Şerbak türkoloqdur, həm də çox görkəmli və təcrübəlidir. Görək o nə təklif edir. Hər şeydən öncə, artıq mümkün qədər əlçatan olan qədim türklərin dillərini və mədəniyyətini dərinlən öyrənmiş realist, təmkimli, obyektiv peşəkar olduğunu qeyd etmək istəyirəm.

V.Tomsenin elmi şücaətini qiymətləndirərək, müəllif ÖN sözdə yazının oxunmasının mədəni-tarixi əhəmiyyəti haqqında yazır: “VI-IX əsrlərdə türk xaqanlıqlarında gündəlik həyatın heyrətamiz çoxcəhətliliyi faktlarını və onların siyasət, təsərrüfat və mədəniyyətlərinin inkişafının son dərəcə yüksək olduğunu kəşf etmək onun nəticəsi oldu.

Ədalətli olaraq insanın intellektual imkanlarının yüksək pilləsi hesab edilən qədim türk runa əlifbasını yüksək qiymətləndirərək, biz onun yaranması məsələsinin həllinə son dərəcə məsuliyyətlə yanaşırıq...

Türk xalqları bu qədər uzaq bir keçmişdə mədəniyyətlərinin yüksək inkişafı ilə, spesifik dövlətçilik formasına və ona bağlı olan institutlara sahib olmaları ilə, dünya sivilizasiyasına verdikləri nəzərə çarpan töhfələriylə fəxr etməyə haqları çatır. Bunun üçün hər cür əsas var, yuxarıda verilən qiymətin əsaslandırılmış olduğuna şübhə yaratmaq üçün heç bir şey yoxdur”.

Çoxdan gözlənilən və qədim türklərin layiq olduqları bu sözlərin, nəhayət ki, hörmətli alimin dilindən yeni əsrin, qoy olsun yeni minilliyin, başlanğıcında eşidilməsi simvolikdir.

Böyük türk etnosunun yaradıcılıq imkanlarını və Avrasiyanın tarixində onun rolunu ilk dəfə olaraq yüksək qiymətləndirmiş L.N.Qumilyovun yazılarında da mən qədim türklərin “dünya sivilizasiyasının inkişafında”kı “nəzərə çarpan töhfələri” barədə oxumamışam. Ümid edəcəyik ki, bu, türk tarixinə və mədəniyyətinə yeni yanaşmanın başlanğıcıdır.

V.Tomsenin və V.Radlovun gördükləri böyük işlər P.M.Melioranski, V.Banq, S.Malov və onun yetirmələri A.M.Şerbakov, S.Q.Klyaştor, L.R.Kızlasov, İ.L.Kızlasov, S.V.Kisilyov, D.D.Vasilyev, Ş.V.Kormuşin, S.Amanjolov və digərləri tərəfindən davam etdirildi, davamlı toplantıların gedişində, ilkin oxumalarda və kəşf edilmiş üst yazıların ilkin sistemləşdirilməsində bu adamların əməyi sayəsində türkologiya böyük bir sahə kimi öyrənilməyə başlandı və onun davamlı olaraq inkişafına nail olundu.

Ancaq təəssüflər olsun ki, onların ümumi səyinə baxmayaraq, dünya paleoqrafiyasında qədim türk runa yazısının “möhkəm formalaşmamış olan əyalət yazısı, sonrakı dövrə aid, başqalarından iqtibas edilmiş yazı, ümumi paleoqrafiya üçün maraq doğurmayan” (“Az i Ya”, s. 203) yazı olmasına dair fikrin formalaşmasına mane ola bilmədi.

İ.Fridrixin “Deşifrovki zabitix pismennostey i yazıkov (“Unudulmuş yazıların və dillərin şifrələrinin açılması”) kitabına (bu kitab SSRİ-də “qazıntı” yazılarının kəşfi tarixinə dair çox ciddi əsər hesab olunurdu) yazmış olduğu ön sözdə Z.İ.Dunayevskaya ədalətli olaraq qeyd edir: “Bizim oxucunun nöqtəyinə nəzərcə, İ.Fridrixin kitabının çatışmazlığı ondadır ki, o, müasir sovet ərazisində məskunlaşmış qədim xalqların arasında yayılan dillərə və yazılara ötəri nəzər salır. Onların bəziləri qətiyyənlə xatırlanmır”.

Rəyçinin bu iradını sovet nəşrinin redaktoru İ.Dyakonov nəzərə almış, kitaba yazılmış sözdəndə İ.Fridrixin xatırlatmadığı bütün yazıların, əlbəttə, qədim türk yazısından başqa, adlarını çəkmiş və xarakterizə etmişdi. “Xarici müəlliflərdən (İ.Fevris, M.Koen, İ.Dirinçer, C.Loukotk, İ.Qelb) şikayət etməyəcəyik, onların diqqətsizliyini öz diqqətsizliyimizlə izah etmək olar”, – yazıldı onda (“Az i Ya”, 1975, ss. 203-204). Mən kitabımdan götürülmüş bu parçanı 2001-ci ildə Astanada keçirilən “Qədim türk sivilizasiyası: yazı abidələri” beynəlxalq konfransındakı nitqimdə sitat gətirdim. Və özətlədim: “Əsrin dördüdə biri keçəndən sonra da eyni hissləri eyni sözlərlə ifadə etməyə məcburam. Bizim həyatımızda hər şey dəyişir, ancaq o elmdə hələ irəliləyiş görünür”.

Bütünlüklə türkologiyadakı durğunluq runologiyanın inkişaf etməməsi ilə şərtlənir. Bu hal daha təcrübəli mütəxəssislərə ayındır. “Rusiya türkoqlarının borcu, – A.M.Şerbak kitabın sonunda yazır, – böyük yaradıcılıq axtarışlarının ruhunu dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, V.Tomsenin və V.V.Radlovun başladıkları işi davam etdirmək, nəşr olunmuş mətnlərin tədqiqatını dərinləşdirmək, böyük elmi və bununla yanaşı, mədəni-tarixi dəyər kəsb edən runa mətnlərinin tam korpusunu yaratmaq və nəhayət, türk runa yazısının mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirmək lazımdır...” (s. 137)

Bu sualın cavabı doğrudan da böyük əhəmiyyət kəsb edir, ona görə ki, bu əlifbanın hər bir işarəsi, tədqiqatçıların ehtimal etdikləri kimi, üzü köçürülmüş və bacarıqsız qrammatikaçı tərəfindən təhrif olunmuş hər hansı başqa bir yazının hərfi deyil, müəyyən qrammatik qanunlara və normalara tabe olan qrafika sənəti əsəri olması faktının dərk edilməsinin vaxtı gəlib çatmışdır. Runa hərfi, xüsusən də hərf-heroqlif özündə tarixi informasiyanın böyük bir hissəsini cəmləşdirən müəyyən bir dövrün yaradıcılıq sənədidir, o dövrü dərk etmək cəhdi, həm də yeni dövrün türkologiyasının inkişafına kömək edəcəkdir.

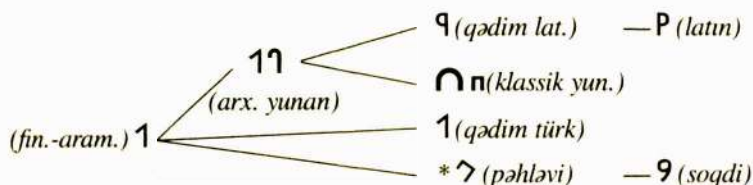
Türk runa yazısının belə görünüşü türkologiyanın inkişafının yeni mərhələsinin başlanğıcını təyin edən bir hüduddur.

A.M.Şerbakovun monoqrafiyasını oxuyaraq mən anladım ki, bu əsər soqdi variantını başa çatdırır. Yox, müəllif başqası olmadığına görə ondan imtina etmir, ancaq köməksiz soqdi kursiv yazısını türk monumental yazısıyla müqayisə edib runologiyanı alçaltır.

O yalnız ehtiyatlı şərhlə kifayətlənmişdir ki, bu da təcrübəli qrammatoloqun sələflərinin etdikləri müqayisələrə münasibətdə şəkkaklığını göstərir: “Biz qarşımıza məxsusi olaraq göstərilən işarələri erkən soqdi yazısının və digər əlifbanın

hərfləri ilə yaxınlaşdırmağı məqsəd qoymasaq da, nə qədər olmasa da, ayrı-ayrı hallarda bunlarda olan zahiri oxşarlığa da fikir verməyə bilmərik (s. 76). Altını mən cızmışam (müəll.). “Ayrı-ayrı hallar” – bu yalnız 1 “p” və “p”-dir.

İndi bizə aydındır ki, Finikiya-aramey hərfi belə inkişaf etmişdir.

Kitabda razılaşılması və ya mübahisə ediləsi çox fikir var, ancaq bir şey şəksizdir ki, türk runasının mənşəyi haqqında (onun bilavasitə mənbəyi barədə) dilucu və inamsız söylənilmişdir. Kitabın materialları “Soqdi variantını” əsla gücləndirmir.

Bu yeganə variantın tərəfdarlarının (R.Qotye, C.Kloson, V.A.Livşits, A.Rona-Taş) işlərinin xülasəsini yekunlaşdıraraq, A.M.Şərbak olduqca doğru nəticəyə gəlir: hər bir işarə üçün dəqiq və qəti prototip materialı tapmaq, yəqin ki, uğursuzluğa məhkumdur” (s. 49).

Kitabda türk runa yazısının növləri və onların coğrafi yayılmaları haqqında olduqca dolğun məlumat verilir. Bir çox runoloqun çöl tədqiqatlarına dair materiallarını ümumiləşdirərək, A.M.Şərbak kitabın girişində yazır: “Biz türklərin runa yazılarını”, əsasən, onların yerləşdikləri məkanlara görə, ölçülərini, forma və məzmunlarını nəzərə alaraq bir neçə qrupa ayırırdıq.

- I. Monqolustan yazıları
- II. Yenisey və Xakasiya hövzəsi yazıları
- III. Şərqi Türküstan yazıları
- IV. Talas qədim türk yazılı abidələri
- V. Altay yazıları
- VI. Rusiyanın Avropa hissəsinin müxtəlif rayonlarında tapılmış runa və runayabənzər yazılar
- VII. Macarıstan runa yazıları
- VIII. Rumıniya və Bolqarıstan runa yazıları
- IX. Digər yazılar” (s. 11-12).

Müəllif runikanın Avrasiyada yayılma miqyasını onun Şərqdən Qərbə doğru hərəkəti ilə izah edir, onun fikrincə, bu, İkinci Türk xaqanlığı dövründə türklərin Dəmirqapı Dərbəndə (Qərbi Xəzəryanı bölgədən İrana və oradan Ön Asiyaya uzanan ənənəvi qovşaq məntəqəsi) yerləşməsi ilə başlamışdır.

Ancaq, görünür, türklər V-VIII əsrlərdə təkcə “Dəmir qapı”ya qədər deyil, daha Qərbə gedib çıxmışdılar. Yalnız türklərin Şərqdən Qərbə uzanan yolları üzərindəmi türk yazıları vardı? Yaxud vaxtilə Qərbdən Şərqə olan yollarında?

A.M.Şerbakin mübahisə etdiyi müəlliflərin bəziləri belə ehtimal edirlər. Qərbdə tapılmış bütün runa yazıları və onlara bənzər bütün yazılar oxunmayınca, runa yazılarının hamısının etimologiyası bəlli olmayınca, yazının ilkin tarixi məlum olmayınca və Monqolustanda peyda olan türklərin haradan gəlmələri sualına cavab tapılmayınca, bu suala da cavab vermək mümkün olmayacaq.

Buna görə də hələ ki, materialın səthi tədqiqinə əsaslanaraq, bəzi Yenisey yazılarının Orxon yazılarından, bəzi hallarda isə Orxon yazılarının Yenisey yazılarından qədim olmalarını demək olar. Yenisey abidələrinin daha qədim olmaları barədə Radlov, Melioranski və digər ilk tədqiqatçılar söyləmişlər. Deməli, Orxona gələrkən türklər öncə Altayın və Sibirin daşlarına yazmışlar?

Müasir tədqiqatçılar (İ.L.Kızlasov) təkidlə iddia edirlər ki, Orxon yazıları daha qədimdir. Bəzi hərflərin formaları belə söyləmək üçün vacib dəlillərdən biri kimi göstərilir.

Beləliklə, qrafemlərin etimologiyasına dair məlumatlar bu və ya digər yazı növünün daha qədimliyi haqqında bizim düşüncə düzənimizdə köklü düzəlişlər edə bilərlər və etməlidirlər.

Runaların ən fəal tədqiqatçısı İ.L.Kızlasovun digər müşahidələri də mənə mühüm görünür. Türk əlifbasının quruluş xüsusiyyətlərini təhlil edərək, o hesab edir ki, “Orxon və Yenisey runa yazılarının mənşəyinə və erkən tarixinə dair keyfiyyətə yeni baxış yaranır”. O, mahiyyət etibarı ilə Asiya runalarının işarələrinin bu və ya digər məlum yazılardakı zahiri oxşarlığına əsaslanan axtarışlara (şəkil-damğa mənbələri fərziyyəindən başlayaraq, soqdi kursiv yazısıyla, yaxud aramey yazısının istənilən gövdəsinin törəməsiylə müqayisəyə qədər) bu vaxta kimi olan bütün cəhdləri rədd edir. “Müqayisəli tədqiqatların əsasına indi yazının daxili quruluşunun xüsusiyyətlərini qoymaq tələb olunur...”¹

¹ *И.Л.Кызласов. “Рунические письменности евразийских степей”, М., 1994, s. 161*

Yazı işarəsinin daxili quruluşunu da əlavə edək. Runaların tədqiqinin on illik nəticəsini yekunlaşdıraraq, İ.V.Kormuşın də buna bənzər fikir söyləmişdir: “Runa abidələrinin paleoqrafik cəhətdən öyrənilməsi türkologiyada lazımı tərəqqi qazanmamışdır.

Tədqiqatçılar öz diqqətlərini yalnız iki problem üzərində cəmləşdirmişlər: Orxon-Yenisey yazıların yaranması, məhz harada və necə türk runasının əsasının qoyulması və Orxon-Yenisey abidələrinin xronoloji nisbəti.

Runologiyanın klassikləri Tomsen, Radlov, Melioranski və digərləri Yenisey yazılarının daha qədim olmasının lehinə dəfələrlə (...) söyləmişlər. Türk runalarının yaranması məsələsi də qəti həll olunmamışdır. Əksəriyyət yalnız iqtibas edilməsi müddəasını, yaxud daha dəqiq desək, əlifbanın soqdi yazısının növlərindən birinin əsasında türklər tərəfindən tərtib olunduğunu qəbul edir.

Bizim fikrimizcə, runa yazılarının identifikasiyasının ümumi mötəbərliyinin detalların və onların prototiplərinin aydınlaşması məsələsinə türk runalarının hansı cizgilərinin daha erkən olması, yəni türk materialının özünün paleoqrafik analizi kömək edər”¹.

Ancaq onların özlərinin “qrafemoloji təhlil” cəhdi bütün açıq-aydın texniki xarakterli üstünlükləriylə (müəllif tərəfindən yerinə yetirilmiş qrafik elementlərin nomenklaturalarının təhlili) əsas olan şeyə – hərfin qrammatikasına, başqa cür desək, qrammatik vasitələrin köməyi ilə qrafemlərin tərtibi qaydasına aparıb çıxartmadı.

İşarələrin mexaniki forma dəyişikliyi sistemləri də aşkarlanmadı. Onu yalnız bir halda – türk yazısı təkcə aramey-fars əlifbasının sonrakı dövrünün redaksiyası ilə müqayisə olunmaqla deyil, həm də “tarixi-mədəni düşüncələrə” əhəmiyyət vermədən Qədim dünyanın digər yazılarıyla müqayisədə etmək mümkün olardı. Bunun üçün Finikiya, aramey, yunan, latın və s. əlifbalarının qrammatikasını başa düşmək lazımdır. Adıçəkilən yazılara dair saysız-hesabsız araşdırmaların olmasına baxmayaraq, belə bir iş görülmədi. Buna görə də mən hesab edirəm ki, türk runa yazılarının tədqiqi problemləri daha çox ümumi yazı nəzəriyyəsinin geri qalması ilə izah olunur.

¹ *И.В.Кормушин. “К основным понятиям тюркской рунической палеографии”* (“Сов. тюркология” №2, 1975, сс. 26-27)

HƏRFİN QRAMMATİKASI

Mexaniki dəyişikliklər.
Xətt-əvəzedici

“Bizim eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısında arameylər Finikiya yazısına bəzi dəyişikliklər etdilər. Onlar bir çox hərfin daşdığı xüsusiyyətləri azaldaraq formasını sadələşdirdilər və bəzi hərflərin yumulmuş yuxarı hissələrini sanki yarıb açmışlar”.

Finikiya	Aramey əlifbası		Adları
	Assuriya dövrü	Fars dövrü	
𐤁	𐤁	𐎁	<i>bet</i>
𐤂	𐤂	𐎂	<i>dalet</i>
𐤃	*𐤄	𐎄	<i>het</i>
𐤄	𐤅	𐎅	<i>‘ain</i>
𐤅	𐤆	𐎆	<i>resh</i>

Bu yarılıb açılmış yuxarı hissələrinə görə (həm də aşağıdakı bir halda) aramey yazıları tanınırdı. Səbəbi də, yəqin ki, sürətli yazmaq üçün idi.

Yazının tarixi üçün hərflərin (heç olmasa onlardan birinin – “*het*” hərfinin) yuxarı hissəsinin yarılıb açılmasından sonrakı taleyinin müşahidəsindən tədqiqatçı hansı faydanı götürə bilər? Məhz elə bu variant klassik yunan və latın əlifbalarına düşmüşdür. Təkcə bu onu göstərir ki, yunan və Roma qrammatikləri aramey əlifbasını bilirdilər və hərfdən istifadə etmişlər. Bunu romalılar, yəqin ki, yunanlardan asılı olmadan, sərbəst şəkildə etmişlər, iqtibas edilmiş hərflərin mənalardakı müxtəliflik bunu göstərir: *h* (*latın*), *ē* (*yunan*).

Digər təzahürləri də yazı prosesinin sürətləndirilməsi (onun ticarət və inzibati-təsərrüfat sahəsində tətbiq olunmasıyla bağlıdır) ilə izah etmək olar.

Finikiya hərfi	Aramey əlifbası		Mənaları
	Assuriya dövrü	Fars dövrü	
𐤎	𐤌	𐎎	<i>mem</i>
𐤏	𐤍	𐎏	<i>şyn</i>

Burada xətt hələ (yaxud artıq) qrammatik işarə rolunu oynamır, ona görə ki, hərfin mənasına təsir etmir, yalnız formaya təsir edir. Onun sayəsində ikiləşmiş (gücləndirilmiş) elementli Finikiya hərfinin yarısı ixtisar olur. Xətt-əvəzedici özüylə gücləndirilmiş hərfin ikinci qismini əvəz edir.

Bu aramey xətt-əvəzedicisi, güman ki, yunan, etrusk və Kiçik Asiyalı qrammatiklərə məlum olmuşdur ki, onlar da "təkayaqlı" hərfərin sayını azaltmaq üçün qoşaayaqlıya çevirib onlardan istifadə etmişlər. Beləcə, yunan hərfi **Φ** – *f* lidi dilində (Kiçik Asiya, bizim eradan əvvəl I minilliyinin birinci yarısı) və etrusk (Apennin, bizim eradan əvvəl I minilliyin birinci yarısı) dilində **β** – *f* hərfinə çevrilir. İnanıram ki, belə bir üsulla Finikiya hərfi **𐤎** – *bet* qədim yunan əlifbasında **β** – *beta* olmuşdur (klassik əlifbada hərf sətirlə birlikdə soldan sağa dönmüşdür – **β**, *B*). Xətt-əvəzedicinin bu funksiyasının bilinməsi qədim qrafologiyada (yaxud qrammatologiyada) bir neçə əsr davam etmişdir, romalılar ikiləşməni və xətt-əvəzedicini sətiri hərf yaradarkən gücləndirilmişləri (ikiləşmişləri) ixtisara salaraq istifadə etmişlər: **Bb**, **Hh**... Hətta sətirin əvvəlindəki hərf "təkayaqlı" olduqda da, onun həmçinin, ikiqat azaldılmış olduğunu göstərmək üçün yuxarı istiqamətlənmiş xətt-əvəzedicidən istifadə edirdilər: **Dd**, **Tt**.

Aramey xətt-əvəzedicisindən qədim hind-Avropa və Kiçik Asiya yazılarında istifadə olunmasını yazı tarixçiləri hələ görməmişlər. Məsələn, Finikiya hərfələrinin yunan əlifbasında dəyişməsinə (o cümlədən, Finikiya *bet* hərfi yunan əlifbasında *beta*) V.A. İstrin sadə izah edir: "Finikiya hərfələrinin formaları yunanlar tərəfindən bir qədər dəyişdirilmişdir. Finikiya hərfələri ilə olan yaxınlıqlarını itirmədən yunan hərfələri yunan memarlığının və ornamentalistikasının ənənələrinə uyğun olaraq daha mükəmməl həndəsi şəkil aldı".¹

Yunan əlifbasının həm hərfələrin sayına, həm onların sırasına, həm də adlarına görə semit əlifbasıyla uyğun gəlməsi paleoqrafları tamamilə qane edirdi, buna görə də bəzi qrafik fərqlərə əhəmiyyət verməmiş, onların təkamülün nəticəsi və ya yazı işarələrinin qrafik cəhətdən təkmilləşməsinə çalışan yunan qrammatiklərinin yaradıcılıqlarının təzahürü hesab etmişlər.

¹ Göstərilən əsər, s. 339.

...Ancaq bu, işarənin mənasını deyil, onun formasını böyüdən mexaniki vasitə kimi, sonrakı dövrə aid olan diakritik xətt-ışarənin tətbiqindən biri olmuşdu.

Qrammatik dəyişikliklər. Uzunluq xətti

Finikiya əlifbasında əsas işarəylə bağlı diakritik xəttin qrammatik rolunu üzə çıxaran heyrətamiz hərflər cütlüyü mövcuddur. Mən belə fikirləşirəm ki, əlifbada yanaşı durmalı olan, ancaq bir-birindən ayrılmış heroqlif cütlükləri bizə məlum olmayan hansısa heroqlif yazısından Finikiya yazısına düşmüşlər. Onların qohumluqlarının və fərqlərinin aydın olması üçün biz onları yaxınlaşdırırıq.

Hərf	Adı	Mənası
𐤇	<i>he</i>	<i>h</i>
𐤈	<i>hēt</i>	<i>h</i>

Mən belə fikirləşirəm ki, əsas işarədən yuxarıda və solda olan xətt mənbə-yazıda səsin hansısa kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə bildirirdi (ya başlanğıc samitin, ya da saitin).

Saitləri təsvir etməyən arameylər birinci yolu seçmişlər. Ancaq maraqlıdır ki, bu səsin adının həqiqətən semitlər tərəfindən necə tələffüz olunduğunu eşitmiş olan yunanlar sözdə uzun **het* saiti eşitdilər və bu hərf yunan dilində *ēta* adlandırıldı və uzun *ē* səsinə ifadə etdi.

He hərfinə qarışmış xətt sait səsə uzunluq qazandırdı.

* * *

Rum rəqəmlərində mövqe prinsipi üzə çıxır:

1) *Əsas işarədən sağ tərəfdə olan xətt-vahid böyümənin bir vahid olduğunu göstərir (VI, XI)*, çünki sətir soldan sağa inkişaf edir və buna görə də xətt sanki əsas işarəni gücləndirir, ancaq onun say mənası əsas rəqəmin mənasını artırır. 2) *Əsas işarədən sol tərəfdə olan xətt (başqa sözlə desək, sətirin əks istiqamətindəki) əsas işarəni bir vahid azaldır (IV, IX)*.

Çin mətnində sətir şaqulidir və səhifədə sətirlər sağdan sola doğru gedir. Beləliklə, əsas işarənin aşağısından yuxarıya – sağa istiqamətlənmiş xətt bir vahid böyümək deməkdir. Vaxtilə Çin rəqəmləri sırasında indiki dövrə qədər qalmamış ㄩ – “beş”lik işarəsindən ㄥ – “altılıq”, bunun ardından isə ㄗ – “yeddi”lik rəqəmi yaradılmışdır.

Müasir Çin yazısında yalnız axırıncı rəqəm qalmaqdadır. Ərəb rəqəmlərində “yeddi” rəqəmi mexaniki olaraq çevrilmişdir (ərəblər öz rəqəmlərini “hind rəqəmləri” adlandırırlar). Davamında əsas işarədən sağda aşağıya istiqamətlənmiş xətt bir vahid azalma deməkdir: 一 – “onluq”, 𠄎 – “doqquzluq”dur. Rəqəmlərin bu cütlüyü rəqəmlər sırasında qalmışdır.

O, qrammatik olaraq ərəb cütlüyünə uyğundur: 〇 – “onluq”, ① – “doqquzluq”dur.

Ərəb dilində həm də Çin dilindən silinib getmiş ㄋ, ㄌ “dördlük” və ㄍ – “beş çıx bir” qalmışdır. Çin dilində onu natural kvadrat əvəz etmişdir... Analitik rəqəmlərin sinkretik mühitdəki izləri rəqəmlər sırasının, həmçinin, ərəb-hind yazısında da birdən-birə əmələ gəlmədiyini, mürəkkəb, uzun bir proses olduğunu göstərir.

Ən əsası – analitik Qərbi Avropa rəqəmlərindəki və sinkretik Yaxın Şərq və Uzaq Şərq rəqəmlərindəki mövqe prinsipinin təzahürü bunun təsadüf olmadığını, rəqəm işarələrinin qrammatikasının Qədim dünyanın yazı yaranlarına məlum olduğunu göstərir. Onlar mövqe prinsipindən təkə rəqəmlərdə deyil, həm də heroqlif və hərf yaradarkən də istifadə edirdilər: saitlin (yaxud samitin) uzunluğunu *hēt* (*het*) təsvir edərəkən, soldan sağa yazıda xətt yuxarıya sola gedirdi.

* * *

Dilləri kimi Şərq yazıları (və mürəkkəb həflər) də Qərb yazılarından fərqlənirdi: Şərq dillərinin sinkretikliyi və Qərb dillərinin analitikliyi, hətta bunda da dilin yazıdan asılılığı özünü göstərirdi. Qərbin dil və yazı fenomeni olan analitiklik sinkretizmdən sonra təşəkkül tapmışdır.

Belə hesab olunur ki, uzunluq xəttini ilk dəfə yunanlar tətbiq etmişlər: “Roma dövründə (bizim eradan əvvəl I əsr – bizim eranın IV əsri) yunanlar saitlərin uzunluq və qısalıq işarələrini tətbiq etməyə başlamışlar”.¹

¹ İstrin, göstərilən əsəri, s. 351.

Həqiqətən, yunanlara qədər heç kim *analitik* uzunluq xəttindən istifadə etməmişdir: *ā*, *ē* və *s*. Ancaq bitişik olanı yunarlardan da, finikiyalılardan da əvvəl bilməmişlər. Həm də bunun bilinməsi nə məkan, nə də zaman sərhədi tanımamışdır. Avesta əlifbasında (bizim eranın III əsri) uzunluğun bitişik xətt ənənəsi olduqca aydın şəkildə görünür:

>	<i>u</i>
Თ	<i>ū</i>
Კ	<i>i</i>
Ლ	<i>ī</i>
Მ	<i>o</i>
Ნ	<i>ō</i>

“Bu yazıda yunan nümunəsi əsasında uzun və qısa sait səslərin işarələnməsi göstərilmişdir”, – İstrin yazır.¹ Uzun səs üçün hərfin yaranması deyil, hadisənin özü – ilk olaraq, bizim eradan əvvəl IV-I əsrlərdə yunanların etmiş olduqları hesab edilən uzun saitlərin işarələnməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu zaman çərçivəsinə Avesta yazısının yaranması tarixi də daxildir. Əgər Avesta qrammatikləri yunanların bu yeniliyi ilə tanış olsaydılar, onda, bəlkə də, analitik üfüqi uzunluq işarəsini əsas işarəyə bitişik olan şaquli işarəyə çevirərdilər.

Bu, indi rum IX işarəsinin Çin 𐎧 və ərəb ٱ işarələrinin yaranmasına birbaşa təsir etdiyini təsdiqləməyə bərabərdir.

* * *

Mən belə fikirləşirəm ki, uzunluğun bitişik işarəsi Finikiya yazısı yaranmadan əvvəl Yaxın Şərq heroqlif yazılarında olmuşdur. Finikiya əlifbasına düşmüş İnek işarələrinin mənşəyini biz əvvəl təhlil etmişik. Onların adları tərkibindəki elementlərin adlarından götürülmüşdür: **UO** – *ū*, **I** – *ha* (*'a*), **QΨ** – **ha-u* (*'au*).

“Buynuz və Nizə” (“Ay və Nizə”) = “Öldürülmüş Buğa”, “Buğa deyil” (“Öldürülmüş Ay”, “Ay deyil”) > “İnek” (“Günəş”) işarənin daha bir neçə maddi izahı vardı. Başlanğıcdakılara daha yaxın olanı: “buğanı öldürmək” > “mülkiyyətinə almaq”, “sahib olmaq”.

¹ Yenə orada, s. 322.

Hind-Avropa *gau, kou, kow, kov* – “inək” sözüə daha yaxın roman və german dillərinin dialektlərindəki **hau > have, hab, hō* – “sahib olmaq”dır. Sonuncu **hō* – “varımdır” (ital.) nümunəsi xüsusilə səciyyəvidir (“o” – tələffüz olunur). *Au* diftonqunun uzun *ō, ū* səsinə keçməsi həm Avropa, həm də türk dillərində (qıpçaq və altay) baş verir.

Qədim Çin yazısında bu işarədə xəttin üfqi tətbiqinə rast gəlinir **𠂇** *kou* – “ağız” (ilkin mənası itib, işarə “üzün ağız cizgisiylə birlikdə aşağı hissəsi” kimi şərh edilmişdir).

Yəqin ki, artıq məhz uzun *ō, ū* səslərindən ibarət olan işarə **𠂇** heroqliflərinə parçalanmış, yunan qrammatiki qarşı-qarşıya olan fonetik işarələrin – uzunluğun və qısalığın simvollarını almışdır:

– uzunluq işarəsi

∪ qısalıq işarəsi

* * *

Uzun səslər üçün işarələrin yaranması mövzusunun davam etdirək. Buğa-Ayı **𠂇** – *ū* təkcə nizə ilə deyil, həm də çevrilişlə öldürüldülər. Daşlar üzərindəki yazılarda oxun – nizənin dəşib keçdiyi və sadəcə ayaqları yuxarı qalxmış halda, yəni öldüyünü bildirən bir halda olan işarələrə rast gəlinir.

Həm çevrilişdə ölmək, həm də nizədən ölmək nizənin adı ilə adlanır: **ha* (*'a*). Başqa sözlə desək, **𠂇** və **𠂇** eyni cür adlandırdı. İşarələrin ikisi də eyni mənanı bildirirdi: **ha-ū > a-ū > ū, ō*. “Öldürülmüş buğa” > “buğa deyil”, “inək”dir. Mən belə fikirləşirəm ki, klassik cütliyin belə bir sələfi olmuşdur:

𠂇	<i>u</i>
𠂇	<i>ū, ō</i>

Yazı sahəsində mövqələrinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, hərflər formaca çox yaxın olmuşlar və oxunuş zamanı səhv salına bilərdilər. Buna görə də qrammatiklər (biz bilirik ki, onlar bizim eradan əvvəl VI-V əsrlərdə Palamed və şair Simeon idilər) “buynuz-ay” hərfini “sinonim” olan “bədirlənmiş ay” ilə əvəz etmişlər (qədim dillərin əksəriyyətində “hilal” və “bədirlənmiş ay” bir sözlə ifadə olunmuşdur).

Klassik əlifbada hələ etimologiyası olmayan cütlik belə yaranır:

○	<i>o – mikron (o – qısadır)</i>
Ω	<i>o – meqa (o – uzundur)</i>

Biz isə uzun səs üçün hərf yaranmasının ikinci üsulunu – çevriliş üsulunu qeydə alırıq.

* * *

Yazının Şərqi yunan növlərində üçüncü üsul özünü göstərdi. Bəlkə də, hərf üsulu ən sonrakı üsul idi. Uzun səsin işarəsini almaq üçün işarəni ikiqat artırırıldı.

◌̣	<i>u, o</i>
◌̣◌̣	<i>ū, ō</i>

Elə burada “hilal”ı “bütöv ay” ilə əvəz edirlər. Bizans əlifbasında özlərinin etimologiya olunmayan və hələ bu vaxta qədər də sirri açılmamış cütlüyü meydana gəlir:

○	<i>o - mikron o - qısa</i>
Ω	<i>o - meqa o - uzun</i>

Beləliklə, biz öyrəndik ki, qədim dünyanın yazılarında (bizim eradan əvvəl II-I minilliklərdə) sait səslər üçün işarələr üç üsulla yaranmışdır.

- 1) *uzunluq xətti ilə*
- 2) *çevrilişlə*
- 3) *ikiqat artırma ilə*

Forma yeknəsəqliyindən uzaq olmaq üçün bir yazıda onların ya hər üçü, ya ikisi, ya da biri işlənə bilərdi. Məsələn, Avesta yazısında əksər hallarda yalnız bir uzunluq işarəsi – ikiqat artırma işlənmişdir.

Ɑ	<i>a</i>
ⱭⱭ	<i>ā</i>

Qrammatik xəttin tarixinə doğru

Finikiya hərfləri içərisində əsas işarənin mənasının dəyişməsi ilə müxtəlif mənalarda işlənmiş diakritik işarə-xətt məzmunu daşıyan bir neçə keçmiş heroqlif vardır. Bir halda incəlik əlaməti, digər bir halda inkar əlaməti (“devrilmək”), üçüncü bir halda isə uzunluq kimi tətbiq olunmuşdur.

Heroqliflər Finikiya əlifbasına, yəqin ki, başqa mənbələrdən keçmişlər. Mən artıq bunların hərbi ittifaqa bu tərzdə imza atan qəbilə başçılarından daş üzərinə həkk etdirdikləri gerb-damğalar olmasına dair ehtimalımı söyləmişəm.

Belə yazılar hələ də Qazaxıstanda qalmaqdadır. Yəqin ki, keçmişdə onlara köçəri qəbilələrin olduqları Ön Asiyada da, Kiçik Asiyada da rast gəlirdi. İttifaqda hind-Avropa və semit qəbilələri iştirak edə bilərdilər, bunu, içərisində qədim semit ‘*älef* – “*öküz*” və hind-Avropa *kof* (**kow*) – “*inək*”; *kaf* (*gav*) – “*inək*”; *wau*, *waw* (**au*, *aw*) – “*inək*”; “*qoyun*” işarələrinin olduğu Finikiya əlifbasının tərkibi də göstərir.

* * *

Semit “gerb”lərinin iştirakını üçüncü hərf artırır: *gimel*’ – “*dəvə*”. Yunan dilində *gamma* buna uyğun gəlir.

Mənə elə gəlir ki, saitlərin həm kəmiyyət, (*he-hēt*), həm də keyfiyyət (**gammal*-**gemmel*) müxalifliyini ifadə edən işarə cütlüklərinin olduğu hansısa bir “Finikiyadan əvvəlki” əlifba yunan əlifbasının mənbəyi olmuşdur. Uzun səsin işarəsi yuxarıya sola, incə səsin işarəsi isə tərsinə – aşağıya doğru istiqamətlənmiş xətlə yaranmışdır.

	<i>he</i>	<i>h</i>
	<i>hēt</i>	<i>h</i>

	* <i>gammal</i>	<i>g</i>
	* <i>gemmel</i>	<i>g'</i>

Bir donqarla təkdonqarlı dəvə, donqarla “əvəzedici” birlikdə təsvir olunduqda isə yəqin ki, ikidonqarlı dəvə ($\wedge = \mathbb{M}$) təsvir olunurdu.

“Kəmiyyət cütlüyü” həm Finikiya, həm də yunan əlifbalarında istifadə olunurdu, “keyfiyyət cütlüyü”nə heç birində ehtiyac duyulmamışdır. Hər bir cütlükdən bir işarə götürmüşdür, ancaq bu zaman yunanlar adları

səhv salmışlar. Yəqin ki, keyfiyyət fərfinə əhəmiyyət verməmişlər (Tərəflərindən birinin uzadılmadığı “təkdonqarlı” forma etrusk “qamma”sında öz əksini tapmışdır).

* * *

“Sələf-əlifba”da səsin mənasına təsir etməyən xəttin mexaniki rol oynadığı “ev” – “qarı” heroqlifləri mövcud olmuşdur. O sanki əsas işarəni inkar edir, kənara atırdı və bununla da, çevrilmiş işarəyə əks məna verirdi. Əgər “qarı”nı təsvir edən işarə əsas sayılısaydı, o zaman bizim eradan əvvəl II minilliyə qədərki yazılarda ona əks olan əsas işarə “ev” olacaqdı və ya əksinə.

𐌒	<i>dalet (qarı)</i>
𐌔	<i>bet (ev)</i>

Beləliklə, mənim hesab etdiyimə görə, “ev”ə oxşamayan “bet” də belə yaranmışdır, ancaq Şumer və Misir yazısı dövründə bu işarə çox zaman əşyalara xarici oxşarlığının deyil, qrammatik ideyanın ifadəçisi olurdu.

Biz gördük ki, Misir yazılarında “ev deyil” (“ev”in əksi) ideyası “qarı” mənasını doğurmamışdır. “Finikiya yazısından öncəki” dövrdəki “qarı deyil” ideyası “ev”i yaratmışdır. Semitlər isə əmələ gəlmiş işarəyə “bet” – “ev” sözünü seçmişlər.

* * *

Xətt-inkaredici (“özündən kənara atan”), məncə, semit yazılarında erkən qeydə alınmışdır. Şumer 𐎶 heroqlifi 𐎶 “kalam” (ölkə) idi, təsviri adı *kur* (“dağ”), *kir* (“torpaq”) idi.

Qədim semitlər (akkadlar) şumer yazısını və determinativ rolu oynayan bu məşhur heroqlifi iqtibas etmişdilər (o, ölkənin adının mətnədə rast gəlinəyi hər yerdə onunla yanaşı yazılırdı).

Sadələşdirmək üçün 𐎶 elementini saxlamışlar, ancaq hər iki adı semit dilinə ötürmüşlər: *šadu* – “dağ” (heca elementi – *ša*), *madu* – “torpaq” (heca elementi – *ma*).

Qədim Ön Asiya ilə akkadların çıxdıqları Cənubi Ərəbistan yarımadası

arasındakı əlaqələr, güman ki, kəşilməmişdir. Akkad determinativi bizim eradan əvvəl II minilliyin sonuna qədər Cənubi Ərəbistanın hərfi yazısında olmuşdur.

Bu sistemlər Ərəbistan yarımadasının qədim dövlətlərində – Main, Kataban, Xadramaut çarlıqlarında, “demək olar ki, eyni zamanda və ya hətta Finikiya əlifbasından da əvvəl”, başqa sözlə desək, bizim eradan əvvəl II minilliyin sonundan bizim eradan əvvəl I minilliyin başlanğıcına qədər yaranmışdır (V.A.İstrin, s. 283).

XX əsrin əvvəllərində yazılar İ.Qalevi, E.Litman və digərləri tərəfindən oxunmuşdur. “Cənubi semit yazısının mənşəyi çox da aydın deyil. Həm hərflərin sayına görə, həm də yazı formasına görə, bu, Finikiya yazısından əsaslı surətdə fərqlənir. Buna görə də onun əsasının bəziləri hansısa bir semit mənşəli yazı olduğunu hesab edirlər” (V.A.İstrin, s. 284).

Qərbi semitlər inkaredici xətt sayəsində bir işarənin hər iki mənasını ayırmışlar (işarənin vəziyyəti mexaniki olaraq 90° dəyişmişdir. Bu, şaquli yazıdan üfüqi yazıya keçərkən baş vermişdir).

Sabey	İuzyan	Aksum	Gyoyoz	Tələffüzü
𐤆	𐤆	𐩨	𐩨	š
𐤇	𐤇	𐩩	𐩩	m

Bu çevrilişli xətt – kombinasiya edilmiş bir sıra hallarda müşahidə olunur.

Yalnız aksum və gyoyoz yazılarında işarənin mövqeyi dəyişməmiş olaraq qalmışdır, təkcə inkar işarəsi fəaliyyət göstərmişdir (seçim Ç. Loukotkanın Cənubi Ərəbistan əlifbasının növlərinə aid tərtib etdiyi və V.A.İstrinin kitabında (s. 80) yer almış cədvəllərdən götürülmüşdür).

Finikiya yazısının müəllifləri də bu cütlükdə inkar xəttindən istifadə etmişlər:

𐤆	š
𐤇	m

Cənubi semit və Finikiya cütlüklərini akkad heroqliflərinin sonrakı dövrünə aid olan (sadələşdirilmiş –) iki hecanın *ša-ma* adı ilə biz birlikdə təhlil etdikdə mən görürəm ki, bizə məlum olmayan hansısa bir sistemdə də belə bir cütlük yaranmışdır.

𐎎	<i>m</i>
𐎏	<i>š</i>

Məhz çevrilmiş **𐎏** *š* Cənubi semitlərə və finikiyalılara özlərinin “*m*” hərfini yaratmaq üçün sanki bir baza olmuşdur, buna görə də Naməlumun işarələri əlavə təyinlər olmadan onların əlifbalarında qala bilməmişdir. Həm də əlavə təyinsiz onlar üst yazılarda səhv düşə bilərdilər. Yalnız sətirləri ciddi nizam salınmış klassik yunan yazısında təkcə fəzadakı vəziyyətinə görə fərqlənən işarələr birlikdə mövcud ola bilmişlər.

𐎎	<i>m</i>
𐎏	<i>s</i> (* <i>š</i>)

Bu cütlik, həmçinin, o fikri təsdiq edir ki, yunanlar öz yazılarını bizim elmin nəzərdə tutduğu həmin “finikiyalılar”ın yazısından iqtibas etməmişlər.

Nəticələr

- 1) Heroqlif (hərf) cütlikləri iki adı olan və iki məna ifadə edən Şumer və Akkad ideogramlarını mənimsəmək üçün edilən cəhd nəticəsində yaranmışdır: “*ev-qapı*”, “*dağ-torpaq*”... (şumer)
- 2) Fərqi ayırmaq üçün işarəni çevirmişlər (misirlilər), xətt ilə inkar etmişlər (finikiyalılar).
- 3) Cənubi semitlər birləşdirilmiş üsul – çevrilikli xətt üsulu tətbiq etmişlər.
- 4) Qrammatikanın (yunanca “*qramma*” – “yazı işarəsi” deməkdir) bu qaydalarının bərpası sayəsində biz bəzi Finikiya hərfələrinin genezisini öyrənirik və “mexaniki” inkar xəttini bərpa edirik: *dalet-bet*, *šyn-mēm*.
- 5) Finikiya əlifbasında, həmçinin, əsas işarəylə də birləşmiş “qrammatik” cizgili cütlikləri bərpa edirik: a) uzunluq xətti: *he-het*; b) incəlik xətti: **gammal- *gammel*'.

Yalnız hərflərin qrammatikasını bərpa etdikdən, Qədim dünya yazılarında mövcud olan işarə dəyişikliklərinin qanunauyğunluqlarını başa düşdükdən sonra, biz qədim türk runa yazısının hərflərinin (yaxud bütün hərflərin) necə yaranmasını anlayırıq.

İlk növbədə “incə” hərflərin yaranması zamanı istifadə olunmuş birləşdirmə üsulunu bilirik: a) əsas işarənin çevrilişlə xətt; b) ikiqat artırmaqla xətt.

Semit əlifbaları iki-üç cüt dəyişdirici işarəylə keçinirildilər, türk hərf yaradıcılarına isə çoxsaylı işarəni qrammatik cəhətdən dəyişdirmək lazım gəlirdi. Elə buna görə də çoxsaylı “təkayaqlı” və ya “çevrilmiş”, yaxud da “ikiqat artırılmış” işarələrin yaranmaması üçün, təkcə bir üsuldan istifadə edilməsindən imtina etməyə və birləşdirilmə üsuluna keçməyə məcbur oldular.

Semitlərin samitin kəmiyyət və keyfiyyətini dəyişən “qrammatik” üsullarından fərqli olaraq, saitın kəmiyyətinin dəyişməsinə nail olmuş hind-avropalılardan fərqli olaraq, türklər (oğuz-karluqlar) həm saitleyin, həm də samitlərin keyfiyyətinin dəyişməsində maraqlı idilər.

Türk dilləri hind-Avropa dillərindən sinharmonikliyi ilə fərqlənir. Oğuz-karluq dillərində belə ikicərgəlilik (velyar-palatal), yəqin ki, dəyişdirici işarənin (xətt-nizə **hala*) *au* diftonqunu və uzun *ō*, *ū*, *ā* yaratdığı qıpçaq-altay dillərindən daha tez baş vermişdi.

Ancaq oğuz-karluqların aid olduqları *j-mədəniyyətdə* incə (*ü*, *ö*, *ä*) səslərinə çevriləni yotlaşmış *ju*, *jo*, *ja* əmələ gəlirdi. Onlar əvvəlcə oğuz dialektlərində yaranmış, sonra isə digər türk dillərinə keçmişlər.

Beləliklə, əgər hind-Avropa yazılarında (və qıpçaq-altay dillərində) “qrammatik” işarə səsin sayını kəmiyyətə dəyişdirirdisə (çünki ilk başlanğıcda **a* oxunurdu), ancaq oğuz-karluq dillərində o, incəlik xətti idi, ona görə ki, ilk başlanğıcda **j* oxunurdu.

Türk runa yazısında qrammatik işarə dəyişikliklərinin üsulları

Təkrar edirik, birləşmələr işarə dəyişikliklərini maskalayırldılar, başqa cür olsaydı, yazanın və oxuyanın diqqəti açıq-aydın baş verən forma dəyişikliyinə görə yayınardı.

Υ	<i>u (o)</i>	əsas işarənin çevrilməsi ilə xətt
Ϝ	<i>ü (ö)</i>	
Ϙ	<i>J̣</i>	əsas işarənin çevrilməsi ilə xətt
ϙ	<i>j̣</i>	
Ϡ	<i>uk (ok)</i>	əsas işarənin çevrilməsi ilə ikiqat artma
ϡ	<i>ük (ök)</i>	
Ϣ	<i>aḳ</i>	həmçinin
ϣ	<i>äḳ</i>	

“İncə” hərflərin yarandıqları qaydaları bərpə edib açıq-aydın forma qohumluğunda velyar (damaqarxası) cütlükləri tapılmayan digər “incə” səslərə keçə bilərik.

* * *

Yeri gəlmişkən, yaranmış suala da cavab verək. Bizans və yunan yazılarında, yəqin ki, belə cütlüklərə də rast gəlirdi.

Ξ	<i>e</i>
Ϻ	<i>ē</i>

Ι	<i>i</i>
Ϻ	<i>ī</i>

İki “uzun” səs işarəsinin forma oxşarlığı onlardan birinin kənarlaşdırılmasına səbəb oldu, nəticədə qısa *e* tək qaldı. Üçlük yarandı:

Ξ	<i>e</i>
Ι	<i>i</i>
Ϻ	<i>ī</i>

Müasir yunan uzunluğunda səslərin əksəriyyəti lazım olan qrammatik mənanı vermir (“ō”-dən başqa), buna görə də uzun *u* tələffüzünə görə qısa *u* ilə bərabərləşmişdir, ancaq əlifbada əslində eyni səsi verən üç hərf vardır. Onlardan ikisini ixtisar etməyə ənənə imkan vermir.

Üçüncü *y* (i-pilon) sübut edir ki, yunan əlifbası incəlik xəttinin tətbiq olunduğu naməlum yazıdan iqtibas edilmişdir. Budur, o öz yerini ləyaqətlə tutur: *ü* (yumşaq *i*) onun qədim yunan dilində ifadə etdiyi səsdir, təbii fonetik

proses nəticəsində qısa ($ü > i$) səsinə keçmişdir. Belə hadisə slavyan dillərində (qədim çex. *l'ud*, çex *lid*, qədim çex *l'ubov*, çex. *libov* və s.) və türk dillərində (türkməncə *büyük* – “hündür”, “böyük”, qazaxca *bijik*, türkcə *kiçük* – kiçik, qazaxca *kişi* və sair) müşahidə olunur.

Klassik dövrdən əvvəlki zamanlarda dodaq cütlükləri belə görünürdülər:

УУ	u
УУ	ü

Sonra saitlərin $ü > i$ yerdəyişməsi oldu və aşağıdakı baş verdi:

У	u
У	i

Bizim eranın əvvəllərində yunan yazısında xüsusi isimlərin, şəhər adlarının və cümlənin əvvəlində gələn sözün baş hərfinin yazılmasında istifadə olunan böyük hərf meydana gəlir.

Cütlüklər yaranır: böyük hərlər və kiçik hərlər. Məhz o zaman qrammatiklərin ta qədimdən yazılı şəkildə gələn yunan sözlərinin səslənməsinə təsir edən səhvi baş vermişdir.

O vaxta kimi yunan qrammatikləri bitişik xəttin rolunu daha xatırlamırdılar və onu hərfi böyüdən cizgi-əvəzedici yerinə qəbul edirdilər. Buna görə də “təkayaq hərfə” böyük hərf statusu verdilər, “ikiayaqlılara” da “böyük” hərlərdə olan eyni mənəni verib kiçik hərf etdilər.

УУ – *i* cütlüyü belə yarandı (“*У*” səsinə onda yunan yazısının sonrakı dövrünə aid “təbii” qohum olan işarələrin *ou* birləşməsi ilə ifadə etməyə başladılar. Bir sıra Qərbi Avropa yazıları – fransız, ingilis və s. tərəfindən iqtibas edildi). Nəticədə tərkibində *У* hərfi olan, yazılı şəkildə Bizans oxucusuna gəlib çatmış qədim yunan sözləri təhrif olunmuş şəkildə oxunmağa başlandı.

Məsələn, köçərilərin adı *çkvθ* Herodotun zamanında *skuth-* oxunurdu, ancaq Bizans ədəbiyyatında *skyth-*, *skith-* kimi oxundu və bu şəkildə də Qərbi Avropa dillərinə məlum oldu. Müasir ingilis dilində *skit*, slavak dilində *skif* yazılır ($θ$ – *th* hərfi slavyan nəşirləri tərəfindən həmişə $θ$ – *fiqa* kimi oxunmuşdur).

¹ Assuriyalılar öz ölkələrini “Aşşurai” adlandırdılar, qədim yunan yazısında ΑΥΡΙΑ, Bizans dövründə “Assiria” kimi oxunmuşdur.

* * *

Çoxəsrlik tarixə malik istənilən yazı orfoqrafiya islahatı – köhnəlmiş hərflərin əlifbadan çıxarılması, qonşu və ya uzaq əlifbalardan, ancaq qrammatiklərə məlum olan sistemlərdən hərflər əlavə olunmadan keçinməmişdir.

Finikiya əlifbasının davamı olan yunan əlifbası tədricən aramey formalarıyla (**H**) zənginləşmişdir və mənə elə gəlir ki, qədim türk əlifbası da yunanlara məlum olmuşdur. (**X, Y**) Bu hərflər Finikiya əlifbasında yoxdur, onlar mənə, bizim eradan əvvəl VIII əsrdə əlifbaya daxil olmuşlar, çünki Qərbi Yunan əlifbasından törəmiş etrusk əlifbasında onlar artıq mövcuddurlar.

Etrusk əlifbasında **Y** hərfi kiril əlifbasında ifadə etdiyi səsi ifadə edirdi. Slavyanlar indi də türk dilindən iqtibaslar zamanı dodaq saitinin incəliyini ötürə bilmirlər. Bunlar keçmişdə də türk sözlərini mənimsədikdə baş verə bilirdi.

...Beləliklə, **Y** hərfi öz tarixi boyunca həm uzun (*ü*), həm də incə (*ii*) səslərini ifadə edə bilirdi: eyni diakritik işarə (xətt) qədim yunan hərfini etrusk, slavyan və hətta türk **M** – *ü* (*ö*) (başlangıç > u/o), Avesta **𐬨** – *ü* (başlangıç > u) ilə yaxınlaşdırır.

Yekun: qədim türk yazısı bizim eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərində Aralıq dənizi sahillərində məlum olmuşdur və türk yazı yaradanları Aralıq dənizi sahillərinin və Qədim Ön Asiyanın qrammatiklərinə məlum olan hərflərin qrammatik sirlərini bilməşlər.

Elə o zaman hələ ki, semit yazılarında (Finikiya və framey) olmayan sözbölücü türk dilində peyda ola bilirdi, ancaq o, qərbi german və etrusk yazılarında mövcud olmuşdur. O həm də aramey-fars sistemlərində olmamışdır.

ASSURİYA DÖVRÜ

Assuriya
və Herodot

Bir zamanlar çox qüdrətli olan Assuriya öz imperiya dövrünün son onilliklərini çətinliklər içində keçirir. Şimal qonşuları olan dövlətlərlə – Urartu, Midiya ilə aramsız müharibələrdə zəifləmiş dövlət Xəzəryanı çöllərdən gəlmiş skiflərin zərbələrinə davam gətirmir.

Skiflər Xəzərin Qərb sahilləri ilə “Dəmir qapı”dan (Dərbənd keçidi) keçərək, Midiyanı yarıb, Assuriyanın paytaxtını – böyük Babilu tutdular.

Herodot Midiya çarı Kiaksarın qüdrətini belə təsvir edir: “O, assuriyalıları məğlub edib Nini mühasirəyə aldığı yerdə onun çarlığının hüduddlarına Protofeyin oğlu çar Madiesin başçılığıyla skiflərin böyük qoşunları soxuldular. Skiflər bu zaman kimmerlərlə müharibə aparırdılar, “kimmerləri Avropadan sıxışdırıb Asiyaya ötürmüşdülər, indi də Midiya torpağına girmişdilər”.

Herodot skiflərin marşrutunu təsvir edir. Onlar “sağda Qafqaz dağlarını qoyub gedirdilər. Elə burada da midiyalıların skiflərlə döyüşü baş verdi. Midiyalıları məğlubiyətə düşər oldular”, onların əzəməti qırıldı. “Skiflər isə öz hakimiyyətlərini bütün Asiyaya yaydılar”.¹ “Sonra skiflər Misirə getdilər. Ora gedərkən yolda, Fələstin Suriyasında Misir çarı Pammetix skifləri hədiyyələrlə qarşıladı və yalvarışlarıyla işğalçıları yola davam etməkdən çəkəndirdi. Asiyadakı 28 illik hakimiyyətləri dövründə onlar öz həyasızlıqları və intizamsızlıqlarıyla hər şeyi tamamilə dağıtdılar. Hər bir xalqdan müəyyən olunmuş xərac toplamalarına baxmayaraq, skiflər hər yərə gedir, istədikləri hər şeyi qarət edirdilər” (Herodot, I, 104, 105, 106).

Herodot “Tarix”i yazmağa başladığı vaxtdan iki yüz il öncəki hadisələri təsvir edir (skiflər Assuriyanı bizim eradan əvvəl VII əsrdə işğal etmişlər),

¹ Herodot Ərəbistan yarımadası, Yaxın Şərq, Kiçik Asiyadan tutmuş Hindistana qədər olan ərazini Asiya adlandırırdı.

sonradan, bizim eradan əvvəl VI əsrdə Assuriya fars-əhəmənilərin tabeliyinə keçmişdi.

“Babil işğal edildikdən sonra Dara özü skiflərə qarşı yürüşə başladı (...). Çar indi Midiyaya girdikləri üçün skifləri cəzalandırmaq istəyirdi... Axı əvvəl mən söylədiyim kimi, skiflər 28 il Yuxarı Asiyada hakimiyyətdə olmuşdular. Kimmerlərin ardınca onlar Asiyaya daxil oldular və midiyalıların dövlətini tar-mar etdilər (skiflər gələne qədər Asiyaya midiyalıları sahib idilər) (...). 28 ildən sonra skiflər qoyub gəldikləri öz ölkələrinə qayıtdılar” (Herodot IV, 1).

* * *

Skiflər kimlərdir? Hansı müasir etnos özünü onların varisi hesab edə bilər?

“İeremi peyğəmbərin kitabı”nda skiflər – əyləncə və nəşə içində batıb qalmış Babilu cəzalandıran Allahın bəlasıdır. Allah deyir: “Mən Şimaldan bir xalqın böyük toplusunu ayağa qaldıraram və Babila gətirərəm və onların əleyhinə olarlar. Və o, (Babil) alınar. Onların oxları mahir döyüşçü oxlarıdır və onlar boşa getmirlər. Xaldeya da onların ovuna çevriləcək və viran qoyanlar bundan doyarlar, – Allah deyir, – çünki siz əyləndiniz, siz təkəbbür göstərdiniz, mənim irsimi talayanlar... Babilun ətrafında döyüş sırasına durun: kaman çəkənlər, ona ox atın, oxlara heyfiniz gəlməsin, çünki o, Allaha qarşı günah işləmişdir.

*...Budur, şimaldan xalq gəlir...
Əllərində ox və kaman tutmuşlar.
Onlar amansız və qəddardırılar,
Onların səsi dəniz kimi küylüdür,
Həm də atların üstündə şığıyırlar...
Yer üzərində bayraq qaldırın,
Şeypurlar çalın bütün xalqların arasında.
Ona qarşı xalqı silahlandırın,
Onun üzərində Ararat, Mini və Askenaz
Çartlıqları təşkil edin...”*

Bu mətnin müəllifi, şübhəsiz ki, “Şimal xalqlarının” hücumu nəticəsində Babilun dağılıcağından bəhs edən Assuriya mənbəyi ilə tanış idi. O, Babilluların günah işlərinə görə Allahın qisası sayəsində böyük dövlətin məğlubiyyətinin səbəblərini izah etməyə çalışaraq, bu məlumatdan istifadə etmişdir.

Sonuncu Assuriya çarlarından birinin – Asarxaddonun (Aşşurahiddinlərin) (bizim eradan əvvəl 680-669-cu illər) məzar daşındakı yazıda onun döyüş ruhu hələ də çırpınır: “Mən – Mani ölkəsinin adamlarını, itaətsizlik göstərən kutiləri, silahlarıyla İşpakayın, skifin, onu xilas etməyən müttəfiqinin qoşunlarını vuranları pərənpərən salmışam” (*И.М.Дяконов. “Ассуро-Вавилонские источники по истории Урарту”*. Qədim tarix xəbərləri – M., 1951, 3-cü (37) buraxılış, s. 218).

“Skif” sözü ilə təmsələn *aş-gu-za* oxunan (*a*) *ş-gu-z* (*a*) etnonimi yerini dəyişmişdir (qədim yəhudi mənbələrində *askenaz* göstərilir).

Xəzəryanı çöllərdən gəlmələr tərəfindən Babilun işğalına dair məlumatları əxz etmiş Herodot, hər şeydən öncə, Assuriya mənbələrində də yunanların dilində bizim eradan əvvəl VII əsrə qədər və Daranın dövründə, sonradan isə artıq Herodotun dövründə Böyük çöldə məskunlaşan köçərilərin ümumiləşdirilmiş etnonimi olan *ş-ku-z* adından istifadə edir. Herodot bu termini qədim yunan yazısı vasitəsi ilə vermişdir: *çkvθ* (latın transkripsiyası *scuth*). Bizans yazısında U işarəsi “*i-grekus*”, yəni latın dilində təyin olunduğu kimi, *yunan-i* ifadə edirdi, həm də o zaman ənənəvi yazı latın transkripsiyasında **scyth* (*skuth*) oxunurdu.

Qərbi Avropa ədəbiyyatlarında belə oxunurdu: *skytha* (latın), *skyth* (ingilis), *scyt* (italyan), *скуф* (rus.). Bu ümumiləşdirici terminin yunan dilində məcazi mənalarından biri də köçəri idi. *Skyth* sözü bu mənə ilə də slavyanlara qədər gedib çatdı, ancaq yazı yoluyla olmadı.

[*Кочевать, кочевник* sözləri oğuzlarda *köç ev* – “alaçiq”, “daxma”, hərfi mənası *köçəri ev, köçən ev* deməkdir. (Lüğətlərin ehtimal etdikləri kimi “köçmək” sözündən deyil. Bax: F. II, s. 357.) Bu mürəkkəb söz yalnız Şərqi slavyanların dillərində terminə çevrildi, oradan da polyak dilinə keçdi. Məhdud yayılması, hər şeydən öncə, onun yaxın keçmişdə (bizim eranın XV-XVI əsrləri) iqtibas edildiyini göstərir.

Bəs ona qədər köçəriləri necə adlandırırdılar? Ehtimal edirəm ki, **skif* – “köçəri” sözü dəbdə olmuşdur, ondan da “*скитаться*” – “köçmək” yaranmışdır. Roma mənbəsindən olduğunu “*скиталец*” – “köçəri” isminin əsasını təşkil edən “*skytal*” – “*skif*” sifət forması təsdiq edir. *Скитаться* – “köçmək” feli ümumslavyan sözüdür (qədim rus – *скытати ся*, serb-qədim slav. – *скитатися*, serb-xorvat. – *скитам се*, slovenca – *skitati se, skitam se* və i.a.)

Görünür, bizim etimologiyamız həqiqətə lüğətlərin ehtimal etdiklərindən daha yaxındır. “Litovca *kutėti* – “silkinmək”, *kutrus* – “qoçaq” (sonuncu slavyan dilindəki *xytrъ* – “çevik” sözündən də ola bilər), qədim islandcadakı *skumda* – “tez yığışdırmaq”, “tələsmək”, qədim saks dilindəki *scuddian* – “itələmək”, “silkləmək”, qədim islandcadakı *skydir* – “Ay” (poetik), *skynda* – “qovmaq” sözləri ilə qohumdur (Mladenov... Holthauzen... Ulenbek...) F. III, s. 461].

Herodot skifləri o qədər məşhurlaşdırdı ki, bu şöhrətin mirasçısı olmaq hüququnu qazanmaq üçün bir neçə xalqın alimləri hələ də çarpışılar. Skifoloqların əksəriyyəti “skiflər irandilli xalqların ittifaqı olmuşdur” fikrində bir araya gəlmişlər. Ancaq Herodotu diqqətlə oxusalar, onda onların çoxdilli olduqlarını görürlər. Ölkəni gəzən skif çarlarını həmişə tərcüməçilər müşayiət edirdilər. Hər şeydən əvvəl, Xəzəryanı və Qara dəniz ətrafı çöllərdə bizim eranın I minilliyində Herodotun *basilies* adlandırdığı, bu çöl dövlətində üstünlük təşkil edən “çar skiflərin” başçılığı altında birləşmiş etnos məskunlaşmışdı.

O, həmçinin, əkinçi skiflər haqqında, Assuriyanı işğal edib, az qala Misirə qədər gedib çıxma biləcək gücdə olan köçəri skiflər (“madyan sağan”) haqqında danışır. Görünür, çöllərdə irandilli əhali ilə yanaşı türklər də yaşayırdılar. Güman ki, (a) *š-gu-z* (ä) adı daşıyan “Şimal köçəriləri”nin o zamankı istilasını təsvir edən assuriyalı salnaməçilər, hər şeydən əvvəl, sonuncuları nəzərdə tuturdular.

Skiflər

*Hələ ki, az-çox bir şey məlumdur: bizim eradan əvvəl VII əsrdə assuriyalıların köçərilərə verdikləri ad (a) š-gu-z (a) Bizans dövründə skyth kimi oxunan qədim yunan sözü olan *skuth üçün əsas olmuşdur.*

Herodot köçərilərin Babilu istila etməsi barədə danışarkən Assuriya mənbələrindəki məlumatlardan istifadə etmişdir. Etnonimin semit etimologiyası yoxdur: hər şeydən öncə, bu, çöl adamlarının özlərinə verdikləri addır. İran etimologiyası da alınmadı. Ancaq ənənəvi istifadə olunan iki mənbədən (Assuriya salnaməçilərinin yazıları, Herodotun “Tarix”i) başqa, biz üçüncünü də – epik hekayələrin orta əsrlər yazısı olub, bir neçə əsr ərzində nəsilədən nəslə ötürülən qədim oğuz qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”u (“Dədəm Qorqudun kitabı”) da cəlb edirik. Eposların tarixini məzmunundakı materialların tarixi

əsasında müəyyən etmək olar. “Qorqudun kitabı”nda təqdim olunan süjetlər orta əsrlərə, ondan daha erkən dövrlərə aiddir. Oğuz dastanı, mənəcə, Assuriya hecalı mixi yazısıyla verilmiş etnonimin mənşəyini və mənasını başa düşməyə imkan verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da hadisələrin baş verdiyi yer – Azərbaycan və Ermənistandır. Köçəri və oturaq məişət faktları bir-birinə qarışmışdır. Bir tərəfdə at, dəvə ilxıları, qoyun sürüləri, çobanlar, köçəri çadırları var. Digər tərəfdə üzümlüklər və bağlar var. V.V.Bartoldun qeyd etdiyi kimi, yer adları əsasən Zaqafqaziyyəyə (Cənubi Qafqaz - red.) aiddir, baxmayaraq ki, cənubda Suriya, qərbdə rum (Bizans) xatırladılır. İrənin şəhər və vilayətləri qətiyyəən xatırladılmır. Bir sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qeyd edilmiş coğrafi nomenklatura, siyasi şərait və mədəniyyət mühiti, oğuz dastanının son bitkin şəkli, V.V.Bartoldun da öz elmi əsərlərində sübut etdiyi kimi, hadisələrin Zaqafqaziyyə mühitində baş verdiyini açıq-aydın göstərir” (A.Y.Yakubovskinin Daşkənddə keçirilən elmi konfransdakı çıxışından).¹

Dastandakı son tərtibat oğuz-azərbaycanlıların məskunlaşdıqları Zaqafqaziyyəyə baş vermişdir. M.Kaşğarının (XI əsr) xəritəsində bu bölgə *bilād al-guziyye* (“oğuzların ölkəsi”) adlandırılmışdır. Bizi hələlik böyük dastanın süjet xətti deyil, etnonimin qədimliyi maraqlandırır.

Oğuzlar ərəb və Bizans tarixi xronikalarında *oguz*, *guz*, *üz* kimi adlarla tanınırlar.

* * *

Bir çox türk etnonimləri gerb işarələrinin adları idi. Qəbilə ittifaqlarının yaranması belədir: *On ok* (“On ox”), *Üç ok* (“Üç ox”), *Boz ok* (“Sınmış ox”), *İki pçak* > *kipçak* > *кypçak* (“iki bıçaq”), *Kos ok* (“Qoşa ox”) > *kosok*, *kozok*, *kazak*.

Ok (*uk*) sözlərinin başqa mənası da vardı.

E.Sevortyan Altay-Tuva dillərində *uk* – “nəsil”, “qəbilə” və orta əsr abidələrindən götürülmüş daha inkişaf etmiş *uğuş*, *oguş* – “nəsil”, “qəbilə” formalarını nümunə göstərir və burada bütün sözlərin müqayisəsindən görünür ki,

¹ V.V.Bartoldun “Книга моего деда Коркута” kitabından (Bakı, YNB “XXI” 1999, s. 127) iqtibas edilmişdir.

onların əsasını “doğmaq”, “doğurmaq” mənası verən *oq (< uk) və “nəsil” mənası verən *oql (< uk) ad-fel omoforma cütlükləri təşkil edir.¹

Mən güman edirəm ki, bu sıraya həm də monqol sözü *uqsa* – “nəsil” da əlavə edilməlidir: o, türk dillərinə məcazi mənalarıyla keçmişdir: *uksa*, *ukša*, *ogša* – “bənzmək”(qohumluq xarici görünüşə görə təyin olunurdu: oxşamır – doğma deyil).

Bizim *birinci variantımız* yaranır: oğuz etnonimi *ogyz* (okys) – “qəbilə”, “xalq” sözündən yaranır, burada *ək* – “nəsil”, -ys, -yz – qoşalıq, çoxluq şəkilçisidir. Bu formant bir çox isimlərdə var: *On ox* (On ox) = “on nəsil”, *Üç ok* (“Üç ox”) = üç nəsil” və s. terminlərində kəmiyyət təyinlərinin oynadığı rolu burada şəkilçi oynayır.²

Görüntür, “nəsil” bildirən heroqlifik işarənin gerb birləşmələrindəki təsviri ox olmuşdur. “*Bu qədar nəsil*” etnoniminin sxemi orta əsrlərdə digər vasitələrlə davam etmişdir. Qazax xalqının tərkibində *Jemi ru* – “Yeddi qəbilə” böyük birləşməsi var. Qədim rus mənbələrində poloves qəbilələrinin sırasında “toksobiçi” (Toksoba qırpaq qəbilələri tərkibinə daxildir) xatırlanır. Türkmən dilindəki *oba* – “ev”, “ailə”, *tokus* – 9 “doqquz” sözlərinə görə bu oğuz qəbiləsi idi. Həmçinin, “*etebiçi*” sözü. Bəzi qəbilələrin nümayəndələri *Yeti eb* – “yeddi ev” (“ailə”), bəziləri *tertobiçi* (“dörd ev”) adlanırdılar. Burada *ok* – “nəsil” yerinə *eb*, *ev* (türk, azərb.), *oba* (türkmən) çıxış edir. Ancaq “*свои половцы*” – *ковуу* – rus knyazlarıyla ittifaqda olanlar qırpaq nəsil-qəbiləsindən idilər: *kəp yū* > *kəb yū* – “çox ev” (qazaxca).

İkinci variant: *ogus* – “buğa” (yakutca). Digər türk dillərində onun umlaut variantı və ya antonimi salamat qalmışdır: *ögüz*, *öküz*, *ögiz*, *ökis* – “buğa”, “öküz”. Türk dilində *ous* – 1) “öküz”, 2) “yaxşı, düzgün adam”, “təmiz qəbli adam”, 3) “çöl sakini” deməkdir.

E.Sevortyan yazır ki, türkcədəki məcazi mənaların əsas “*buğa*”, “*öküz*” mənaları ilə olan münasibəti aydın deyil. Onlar oğuz etnoniminin semantik arealına daxil deyilmi?³ Hər şeydən əvvəl, *ous* – “buğa”, “öküz” və *ous* – “çöl sakini” omonimliyi təsadüfi deyil.

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков” (s. 416). Başqa bir yerdə “oq” həm də “qəbilə” deməkdir”. Bu on-oq sözüdür, çinlilər bu sözü təkcə “on ox” kimi deyil, həm də “on qəbilə” kimi də başa düşmüşlər (Pritsak, ST 59) s. 438.

² Üç ox etnonimi ilə üç oğuz eynidir. “Üç oğuzun qoşunları bizi məhv etməyə gəlib, fikirləşəcəkdir ki, biz piyadayıq və döyüşdə zəifdir”. (Bilgə Kaqanın qəbir daşı 31-32-ci misralar) M.Kaşğari qəbilələr ittifaqını “Toquz oğuz” (“Doqquz qəbilə”) adlandırır.

³ Yəni orada, s. 522

Ogus (ohus, ous) – “buğa” sözünün qədimliyini onun Avrasiyada yayılma miqyası da göstərir. “Nisbətən keçmişdəki elmdə türk sözü olan *öküz* hind-Avropa dillərindən iqtibas edilmiş qədim sözlərə aid edilirdi. Türk dilindəki *öküz* sözünü qədim hind-Avropa dillərindəki sözlərlə ilk yaxınlaşdırarlardan biri Bernat Munkaçi idi. O, türk sözü *öküz* ilə çuvaş dilindəki *vəyər* (monqol dilindəki *üker, uker*, tunqus dilindəki *ukur*) – “buğa”, “buynuzlu heyvan”, sanskrit dilindəki *uksā*, Avesta dilindəki *uxša* – “buğa” sözlərini müqayisə edirdi.

Bunun ardınca bu mövzuda Holqer Pedersen çıxış edib qətiyyətlə bildirmişdi: “Türk dilindəki *öküz* sözü heç sübhə yoxdur ki, hansısa bir hind-Avropa dilindən iqtibas edilmədir” və ulu dildəki formasını **ugso* (**uqsen* – kökdür) şəklində təqdim etmişdir. Bu baxış nöqtəsinə bizim dövrümüzdə Y.Nemet, C.Klauson, A.M.Şerbak... kimi bir sıra müəlliflər də qoşulmuşlar.¹

Buraya *okso* – “buğa”, “öküz” (toxacra) və müasir *oks* – “buğa” (ingilis), *ochs (e)* – “buğa”, “öküz” (alman) sözləri də əlavə olunur.

Burada bizim üçün vacib olan sözün qədimliyinə Assuriya zamanında onun etnonim kimi işlənmək imkanlarına inanmaqdır: hər ehtimala qarşı, sanskritin bizim eramın I minilliyinə qədərki dövrdə olduğunu demək olar. Məhz həmin dövrdə “Buğa” – “Öküz” işarəsi qəbilənin və ya qəbilələr ittifaqının gerbi ola bilərdi.

[Bu işarəni Buğanı, Öküzü və ya İnəyi bildirən işarələr içərisindən fərqləndirmək çətin deyil. Qədim Ön Asiyada yaranmış yazılar içərisində onlar kifayət qədərdir. Həmin dövrlərdə məhz Buğa, İnek və ya Qoyun işarələri gerb-qoruyucu xüsusiyyətinə malik idilər: bu heyvanlar Günəşin yerdəki mücəssəməsi hesab olunurdular. Oğuz qəbilələri əcdadlarının totemi olaraq kiçik buynuzlu heyvanların adıyla da adlandırmaqdan “utanmamışlar”. Bizanslarla müharibədə iştirak edən türkmənlər Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu adlı iki qəbiləyə ayrılırdılar. Bu gün də türkmən xalqının tərkibində *təkəllərin* (*təkə* – “dağ keçisi”) böyük qəbiləsi var].

Uzun müddət gerb xüsusiyyətində olan Buğa heroqlifi (**u-k*, **u-k's*) başqa bir məcazi mənə – nəslin, qəbilənin, xalqın işarəsi olmağı və onun adı söz: **uks* (**oks*) – “nəsil”, “qəbilə” və variantı **uk* – “nəsil” olmağı bacarırdı.

* * *

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk nəğməsi və digər bütün nəğmələri xanlar xanı Bayandurun necə öz yerindən qalxıb Suriya çətirini qurmağı, zolaqlı çadırını

¹ Э.В.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков”, s. 522

göylərə qədər qaldırmağı, min nəfərlik ipək xalılarla döşəmələrini əmr etməsindən bəhs edən nəğməbaşı ilə başlayır.

Xanlar xanı Bayandur xan ildə bir kərə ziyafət təşkil edir və oğuz bəylərini qonaq edirdi. O bütün İç oğuz və Taş oğuz (*Çöl oğuz*) bəylərini ziyafətə toplayırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində qırx dəfədən artıq Taş oğuz və bundan iki dəfə az İç oğuzlar xatırladılır. Nəğmənin mətnindən göründüyü kimi, “müsbət” qəhrəmanlar, əsasən, “İç oğuz” ölkələrindəndir. Və son nəğmə “Taş oğuzların İç oğuzlara” qarşı necə ayağa qalxmalarından bəhs edir. Orada Qazan xanın başçılıq etdiyi İç oğuzlardan “ayrılmaq” istəyən Taş oğuzların başçısı Aruz bəyin xəyanətkar hücumundan danışılır. Təbii ki, Aruz məğlub olur.¹

* * *

Xəzəryanı çöllərdən gəlmiş köçərilərin hecalı Assuriya mixi yazısıyla ötürülmüş (*a*) *š-gu-z* (*a*) adının özünü oğuzların qəbilə qisminin ittifaqı olan İç oğuz *iç-oguz* adıyla müqayisə etmək olarmı?

Semit (ərəb) mənbələrində oğuz sözü *guz* və ya *üz* kimi tələffüz olunurdu. Ehtimal etmək olar ki, türklər məlumat toplayan ərəbdilli adamlara özlərinə verdikləri adın dialekt formasını söyləmişlər. Xüsusilə də *ous*, *üs*.

Əgər sözün tərkibində “ç” (*č*) samiti olsa, assuriyalılar onu yalnız (*a*) *š* heca işarəsinin köməyi ilə ötürə bilərdilər. Buna görə də *İç oğuz* ifadəsinin (*a*) *š-gu-z* formasına düşməsi, mənim fikrimcə, tamamilə mümkündür.

* * *

Ancaq digər variantın da mümkünlüyünü nəzərə almaq lazımdır. Türk dillərində “iç” məfhumunu ifadə edən iki forma mövcuddur. Ən erkəni *ič* (*iš*) – 1) “bətən”, “ana bətni”, “qarın”; 2) “heç nə”, “çox kiçik”. Qədim semit sözü *iš* – “son dərəcə kiçik”, “atom” ilə uzlaşır.

¹ Bütün nümunələr “Книга моего деда Коркута” kitabından götürülmüşdür. V.V.Bartold, M., 1962, təkrar nəşri, Bakı, YNB “XXI”, 1999.

[Yəqin ki, bu kiçiyin mənasını ifadə edən işarə, hər şeydən öncə – nöqtə hind-iranlılar tərəfindən rəqəm kimi istifadə olunmuşdur: *ik* (*ek*, *jak*) – “bir”. Germanlar tərəfindən isə birinci şəxsin təkini bildirən əvəzlik kimi: *iš*, *ich* – “mən” (almanca), *ek* (qədim skand.), *jak* (isveç)].

Türklər işarəni ikili şərh etmişlər. *İç* (*iš*) adı bir şərhçi tərəfindən nöqtəyə aid edilmiş, digəri isə nöqtənin çevrəsinə aid olduğunu bildirmişdir. Mənalarnın bu dolaşığı onları formal olaraq ayırd etməyə məcbur edir. *İçki* (*iški*) – “iç” sifəti yaranır. Məhz bu söz slavyan ismi **kuuku* – “içalat” üçün baza olmuşdur və yanlış – cəm hal formasından *kuuka* kimi tək hala tərcümə olunmuşdur. Qazax dilində *kişek* – “iç”, “içalat” deməkdir.

İç oğuz və *içki oğuz* quruluşları semantika cəhətdən eynidirlər. Əgər birincidə təyin rolunda *iç* – “bətn”, “qarın” ismi çıxış edirsə, ikincidə *içki* – “iç” sifəti çıxış edir.

Bu iki quruluş türk dillərində yanaşı olaraq çoxdan mövcuddur, onların əsasında frazeoloji terminlər də yaranmışdır: *iš-tony* – “alt paltar”, “candonu” (qədim qırpaq), slav. dilindəki *“уমানы”* sözünün (*uumanu* – qədim rus salnamələrində) əsası olan *içtonu* – “iç donu”, “alt paltar” (oğuz). Müqayisə edin: türkcə *içdonu* – “alt paltar”. Yunan dilindəki *χιτων* (**ik-ton*) və mühafizəkar latın sözü *tunica* (**tun-ik*) – romalıların geyindikləri qolsuz ev paltarındır, kişilər üstündən ehram geyinirdilər, qadınlar isə bürüncək – süfrə. Yenilik kimi deyil, alışılmış məişət əşyası kimi işlədilən *tunica* Plininin (bizim eramın 23-79-cu illəri) əsərlərində də xatırladılır.

Türklər hər hansı bir şeyin (otağın, şəhərin, ölkənin) daxili hissəsini *içəri* adlandırırlar. Antonimi: *dyary* – “xarici tərəf”, “bir şeydən çöldə”, “yad ölkə” (**dyşjəri* – “xarici yer”).

İbtidai etnosentrizmin fəlsəfəsində özününkünü və özgəninkini təyin etmək üçün *iç* və *dış* (*dyš*, *tys*, *taş*, *tat*) işlədilirdi. Öz torpağı, öz xalqı həmişə “iç” olurdu, özgə torpağı, özgə xalq həmişə “dış” olurdu.

Yəqin ki, iç oğuz dedikdə məhz oğuz qəbilələri, taş oğuz dedikdə başqa qoldan olan türklər (qırpaqlar, karluqlar və ya bulqarlar) başa düşülürdü. Əsl yadları (başqa dilli, başqa dindən olanları) gavur adlandırır və onlara qarşı həm iç oğuzlar, həm də taş oğuzlar birləşirdilər (gavur termini türk dilinə müsəlmanlıqla birlikdə gəlmişdir).

[Sinharmonik **dyšjer* > *dyšar* dəyişməsi *özgə torpağı* > *özgə xalq* semantik sıçrayışını görmək imkanı verir: **tath jer* > *tathar* > *tatar*. Türklər monqolları, farsları, yəhudiləri belə adlandırdılar. İstila dövründə Batı xanın ordusuna qoşulmuş Volqa qıpçaqları rusların əvvəlki illərdə mənimsədikləri bu adı monqollardan götürmüşdülər. Bu tip etnonimlərdə iştirak etmək *-ap (-ar)* formantına öz növündən olan “qəbilə”, “xalq” mənası verən determinativ kimi fərqlənməsinə imkan verirdi. Mən onu təkcə *sıvar, madyar, cunqar, unqar, bulqar, avar, xazar (xəzər), mişar* sözlərində deyil, həm də latın dilindəki *vulqar* (“xalq”, “sadə xalq”) sözlərindən də tanıyıram. Latın dilindəki mənasını ikinci – məcazi mənə kimi başa düşmək lazımdır].

Türk dilindəki *içeri* – “iç torpaq” mənası ilə yanaşı, Qafqaz oğuz-qıpçaqlarında da *içkeri* – (*içki-jeri) – “iç torpaq” sözü vardır. Bu tarixi söz öz ölkəsinin adının “Çeçnya” (Çeçenistan) olmasından imtina etmiş Cövhər Duda-yevin sayəsində indi daha məşhur olmuşdur. O, keçmiş adı – İçkeriyanı qayıtdı. (XIX əsrə qədər Şimali Qafqazda millətlərərası ünsiyyət dili türk dili idi. Buna görə də hətta türklərin məskunlaşmadıqları çox yerə türk adı verilmişdi. Çeçen-aul (çeçen – “yaxşı nitq qabiliyyəti olan”, “natiq” deməkdir) adlanan yaşayış məntəqəsi Qafqaz müharibəsi zamanı müqavimət fortpostlarından biri olmuşdur.

Rus əsgərləri bu diyar adamlarının tanınmaları üçün onlara “çeçenlər” ad-ləqəbini vermişlər. Millətin adı *noxçi* olmuşdur. (Bu barədə mənə C.Dudayev söyləmişdir.)

...İki söz bir-birinə qarışdığı zaman onların birləşdiyi yerdə süni diftonq yarana bilər. Türklər tələffüzdə sait səslərdən birini ixtisar edirlər.

Bir qayda olaraq, ilk sait ixtisar olunur, çünki vurğu axırıncı saitin üzərinə düşür, hətta mikrosxemlərdə də: *içki-jeri* > *içkeri*. **içki-üz* qrupu da dəyişib *içkyz* olmalıydı. Assuriyalılar bu sözü (*a*) *š-ku-z (a)* kimi söyləyə bilərdilər. (“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *iç oğuz* və *taş oğuz* monolitə çevrilmədilər, yoxsa sinharmoniyalı *içöğüz* sözü alınmış olardı.)

Beləliklə, biz Xəzəryanı köçərilərin (özlərinə verdikləri ad) etnonimindən ibarət olan üç tarixi mənbəni: Assuriya xronikalari: (*a*) *š-gu-z (a)*, Herodot: *çkvθ* və Oğuz dastanı: *iç-oğuz* birləşdirdik. Və güman edirik ki, **içki-üz* > *içk-üz, isk-üz* variantı mövcud ola bilərdi və bu da yunan sözü-nün əsasını təşkil edə bilərdi. Nəticədə etimologiyanın istiqamətinin belə təyin olunduğunu hesab etmək olar: *assuriyalılar, hər şeydən öncə, yunanların leksikonunda olan, Qara dəniz ətrafı və Xəzəryanı türk köçəri oğuzların (oğuz, ouz, üz) ümumiləşdirilmiş adını qeyd etmişlər.*

Skolotlar

İki əsr keçəndən sonra (Herodotun zamanında) türklər skif cəmiyyətində yəqin ki, müəyyən bir yer tuturdular. Herodot deyir ki, bu barbarları yunanlar skif adlandırır, onlar özləri özlərinə *skolotlar* (Σκολοτες) deyirlər.

Məncə, bu söz *iç oğuz* və ya *içk-üz* termininin lüğətində *olot* – “nəsil”, “xalq”, “qəbilə” sözü olan başqa bir türk xalqının dilinə uyğunlaşdırılmış formasıdır: *içki-olot*, *işki-ulut* – “iç xalq”.

Sevortyanın “Lüğət”ində *ulut* – “xalq”, “millət” (qırğız), *ulyt*, *ult* – “xalq”, “millət” (qazax, qaraqalpaq) sözləri göstərilmişdir. Digər türk dillərində *ulus*, *olus*, *ulus* – “xalq”, “ölkə”, “qəbilə”, “milliyyət”, “camaat”, “yığıncaq”, “toplantı” deməkdir.¹

Qədim türk dilində *ulus* – “kənd”, “yaşayış yeri” deməkdir.²

Canlı dillərdə qədim sözlərin “qədim türk dilin”dəkindən daha sıx saxlanmış olmasına baxmayaraq, mənə elə gəlir ki, “kənd” mənəsi “ölkə” mənəsindən daha qədimdir.

“*Ulus*” sözü ilə məşğul olan tədqiqatçılar, doğrudur, sonrakı morfo-semantik dəqiqləşdirmə olmadan onun türk sözü olduğunu göstəririlər (Clauson IW 184, Doerfer II 175-177, Räsänen VEWT 513 a: *ulus*). “*Ulus*”un türk mənşəli olması variantı tamamilə mümkündür.³

Mənə elə gəlir ki, müxtəlif mənşəli iki söz qarşılaşmışdır. Biz qrafik işarələri (ilkin heroqlifləri) bərpa edərkən görəyik ki, ☉ **a-un* > *a-ul...* qırçaqlara *təkərə* (**aun*), *yemiş-qarpıza* (**aun*) ad verməkdə kömək etmişdir. Qazax dilində bu feldən *auna* – “diyirlənmək”, “diyirlən”, “bir yerdən başqa yerə diyirlənmək” sözləri yaranmışdır. NLR qanunu nəticəsində ad çevrilib *aul* olduğu zaman işarə memarlıq planı kimi şərh olundu: “həyət”, “heyvan saxlanılan yer”, “mərkəzində əsas bina olan kənd”, “mərkəzində saray olan şəhər”, “ölkə paytaxtı ilə” ...

Bu mənə ardıcılığı latın dilindəki *aula* sözünün mənəsində əks olunmuşdur: 1) “qab” ?? *aul* işarəsinin variantı, planda “küpə”, “bardaq”); 2) “arı pətəyi”, “şan”; 3) “həyət”; 4) “mal-qara üçün pəyə”; 5) “dairəvi zal”; 6) “saray”; 7) “məiyyət”, “saray əhli”.

¹ “Древнетюркский словарь”, bu sözə bax

² “Древнетюркский словарь”, bu sözə bax

³ Э.Севортян. “Словарь...”, s. 592.

Müasir roman dillərində: *aula* (ispan), *aulo* (italyan) – “dairəvi zal” deməkdir və latın dilindəki *aulus* sözüdür.

Bu söz türk-qırçaq dilində təbii ki, cins şəkilçiləri olmadan saxlanmışdır: *aul* – “həyə”, “kənd”, məcazi mənası “doğma diyar” (qazax, qaraqalpaq, noqay). Türk dialektlərində: *ağul*, *ağyl*, *aul* – 1) “heyvan saxlanılan yer” (“tövlə”), “yaylaqlarda ətrafı payalarla çəpərlənmiş yer” (“köçə”); 2) “payalarla çəpərlənmiş həyə”.

Altay dillərində: *ahyl*, *ayl*, *ail* – 1) “daxma”, 2) “kənd”, 3) “düşərgə”, “dayanacaq”, 4) “ölkə”, “diyar”, “vilayət”, 5) “qəbilə” ☉ işarə türk dialektində heyrətamiz dərəcədə dəqiq təsvir olunmuşdur: *agyl* – “ayın ətrafındakı işıq halqası”.

E.Sevortyan yazır: “Q.Vamperi *agil* – “ayın ətrafındakı işıq halqası” ilə *ak* – “ağ”, Ay – qəbul etmək çətinidir. M.Palloda yaxındır: *ayyl* – “ayın tacı < *ak* “bəyaz”, “boz”, “təmiz”. “Lüğət”in müəllifi bu etimologiya cəhdləri ilə razılaşmır və təklif edir: “*agyl* – “ışıq halqası” mənası mənşə etibarlı ilə məcazıdır. O, “çəpər”, “hasar” və sair sözlərdən birbaşa metafora yolu ilə alınmışdır”.¹

Ancaq türk dialektlərindəki *agyl* sadəcə “ışıq halqası” deyil, məhz “ayın ətrafındakı işıq halqası”dır. Təkrar edirəm, işarə son dərəcə dəqiq təsvir olunmuşdur.

Dialekt mənaları tamamilə qədimdir. Bəlkə də, “memarlıq planları”ndan, “çadır planları”ndan, və “küpə”, “bardaq” planlarından da qədimdir. Bu sözün mənşəyi necədir?

E.Sevortyan yazır: “Gedib yunan dilindəki sözə (*avλη* – “həyə”, indi *auly* oxunur – müə.), türk (*avlu*) və qazax (*avla*) sözlərinə gəldikdə isə yuxarıdakı göstəricilər bunu inkar etmirlər, baxmayaraq ki, yeni yunan və qazax dilləri arasındakı vasitəçi haqqında bir söz demək mümkün olmadığına görə bu mənəbə qazax dili üçün problemlidir” (yenə orada).

Mənə elə gəlir ki, bu söz yeni yunan dilində peyda olmamışdan öncə qazax dili onu qəbul etmişdi. O həm praformanı (**aun-*) – *auna* felinin əsasını, həm də qədim səslənməni qoruyub saxlamışdır. Dairənin müxtəsər formasının *-*ü* (**ün* yox), “nizə” (və ya “yara”) *-*ha*, **a* saxlandığı dialektdən ☉ ☉ ☉ *ha-u*; *a-u* adları yarandı, bunlardan da şərh nəticəsində *au* – 1) “ov”, “balıq tutma”;

¹ Э.Севортян. “Словарь...”, s. 849

2) “ilgək”, “kəmənd” sözləri yarandı, oradan da *aula* – “tut”, “ovla”, *aulau* – “ovlamaq” felii əmələ gəldi. Rus dilindəki *облава* – “vəhşi heyvanı dövrəyə alaraq ovlamaq” bundan yaranmışdır.¹

Qazax dialektində *aula* həm də “həyat” deməkdir, bu da eyni işarənin istifadə olunduğunu göstərir. Yunan və latın dillərində *aula* termini leksik yuva yaratmır, mahiyyətə yalnız bir forma-semantik forma tədqiq olunur, ona görə ki, qədim hind-Avropa söz yaradıcıları üçün onun başqa mənaları və adları, yəqin ki, olmamışdır.

...Romalılar omonimlərin mənalarını cins şəkilçiləri vasitəsi ilə şaxələndirib çoxaltmağa çalışırdılar. Bir halda bu alınmamışdır: *aula* – 1) “qab”; 2) “həyat”; 3) “saray”. Yəqin ki, kişi cinsində öz üzərinə daha geniş mənə qəbul edən *aulus* sözü olmuşdur.

...Latın dilində (*au*) diftonqu və törəmə (*ō*) dinc uyuşublar: mən nümunə göstərdim: *ausculum* – “balaca ağız” (**aus* – ağız) və *ōs* – “ağız”. Buraya *aula* – “qab” və *ōlla* – “qab” cütlüyünü də yerləşdirmək olar.

Dialekt formaları lüğətin zənginləşməsi üçün istifadə olunmuşdur. Bu hadisənin nəzərə çarpdığı dil təkcə latın dili deyil. Məsələn, nə diftonq (*au*), nə də uzun (*ō*) Litva dilinə yad deyil, doğrudur, müasir Litva dilində, bir çox Avropa dillərində olduğu kimi, o, zaman keçdikcə sadələşmişdir: (*o*). Bizə *opeol* – “halə”, “şəfəq” sözü, litvalılara da *aureole* – “halə”, “şəfəq” sözü məlumdur.

Litvalı söz yaradıcıları ☉ *aul* işarəsini görmüşdülər və kəsikdə, yaxud boşəkili planda əşyaları belə adlandırmışdılar: *aulas* – “qunc”, çəkmənin boğaz hissəsi”, “başqa cür desək, mahiyyət etibarilə boru (qədim prussiya dilindəki *aulinis* – “çəkmə boğazı”, *aulis* – “baldır”). Həm də sözün başqa izahı haqqında biz *olā* – “yuva”, “mağara” sözünün mənəsindən biləcəyik.

İspan dilində *olla* – 1) “qazan”, 2) “qab”, 3) “çuqun”, 4) “su burulğanı” deməkdir. Sonuncu mənə inandırır ki, bunu bir düz xətlə latın dilindəki *ōlla* – “qab” sözüylə, bəlkə də, birləşdirmək olar.

¹ “Yazının dili” kitabında “öldürülmüş Ay”, “Ay deyil” (= “öldürülmüş Buğa”, “Buğa deyil”) Günəş işarələrinin yaranması haqqında ətraflı bəhs edilib. Xətt “nizə”ni *ha*; **a* və ya sonralar “ox”u – *j* təsvir edirdi. Bu inkar işarəsinin, Ayın ölümü – işarəsinin adı “yara”ya da (dairənin içindəki dairəyə) keçmişdir. Bu heroqliflər Günəşin digər işarələrinə sitayiş edənlər tərəfindən şərh olunmuşdur.

Söz ulu ispanların izah etdikləri “konsentrik dairələr” işarəsinin adı kimi dilə gəlmişdir. Həm də sonuncu mənə ilk mənələrdən biri ola bilər, çünki o, grafik işarəni təsvir edir.

* * *

Mənə elə gəlir ki, *işarənin ulu latın dilindəki aulus adı diftonqu uzun səsa çevirən altay-xakas tipli türk dilinə keçmişdir: *ölus, ulus və oradan da qədim türk dilinə ulus – “kənd” yayılmışdır* və digərlərində daha geniş miqyas ifadə edən söz olmuşdur: “vilayət”, “dövlət”. Slavyan dilində *обл* – “dairəvi” (*aul* > *avl*–dan) olması mümkündür, o zaman *область* = “vilayət” sözünün, həm də *облоко* – “bulud” və *облава* – “dövrələmə ov”, “tutthatut” (**aulau* > *awlaw*) və *облекатъ* – “bürünmək”, “əhatə etmək” sözlərinin mənşəyi məlum olur.

Fasmer heç olmazsa süni şəkildə **обвѣѣ* (*обволोक* – “bürüncək”) sözündən yaradılmış *обльѣ* – “dairəvi” sifəti ilə bağlı olan bu sözləri eyni leksik yuvaya daxil etmək üçün əsas görmür (F., III, 103).

Latın dilindəki *aula* – “pətək”, “şan” sözü ilə slavyan dilindəki *ulej* (**aule*) əlaqəlidir. Müqayisə edin: Litva: *aulys* – “pətək”, latış: *aulis* – “pətək” deməkdir. Fasmer burada müqayisə edir: yunanca: *aulos* – “boru”, “tütək”, norveç dialektində: *aul* – “boru” (F., III, 159). “Konsentrik dairələr” işarəsinin iştirak etməsi şübhəsizdir.

* * *

Qırpaq *ulut, ulyt, ult* – “xalq”, “millət”, “milliyyət” sözlərinin yaranması tamamilə fərqli görünür. O, qədim dövrə aid olan *liut* – “xalq” sözündədir. Ulu slavyan dilindəki **liud* – “sadə camaat”, “insanlar” sözü də bundan yaranmışdır. Bu söz bəzi german, slavyan və baltik dillərində təmsil olunmuşdur. Bütün bu dillərin hamısında (latış dilindən başqa) söz palatal rəvan *l'*, *li* səsi ilə fərqlənir.

Türk dillərində *l* ilə başlayan söz yoxdur. Olanlar varsa da, çox azdır və hamısı sonrakı dövrün iqtibaslarıdır. “Qədim türk lüğəti”ndəki 676 səhifədən yalnız 3-ü bu səslə başlayan sözlər üçün ayrılmışdır. Həm də onların hamısı

buddizm və müsəlman mətnlərindən ibarət olan kitablardan götürülmüş sözlərdir və əsasən qədim uyğur dilində yazılmış Çin, sanskrit və ya ərəb terminləridir.

Əgər bu terminlər “ümumxalq” tədqiqindən keçmiş olsaydılar, o zaman hər şeydən əvvəl rəvan səsin metatezası baş verərdi, o səs dəyişilib sait səsdən sonra yerləşərdi. Türk rəvan səsləri sözün əvvəlində yalnız qapalı hecada özlərini yaxşı hiss edirlər.

Slavyan dillərində isə əksinə, yalnız açıq hecada. Belə ki, slavyan sözləri *rot* – “ağız”, *roba*, *ruba* – “geyim”, “paltar” türk dilindəki *ort*, *urt* – “ağız boşluğu” *urba* – “paltar” (türk) sözləri ilə yanaşı uzlaşır.

Bu qanunauyğunluğa istinad edərək sübut etmək mümkün olar ki, türk-qıpçaq *ult* – “xalq” sözü german dillərindəki **lut* sözünün sələfidir və Qərbi Avropa dillərindəki təbii palatallığı nəzərə alaraq, türk dilindəki qalın *l* səsinin german mühitində incələşdiyinə özünü inandırmaq çətin olmaz: *liut*. Ancaq kimin kimdən iqtibas etdiyini bilmək üçün tam etimologiyaya girişmək, başqa sözlə desək, sözün qrafik-obrazlı ifadəsini təyin etməyə çalışmaq lazımdır.

...Yada şumer heroqlifi **liu** – “insan” düşür. Şumerlər sadə işarəni və sözü ikiqat artırmaqla çoxluğa nail olurdular: **liu-liu** – “insanlar”, “xalq”. (Bu ibtidai üsul bu gün də bir sıra dillərdə saxlanılır. Məsələn, indoneziya dilində: *mata hari* – “günəş”, hərfi mənası “*günün gözü*” deməkdir. Cəm halda: *mata-mata* – “gözlər”, *hari-hari* – “günlər”.) Əksər dillərdə hərfə ikiləşdirmə, üçləşdirmə şəkilçi üsulu ilə əvəz olunmuşdur. Cəm hal şəkilçisi yerinə ən böyük ədədi ifadə edən ibtidai rəqəmlərdən istifadə edilmişdir. İlk ən böyük say, yəqin ki, üç olmuşdur. Üç hissəli işarə – “ox” rəqəm rolu oynamışdır. Şumer heroqlifikasında **til** (*tir*, *ti*) – 1) “ox”, 2) “həyat” işarəsi var idi.

Mən güman edirəm ki, “ox” işarəsi qədim türk heroqlif yazılarında cəm halın determinativi kimi qəbul olunmuşdur. Həm də oxun adı – *tir/ter* (*dir/der*) cəm halın şəkilçisi olmuşdur.

O dövrün german dillərindən, məncə, **liu-ti* və **liu-tir* xatirəsi qalmışdır. Bu leksik birləşmə **liu-ti** heroqlif blokunu bərpa etməyə kömək edir. Oxun qısaca olaraq *ti* adlandırıldığı dialektə birləşmənin mənası saxlanmışdır: “insanlar”, “xalq”.

Başqa dialektə birləşmə qəbul edilməmiş və heroqliflər: “insan-silah” = “döyüşçü”, “lider”, “cəngavər” kimi şərh edilmişdir. Bu heroqlifləri maddi

olaraq birləşdirən german kahinlər heroqlifə oxşayan dəmir geyimli fiqur düzəltmişdilər. İşarə, bir növ, layihə tapşırığı rolunu oynayırdı. Palatal rəvan səs onun ardınca gələn sait səsi incələşdirmiş və o belə şeylərin daha çox baş verdiyi çex dilində olduğu kimi, *i* səsinə keçmişdir (qədim çexcə: *l'udi* – “insanlar”, çexcə: *lidi*). German dillərində döyüşçünün adı – *liuter*, *lider*, *riter* yayılır, bunda da xalq etimologiyası nəticəsində sonuncu heca *her* – “ağa”, “cənab” səsleşməsinə yaxınlaşa bilər. Qədim çex dilindəki *rytier* – “cəngavər” larinqallı *richter* sözündən çox qədim german dilindəki vəziyyətini daha yaxşı saxlayır. Polyak dilində saitlərin görünüşü dəyişir: *rycerz*. Qədim rus dilində: *рыцарь*, *лыцарь* olur.

Beləliklə, rəvan palatal başlanğıc səslə (*liu-ti* > *liu-t*) formanın birinci olması və türk-qırçaq *ult* (**l'ut* > *ul't* > *ult*) sözünün ikinci olması sübuta yetirilir. Bundan sonra tamsəsli *ulyt*, *ulut* – “xalq” (qazax, qırğız), *olot* (tatar dialektləri) inkişaf edir.

Bu leksemin qədimliyi artıq onunla sübut olunur ki, o öz mənşəyinə görə şumer dili və yazısı ilə bağlıdır.

[O zaman ikiqat artırılmış **ma-ma* – ulu, böyük *ma* > *ma-ti*, *ma-ter'*, **pa-pa* – ulu ata, böyük *pa* > *pa-ti*, *pa-ter* yaranmışdır].

Termin – frazeologizm *işki-olot*¹ – “iç xalq” tələffüzdə *işk-olot* olmuşdur. Yunan yazısı ilə *çkolot* (*scolot*) kimi ötürülə bilər. İqtibas olunmuş sözlərdə başlanğıc *i* səsi nadir hallarda saxlanılır.

Nəticələrə gələk:

Şimali Xəzəryanı bölgələrin köçərilərinin özlərinə verdikləri ada dair hər üç mənbə ilk dəfə olaraq bir yerdə təhlil olundu. Onlar assuriya dilindəki (*a*) *š-ku-z* (*a*), qədim yunan dilindəki *skuth* və türk dilindəki *iç-oğuz* (yaxud təxminən *işki-üz*, tələffüzdə *işk-üz*) sözləri arasındakı qohumluğu görməyə imkan verirlər. Onlardan yalnız türk dilindəki söz – “iç oğuz” qabarıq leksik məna kəsb edir, yəni “iç xalq”, “bizim xalq” mənası verir. Bu məna Assuriya dövründəki Xəzəryanı köçərilərin özlərinə verdikləri adın morfoloqiyasını və semantikasını başa düşməyə kömək edir.

Qırçaq dilindəki *işk-olot* (*çkolot*) da yəqin ki, eynilə oğuz dillərindəki mənanı ifadə edirdi, ancaq ümumiləşdirici ad olmadı. Bunun üçün Herodot

¹ Qırçaq dillərində oğuz-karluqlardakından (ç) fərqli olaraq, ş işlədilir.

skuth (skif) sözündən istifadə edir, ümid edirəm ki, biz onun köçəri oğuz türklərinin adı olduğunu aydınlaşdırmış olduq.

O dövrdə oğuzlar öz ölkələrini *iç-jer, içk-jer, işk-jer*, qonşu ölkələri isə *taş-jer > taş-ar, tathar, tatar* adlandırırdılar.

Oğuzların *iç oğuz və taş oğuz* kimi bölünmələrini göstərən “Kitabi-Dədə Qorqud” sayəsində assuriya və yunan dillərində verilmiş etnonimin genezisini başa düşə bildik.

Beləliklə, bu sözlər təsdiq edir ki, oğuz türkləri bizim eradan əvvəl VII əsrdə Babil işğal etmiş və 28 il Assuriyanı idarə etmişlər. Deməli, məhz orada aramey yazısı ilə tanış ola bilərdilər, çünki o dövrdə Assuriyada iki sistemdən istifadə olunurdu: hecalı mixi yazısı monumental üst yazılarda, tarixi xronikada, aramey əlifbası isə dəftərxana və ticari yazılarda işlədilir. *Devrilmiş imperiyanı iç oğuzlar Assuriya əhalisinə məlum olan aramey yazısından istifadə edərək üç onillik ərzində idarə etmişlər. Aramey əlifbasını belə bilmələri oğuzlara, şübhəsiz ki, hərfli, ancaq çoxsaylı heroqliflərin də yer aldığı qədim yazılarını köklü şəkildə təkmilləşdirməyə, mükəmməlləşdirməyə imkan vermişdir və türk qrammatiklərini öz yazılarında islahat aparmağa məcbur etmişdir.*

Assuriya islahatlarının nəticələrini diqqətlə araşdırdıqda başqa səbəb də üzə çıxır. Aramey yazısından öncə dövrün türk yazısında hərflər “qarşılıqlı iki-cərgəli” idilər, yəni hər bir hərf həm “qalın”, həm də “incə” rolda çıxış edə bilirdi. Assuriya dövründə ikicərgəliliyin bitkin sistemi yaradıldı. Demək olar ki, bütün incə hərflər qrammatik işarələrdən (incəlik xətti, çevrilmə, ikiləşdirmə) istifadə olunaraq “sıraya düzüldülər”.

Ancaq bəzi cütlüklər Orxon dövrünə gəlib çıxmadı, onların hər birindən həm “qalın”, həm də “incə” kimi çıxış edə bilən yalnız bir ədəd “ikicərgəli” hərf qalmışdır. Ancaq bütün universal hərflər, az da olsa, formalarına görə “incə”-dirlər, başqa sözlə desək, ya xətləri var, ya da çevrilmişlər. Bir sözlə, tamamlanmışlar.

Vacib olan daha bir şey də var. Skiflərdən bir əsr sonra Assuriyanı farslar işğal etmişdilər. Onlar aramey əlifbasını bütünlüklə əxz etdilər və zaman keçdikcə ona kursiv xüsusiyyətləri verdilər. Soqdlərə qədər gəlib çatan fars-aramey əlifbası yeddinci nəsildən qalma mirasa çevrildi. Heç nə, heç bir cizgi onun əcdadını xatırlatmırdı.

Assuriya dövrünə aid türk mənşəli yazıda islahat

- a) Beləliklə, biz hesab edirik ki, iç oğuzlar üç onillik ərzində Assuriyanı idarə edərək orada olmuşlar və bu zaman dövlət və təsərrüfat yazışmalarında Assuriya məmurlarına və tacirlərinə tanış olan aramey yazısından istifadə etmişlər.
- b) Türk qrammatikləri aramey əlifbasından istifadə edərək, öz ənənəvi yazılarına açıq-aydın ikicərgəlilik quruluşu verərək onu təkmilləşdirdilər.

Əgər əvvəllər *äl* heroqlifi həm “incə” (*lb*), həm də “qalın” (*lb*) funksiyasını yerinə yetirirdisə, ancaq indi bunun üçün aramey yazısındakı *lamed* hərfini qəbul etməklə mükəmməl “qalın” hərf yaratmaq mümkün oldu.

Hesab edirik ki, belə bir cütlük yarandı:

Υ	<i>lb</i>
J	<i>lb</i>

Elə bu üsulla da digər cütlüklər yaradılmışdır:

Υ	<i>p̄b</i>	▲	<i>ḡb</i>
4	<i>p̄b</i>	S	<i>ḡb</i>

Bu qrupların təhlilindən görünür ki, qədim oğuz yazısında *l/l*, *r/r*, *b/b* hərflərinin funksiyasını yerinə yetirən Υ *äl*, Υ *är*, ▲ *äb* hərf-heroqlifləri olmuşdur. Ancaq aramey (və qədim yəhudi) işarələrinin köməyi ilə onların mənalı yarıbayarı azaldılmışdı.

Daha bir nəticə: türklər “incə” hərlərdən “qalın” hərlər düzəltmirdilər. Təkcə bir istisna var. Bunun üçün qrammatikanın qaydalarına zidd olan hansısa əhəmiyyətli detalları ondan qoparmaq lazım idi. Söz yaradıcıları səsin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə və ya heroqlifin leksik məzmununa təsir etmək üçün yalnız cizgilər əlavə edirdilər. Ancaq qədim dünyanın heç bir yazısında bunun tərsini – qrafemlərin leksik mənasını və səslənməsini dəyişmək üçün cizgilərin azaldılmasına dair nümunə tapmırıq. Bu hal da yazılı işarənin qrammatik qaydasına bənzəyir.

Türklər aramey yazısından yalnız “qalın” işarələri, özü də onlardan “incə” və ya “qarşılıqlı ikicərgəli” işarələr yaradaraq götürmüşlər. Məsələn, Assuriya dövründə kar dodaq samitini ifadə etmək üçün türklərə hərf lazım idi. Yəqin ki, “P” dövrü başladı. O dövrdə hind-Avropa dillərinə keçmiş türk sözləri kar səsin cingiltili dodaq səs üzərindəki üstünlüyündən xəbər verir. $\delta > p$ prosesi, yəqin ki, uyğun hərfin əlifbaya daxil olması ilə əlamətdar idi. Belə bir hərf aramey əlifbasında var idi. Ancaq bu zaman məlum oldu ki, ondan cütlüyün “incə”sini yaratmaq mümkün deyil. İncəlik xəttini buna uyğunlaşdırmaq olmaz (çünki o özü şaquli dirək kimidir – 𐎱), əgər onu öz oxu ətrafında çevirsələr, o zaman alınan (𐎲) *i/t* hərfi ilə uyğun gələr, əgər başısağğı fırlatsalar, alınan (𐎳) *l* hərfi ilə uyğun olar. Onu ikiqat artırmaq da mümkün olmadı. Mənə elə gəlir ki, buna görə də *pe* hərfi türk əlifbasına cütlük olaraq daxil olmadı və universal cərgəlilik ifadə etməyə başladı: həm qalın, həm incə oldu.

Grammatik cəhətdən dəyişdirilməsi mümkün olmayan türk “qalın” hərf-lərinə “incə” hərlər necə seçilirdi? Məsələn 𐎱 – *at*. Hərfin mənası – *m̄b*. Ona Finikiya-aramey hərfi olan 𐤀 *tau* seçildi. Və səsi xətt ilə incələşdirdilər: 𐤀 *āt*. Ancaq *tau* özü, ehtiyac olmadığı üçün əlifbaya daxil edilmədi, çünki həmin səs ənənəvi işarə ilə ifadə olunurdu. Belə cütlük yarandı:

𐎱	<i>m̄b</i>
𐎲	<i>mb</i>

Üfüqi xətt türk yazısında qəbuləilməz idi, buna görə də ona bir qədər diaqonallıq verildi. (Maraqlıdır ki, məhz Assuriya dövründə aramey yazısında Finikiya-aramey *tau* hərfi 𐤀 forması alır. Bu fakt əməkdaşlıq edən iki yazının bir-birinə bəzi qarşılıqlı təsirini göstərmirmi? Aramey hərfinin belə forma dəyişikliyi heç bir başqa izah tələb etmir.)

Runa əlifbasının başqa bir “qalın” hərfi, yəqin ki, çevrilməyə və incəlik xəttinə məruz qalmamışdır. Bu, 𐎶 *an* hərfidir. Doğrudur, ikiqat artırmağa cəhd etmişlər, ancaq belə incə hərf buna uyğunlaşmayıb, Orxon yazılarında yalnız bir neçə yerdə və vəzir Tonyukukun adında iştirak edir. Bu, 𐎶 *an* hərfidir. Ancaq aramey hərfinin əsasında düzəldilmiş 𐎶 *nun* hərfi ona qalib gəldi. Heç də asan olmayan məsələ ortaya çıxır: “incəliyin” üç işarəsindən hansı birindən burada istifadə etmək olar? Xətt qəbuləilməzdir: artıq o var. Öz oxu ətrafında

fırlatmaqla alınan hərf “ü” (M) hərfi ilə uyğun gəlirdi, şaquli vəziyyətdə çevirməklə alınan hərf “k” (H) hərfi ilə uyğun gəlirdi. İşarə yaradıcısı dahiyana qrafik həll yolu tapır. O, əsas detalı gövdənin ətrafında çevirir: **𐎠** *ün*. Belə cütlük yaranır:

𐎠	<i>n̄b</i>
𐎡	<i>nb</i>

Bu halda əsl türk mənşəli işarəni qalın hərf üçün qurban vermirlər, aramey hərfi *nun* islah olunan əlifbaya daxil edilmir. Mən qrammatiklərin fikrini başa düşürəm. “İncə”lərin formaları yazanlar tərəfindən asan anlaşıl-mamalıydı. (Bəlkə, elə buna görə də ikiqat artırılmış *an əvəz* olundu.) Buna baxmayaraq, təəssüf ki, bir sıra əvəzləmələr baş vermədi (*at – tau, an – nun*). O zaman türk və aramey hərfələrinin oxşarlıqlarını təyin etmək tədqiqatçılar üçün asan olardı.

Ancaq bu zaman möhtəşəm heroqliflər itərdi, bizə gəlib çatmazdı. Onların haqqında hələ danışacağılar. Bu söhbət hələ indi başlayır.

...Assuriya dövründə türk əlifbasına aramey hərfi **𐎠** *zain* daxil olmuşdur. Heca adətincə türklərin dedikləri kimi – *az*. Onu çevirməklə ondan “incə” **𐎡** *üz* forması da yarandı.

Ancaq tərkibində bu hərfin olduğu söz türk dilində *az* idi. Sait *a* səsi üçün hərfə çox böyük ehtiyac hiss olunurdu. İncə forma həm də qarşılıqlı ikicərgəli *a/ü* səsinin rolunu oynayacaqdı. Ancaq fişiltılı cingiltili səsi də ifadə etməli idi. Onun şaquli hal alması üçün işarənin vəziyyətini fəzada dəyişdirirlər: **𐎡** İncə cingiltili dodaq səsi üçün hərf almaqdan ötrü daha bir radikal üsuldan istifadə olunur. Və nəticədə dörd səsi ifadə edən cütlük alınır:

𐎡	<i>a/ü</i>
𐎢	<i>z̄b/z̄b</i>

Ümumi adları: *az/üz*’

Bəzi cütlüklər güman ki, parçalanmışlar. Onların hər birindən “hər iki tərəfə” cavabdeh olan bir hərf qalmışdır. Bir qayda olaraq, belə universal hərflər incə formada olurlar:

𐎠 ü/ā

𐎡 z/z'

𐎢 m/m' (incə 𐎠 b'-dən törəyir)

𐎣 nç/nc'

𐎤 ş'/ş

Sonuncu hərf açıq-aydın aramey 𐎦 şyn hərfindən törəmişdir, onu türk əlifbasına ya daxil etməmişlər, ya da zaman keçdikcə sıradan çıxmışdır, çünki “incə” hərfin mənşəyi asan anlaşılırdı.

Ancaq yazı prosesinin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq üçün yazının gedişində qeyri-iradi etimologiya ilə məşğul olmaqla deyil, hərflərin formalarını və mənalərini öyrənmək, əzbərləmək lazım gəlir.

Bu aramey hərfindən (𐎠 *gimel*) törəmiş olduğu güman edilən 𐎡 𐎢 hərfi də taysız qaldı (ancaq başqa variant da var). Bu hərf “qalın” xüsusiyyətli hərf kimi qavranılırdı (aramey əlifbasından iqtibas edilən digərləri kimi), buna görə də onu öz oxu ətrafında fırladaraq incə hərfə çevirdilər. Ancaq tayı olmadığına görə, o, qarşılıqlı ikicərgəli məna ifadə etməyə başladı.

Bəlkə də, aramey əlifbasında təmsil olunan yeganə cütlük budur: 𐎣 *he*, 𐎤 *hət* (gedib Finikiya 𐎣 *he*, 𐎤 *hət* hərflərinə çıxırlar). Türk əlifbasında bu qrup belə bir görkəm aldı: 𐎣 *g*', 𐎤 *h*.

Deməli, türk mənşəli yazıda da bu səslər hərflə ifadə olunmamışlar, ya da başqa mənalərlə qalmış digər işarələrlə ifadə olunmuşlar. Diqqət yetirmək lazımdır ki, türklərin də arameylər kimi sağdan sola doğru yazmalarına baxmayaraq, “incə” *g*' hərfi digər “incə” hərflər kimi öz oxu ətrafında 180° çevrilmişdir.

* * *

Arameydən öncəki mirasdan “şumer” cütlüyü gəlib çıxmışdır:

𐎠	κ
𐎡	k'

Şumer yazısının sonrakı dövrünə aid şaquli sətirdə onlar başqa cür görünürdülər: 𐎠 *ku*, *ki* – “dağ”, “torpaq”. Türk üfüqi yazısında qrup 90° çevrildi və

ikiqat artırılmış hərf “incə” hərfərdə olduğu kimi firləndi. Onların heca adları *uk (ok)*, *ku (ko)* və ikiqat artırılmış adları *ük (ök)*, *kü (kö)* oldu.

Arameydən öncəki dövrə bu cütlüyü də aid etmək olar.

D	j
Q	j'

Adları: “qalın” – *jaj* – “günəş”, “kaman”, “incə” – *jaj* – mənası yoxdur. Bu sadəcə hərfdir.

Nəticə: forma imkan verdiyi halda, heroqliflər də qrammatik dəyişikliyə cəlb olunurdular. Bu halda heroqlif öz oxu ətrafında çevrilməklə incəlik xəttinə “məruz qalmışdı”.

Şumer əlifbasındakı günəş işarəsi ➤ *ud* türklər tərəfindən tərkib hissələrinə ayrıldı: ✕ *d' > u (o)*. Bu ağırsız əməliyyat göstərir ki, türklər sağdan sola yazırdılar (uyğun olaraq oxuyurdular da). Buna görə də çətin şumer işarəsi əvvəlcə əsas element künc (*u*), sonra isə xaç (*d'/d*) oxunurdu. Şumerlər soldan sağa yazdıqlarına görə bu işarə və onun adı onlardan əvvəlki əhalinin yazısından götürülmüş ola bilərdi. Hind-avropalılar, yəqin ki, bu və ya buna bənzər işarəni soldan sağa oxuya bilərdilər: **di-u*. Müqayisə edin: *deüs* – “Allah” (**de-u-us*), qədim hind: *dev, div* – “Allah” (**de-u, di-u*), luv. *Tiuas* – Günəş allahı, (**Ti-u*), xett. *Šivas* – “Allah” (**Ti-u*).

Həm də “şumerlər” əgər bu mürəkkəb işarənin yaradıcısı olsaydılar, onun tərkib hissələri elə bu qaydada – işarə şaquli istiqamətdə (▼) olsaydı, yuxarıdan aşağıya, işarə üfüqi istiqamətdə (➤) olsaydı, soldan sağa oxunardı, çünki onların yazısının istiqaməti yalnız belə idi.

...Mən ehtimal edirəm ki, türklər şumerdən əvvəlki çəp xaçın (*d*) adını (*d'*, *di*) qoruyub saxlamışdılar.

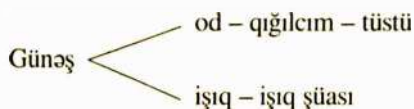
Ancaq türklər şumerlərin Günəşə verdikləri addan da istifadə edirdilər. Yəqin ki, bizim həm də şumer adlandırdığımız əvvəlki iyulyu-saqqiqlərdən qalan *ud (ut)* sözlərini də şumerlər öz tələffüzlərində istifadə etmişlər. “Günəş”in ilk mənasında deyil, ona uyğun olan “alov” mənasında istifadə etmişlər. Nəticədə bu söz bütün türk dillərində və dialektlərində, yəqin ki, işarə ilə birlikdə yayılmışdır.

Keyfiyyətin mütərəqqi assimilyasiyası – sinharmonizasiya nəticəsində samitin qalınlaşması baş verdi. Bu xüsusiyyət saqqiqlərin dilinə xas deyildi.

Hər halda, orta semit lüğətləri şumer sözlərində belə fonetik qanunun izlərini tapmağa imkan vermir, baxmayaraq ki, keyfiyyətin qrammatik müxalifliyi (qalın-incə) şumerlərə məlum idi (bax: *kur* – “dağ”, *kir* – “torpaq”, “yer”).

Türk dillərində: *ut*, *ot*, *od*, *öd*, *öd*, *vut* – 1) “alov”, “od”, 2) “ışıq”, “günəşin və ya ayın şuaı”, “qıgılcım”, 3) “tüstü” deməkdir. E.Sevortyan: “1-3 mənalılar öz aralarında kompleks rabitə yaradıblar, belə ki, onlar odun bir proses olaraq müxtəlif təərflərini qeyd edirlər (istiliyin yaranması, işığın saçması, yanma zamanı tüstünün yaranması) və odun analoji təərflərindən olan hər hansı bir hadisəni (ışılqanma – şimşək – qıgılcım) ötürürlər.¹

Sözdüzəldici işarəni (ilkin heroqlif) təyin edərək, biz təkcə sözün formasının səbəbiyyətini deyil, həm də onun ilkin mənasını öyrənirik. Beləliklə də, semantik təərqqinin ardıcılığı bərpa olunur:

Türk dialektində saitin qəflətən incələşməsi də (*öd'*) məlum olur. Məsələn, qədim uyğur dilində keyfiyyətin repressiv assimilyasiyası hadisələrinə dair nümunələrlə müntəzəm rastlaşırıq. Bu hadisə yalnız bəzi german dillərində ardıcıl olaraq təzahür edir.

Yəqin ki, türkmən dilindəki *öd* – “od” qədim türk dilindəki *öd'*, *öt* (*üt*) – “zaman” sözləri ilə qohumdur. Görünür, günəş işarəsi belə bir məfhumu da doğurmuşdur, buna görə də biz indi də günəşə görə vaxtı təyin edirik.

Bu günəş işarəsi germanların (qədim, ing. *god* – “Allah” qohumdur *hot* – “isti”) və slavyanların (*годь* – “vaxt”, “saat” (qədim slavyan), “vaxt”, “müddət” (qədim rus.) yəqin ki, “yay” sözü də əcdadlarına məlum ola bilirdi.

Günəşə sitayiş edənlər əsas bayramları Günəşlə bağlayırdılar. Bu həm də mənada əks olunurdu: *god* – “zaman”, “bayram” (çex.), *gody* – “bayram etmə” (polyak), *hody* – “milad” (yuxarı luj), *gody* – eynilə (aşağı luj).

Nə slavyan, nə də german dillərinin lüğətlərində bu sözlərin etimologiyası yoxdur. Onlar hətta german sözünü slavyan sözü ilə əlaqələndirmirlər də. Güman ki, slavyanlar və germanlar Günəşin şumer variantı **𐎧𐎶** – *gud* – “buğa”,

¹ Э.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков”, s. 483

“iribuynuzlu heyvan” ilə tanış idilər. Biz əvvəl demişdik ki, mövqeyi dəyişərək qrammatiklər müqəddəs işarənin iki mənasını – 1) “günəş”; 2) “inək” (öküz, qoyun) bir-birindən ayırmağa çalışırdılar. Və adların birinin yerinə dialekt formasından istifadə edirdilər.

Orxon-Yenisey əlifbasında yuxarıda göstərilən heroqlif yoxdur. Yəqin ki, salamat qalmayıb. Ancaq onun adı ilkin formasında (hecanı açan qırtlaq protezi olmadan) və ilkin mənasını hiyf edərək türk dillərində qalmışdır: *uj, ud, ut* – 1) “inək”; 2) “buğa”, “iribuynuzlu heyvan” (qədim türk, qırğız, altay, tuva, xakas və s.).

...Türklər, beləliklə, Günəş işarəsinin adını – qalın *d* samiti ilə olan inək sözünü də bildirdilər. Türk mənşəli dillərin növlərinin birində olan işarəni ➤ *ud* – “dörd künc” özünəməxsus tərzdə təhlil etmişlər. Bu yazıdakı xaç, yəqin ki, dördlük rolunu oynayırdı. Bu işarədən çəp xaçın adını seçmək üçün bilmək lazım idi ki, küncün “*u*” adı vardı. Ancaq bu növdə parçalanma baş vermədi, bəlkə də, ona görə ki, küncün adı məlum idi, həm də lazım deyildi. Buna görə də “*d*”-ni “dörd küncə” (cütlərlə ikiləşmiş) təsvir etmək lazım gəldi: ≧ *d*. Unififikasiya edilmiş türk mənşəli təsvirdən yaranan cütlük Assuriya islahatına məruz qaldı və Orxon-Yenisey yazısına qədər gəlib çıxdı. Beləliklə, Günəş işarəsindən (türk mənşəli və “şumer” adlarıyla iki hərf (*d'-d*) yarandı. İlk halda *ud'* işarəsinin ümumi mənası və əsas elementin – küncün (*u*) adı məlum idi:

➤	<i>ud'</i>	<i>günəş</i>
>	<i>u</i>	<i>hərf</i>
×	<i>d'</i>	<i>hərf</i>

İkinci halda (*ud* – “günəş”) başqa bir məsələ həll olunurdu. Qalın cingiltili *diş* – *d* səsini ifadə edə bilən işarənin yaranması tələb olunurdu:

➤	<i>ud</i>	<i>günəş</i>
≧	<i>d</i>	<i>hərf (dörd künc)</i>

Əlifbada rəqəmlər

Künc (*u*) işarəsinin şumerə adı unififikasiya edilmiş türk mənşəli (Assuriya dövründən öncəki) əlifbanın yaradıcılarına məlum idi. Şumer yazısında cəmi

iki əsas rəqəm var idi: I *aš* – “bir”, “vahid”, > *u* – “on”, “onluq”. Birinci onluğun digər rəqəmləri vahidlərin sayı ilə yaradılırdı. Saqqiqlərin rəqəm sırası belə görünürdü:

I II III IIII IIIII IIIIII IIIIIII IIIIIIII >
aš *u*

Saqqiqlərin (şumerlərin) hər iki əsas rəqəmləri türk mənşəli əlifbaya daxil edilmişdi. Onlar Orxon-Yenisey dövrünə qədər qalmışdılar.

Şumer	Adı	Mənası	Türk	Adı	Mənası
I	<i>aš</i>	vahid	I	<i>äs'</i>	<i>s'</i>
>	<i>u</i>	onluq	>	<i>u (o)</i>	<i>u (o)</i>

Nə qədər təəccüblü olsa da, müxtəlif şumer mətnlərində eyni vaxtda vahidin üç (!) adı çıxış edir: *dil*, *deš*, *aš*. “Bir” sayının belə dialekt rəngarəngliyi nə ölü, nə də canlı heç bir dildə yoxdur.

Məncə, buna görə bu baş verirdi.

...Bir zamanlar hipotetik şumer mənşəli yazıda üfüqi xətt (*i*) və üfüqi künc – beşlik (*u*) vardı. Və təbii ki, rəqəm işarələrinin adları saylar olurdu: **i* – “bir”, **u* – “beş”. Beşlik saydan onluq sayə keçərkən əsas rəqəmlərin sayının (I-V-X) artması üçün öz rəqəmlər sırasını romalılara ötürmüş sələfləri kimi, yeni əsas rəqəmlərin yaranması (məntiqə əsasən) tələb olunurdu. Bu üç rəqəmin mövqeyini tərtib etməklə birinci onluğun bütün əsas rəqəmlərini yaratmaq mümkün olmuşdu. Üçüncü əsas rəqəmin sayəsində digər rəqəmlər tautologiyadan əzab çəkməkdən qurtulub rəngarəng olmuşdular. Rum və Çin rəqəmlərində tautologiya yalnız iki rəqəmdə (I II III və Çin — = ≡) qalmışdı, digərlərində isə vahidi təkrar etməkdən qurtulmuşdular (həmçinin, Çin rəqəmlər sırasında da onluq düz formalı xaç şəklindədir).

Şumer işarə yaradanları onluq üçün işarə yaratmağı qərarlaşdırma bilməmişdilər. Onlar əsas rəqəmlərin say mənasını sadəcə irəli apardılar və indi onların adları yeni mənalar ifadə etməyə başladı: *i* – “beş” (*bir), *u* – “on” (*beş).

Qədim mədəniyyətlərin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq olunması şumer və Çin sayları arasındakı sirli qohumluğu görməyə mane olmuşdur. Nə qədər ziddiyyətli görünsə də:

Çin	<i>i</i> – “bir”	<i>u</i> – “beş”
Şumer	<i>i</i> – “beş”	<i>u</i> – “on”
Rum	I – “vahid”	V – “beşlik”

Çinlilər və şumerlər hər biri ulu rəqəmlər sırasından bir işarə saxladılar. Bu, Çin vahididir (üfüqi xətt). Ancaq beşlik – künc itirildi, onu beş cizgidən ibarət olan natural ədəd əvəz etdi.

Şumer yazısında (onluq hesab dövründə) beşlik – künc onuncu yerə keçdi və buna görə də işarə saxlandı. Mənanın dəyişilməsinin rəqəmin formasına təsiri olmadı.

Bunu xətt haqqında söyləmək olmaz (mənim fikrimcə, üfüqi xətt haqqında), əgər şumerlər yeni vahid üçün xətt deyil, nöqtəni seçmiş olsaydılar, o, toxunulmaz qala bilərdi. (Mayyaların rəqəm sırasında • – “bir”, – – “beş” şəklindədir. Ancaq onlar künc-onluqdan imtina etdilər və iki beşlikdən istifadə edərək yeni rəqəm yaratdılar: ≡)

İslahatdan sonra şumerlərin əsas rəqəmləri belə görünə bilərdi: * • – > (bir – beş – on). Ancaq vahid – şaquli xətt qalib gəlir: * | – > (bir – beş – on). Elə həmin vaxtda üfüqi beşlik, düzülüşünə bəzi hallarda əməl olunmayan əşyalar üzərindəki yazıda vahidlə səhv düşməməsi üçün, əsas işarələrin sırasından çıxarılırdı və birdən ona qədər olan digər saylar kimi vahidlər birləşməsi ilə əvəz olundu.

Həm nöqtənin (**deš*), həm də xəttin (*dil*), yəqin ki, üfüqi xəttin və şaquli xəttin (*aš*), vahid olmalarını bilməyə türk dilləri və yazısı kömək edir.

Orxon-Yenisey əlifbasındakı *äs* (*es*) hərfi məhz şaquli xəttin hansısa yazıda vahid olduğunu sübut etməyə birbaşa xidmət edə bilər. Şumer onluq “*u*” rəqəmi ilə uyğun gələn *u* (*o*) hərfi inamı ona artırır ki, *äs* hərfi son dövrün şumer işarəsi olan *aš* – vahid ilə birbaşa uyğunluq təşkil edir.

Türk *äs* (*es*) hərfinin adının etimologiyası:

Qazax dilində *es* – 1) “iti alətlə (bıçaqla, xəncərlə, ülgüclə) zolaq aç”;
2) “qoyun, keçi və ya dəvə yunundan ip eş” sözü var. Hər iki halda alınan nəticə (zolaq, ip) *äs* (*es*) hərfinə oxşayacaq. Qədim uйğur dilində *äs* – “iti alətlə zolaq aç”, “yırt, cır” mənasını verir. Qıpçaq dilindən *äspä* – “əriştə” (hərfi mənası – “doğranmış”, “eşilmiş, lülələnmüş”) sözü var (qazaxca: *espe*, *kespe* – eyni mənada).

[Marko Polo Şərqi Türküstandan yemək resepti gətirir və onu Venesiyada ziyafətlərdə yorulmadan nümayiş etdirir. O get-gedə bütün xalq içərisində yayılır.

Göründüyü kimi, onun adını o özü fikirləşib tapmamışdı: *äspä etti* – ətli ərİştə (qədim uyğurca) > *spagetti*. Yəqin ki, ərİştəni kəsirdilər, digərlərini isə ip kimi eşirdilər. İndi yalnız uyğurlar onu bütöv xəmir kündəsindən eşirlər. Ola bilsin ki, Marko Polo məhz həmin prosesi mənimsəmiş və italyanlara ötürmüşdür. İndiki *spagetti* doğranmış deyil, “eşilmişdir”. Eşilmiş kəndir də italyan dilində *spaghetto* – “uzun nazık ciyə”dir. Alman dilində *spagat* – eyni mənada (Avstriya, Bavariya) deyilir. Buradan da polyak dilində *szpagat* və rus dilində sözləri *unazam* yaranmışdır].

Beləliklə, Orxon-Yenisey hərfi l – *äs* (*es*) həm ad bildirən – “zolaq”, “xətt”, həm də fel bildirən – “zolaqla”, “iti şeylə kəs” heroqlif idi. Bu sözün rəqəm bildirən mənəsi olmasına dair məlumat yoxdur. *Per* (*ber, bir*) – “bir” sayı bizim eranın I minilliyinin ortalarında yaranmış və türk dillərindən onun əvvəlki adını (əvvəlki adlarını?) sıxışdırıb çıxartmışdır.

Qrammatik cəhətdən *äs* (*es*) şəkilçidən öncəki zamanda nitqin birinci hissəndə olduğu kimi feli adla uyğun gəlir. (Yada salaq ki, şumer isimləri formaca fellərdən heç nə ilə fərqlənmirdilər.) Buna görə də şumer və türk materiallarının müqayisəli öyrənilməsi həm türk, həm də şumer qeyri-törəmə sözlərinin qrammatik bütünlüyünü bərpa etməyə kömək edir. Məsələn, şumer dilindəki *dil* – “bir”, “vahid” sözünün həm də feli mənəsi olmalı idi. Ancaq necə? Türk lüğətləri cavab verirlər: *dil* – “zolaq aç”, “cıır”, “yırıt”, *deş* – “deş”, “dəlik aç” (türkməncə), (Qazax dilində *til* – “zolaq aç”, *tes* – “deş”, “dəlik aç”). Şumer dövründən keçən müddət ərzində türk dillərində törəmə isimlər yaranmışdır: *dilik* (*tilik*) – “dilik”, “xətt”, “zolaq”, “şərid” (oğuz-karluq), *tilme* (qıpçaq), *deşik* (*teşik*) – “deşik” (oğuz-karluq), *tespe* (*tesmä*) – “deşik” (qıpçaq).

Ehtimal ki, üfuci xətt-vahid şumer mənşəli (türk mənşəli) dillərdə *dil*, nöqtə-vahid *deş* adlanırdı, ancaq gec şumer dövrünə aid xətt-vahid *aş* (**äš*?) adlandırılmağa başladı.

Qədim yəhudi dövrü. Türklər “mömin” idilər?

...Yəqin ki, islahat nəticəsində Assuriya dövründə *š-š'* cütlüyü yaranmışdır. O, oğuzların dilini tamamilə qane edirdi. Şumer bir rəqəmini hələ əlifbaya daxil etməmişdilər. Ancaq *s* səsini daxil etmək zərurəti yarandıqdan sonra (yəqin ki, bu, oğuz mənşəli dillərdə yox idi) şumer vahidini daxil edirlər.

O zaman o, türk dilinin hansı növünə yazısında *äs'* (*es*) kimi oxunmuşdur. Ona bir tay da tapırlar, ancaq daha aramey yazısından deyil, bizim eradan əvvəl III minillikdə qədim yəhudi yazısından. Ola bilsin ki, oğuzların aramey yazısından ayrılmış və məhz o zaman onların *s-s'* səslərini ifadə edən hərfə ehtiyacları olmuşdur. O vaxta qədər artıq arameylər bir etnos olaraq yəhudilərin içində əriyib yox olmuşdular, ancaq əhəmənilər tərəfindən götürülmüş yazıları keçən üç əsr ərzində şəbəkəyə bənzər kursiv yazısına çevrilmişdi ki, bundan da “düzxətli” türk yazısının götürə biləcəyi bir şey yox idi.

Ancaq qədim yəhudilərlə türklərin, yəqin ki, mədəni münasibətləri var idi. Yəhudilərin əməl edərək yaşamalması olduqları qanunların ifadə edildiyi müqəddəs kitabları olan “Tövrat”ın qədim türklər tərəfindən oxunduğunu deməyə *törü* – “qanun, adət-ənənə, qayda” sözü kifayət edir.¹ Ancaq bu sözün başqa bir şəkilçiyə olan forması daha geniş yayılmışdır: *törü* – “qanun”, “qayda”, “adət-ənənə”, “intizam”.² Mətnlərdən nümunələr gətirirlər: *küç eldin kirsä, torü tünlüktin çigar* – “əgər güc, zorakılıq qapıdan daxil olursa, qanun üstü bacasından çıxır”; *el başlagy törü* – “qanun (intizam) ölkəni idarə edəndir”.

Sonradan bu sözdə sait səs kobudlaşır: *tora* – “doğru”, “qanuni”, “ədalətli” (tatar), *tura* – həmin mənalarda (qazax), *dohru* – “doğru”, “həqiqət”, “düz”, “ədalətli”, “sadiq” (türk).

...Qədim türk dilindəki forma ilə çuvaş sözü: *turü* – “Allah”, tatar sözü *türü* – 1) “cənaab”, 2) “hökmdar”, “xan”. 3) qazax sözü: *töre* – “hökmdar”... əlaqəli deyilmi?

Semantik əlaqə: “Allah – cənaab – qanun – həyatın qaydası – ədalət: həqiqət” – təbii görünür.

Kimlərə ki, türk sözünün mexaniki inkişafının yolu məlumdur, onlar *törü* və *törük, türük* leksemlərinin “Allah”, “cənaab”, “qanun” sözləri ilə əlaqəli mənalarla eyni olmalarının mümkün olmadığını hesab edə bilməzlər. Qədim türk dilindəki *tör, tür* – “çadırdə şərafli yer”, “şərəfli, yüksək yer”, “taxt” qeyri-törəmə isimlərlə qonşu olmaları da təsadüfi deyil. Buna görə də mən hesab edirəm ki, *türük, tür'k, törek* – “türk” etnoniminin forma və mənalarının yaranmasına göstərilən kontekstdə baxmaq lazımdır. Slavyanlar *turok*, qədim ruslar *мурокъ*, cəmi halda – *мурку* deyirdilər. Fasmer, IV, 125: “Çinlilər qədim türklərdən *Tu-kyu* adlı sülaləni və ona tabe olan xalqı türk adlandırdılar (Radlov 3, 1559), Bax: *törki*”.

¹ “Древнетюркский словарь”, s. 580

² Yenə orada, s. 581

Fasmer, IV, 83: “Torki (cəm hal) yalnız qədim rusca *тѣрѣць, тѣрки* deyilən, peçeneqlərə və poloveslərə qohum olan qəbilənin adıdır (Poveletsk dövrü 1096-cı ilin altı). Qədim türk dilindən erkən iqtibas olan: tür – “türk”, “güc”, “hakimiyət” bax: Le Kok, Festschr, V.Thomsen 151 və s. Nemeet Ujb, 10, 28; Markvart, Kitapep, 28; Qolubovski 44 və s; Sobolevski RFV 64, 173. Həmin mənbədən daha sonrakı dövrə aid iqtibas: *мырок* və *мырку* (türk və türklər).

Qədim türk lüğətini (“Древнетюркский словарь” 1969) tərtib edənlər “türk” sözünün leksik mənasını orta əsrlərə aid mətnlərdəki ifadələri təfsir edərək aşkar ediblər, çünki bu söz etnonim olmaqdan savayı, mənim fikrimcə, ilkin “Allah”, “cənab”, “qanun”, “həqiqət”... mənalardan gələn daha böyük ənənəvi mənaya sahibdir.

Bu semantik əlvan zolaq türkün etnonim kimi deyil, təyin rolunda olduğu mətnlərdə təfsirçilər tərəfindən nəzərə alınmamışdır, buna görə də onların təklif etdikləri mənalər tamamilə təxminidir: “Türk – 1) “güclü”, “qüdrətli”; 2) “ən bol”, “son həddə çatmış” (Nümunələr) 1) Türk burxanlarda kin intiqiz – “Sən möhtəşəm Buddaların ardından enməmişən (T.T., III, 66). (Bəlkə, “ilahların”, “müqəddəslərin” ardından? – müəl.) 2) Türk üzüm ödi – “Əsl üzüm vaxtıdır”. (Bəlkə, əsl üzümün, həqiqi üzümün? – müəl.) Türk qujaş ödi – “lap günəş yandıran vaxtdır” (Bəlkə, “əsl günəşin”, “həqiqi günəşin”? – müəl.) Türk jigir – “əsl gənclik” (yəni, əsl şafəq vaxtı, dan yeri ağaran vaxt)¹.

Sonuncu nümunə Mahmud Kaşğaridən (XI əsr) götürülmüş frazeoloji birləşmədir, burada “türk” sözü aydın ifadə olunmuş məna daşıyır: “həqiqi”, “əsl”, “əsl igid!” Həm də “gənclik” Kaşğarinin dilində *jigir* deyil, *jigitlik* sözü ilə ifadə olunur.

Buna görə də *türük* (*türk*), *törük* (*tör'k*) və sair etnonim olmamışdan öncə “Allah”, “cənab”, “qanun”, “həqiqət” mənalığında isim kimi, “İlahi”, “qanuni”, “cənab”, “həqiqi” kimi sifət və ya təyin rolunda mövcud ola bilərdi.

O, həqiqi etiqadı saxta etiqaddan, həqiqi etiqada sitayiş edənləri büt-pərəstlərdən ayıra bilərdi. Axı bu insanlar öz etiqadlarını ən həqiqi, ən düzgün hesab edirdilər. Bütün qalanlarını isə təbii ki, büt-pərəst, kor-koranə sitayiş edən hesab edirdilər. İstisnalar yox idi.

[Türk – “güclü”, “möhtəşəm” etimologiyasının müəlliflərini, görünür, qədim hind sözü *tura* – “güclü”, “möhkəm”, “güclü çox olan” və İrən dövlətinə qarşı qoyulması qəbul edilən və buna görə də sanki türklərin vətəni imiş kimi hesab edilən Turan dövlətinin mifik adının sinonimi olan *turəna* sözü çaşdırmışdır.

¹ “Древнетюркский словарь”, Л., 1969, s. 599

Sanskrit dilindəki *tura* sözünə cins şəkilçisi olmadan **tur* şəklində roman dilindəki *toro* – “buğa”, semit dilindəki *taur* sözləri ilə eyni leksik yuvada baxmaq lazımdır].

Qədim türk *törä* – “qanun”, “həqiqət” sözününün və qədim yəhudi *t-r'* – “qanun”, “müqəddəs kitab”, “həqiqət”, “Tövrat” ilə forma və məna uyğunluğu təsadüfi ola da bilər, olmaya da bilər.

Türk və yəhudilərin sonrakı görüşləri də bunun kimi (Xəzərlər yəhudiliyi qəbul etmiş ilk “yəhudi qanı” olmayan xalqdır. Onların varisləri qaraim türkləridir).

Ortaya çıxan mövzunun sonrakı araşdırmaları buna aydınlıq gətirər. Ancaq fikirləşirəm ki, əgər türklər arameylərlə ünsiyyətdə idilərsə, o zaman qədim yəhudilər də onlarla yanaşı idilər, arameylər məhz onların içində duz suda əriyən kimi ərimişdir.

Hərflərin formaları qədim yəhudi yazısının fars dövründəki aramey əlifbasından törədiyini göstərir. Keçid dövrü (bizim eradan əvvəl III minillik) adlanan zamandakı kvadrat formalı yəhudi yazısında hansısa bir tərzdə aramey-fars yazısındakı **𐤅** *tsade* hərfindən törəmiş **𐤆** *tsade* hərfi vardı¹.

Türklər indi də *ts* (rus. *ц*) tələffüz etməzlər, onu *s* kimi tələffüz edirlər. Mən güman edirəm ki, oğuz dillərinin qəbul etdiyi səsi ifadə edən yeni cütliyin türk əlifbasına daxil edilməsi bizim eradan əvvəl III minillikdən tez olmayaraq baş vermişdir.

𐤅	<i>s'</i>
𐤆	<i>s</i>

Ehtimal ki, zahiri görünüşcə bəzi türk hərflərinə bənzəyən və aramey əlifbasında daha mürəkkəb görünən qədim yəhudi **𐤆** *bet* hərfi də elə həmin dövrdə iqtibas edilmişdir. Yəhudi hərfi *bet* I əsrdə artıq bu görünüşü alır: **Ⲇ**

İşin gedişində belə nəticələr çıxara bilərik:

1) Cütlikləri komplektləşdirmək üçün bir neçə hərfin Assuriya dövründə türk əlifbasına daxil edildiyini nəzərə alaraq belə nəticə çıxarmaq olar ki, türk mənşəli yazıda Assuriya dövrünə qədər bir neçə cütlik (“qalm” – “incə”) olmuşdur, ancaq daha çox *l-l'*, *r-r'* rolunda çıxış edən **𐤆** *äl'* (*el'*), **𐤇** *är* (*er'*) kimi universal “ikicərgəli” hərflər mövcud olmuşdur.

¹ V.A.İstrinin “Возникновение и развитие письма” kitabında (s. 133) verilmiş “Yəhudi yazısının tarixi inkişafı” cədvəlinə bax (hazırlayanı: Y.B.Şnitser).

“Assuriya islahatı” onların hər birində ilkin heroqliflərin onlara işarə verdiyi yalnız bir funksiyanı saxlamışdır.

- 2) **AA** **Ā** *āb'(eb')* – “ev” hərf-heroqlifi görünür. Assuriya islahatına məruz qalmışdır, yəni qarşılıqlı ikicərgəli funksiyanı yerinə yetirərək, cütlik olmadan keçinmişdir: *b-b'*. Bizim eradan əvvəl III minillikdə “yəhudi islahatı”nın gedişində ona tay tapdılar: qədim yəhudi *bet* hərfi.
- 3) Bütünlüklə aramey hərflərindən formalaşmış (he-het) yeni cütliyiün meydana çıxması onu deyə bilər ki, türk mənşəli əlifbada belə hərf olmamışdır.¹

Dildə də belə səslər olmamışdır? Qırtlaq samitlərinin ifadəsi ilə bağlı hansısa mürəkkəbliklər vardı və onlar qalmaqda davam edirlər. Məsələn, Orxon-Yenisey yazılarında çoxlu sayda qırtlaq səslərinin *q* ifadə olunması üçün hərf və heca işarələri cəmləşmişdir. Məsələn, **ŋ** *q*. Ona incə (öz oxu ətrafında fırlanmaqla ikiqat artmış “*k*” hərfi uyğun gəlir, indi *ük (ök)*, *kü (kö)* hecalarının olmasını onunla bağlayırlar, çünki o, **Ḃ** hərfinə oxşayır ki, həmişə göstərilən mənalarıyla heca işarəsi kimi oxunmuşdur. Onun qalın tərəf müqabili həmişə **◄** *uk (ok)* olmuşdur. Bəs o zaman **↓** *uk (ok)* – “ox” birbaşa tayı olmayan **Ḃ** *āk* hərfi necə olsun?

Qırtlaq səslərinin bu qrupu bu vaxta kimi lazımcına izah olunmamışdır. Müxtəlif nəşrlərdə və müxtəlif müəlliflər tərəfindən göstərilən əlifba cədvəllərində qırtlaq səsləri üçün olan hərflər eyni bir səsi ifadə edən variant kimi təqdim olunmuşdur (məsələn, QTL-də *k'* – **Ḃ** **Ḃ** **Ḃ**, *q* – **ŋ** **◄** **↓**).² Radlovun və Malovun kitablarında **◄** və **↓** **↑** işarələri eyni cür *uk (ok)* adlanırdılar və adları onların “ox” işarəsinin bir növü olduğunu bildirirdi.

Ancaq elə gəlir ki, bu halda paleoqraflar linqvistik problemlə rastlaşmışlar, bu heroqliflərdən hansısa “ox” (böyük ehtimalla **↓** **↑**), digəri isə “nəsil”, “şəcərə” söz-omonimini bildirmişdir. Belə bir işarə, hər şeydən öncə **◄** *uk (ok)* idi, ancaq onun “incə” davamı **Ḃ** **B** yəqin ki, **ük (ök)* – “*ana*” (qədim türk adlanmışdır³).

Birinci təyinatı aşağıda göstəriləndiyi kimi **▲** *ku* – “dağ”, **▲** *ki* – “torpaq”, “yer” (şaquli sətirdə) heroqliflərinə gedib çıxan ideal, “təkrar heroqlif” cütliyi var.

Vəziyyətləri dəyişdirildikdə heroqliflər artıq əvvəlki semantikasını saxlaya bilmədi və işarə yaradıcıları bir-birinə bağlı olan digər mənalar gördülər.

¹ Mən aramey əlifbasına qədər mövcud olan “hipotetik” əlifbanı belə adlandıram... Assuriya dövründən sonrakılara “qədim türk əlifbası” terminini tətbiq edirəm.

² “Древнетюркский словарь”, s. XV-XVI.

³ Qədim türk dilində *ög* – “ana”dır, ancaq törəmə öksüz – “yetim”, “anasız” deməkdir.

◀	<i>uk (ok)</i>	“şəcərə”, “nəsil”
▶	<i>ük (ök)</i>	“ana”

Bütün bunlara baxmayaraq, suallar qalmaqdadır. Qırtlıq səslərinin hansısa çalarlarının “eyni” hərfərin bu cür rəngarəngliyi ilə ifadə olunmasını biz hələ başa düşmürük.

Qırtlıq səslərinin qrupu qədim yazılarda semit hərfələrinin istifadəsi təcrübəsi nəzərə alınmaqla, sonrakı müqayisəli tədqiqatlar aparılmasını tələb edir. Məsələn, yunanlar bəzi Finikiya qırtlıq hərfələrindən qurtuldular (onların əlifbasında səkkiz qırtlıq hərfi vardı, yəni bütün əlifbanın üçdə biri qədər). Yunanlar yalnız *kaf* (kappa), *gimel* (qamma) hərfələrini aldılar, vəssalam. Qalanları sait və digər səsləri ifadə etməyə başladılar.

Qırtlıq səsləri üçün hərfərin yenidən paylaşdırılması türk əlifbasında da baş vermişdir. Bu qrupdakı hərfərin bütün mənaları təfsir edilməmişdir. Aşağıda göstərilənlər bunu təsdiq edir: klassiklər (Tomsen, Radlov, Malov) yuxarıda göstərilən cütlüklərə, mənim də razılışıb qəbul etdiyim kimi, heca mənaları verirdilər, baxmayaraq ki, onlarda olan leksik mənalara mümkünlüyünə şübhə etmirdilər və nəticə etibarlı ilə onlarda heroqlifləri görə bilmirdilər. İndi runoloqlar ikiqat artırılmış hərfələrin – *ük (ök)*, həm də eyni zamanda təkqat (“qalın”) hərfin arxasında saxlayaraq, heca mənasını artıq başqa saitlə – *ik* ilə təyin edirlər.¹ Ən aydın görünən cütlüyü bilmədən bərpa edirlər. Bu anlaşılındır: bir əsr bundan əvvəl runa yazılarını oxuyarkən cütlüyün türk əlifbasına xas olduğunu dərk edərək, runoloqlar bu vaxta kimi bir çox cütlükləri bərpa etmədilər, hərfələrin quruluşunu başa düşmədilər, çünki türk qrafeminin qrammatikasını “xatırlamadılar”. Bunu etmək mümkün olmadı, çünki qədim dünyanın heroqlifli və hərfli yazılarında iz buraxmış mənalı və mexaniki işarə dəyişilmələrinin qanunları bərpa olunmadı.

Türk hərfələrinin qrammatikasını bərpa etmədən, cütlüklərin necə yarandığını bilmədən runa hərfələrinin digər əlifbalarla müqayisə olunmasına girişmək olmaz. Xüsusilə də sait işarələri olmayan, uzunluğuna və keyfiyyətinə görə cütlükləri olmayan soqdi dili kimi bir dil ilə müqayisə etmək olmaz.

Üstəlik, Orxon-Yenisey yazıları ilə heç bir hərfin forma oxşarlığı da yoxdur.

¹ “Языкознание” БЭС. 1998. 144. Щербаков А.М. “Тюркская руника”, СПб. 2001, с. 138

Assuriya dövrünə aid türk cütükləri

Biz indi qədim türk runa əlifbasının cütüklərini bir yerə toplamağa cəhd edə bilərik. Təəssüf ki, hərflərin ilkin ardıcılığı məlum deyil, buna görə də hər bir tədqiqatçı müəyyən dərəcədə klassik əlifba quruluşuna istinad edərək, özünün hesab etdiyi ardıcılığı təqdim edə bilər.

İşarə	Hecanın adı	Hərfi mənası	Heroqlifik mənası	Ulu forma	Mənbələr
𐌵	az	aʎi	–	Z <i>zajn</i>	Bizim eradan əvvəl VII əsr Assuriya dövrünün Aramey əlifbası
𐌶	az'	zʎ'	–		
𐌰	ab	b'	“ev”	äb	türk mənşəli
𐌱	ab	b	–	bet	bizim eradan əvvəl III əsr, qədim yəhudi
𐌲	äm'	m'	“döş”	𐌲 äb = äm “ev”	türk mənşəli (Şumerə qədərki)
𐌳	am	m	–		
𐌴	äg'	g'	–	𐌴 he	Assuriya dövrü aramey
𐌵	ah	h(γ)	–	𐌵 hêt	Onun kimi
𐌶	äd'	d'	–	𐌶 ud', ud – “günəş”	bizim eradan əvvəl II əsr, Şumer
𐌷	ad	d	–		
𐌸	–	u(o)	–	𐌸 u – “on”	bizim eradan əvvəl II əsr, Şumer
𐌹	–	ü (ö)	–		
𐌺	äs	s'	“xətt” “zolaq”	𐌺 Iaš “vahid” “bir”	bizim eradan əvvəl II əsr, Şumer
𐌻	as	s	–	𐌻 tsade	bizim eradan əvvəl III əsr, Şumer
𐌼	ük(üg)	k	“şəcərə”, “nəsil”	𐌼 ku – “dağ”	bizim eradan əvvəl II əsr, Şumer
𐌽	ük(üg)	k'(g')	“ana”	𐌽 ki – “torpaq”	

İşarə	Hecanın adı	Hərfi mənası	Heroqlifik mənası	Ulu forma	Mənbələr
𐤇	ak(ah)	κ(h)	–	–	əvvəlkinin dialekt variantı
𐤈	äk(äg)	k(g')	–	–	
𐤉	ok(uκ) ko(ku)	κ	“ox”	ı	–
𐤊	äk(äg')	k'(*g')		he	aramey
𐤋	–	i	–	𐤌 gimel “dəvə”?	aramey?
𐤌					
𐤍	äl' el	l'	“əl”, “ağahq”, “dövlət”	𐤎 eḥ – 1) “Günəş allahu”, 2) “Qoyun”	türk mənşəli (Şumerdən qabaq)
𐤏	al	l		𐤐 lamad	Assuriya dövrü aramey yazısı
𐤑	ar (er')	r	“qoyun”, “Allah, cənab”	𐤒 el > er	Türk mənşəli
𐤓	ar	r		𐤔 roš	Assuriya dövrü, aramey
𐤕	an	n	“Ay”, “Hilal”	𐤖 un, un “Ay”	Türk mənşəli
𐤗	an'	n'	–	–	həmçinin
𐤙	än'	n'	–	𐤛 nun	Assuriya dövrü, aramey
𐤜	äš	š'	–	𐤝 šyn	Assuriya dövrü, aramey
𐤞	aš	š	–		
𐤠	äč	č	*čīn (džīn, žīn, šīn) “insan”	𐤡 Orta Çin žen' – “insan”	Orta Çin heroqlifi
𐤢	ač	č			

¹ Bax: БСЭ (Böyük Sovet Ensiklopediyası) 2-ci nəşrindəki cədvəldə – Finikiya kof hərfinin “oxabənzər” forması (İ.Dyakonov, V.İstrin, R.Kinjalov. “Finikiya hərflərinin düzxətli krit yazısının işarələriylə qarşılaşdırılması”, “Yazı”)

İşarə	Heca- nın adı	Hərfi mənəsi	Heroqlifik mənəsi	Ulu forma	Mənbələr
⊕	at	t	*tan – Günəşin doğması	𐰇 <i>dun</i> Orta Çin Günəşin doğması	türk mənşəli (qədim Çin?)
h	ät	t'	–	𐤆 <i>tau</i> aramey + <i>tau</i> Finikiya	aramey əlifbası Assuriya dövrü (türk mənşəli?)
D	jaj	j	“Günəş”, “ox” (silah)	D <i>j-aj</i> “Ölmüş Ay”, “ox”, “Ay”	türk mənşəli
Q	jaj	j'	–	əvvəlki işarənin incə forması	
ı	an η	η η	–	etimologiyası məlum deyil	
≧	ani anc	ni nc	–	həmçinin	
M	alt al't	ll l'i	–	həmçinin	
☺	ant änt'	nt n't	–	(aşağıda təhlil olunur)	

Daha iki işarə qalır: bu, sözcüyü iki nöqtədir, yəqin ki, adı da olmamışdır (Ancaq tarixi var. Fars yazılarında belə işarəyüzlü yoxdur. O, qərbi yunan, etrusk, qədim latın yazılarında var. Biz onu həm də qədim türk yazısında görürük).

Və nəhayət, üst yazıları tamamlayan **𐰇** işarə. Onun, daha doğrusu, heç adı da olmamışdır. Bu, aydın mənalı ideoqramdır. Buna görə də mənə elə gəlir ki, ona A.M.Şerbakın etdiyi kimi (düzdür, dırnaq içində sual işarəsi qoyaraq)¹ tapmaca yolu ilə *art* – “arxa”, “ön” tipli hansısa bir ad qoymaq üçün çalışmağa dəyməz. Runa tarixi üçün daha məhsuldar iş liqaturaların – açıq-aydın heroqlif işarələrinin (*nt*, *nç*, *lt*) etimologiyası ola bilər.

¹ Bu hərfə Orxon abidələrində olduqca az rast gəlinir.

Başlıca nəticələr

1. Qədim türk əlifbası (məncə, onu qədim oğuz əlifbası adlandırmaq daha doğrudur) öz tərkibində bir sıra “keçmiş” və həm də Orxon dövründə də fəaliyyət göstərmiş heroqliflərdən ibarət əlifbadır. Bu özünəməxsusluq türk runasını ən qədim əlifbaların içində fərqləndirir.
2. Qədim türk əlifbası Assuriya dövründə (bizim eradan əvvəl VII əsr) ilk islahata məruz qalan türk mənşəli yazının əsası üzərində yaranmışdır. Əlifbanın cütlik quruluşu o zaman qəti şəkildə formalaşmışdır: o, türk dillərindəki fonemlərin velyar-palatal müxalifliyini əks etdirən, dəqiq ifadə olunmuş ikicərgəli xüsusiyyət qazanmışdır. Bunun üçün aramey əlifbasının hərfələrindən istifadə olunmuşdur: onlar əsasən velyar (qalın) səslərin (*l, r* və s.) ifadə olunması üçün cəlb edilmişlər. Eyni zamanda, özləri türk əlifbasına daxil edilməyən bəzi “qalın” aramey hərfələrinin bazası üzərində türk “incə” hərfələri (*n', t'* və sair) yaradılmışdır.
3. Palatal səslər üçün yaradılmış türk hərfələrinin məna ifadə edən işarə dəyişikliyi qaydaları qədim dünyanın işarə yaradıcılarına məlum olan “yazı işarəsinin qrammatikası” qaydaları ilə uzlaşır ki, bu da qədim türk əlifbasının ən qədim yazı sistemləri ilə yaşıd olduğunu göstərir.
4. Bütün bunlar 38 hərfdən ibarət olan daxilən mürəkkəb yazının hərfələrinin cütlik quruluşunun nə olduğunu bilməyən əlifbalarla mexaniki müqayisəsini mənasız edir. Belələrinə, o cümlədən, soqdi əlifbası da aiddir. Həm də ki, onun hərfələri hətta təxmini də olsa, Orxon-Yenisey hərfələri ilə müqayisə olunmazdır, onlar forma baxımından olduqca kəskin fərqlənirlər. Soqdi əlifbasının türk əlifbası üçün mənbə olduğunu hesab etməyə məcbur edən yeganə şey onların fəaliyyət zamanlarının yaxın görünməsi və coğrafi qonşuluqlarının olmasıdır. Ancaq sonuncu faktor köçəri etnosların mədəniyyətlərinə tətbiq edilmək üçün həlledici ola bilməz.
5. Zaman məsələsinə gəldikdə deməliyik ki, görünür, qədim türk yazısı minilliklər boyunca (Assuriya dövründən başlayaraq Orxon-Yenisey dövrünə qədər) o ərazilərdə fəaliyyətini davam etdirmişdir ki, həmin yerlər digər yazıların mövcudluğuna imkan verməyən yeni dinlərin fəal yayıldığı ərazilər olmuşdur.

TÜRK MƏNŞƏLİ HEROQLİFLƏR

Orxon-Yenisey yazılarında
şumer rəqəmləri və sayları

Mən şumer əlifbasından iqtibas edilmiş *u* və *aš* rəqəmlərini nəzərdə tuturam. Türk işarə yaradıcıları artıq onlara heroqlif kimi deyil (yəni obrazlı mənə kəsb edən qrafem), yalnız hərf kimi baxırdılar. Ancaq xüsusi söz-məfhum ifadə edən belə “keçmiş heroqliflərə” diqqətlə baxmağın bir də ona görə mənası var ki, onlar, yəqin ki, sonrakı nəsillərin qrammatiklərinə hərfli yazı ideyasını, onun əsasını təşkil edən prinsiplərin işarəsini vermişlər: “bir işarə – bir səs”. Şumer sözü *u* – “onluq”, “on” türklər üçün sadəcə səs deyil, həm də söz idi. Eynilə *i* – “beş” sözü (şumer) kimi. Mən ehtimal edirdim ki, şumer mənşəlilər bu rəqəmi üfüqi xətlə (keçmiş vahid kimi) təsvir etmişlər. Üfüqi xətlərə tabu kimi yanaşan türklər onu sınıq xətlə göstərə bilərdilər. Ancaq o zaman *i* küncə çevrilər, ənənəvi \triangleright *u* işarəsinə mane olardı, şumer mənşəli yazıda mövqeyindən asılı olmayaraq, öz səs mənasını itirmir (biz bunu görəcəyik). Məsələ bundan ibarətdir: “Əgər üfüqi xətti sındırmaq mümkün deyilsə, yaxud artıq şaquli vəziyyət mövqeyi sadəcə tutulduğu üçün onu bu mövqeyə gətirmək mümkün deyilsə, onda üfüqi xətti necə təsvir etmək olar?” Qrammatik daha savadlı həll yolu tapa bilərdi: qrafemi sanki alt-üst edən əks işarə yaradaraq, diakritik işarədən – inkar xəttindən istifadə etmək olar.

Onluq hesablamaya keçən zaman şumerlərin əsas rəqəmi üç oldu:

	—	\triangleright
<i>aš</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
“vahid”	“beşlik”	“onluq”

Türklər hər üç işarəni öz əlifbalarına daxil edə bilərdilər, ancaq üfüqi formanı əsaslı şəkildə dəyişməklə:

	1	>
äs	i	u

Diakritik kiçik işarə şaquli xətti üfüqi xəttə çevirərək onu inkar edir, bunu başqa cür təsvir etmək mümkün deyildi. Türk əlifbasında bizim bu vaxta qədər Finikiya hərflərində (*bet, mem*) aşkar etdiyimiz inkar mənası daşıyan (alt-üst edən) yeni hərf yarana bilərdi.

Beləliklə, orta şumer dövrünə aid yazıdan türklər güman ki, sayları deyil, hər üç əsas işarəni (*aš, i, u*) iqtibas edərdilər. Əgər bu işarələrin və onların adlarının say mənaları dərk edilmiş olsaydı, onlar heç zaman hərf ola bilməzdilər.

...Bəlkə, üfüqi “bir”in 1 “beşliyə” və ya 1 çevrilməsi təcrübəmizə istinad edərək, haçansa rum şaquli (əlifbada *i* səsi ifadə edir) və Çin üfüqi vahidi (qədim adı həm də say – 1 “bir” olan) arasında bu qədər qeyri-adi görünən ərəb vahidinin genezisinə gedib çıxma bildik. (“Yazının dili”ndə “ərəb” vahidinin genezisi üçün başqa nəzər-nöqtəsi ifadə edilmişdir. Hər ikisini təhlil etməyə dəyər.)

Şərq rəqəmləri

Dünyanın bütün rəqəm sistemlərini, rəqəmlərin adlarını və sayları vahid baxış müstəvisinə keçirməyin vaxtı çoxdan çatmışdır (“Hərfin qrammatikası” başlığından bəzi nümunələri təkrar edək).

Biz görürük ki, diakritik işarəli hərflər kimi Şərq (ərəb, Çin) rəqəmləri də Qərb (rum) rəqəmlərindən fərqlənirlər. Rum rəqəmləri analitikdir: xətt-vahid heç zaman digər əsas işarələrlə (**IV, VI, IX**) qarışmır. Çin və ərəb rəqəmləri sinkretikdir: xətt-vahid əsas rəqəmlərlə qarışır və buna görə də bu vaxta qədər tanınıb öyrənilməmişdir.¹ Mövqe prinsipi həm Şərq, həm də rum rəqəmlərində fəaliyyət göstərmişdir. Xətt-vahidin əsas işarədən sağ tərəfdə olması (yəni sətirin inkişafı istiqamətində) ədədin vahid qədər artdığını (**VI, XI**) göstərir.

Çin yazısı yalnız şaquli sətirləri qəbul edirdi. Buna görə də mövqe prinsipi yuxarı və aşağı istiqamətlərinə görə hesablanmışdır. Ancaq bu zaman şaquli sətirlər sağdan sola doğru olurdu. Və buna görə də sağ tərəfdəki xəttin əsas

¹ Bu xüsusiyyətləri dillərə də aid etmək olar: Qərbi Avropa dilləri üçün analitiklik. Şərq dilləri üçün sinkretiklik xasdır. Bu sistemliliyi görməyən qrammatiklər şərq yazılarında diakritik xəttin əsas hərflə qarışmasını da görməmişlər.

rəqəmdən aşağıda olması vahid qədər azalma deməkdir. Mən Çin rəqəmi † “doqquzluğun” törəməsini belə başa düşürəm, çünki † “onluq” belədir. “Ərəb” rəqəmlərində də prinsip eynidir. Deməli, “ərəb rəqəmləri” soldan sağa gedən şaquli sətirləri qəbul edən yazıda yaranmışdır. Məlum olan qaydalara əsasən, hər iki şərq sisteminə aid rəqəmləri tədqiq edərək, yaranmış təxminlərin təsdiqinə sübut tapırıq. Ya ərəb rəqəmləri Çin rəqəmlər sırasının bir növüdür, ya da Çin rəqəmləri işarəli yazı qaydalarının qədim dünyanın, bəlkə də, bütün qrammatiklərinə məlum olduğu Qədim Ön Asiyada yaranmışdır. Əlbəttə, hər iki sistem onların zahiri görkəmlərini dəyişən bir neçə islahata məruz qalmışdır. Ancaq ayrı-ayrı rəqəmlərin formaları mövqe prinsipinin həm Çin, həm də ərəb sistemində mövcud olduğunu anlamağa imkan verir.

Ancaq həmişə müstəqil olan rum analitik vahidindən fərqli olaraq, Şərq vahidi əsas qanuna tabe olur, qarışırdı. Məsələn, ərəb dördlüyü 4 ində belə təhlil oluna bilər: 4 = əsas işarədən aşağıda sağ tərəfdə xətt. Hesablaşmaq çətin deyil: $x - 1 = 4$. Deməli, *U – “5”dir. Çində də bu rəqəm qalmamışdır: beş cizgidən ibarət olan natural ədədlə əvəz olundu, ancaq onun say olmuş qədim adını künc işarəsi bildirir. Bu rəqəm, yəqin ki, dünyanın bütün yazı sistemlərində, o cümlədən, Şərq yazı sistemində də yayılmışdır: u – “beş” (Çin), o (Koreya), go (yapon), ho (mayya).

Ərəb dilində isə ehtimal olunan rəqəmlərin adları ilə sayların heç bir əlaqəsi yoxdur, bu da rəqəmlər sırasının iqtibas olunmasını göstərir. O zaman növbəti rəqəm (“altılıq”) “xətt əsas işarədən yuxarıda sol tərəfdə – vahid qədər böyümə” prinsipi əsasında yaranmalı idi.

Baxaq: 6 – bir tərəfin yuxarı qalxmasıyla əsas işarənin kiçildiyi ərəb “beşliyi” kursiv yazısında burularaq bu şəkli (6) düşənə qədər belə görünmürdümü?

Ehtimalı başqa rəqəmlə yoxlamaq olar, həmin rəqəmi bu prinsipə əməl edərək, sol tərəfi daha bir vahid artırmaqla etmək lazımdır. Ancaq bu halda rəqəm yazı işarələrinin düzxətli ölçülərini pozur və “əyri” beşlik tamamilə kiçilir. O zaman ənənənin yaradıcı pozulma halı baş verir. Xətt-vahid altılığın sol tərəfini inkişaf etdirmir, kəsb keçərək ona əlavə olur: 7 Çin rəqəmlər sırasında yeddilik belə qalmışdır. Ərəb yazısında isə biz onu artıq mexaniki olaraq çevrilmiş şəkildə görürük: 7

Bu rəqəmlər təkcə yaxın qohum deyillər. Bu – hansısa bir ustanın müəllif işi olan eyni rəqəmdir. Qaydaları əsasında Şərq rəqəmlərinin yarandığı vahid

grammatikanın və ayrı-ayrı işarələrin maddi yaxınlığını nəzərə alaraq, möhkəm əmin ola bilərik ki, bu rəqəmlər sistemi eyni vaxtda və bir yazının yayıldığı arealda yaranmışlar. Bu nəticə ərəb rəqəmlərinin yaşını iyirmi əsr artırır, ona görə ki, Çin rəqəmləri bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarından məlumdur.

O zaman artıq qədim Çin yazısında “səkkizliyə” – ㊀ rast gəlinirdi. Mən burada ərəb səkkizliyinin “iki ay”ı ilə tamamilə uzlaşan, bir-birinin tərsinə qoyulmuş “iki hilal” görürəm.

“Səkkiz” – məhəbbət və bərəkət ilahəsinin müqəddəs rəqəmidir, onun səmadakı təəcəssümü Veneradır. Onun qrafik simvolları ㊀ (konsentrik dairələr) və ㊀ səkkizbarmaqlı şüadır. İşarələrin hər ikisi *dingir* – “ilah”, “Venera” adlanırdı. İki ayın (bir-birində gizlənmiş) sayı səkkizbarmaqlı şüa ilə oxundu. Səkkiz məhəbbət işarəsi oldu. İşarələrin və rəqəmlərin rəmzləri nikah mərasimlərində qalmışdır: evlənən cütlüyün hər biri dördüncü barmağına üzük taxır və hər iki əl görüşərək iki halqadan Venera işarəsi – səkkizlik yaradırlar.

Bəs nə üçün dairə dördə bərabərdir? Onun digər ifadəsinin kvadrat olmasına görəmi? Bəlkə də belədir. Konsentrik dairələrin işarələrini təkrar edərək kvadratları cütləşdirdilər (səkkizüzlü alındı). Ancaq, yəqin ki, həll etmək bu qədər də asan deyildi.

Venera işarəsi

Həqiqətə çatmaq üçün Venera işarəsinin bütün variantlarını təhlil etmək lazımdır. (Mən bu barədə “Yazının dili”ndə söyləmişəm, ancaq mövzu o qədər dərinidir ki, təkrarlar qaçılmazdır, hər bir təkrar onda qiymətli yeni bir şey kəşf edir.)

Nöqtənin təyinatını anlamağa edilən cəhd sayəsində Günəş işarəsi ㊀ tərəqqi etmişdir. Bəzi kahinlər onda inkar işarəsini görməkdə davam edirdilər (nizə və ya ox yarası; dəlik).

Bu anlam sona qədər Çin ənənəsində qalmışdır: metal pullar ilk əvvəl Günəşin bütü idi, bir növ, ikona idi. Çin metal pullarının mərkəzində son zamanlara qədər dəlik vardı (qədim Çinin Günəş işarəsi qədim Misir işarəsindən fərqlənmirdi). Qədim dünyanın digər bir qütbündə – Aralıq dənizi sahillərində nöqtəyə qarşı münasibət başqa idi. Onu Günəş yerinə, ancaq “kiçik”, gənc, yeni doğan Günəş kimi qəbul edirdilər. Dairə isə Günəşin anası Ay idi. Bu anlam

nöqtəyə süahlıq verdi: xaç belə yarandı ⊕ ⊕. Və nəhayət, Qədim Ön Asiyada nöqtənin həm Misir izahı (⊕ *udu* (*utu*) – 1) “Günəş Allahu”; 2) “qoyun”) və həm də şimaldan gətirilmiş izah birləşdilər. Orada Ayı hilal şəklində təsvir edirdilər, nöqtə isə ulduz kimi anlaşılmğa başlanmışdı: ☉ ☉. Hilal şimal vəziyyətini alır. Yəqin ki, belə qərar mürəkkəb işarəni **u-j* > *u-d'* > *ud* – “Günəş” kimi oxuyan türk mənşəli kahinlərə məxsus idi. Sonra nöqtəni Aydakı ləkə kimi qəbul edib fikirlərini dəyişmişlər: **uj* > *aj* – “Ay”, “hilal” (ümumtürk).

(Biz artıq “yeni Ayın” *uj* yeni “Günəş”ə ikinci dəfə çevrilməsi mexanizmini, ancaq indi *D j-uj* “ox” un köməyi ilə təhlil etdik. Qədim türk yazısındakı bu heroqlif keçdiyi yolda nöqtəsini itirərək Orxon dövrünə qədər gəlib çatmışdır: *D-jaj* – 1) “günəş”; 2) “ox” (silah), ancaq qədim Çin yazısında nöqtə qalmışdır, lakin mənə əvvəlki mövqeyinə qayıtmışdır: *D* – “ay”, “hilal” (müasir: *uj*).

...Beləliklə, ☉ ☉ – *uj* (*ud'*/*ud*) – “Günəş” oldu, mənə elə gəlir ki, o bizim eradan əvvəl IV minillikdə (şumer stratiqrafiyasında ən qədim mədəniyyət qatı) şimaldan gəlmiş qədim türklər tərəfindən İkiçayarası bölgəyə gətirilmişdir, bunu yazı sahəsindəki “hilal” in açıq-aydın şimal vəziyyətində olmasından görmək olur.

Nöqtə ulduzla assosiasiya yaratmışdır. Bəs Ay ilə yanaşı durmağa hansı ulduz layiqdir? Ən parlaq, Ayın doğmasından əvvəl səmada birinci yanan və Günəş doğmamışdan qabaq Şərqdə sonuncu sönən ulduz: Venera.

Parlaq nöqtəyə sitayiş burada da Xaçı (*x*) səcdəgah simvoluna çevirdi. *Şumerlər öz mədəniyyətlərində iki mədəniyyəti (yumşaq künc və iti künc) sığırır, çəp xaç ilə düz xaç bir işarədə * dingir – “Venera”, “səcdəgah” birləşdirərək, onların bərabərliklərini etiraf etdilər.*

Müqəddəs işarənin ☉ mahiyyətini təbliğ edən və onu ☉ (konsentrik dairələr) işarəsinə qədər inkişaf etdirmiş mədəniyyət kahinləri etiraf etməyə məcbur olurdular ki, nöqtə (daxili dairəcik) ulduzlar, nəhəng ulduz – Veneradır. Ancaq “ulduz” “Ayın” içində idi. Bu qeyri-təbii idi və kahinlər müqəddəs işarənin formasını pozmağa əl atırlar, onlar kiçik dairəni (ulduzu) böyük dairədən (Aydan) çıxarırlar və hətta Veneranı (kiçik dairəni) ondan yuxarıya qaldırırlar: ☉. Bədii ənənə – qadın fiqurunun nümunəsi olan, məhəbbət ilahəsinin fiquru və məhsuldarlıq, bərəkət belə yaranır. Bütün gil və daş Veneralar, bizim eradan əvvəl III minillikdən başlayaraq, harada tapılmasından asılı olmayaraq, həm Qədim Ön Asiyada, həm Kiçik Asiyada, həm də Orta Asiyada eyni səkkizlik görünüşünə sahibdirlər və bəzilərinin üzərində cızılmış və ya basma səcdəgah

– konsentrik dairələr və səkkizbarmaqlı şüa vardır. Biz bilirik ki, onlar *dingir* – “səcdəgah” oxunur.

Bu simvolların yaranmasını izah etdikdən sonra onların digər adlarını da öyrənə bilirik. Ancaq bununla birlikdə, Venera ilahəsinə səcdə edənlərin dil çevrəsini də öyrənə bilirik.

* * *

1962-ci ilin dekabrı yada düşdü. 17 dekabr. Avanqard rəssamların Manejdə keçirilən sərgisindən dərhal sonra Xruşşov yaradıcı ziyalıların təcili toplantısını keçirdi. Mən üç yüz dövlətinin sırasında idim (Adətən, bu cür toplantı iştirakçılarının sayı toplantının keçiriləcəyi zaldakı yerlərin sayına görə müəyyənləşdirilir. Partiyanın qurultaylarına 5 min nümayəndə toplaşır. Qurultaylar Sarayındakı yerlərin sayı düz o qədər idi).

Yadımdadır, kiçik formalı heykəllər hazırlayan heykəltəraş Ernst Neizvestnını rəyasət heyətinin masasının yanına çağıraraq, Xruşşov kiçik mis halqanı başı üzərinə qaldırıb: “Siz bilirsinizmi əsər deyilən bu şey necə adlanır? – deyə vaxtından qabaq həyəcanlanmış zaldan soruşdu. – “Qadın” adlanır! Bundan belə çıxır ki, yoldaşlar, sovet qadınında, üzr istəyirəm, dəlikdən başqa heç nə yoxdur?!..”

Yarım ildən sonra mən “yazıçılıq xətti ilə” Bağdada ezam olundum. Mən Babilun qazıntılarını, onun üstü asfaltlanmış döşəmə yollarını gördüm! Arxeologiya muzeyində isə bərəkət ilahəsinin (onları müşayiət edən ekspozisiya yazıları belə izah edirdilər) daş təsvirlərini gördüm. Bəzi ilahələr naturalist sənəd incilərini xatırladırdılar: qabarıq döşlü və enli ombalı, səkkizlik formasında. Ancaq ən qədimləri boz, parıltılı daş qoğallar (“baranka”) idi.

(Yeri gəlmişkən, rus sözü “баранка” ☉ Günəş işarəsinin adından (баран – “qoyun”) götürülmüşdür. Müqayisə et: ☉ – “Günəş Allahı” “qoyun”. Bu formada bişirilən çörək də üstü nöqtəli kökələr, dairəvi kömbələr kimi və inək işarəsinin digər təcəssümləri kimi, yəqin ki, Günəşə həsr olunmuşdur. Hətta yuxarıdan baxdıqda üzərində ilahi işarə ☉ olan böcəyi də “Allah öküzü” adlandırmışlar.

Qrafik simvola bənzəyən əşyalar onun adının kiçildilmiş formasıyla adlandırılmışlar: bu, qədim sözdüzəltmənin qanunlarından biri idi: √ – “ворон” – qarğa”, ancaq qrafemə oxşayan əşya artıq “воронка” – “çuxur” olmuşdur).

* * *

Bizim eradan əvvəl II minilliyə qədər semitlər tərəfindən müqəddəs işarə kimi qəbul edilməyən və buna görə də sadə hərf olmuş Günəş işarəsi Finikiya əlifbasına qədər gəlib çıxmışdır. Finikiya əlifbasının növlərində o, bir neçə formada çıxış edir: $\odot \ominus \oplus \otimes$ *thēth*.

Yunan yazılarında belədir: $\ominus \odot \oplus$ *thēta*.

...Qədim Ön Asiyanın kahinləri üçün $\odot = \delta$ işarələrinin bərabərliyi, mənə, göz qabağında idi və buna görə də onların adı ümumi idi: $\odot \delta$ *thēth*.

(Hələ bu adın genezisini aydınlaşdırmaq üçün mövzudan ayrılmayacağıq. Onu varlıq kimi qəbul edəcəyik).

Fikrimcə, qədim dünyanın bütün sakinləri İlahə işarəsi ilə tanış idilər. Bu vaxt İlahiyə səcdə əcdadların səcdəsi ilə uyğun gəlirdi və İlahənin adı ümumi isim olmuşdu. O, əvvəlcə qadın cinsindən olan əcdadı, sonra isə, ümumiyyətlə, əcdadı, nəsildəki, ailədəki yaşlı qadını, yaşlı kişini bildirirdi. Açıqhecalı dillərdə sonluqda protetik sait əmələ gəlir: *bibi də, nənə də, baba da* müqəddəs adın dialekt variantlarıdır. Bu tавтологія sözlər bizim tez böyümüş elmimiz tərəfindən “uşaq sözləri” kimi qəbul edilirdi, guya bu sözləri dünyanın bütün uşaqları körpə vaxtı, danışmaq öyrənərkən tərtib edirlər. Yox, görünür, körpələr deyil, körpəlik edən bəşəriyyətin kahinləri bu sözləri tərtib etmişlər. Onlar ikiqat artırılmış işarələri ikiqat artırılmış adlarla adlandırmışlar: *baba, ata, ana* və sair.

Şumer *l'u-l'u* – “xalq”, “insanlar” sözlərinin çoxluq determinativləri *tir, ti* ilə başqa sözə çevrildiyini: *l'u-ti, lutir* – “insanlar”, “camaat”, “xalq” təhlil edən başlıqda bu şəkildənin çox qədim fəaliyyətindən də nümunələr gətirilmişdi: *mama > mati, matir*; *papa > pati, patir*; *baba > bati, batir* > *batyr* (türk sinharmonizmi).

Bunlar barədə mən “Yazının dili”ndə (1998-ci il) danışmışam, onlara elmi konfranslar həsr etmək olardı və birlikdə bəşəriyyətin dillərindəki cəm halın relik (qalıq) şəkildələri ilə: *j (-di, -ti, -tir)* ikiqat artırılmış birləşmələrin necə leksemə çevrildiyini göstərən digər nümunələr axtarıb tapmaq olardı. Ancaq elm din kimi, əvvəl söylənilmişlərdən asılı vəziyyətdədir.

Qazax dilindəki *şəşe* – “nənə” sözü də *‘təte*” – “ulu nənə” “nəsilə ən yaşlı qadın”, “nəslin böyüyü”, türkmən dilindəki *dede* – “dədə”, “baba”, gürcü dilindəki *deda* – “ana” və sair sözlərlə birlikdə eyni leksik yuvaya daxildirlər.

Cəm şəkilçisinin bu qrupa tətbiq olunması, yaqın ki, kök heca ilə fonetik yaxınlığına görə mənə kəsb etməmişdir. Hələlik ilkin forma kimi *thēth* formasını hesab edəcəyik. Bəzi tarixi-epik gerçəkliklər əsasında bərpa olunmuş işarələr onun həm ilkin (nöqtəli dairə – rahat olsun deyə “sapand” adlandıraraq), həm onun inkişaf etmiş, deşiyi geniş formasıyla və nəhayət, şaquli vəziyyətdə ikiləşmiş (“səkkizlik”) formasıyla uyğun gəlir. Məhsuldarlıq, bərəkət İlahəsinin ilk iki növü həm də slavyan dilində olan *мужа* – “döş”, “məmə” sözünün verdiyi işarədən məlum olduğu kimi, qadın döşləri kimi izah olunurdu (“ilk başlanğıcda – təbiətə uşaq nitqinə aid zəngin genetikalı sözdür. Müqayisə edin: yunanca: *τιφς* – “ana döşü”, “məmə”, ermənicə *tit* – “qadın döşü”, ingilis-sak. *titt* – “məmə”, almanca *titte*, norveç. *Titta*”. Fasmer IV, 62). Bu nümunələr onu sübut edə bilər ki, adı çəkilən xalqların əcdadları məhəbbət, ana İlahəsinin işarəsini görmüş və onun adını eşitmişlər: **tit*¹.

Mən belə güman edirəm ki, sapandla atılan daşla təkgözlü əjdahaya qalib gələn balaca Davud haqqında Bibliya əfsanəsinin müəllifi “Səkkizliyə” (“daş” “kəmənddən” uçub getmişdi) çevrilən sapand işarəsini müşahidə edərək, bu süjeti yaratmışdır. İşarənin özü eyni zamanda gözü də xatırladırdı. Həm də böyük və kiçik dairələri göstərirdi. Bu mənalara kontaminasiyaya böyük dairənin əsarətindən qurtulmuş kiçik dairə haqqında Bibliya süjetini də yarada bilərdi. İşarənin adı **thēth* > *thēveth* > *thévit* həm də konsonant yazıyla *Dwt* yazılıb *Dawt*, *Dovyt*, *Daut* və s. kimi oxunan *Devit*, *Devid* (Davud) ola bilərdi. Bu ad ilahənin adı ilə birlikdə inkişaf etmişdir. Onun formalarından biri *Dževeth* – Zeves ola bilərdi, Zevs isə heroqlifin ümumi adıdır. Yəqin ki, ⊕ *theveth* slavyan dillərinə *svet*, *sviat* sözünü də vermişdir. Ancaq işarənin daxili məzmununu (şüali nöqtəni) ümumi *theveth-da* > *zvezda* – ilə təchiz edərək təyin etmişlər¹.

Dillərində sifət şəkilçisi *-tik* (*-lik*): *seves-tik* olan qəbilənin kahinləri bu nəhəng ulduzun təsvirinin sadələşdirilmiş variantını da kəşf etmişlər. Qədim hindular bu sözü **svestik* formasında almış və tələffüzdə onu qanunauyğun şəkildə *svastik* sözünə çevirmişlər.

[...*-tik* (*-lik*) sifət şəkilçiləri türk dillərində qalmaqdadır. “Qalın” sözlərdə *-lyk* (*-lyk*) işlənilir. Məsələn, indi qazaxlar cəhətləri belə təyin edirlər: Şərq (gündoğan), Qərb (günbatan), Cənub (sağ tərəf), Şimal (sol tərəf). Bu, üzünü Şərqə, arxasını Qərbə çevirmək deməkdir.

¹ Yerlik halın şəkilçisi – “da” şumerlərə də məlum olmuşdur. Türk dilində qalmışdır. Slavyan dillərində bu element bir neçə sözdə vardır.

Ancaq mən hesab edirəm ki, nə vaxtsa üz tutulan tərəf Cənub olmuşdur, çünki qədim qazax dilində arkalyk – “şimal”, hərfi mənası “arxa tərəf” deməkdir. Yerin Şimal tərəfi belə adlanırdı. Ancaq samit səslə qurtaran əsasdan sonra şəkilçi *-tik\l-tyk* şəkildə dəyişir. Əgər *arka* – “arxa”, “kürək”, “bəl” nə vaxtsa *ark* şəklinə olmuş olsaydı, onda sifət belə görünərdi: *ark-tyk* (**ark-tik*). Bu material Uzaq Şimalın – *Arktik* (*a*) – qədim yunan dilindəki adının etimologiyası üçün yarayar, görünür, bu sözdən bizim dövrümüz-də Uzaq Cənubun adı yaranmışdır: *Antarktika* (**anti-Arktika*).

* * *

⊙ **8** *thēth* işarəsi məhəbbət və məhsuldarlıq simvolu kimi türk mənşəli dillərdə də (oğuz) açıq-aydın görünür: *seviş* – “məhəbbət” (türkməncə). Ulu forma: **seves* şəklinədir. Bu işarə həm də ziddiyyətlərin toqquşması kimi də izah olunmuşdur. Sözüün antonimi: *savaş* – “müharibə” deməkdir.

Qırçaq dillərində uzun səsi təbəqələşdirən qırtlaq mediatoru ilə **segēs*, *segis*, *sigis* – “birləşmək” feli ayıran təkrar parçalanma ilə *sek*, *sik* – “birləş”. Ən maraqlı olan budur: *segiz*, *sigez*, *sekkiz* – “səkkiz” (ümumtürk). Burada heç bir yenidən parçalanma baş verməmişdir.

Türk mənşəlilər məhəbbət simvolunun say kimi qrafik mənasını bilirdilər.

* * *

Səkkizliyin xətti – sxematik təsviri işarənin say mənasının dəyişilməsinə gətirib çıxarır: **8** altılıq kimi oxunan iki üçbucaqlıya çevrilir: **X**. İşarənin adı yeni məna kəsb edir: *thēth* – “altı”.

Artıq qədim semit yazısında *šēšš* – “6” yaranır (bizim eradan əvvəl III-II minilliklərdə). Bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarında Finikiyanın ən şimal sahilində, Kipr adasının qarşısında yerləşmiş (indiki Livan) Uqarit şəhər-dövlətində yaşayanların dili olan uqarit dilini qərbi semit dilinin ən qədim mərhələsi adlandırırlar. Uqarit yazısında **ē* saiti yox idi və buna görə də “6” rəqəmi *tt* kimi qeyd olunurdu. Qədim yəhudi və aramey dillərində *šēš* – “6” idi. Görünür, hind-Avropa dillərinə də bu say buradan keçmişdir. Müqayisə edin: Litva dilində *šēši* – “altı”, latış dilində *sesi* – “altı”, fars dilində *šāš* – “altı” deməkdir.

[Lügətlər söylədiklərimizi yada salaraq, hind-Avropa sayı ilə semit sayının açıq-aşkar olan qohumluğunu görməməyə çalışır və elə ulu formalar uydurub tərtib edirlər ki,

guya hind-Avropa formaları onlardan əmələ gəlmişdir. Bu ümumi fikri Fasmer ifadə edir: “Ulu slavyan **šestb* sözünün ilkin forması hind-Avropa dialekt **kseks* – “altı” sözüylə yanaşı **sveks* sözündəndir...” (IV, 433)]

Latın rəqəmi VI fahişəxananın (poetik deyimi – “Məhəbbət evi”) qapısından asılmaq üçün yazı ola bilər, çünki həm “altı”, həm də “cinsi əlaqə” eyni cür yazılır: *sex* (**sēs* > *sehes* > *sehs* > *seks*). Ancaq bu məqsəd üçün, belə fikirləşirəm ki, rum altlığı deyil, qədim semit natural **X** rəqəminin işarəsi daha uyğundur. Hətta bu formada da o bəziləri üçün səkkiz olaraq qalmaqda davam edirdi: onlar bunun altı qısa cizgidən ibarət olduğunu hesaba almırdılar. Onun simvolizminə əsaslanırdılar, buna baxmayaraq, bir cizgini ondan ayırmaqda bu əməliyyatın həmin rəqəmi say olaraq, vahid qədərində azaldığını hesab edirdilər: **Z** *thēth*. Bunu *dzēth*, *zēt* kimi dəyişdirərək onun semit adını özündə saxlamışdılar. Bu işarə Finikiya əlifbasında yeddinci yerdə idi. Yunan dilində də *zeta* yeddinci yerdə idi. Türk dillərində *zeta*, *zēti*, *dzeti*, *jeti* – “yeddi” sayının peyda olması təsadüfi idimi? Mənim fikrimcə, bu, türk mənşəlilərlə qədim semitlərin qarşılıqlı mədəni əlaqələrini göstərir.

Semitlərin yaratdıqları məhəbbət işarəsi Qədim Ön Asiyanın kahinləri tərəfindən təhlil olunmuşdur. Cinslərin birləşməsi simvolu. Yuxarı hissə – kişi cinsi, aşağı hissə – qadın cinsidir. Kahinlər insan vücudunun qrafik işarəyə tabe olmasına çalışırlar. Kişi enli çiyinlərini və nazik bədənini inkişaf etdirməlidir: bu, er işarəsidir. Qadın isə nazik bədənə və enli ombaya sahib olmalıdır. Bu, arvad işarəsidir¹.

Məhəbbətin, ailənin, nəslin, ən nəhayət, xalqın heroqlifi kişi və qadının cütləşməsini ifadə edən **★** *thevith* – “David” (“Davud”) oldu. Yəhudilər indi onu “Davudun qalxanı” adlandırırlar.

* * *

Beləliklə, Şumerə qədər hökəmlənlik edən ideologiya – Veneraya sitayiş yeni dövrlərdə, yeni kahinlər tərəfindən “Ay” və “Ulduz” kimi izah olunan, Günəş işarəsinin variantı sayılan “konsentrik dairələr” tərəfindən təlqin edilmişdi.

¹ Yəqin ki, cütlüyün belə bir qrafik işarə variantı da olmuşdur: **⊗** Ümumi ad sanki ikiyə bölünmüş kimidir. Misir yazısında **⊕** qadın cinsini göstərən işarə var. Semit yazısında iqtibas edilmişdir. Adı – *ʾ*.

Ulduzu şüahlıqdan ayırmaq cəhdi nöqtəyə lazım olan mənanı verdi: “*ən parlaq ulduz*” > “*Venera*”. Sevişmək zamanı Günəşin batmasından və ilk ulduzun doğmasından başlanırdı. Bu müşahidə kahin-şairlərə Veneranı məhəbbət və məhsuldarlıq ulduzu (əlbəttə, kənd təsərrüfatı mənasında deyil) kimi tərənnüm etməyə yardımçı oldu.

“Nöqtəli dairə olan bədirlənmiş Ay”a ehtiram göstərənələr də “nöqtəli dairənin” Venera ulduzu olmasını etiraf etməyə məcbur oldular və buna görə də nöqtəni “Ay”ın hüduqlarından kənara çıxartdılar. Müqəddəs formanın pozulmasına gətirib çıxaran ideoloji tabelilik mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. Kiçik dairənin böyük dairənin içindən çıxması – sivilizasiya üçün bəliğin sudan quruya çıxmasının biosfer üçün əhəmiyyətindən kiçik ola bilər, ancaq heç də az əhəmiyyət kəsb etmirdi. O, kişi və qadın gözəlliyinin ideallarını bəxş etdi, yazılı və təsviri sənəti, ornamental rəssamlığını, heraldikanı və həndəsəni, içəri-sindən şüalı nöqtə-Xaç, Əyri və Düz Xaç şəklində böyüyüb çıxmış olan Böyük Ulduz göstərilən bütün ehtiramı hərəkətə gətirdi. Ola bilsin ki, iki ideologiyanın (☉ “Ay və Ulduz” və ☽ “Kiçik Günəş”, “Ayın övladı”) Kiçik (Gənc) Günəşin pərəstişkarlarını Qədim Ön Asiyadan çıxıb şərqə, insanların ölməzlik qazandıqları, Günəş kimi yenidən doğulduqları yerə, Günəşin vətəninin axtarışına getdilər.

Qırmızı kiçik dairəni Böyük Dairədən çıxarmayanların, bəlkə də, gerblərində ağ dairədə qırmızı nöqtə olan etnosun törəmələri yaponlardır. Ağ dairədəki qırmızı nöqtə şüa ilə də olur, ancaq çox vaxt şüasız olur: ☐

Oğuz türkləri də bayraqlarında əks olunmuş öz millətlərinin ★) – “Ay və ulduz” formalı simvolunu heç də dənən fikirləşib uydurmamışlar (XI əsrdə Bizans və ərəb ölkələrini fəth edən türklər ulduzu və hilal İslamın simvolu etdilər). Aya və Veneraya ehtiram türk mədəniyyətlərində yetərinə açıq-aydın əks olunmuşdur. Qazax dastanı “Ayman-Şolpan” (**Ay men Şolpan* = “*Venera ilə Ay*”) buna bir sübutdur. Qadın adı Şolpan (“Venera”) hər zaman məşhur olmuşdur. Mən Sirius, Mars, Qütb ulduzu kimi türk adlarına rast gəlməmişəm.

Bu uzunömürlü işarə tez-tez təkrar olunaraq, bəşəriyyətin qavrayışında özünə qarşı qeyri-adi reaksiya doğurmuş, integrasiyanın özünəxas simvolu olmuşdur. Hilal və xaç – bu, tarixin ayrı saldıdığı iki etiqadın birləşməsidir. Bu işarələrin birləşməsindən yaranmış qırmızı xaç və hilal XX əsrdə səfəqət simvolu kimi meydana çıxmışdır.

Hətta fəhlə və kəndlilərin sosial birliklərinin məşhur simvolunun (oraq və çəkiç) əsasında da həmin hilal və xaç vardır.

* * *

➤ *uj* (*ud'*, *ud*) heroqlifi Şumerdən əvvəlki dövrdə yaranmışdır. Türk mənşəlilər üçün bu: 1) “Günəş”; 2) “İnək”; 3) “Qoyun” idi. Qədim türklərdə *uj*, *ud*, *ut* – 1) “İnək”, 2) “Buğa” idi. Şumerlər üçün bu, “Günəş” idi.

Mürəkkəb işarənin tərkib hissələrini türklər sərbəst şəkildə əməliyyata məruz qoyurlar: X *d'*, > *u* (*o*). Şumer yazısında təkcə > *u* – “onluq”, “on” qalır.

Türk mənşəlilər və şumer mənşəlilər hələ bu heroqlifin özündən əvvəlki say mənasını da bilirdilər. > *u* – “beş”. Günəş işarəsini ifadəli tərzdə izah etmişdilər: beşliyin qabından düşmüş cüt xaç 5-2 deməkdir. Belə bir qərar, güman ki, çəp xaçın **th*' və mürəkkəb işarənin **uth* kimi adlandırıldığı zaman qəbul edilmişdi.

Yəqin ki, ulu şumer sayı *uš* – “3” (*üç*) belə yaranmışdı: “İki sayın qarşılaşdırılması həm də vurma (çoxaltma) ola bilər ($uš \cdot u = 3 \times 10 = 30$), – İ.M.Dyakonov yazır”¹. Bu cür 10-a vurma Türk-Altay dilində qalmışdır: *üçün* – 30 (*xakas*). Digər türk dillərində bu sadə sistem etimologiyası olmayan terminlə əvəz olunmuşdur. Türk dillərində sait səs samitlərin təsiri nəticəsində incələşmişdir. (Bəlkə də, repressiv assimilyasiyanın ən qədim nümunəsidir). Şumer dövründə artıq bu baş verə bilirdi, çünki *uš* – “3” (şumercə) yalnız şumer sayında qalmışdır, müstəqil olaraq isə *eš* – “3”dür. Başqa sözlə desək, akkad lüğətləri mümkün olan *ü* ötürmək üçün cəhd göstərirlər, bunun üçün lazım olan vasitəni öz yazılarında tapa bilmirlər və “təbii incə” *e* ilə ifadə edirlər (yad “süni incə”lərin ötürülməsinin belə üsuluna biz həm latın, həm də yunan dilində rast gəlirik).

...Üç sayının müqəddəsliyi səbəbiylə qazanmağa başlayır: Günəş işarəsi belə say mənasına sahib idi. Allah üçlüyü sevir, çünki üçlük onun öz işarəsidir.

...Əsas rəqəmin yüksəlməsi (onluq olması) üçün beşlik sayından onluq sayına keçmək üçün mədəni inqilab baş verməli idi. Cütlük əsas rəqəmlər sayına daxil edilmədi (yalnız xətt və künc), buna görə də əvvəlki semantikasını saxlamış oldu və müqəddəs işarə yeni riyazi mənə – *tenqri* mənəsi ifadə etməyə başladı: 10 – 2. Veneranın sayı oldu.

Bu vaxta qədər *ud'*(*ut'*) sinharmonizasiyaya (keyfiyyətin progressiv assimilyasiyası) uğramışdı və şumercə *ud* (*ut*) – “Günəş” yaranmışdı.

Hind-avropalılar, yəqin ki, o zaman şumer Günəş işarəsinin say

¹ “Языки Древней Передней Азии”, s. 161

mənasına istinad edərək, “səkkiz” sayını qəbul etmişdilər. Mənim nöqteyi-nəzərimcə, **ud* (*ut*) ulu formasına başqalarından daha yaxın olanı erməni dilindəki *ut* – “8”-dir.

Hansısa dialektdə laringizasiya baş verir: **uht*. Məhz həmin dialektdən laringizasiya olunmuş forması irland dilində *ucht*, qot dilində *ahtau*, yunan dilində *oxto*, latin dilində *ostō*... şəklinə düşərək, hind-Avropa dillərində yayılmışdır.

Toxar dilində təkrar təmsəllilik meydana çıxır: *okadh*, Avesta dilində qırtlaq səsi “satemizasiya”ya məruz qalır: *ašta*, proses sonra sanskrit dilində baş verir: *ašta* və Baltik dillərində davam edir: Litva dilində *aštuoni*, latış dilində *astuōni*.

Ulu formaları hesablayarkən lüğətlər latın-yunan materiallarına istinad edirlər: “Ulu slavyan dilində *osmb* – “səkkiz” deməkdir, *osmb* sözündən törəyən isə “səkkizinci”... olur. *u-e* **oktō* (*u*)”. Fasmer, I, 356.

Ancaq slavyan forması kökündə *os* saxlayır, bu, çəp xaçın adında hələ bərkiyə bilməmiş adın cütlüyünün xatırlanmasıdır: **th*'. Əgər beşlik hesablama dövründə *uth*' işarəsinin adı türklərə və şumerlərə **uš*' – “üç” sayını verdisə, onluq hesab dövrünün lap başlanğıcında slavyan mənşəlilərə *uth*' – “səkkiz” sözü pay çatdı. Onlar həmin vaxtda öz saylarını ismin *-um* şəkilçisiylə formalaşdıran qədim semitlərlə “dostluq edirdilər”: *-um* (müqayisə et: **išten-um* – 1”, *šolaš-um* – “3”, **erb-um* – “4”, *hamš-um* – “5”, *šešš-um* – “6” və sair.)

Məncə, bu şəkilçinin səsləri slavyan mənşəli dialektlərdə sinharmonizasiyaya uğramışdır: *os'üm* > *osem*'. Protetik samitin ilk hecasının açılması da baş vermişdir: *wosem*'.

Erməni dilindəki əsas kimi, slavyan dilindəki əsas da laringizasiyasız keçinmişdir ki, bu da digər hind-Avropa dillərində sayların konsonantizmini mürəkkəbləşdirmişdir. Deməli, saylar ulu hind-Avropa dillərində deyil, onlar “parçalandıqdan” sonrakı mədəni əlaqələrdə yaranmışlar.

* * *

Ola bilər ki, Çin rəqəmi ㄨㄘ – “səkkizlik” (üfqi şəklində bir-birinə əks istiqamətdə olan ayparalar) hind-Avropa sayının təfsir olunmuş işarəsi ► ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir.

Kompas Şərqi göstərirdi

Yuxarıda təqdim olunmuş hərfilər cütliyü müzakirə tələb edir. Bəzi cüt-lüklər mübahisə doğura bilər. Cədvəldə onlar haqqında verilmiş məlumatların yeri məhduddur, onların bəziləri müzakirə zamanı yarana biləcək daha geniş izaha ehtiyac duyur.

Cədvəldə Assuriya islahatına qədərki dövrə aid heroqliflik cütliklərdə əks mənalı şifahi sözlərin yarandığı işarələrə rast gəlinir.

Keçmiş heroqlif cütliklərin biri haqqında danışmaq istərdim.

* * *

◊ işarə adı – *at*. Hərfi mənası – *t*.

Bu işarəni Çin işarəsi 𠄎 *duj, dung', dong, dun* – “doğma”, “Günəşin doğması” ilə müqayisə edək.

Türk dillərində bu Çin sözünə *tanj* – “Günəşin doğması”, “dan yeri ağa-ran çağ”, “səhər şafəqi” (qədim türk, ümumtürk) sözü uyğun gəlir.

Antenalı və ayaqlı televizora bənzəyən Çin heroqlifi daha sxematik, Günəşin doğması ideyasını daha dəqiq ifadə edən türk işarəsinin prototipi ola bilər. Təhlilin ilk mərhələsində biz konstataisiya ilə kifayətlənə bilərik: türk qrafemi *at* Çin heroqlifi *duj (dung, dong, dun)* – “Günəşin doğması” ilə müqayisə oluna bilər. Yəqin ki, türk heroqlifinin ilkin adı **tūj* – “Günəşin doğması” olmuşdur.

* * *

Çin heroqlifinin tərkibində 𠄎 *ri* – “Günəş” (qədim Çin ☉) işarəsi var. Məna Günəş işarəsinin tərkibində olmayan şüaların təsviri ilə tamamlanmışdır. Bu artıq “antenanın” (keçmiş oxun) Günəşin hərəkət istiqamətini (yuxarıda) göstərən qədim işarəni təfsilatıyla izah edən qrammatiklərin uydurmasıdır.

“Oxun ucluğu”nun açılmış qanadları daha çox “Günəşin” qalxmasını əngəlləyir. Buna baxmayaraq, Çin heroqlifi açıq-aşkar *gündüz işığıın doğmasın-dan* bəhs edir.

Türklər işarəni iqtibas edərkən Ayı Günəşə çevirən tanınma işarəsini itir-mişlər. İçində xətt olan kvadratı boş romba çevirmək nə qədər mümkün idi?

Türk yazısı üfüqi cizgilərə qarşı dözümsüz idi, ancaq burada onlar dörd dənədir. Antena ox şəkli alaraq asanlıqla “ulu formaya” qayıdır. Kvadratı rombla ifadə etmək mümkündür. Bəs köndələn xətt?

* * *

Eramızın V əsrinə aid gürcü əlifbasında **Დ** *don* hərfi var. Leksik mənası yoxdur. Onu türk hərfi ilə Çin heroqlifi arasında vasitəçi-ışarə hesab etmək olar. Əgər Avrasiyanın müxtəlif bölgələrindəki yazılarda ona rast gəlikəsə, güman ki, Günəşin doğmasını bildirən bu heroqlif qədim dünyanın yazılarına daxil olmuşdur.

* * *

Bəşəriyyət tarixinin bütöv bir dövrünü izah edən bu böyük ışıq salan məlumatların əlamətlərinə görə necə toplanması barədə danışmağa vaxt itirmədən mən, sadəcə, öz variantımı şərh edirəm.

...Bizim eradan əvvəl III minillikdə qədim dünyanın mənəvi mədəniyyətinə islahatlar baş verir. Günəş ışıqsalının izahından doğan ideologiyalar toqquşurlar. Onlardan biri, ən qədim olanı **☉** ışıqsalını (qədim Misir və qədim Çin yazılarında əsas ışıqsal) “Ölmüş Ay” > “Ay deyil” > “Günəş” kimi izah edir. Bu anlayışa görə nöqtə nizənin – oxun açdığı yaradır (inkar ışıqsalıdır).

Digər izah, yəqin ki, birincinin maddiləşdirilməsi sayəsində meydana gəlmişdir. Günəş ışıqsalı günbəzində dəyişən məbədinin inşası planında ona görə istifadə edilmişdir ki, Günəş öz simvolunun onun tərəfdarlarının torpağına düşməsinə görsün və öz mərhəmətini onlara intişar etdirsin. Günbəzdəki dəyişən ışıqsalın mənbəyi idi, ışıqsalın ən parlaq hissəsi idi. Bundan sonra nöqtəyə təkcə “dəyişən” kimi baxmayacaqdılar, onda həm də “kiçik günəşi” görəcəkdilər. İndi həm də Günəş heroqlifini qrafik təsvir edərək nöqtəyə süalılıq verirdilər: mayya yazısında **⊕** – *kin, king, kin* – “Günəş” idi, ancaq baş Allahın simvolu olan süalılıq nöqtəni sözlə təsvir edirdilər: *jaš kin* – “Gənc (təzə) Günəş”. Mayyalılar bu müqəddəs ışıqsalı Şərqi apardılar və onun quruluşunu saxladılar, Şumerdə “parlaq nöqtə” əl ilə kursiv şəkildə yazılmış yazıda xaça çevrilir: **⊕** *udu* – “Günəş Allahı”. Xaçın ışıq simvolu kimi izah olunması, görünür, öz başlanğıcını

buradan götürür. Dairənin (Ayın) içindəki xaç sonra Allahın oğluna çevrilir və Dairə haləyə çevrilir. Artıq misirlilər üst yazılarda Günəşin övladlarını – fironları heroqlif yazısının ölçüsünə görə oval şəklinə çevrilmiş dairə, emblemlə gerb kimi təsvir edəcəklər. Şumerlər *udu* (*utu*) sözü ilə mürəkkəb günəş işarəsinin detallı sayılan, başqa cür təsvir edilib, ancaq ümumi adı *ud* (*ut*) olan xaçı adlandırmışa çalışırdılar.

Ancaq parıldayan nöqtənin məhz dairənin içinə sıxışdırılmış bu vəziyyəti müqəddəs işarənin simasını dəyişəcək islahatın həyata keçməsinə imkan yaradırdı. Buna, həmçinin, aypara şəklində olan Günəş işarəsində Ayın təsvirinin paralel mövcud olması əənəsi də kömək edirdi: ☉ (Afrikada), ☊ (daha şimal en dairələrində).

Şumer yazısında hər ikisinə rast gəlinirdi və mədəniyyətə bərabər-hüquqlu olaraq qəbul edilmişdilər: həm yuxarıda göstərilən kursiv yazısında “bədirlənmiş Ayda” düz xaçla, həm də iti bucaqla – “hilalla” ➤ *ud* (*ut*) – “Günəş”.

Gördüyümüz kimi, hər iki yazı əənəsində tərkib hissələri eyni cür adlanırdılar:

$$\begin{aligned} \bigcirc &= \triangleright - u \\ + &= \times - d(t) \end{aligned}$$

Mahiyət etibarlı ilə iki qohum mədəniyyət şumer mədəniyyətində birləşmişdilər.

Biz görürük ki, hələ o zaman hərflə yazının ilkin şərtləri yaranmışdı: mürəkkəb heroqliflər sadə heroqliflərdən tərtib olunurdu. Mürəkkəb heroqliflərin adları onun tərkib hissəsindəkilərin adlarından əmələ gəlirdi. Ümumilikdə yazının əsasını təşkil edən olduqca məntiqli və sadə mexanizm idi. Şumer nümunələri təkfəonemli adları olan sadə işarələrin təxminən nə zaman yarandığını təyin etməyə imkan verir. Onlar, hər şeydən əvvəl, heroqliflər idi. Onların adlarının – təksəsli sözlərin mənalari kombinasiyaçı metodla təyin olunur: *u* – “Ay”, “Hilal” *d* (*t*, **j*) – “ox”. Birinci söz mayya dilində qalmışdır: *u* – 1) “ay”, “hilal”; 2) “həmail”¹ (ikinci mənası, yəqin ki, yazılı “ay”ın formasını – “tam dairə”ni əks etdirirdi).

¹ Ю.В.Кнорозов. “Письменность индейцев майя”, М.-Л., 1963, s. 206

* * *

Parlaq nöqtəli itibucaqılı o hilalın qrupunda ideologiya yarandı: “Ay və Venera”. Nəhəng ulduza sitayiş Şumerdə qalib gəldi. Onun simvolu səkkizbarmaqılı şüa * oldu: *dingir* – “ilah”, “Allah”, “Venera”, düz və çəp xacın tərəfdarlarını barışdıran güzəştli birləşmədir. *Dingir* (**tng*r) sözü türk dillərində davam etmişdir: *tengri*, *teñir*, *täñir* – “Allah”, “səma”.

Kiçik Günəşin tərəfdarları, görünür, Qədim Ön Asiyadan sıxışdırılmışlar. Biz onları sonra uzaq Şərqdə aşkar edirik, onları Gənc (Doğan) Günəş işarəsi aparıb oraya çıxarmışdır. Onlar Günəşin vətəni tapmaq istəyirdilər.

Ancaq indi Gənc (Kiçik, Doğan) Günəş Ayın dairəsi hüdudlarında qala bilməzdi, o, yumurta kimi onun içindən çıxmalı idi. Və parlaq nöqtəni (xacı) dairədən çıxarırlar: ⊕ *ud* (*ut*), ♂ *du* (*tu*).

Şaquli sətirdə yuxarıdan aşağıya oxuduqda *du* (*tu*) – “doğmaq” (Günəş)”, “Günəşin doğması” deməkdir.

İşarənin sonrakı qrafik inkişafı mənanı ifadəli şəkildə möhkəmləndirdi: ♂ – “doğmaq” (Günəş)”. Baxmayaraq ki, müasir oxucu “Ayın doğması”nı anlayacaq, ancaq həqiqətdə “ox” başlanğıcda istiqamət göstəricisi deyildi, özü anasının – Ayın dairəsindən çıxmış “parlaq nöqtə” – “Gənc Günəş” işarəsinin sonrakı dövrdəki forması idi. Bu mənanı qədim çinli kahin dairəni Günəşin fərqləndirici işarələri ilə tamamlayaraq, ona parıltını ifadə edən nöqtə (xətt) və “zahiri” şüalar qoşaraq möhkəmləndirməyə çalışırdı.

**Dun* heroqlifi bu əlavələr olmadan Gürcüstana gəlib çıxmışdı. Görünür, türklər də onlarsız keçmişdilər.

İlkin işarənin formasına Çin müdaxiləsi onun əsas detallını oxunmaz etmişdi: dairə (Ay) Günəş işarəsinə çevrilərək, özünün əvvəlki adı və (**u*ŋ) ilə əlaqəsini itirmişdi.

* * *

> *u* – “on” (**Ay*) işarəsinin **un* fonetik variantı olmasını şumer sayı ilə türk *un* (*on*, *an*) – “on” (ümumtürk) sayını müqayisə edərək başa düşmək olar. Həm də məhz bu qrafik işarənin türk mənşəli “onluq” rəqəmi olmasına onu müşayiət edən, ona yaxın səslənən sözdə möhkəmlənmiş *uŋ* (*oŋ*) – sağ (tərəf), sağ(a) şəkildəki məna şahidlik edir. Ehtimal etmək olar ki, bu işarə dialektlərdə

həm də göstərici – “sağa” kimi istifadə olunmuşdur. Onun ən erkən mənası hələ ilkin mənadan – “buğa”, “erkək”, “ər” – uzağa getməmişdir (görünür, işarə o zaman cənub Ayının mövqeyində yerləşmişdir: ♀ ♀. O vaxtdan bəri slavyan dillərində 3-cü şəxs əvəzliyi tək halda kişi cinsində “on” olmuşdur. Əvəzlik türk dillərində də belə olmuşdur: **un* (*on*) – “on”. Müasir dillərdə: *o* (türkmən), *ol* (qazax), *ul* (tatar, başqırd), *al* (qırğız).

Ancaq vasitəli hallarda həm türk, həm qazax, həm tatar dilində *on*-(*un*-) forması qalmaqdadır. “Buğa” mənasında bu söz açıqhecalıda tanınır: *go* – “buğa” (qədim hind) və *gon* – “buğa” (gürcücə).

[Şumerdən öncəki və ya daha dəqiq desək, şumer mənşəli yazıda Künc rəqəmi həmin adla da ilkin “beş” sayı mənasını ifadə edirdi. Çinlilər, koreyalılar, yaponlar və mayyalar şumerlərin beşlik hesablamadan onluq hesablamaya keçməmişdən qabaq Qədim Ön Asiyadan Şərqa getmişdilər və buna görə də saya çevrilmiş rəqəmlərin ilk say adlarını və mənalarını qoruyub saxlamışdılar: *u* – “beş” (Çin), *o* (Koreya), *go* (yapon), *ho* (mayya)].

Buğa > Ər > Erkək > O... semantik keçid dillərin və yazıların materialları ilə bərpa olunur.

“Ər” zəncirindən, öz növbəsində, “başçı”, “rəhbər”, “knyaz”, “çar”, “cənab” mənalı terminlər zənciri yaranmışdır. Avrasiyanın müxtəlif dillərində olan bu sözlər vahid leksik yuvada toplaşır, orada Çin dilindəki *van* (*van*) – “çar”, “hökmdar”, “knyaz” sözü slavyan *pan* – “cənab”, german dilindəki *van*, *fon* – “knyaz”, “aristokrat”, türk-monqol dillərindəki *han*, *kan* – “xan”, qoşasaitli *kaan* və *kahan* – “kaqan”, yəni “xanlar xanı”, “böyük xan” sözləri ilə qonşuluq edir.

...Qədim işarə-rəqəm itibucaqlı “bacı” ilə > *u* (*o*) dinc qonşuluq edərək > *an* (hərfi mənası – n) hərfinin obrazında Orxon-Yenisey yazısına qədər gəlib çıxmışdır.

* * *

Beləliklə, Ayın (hilalın) kursiv və itibucaqlı işarəsi iki mühüm adla qədim dünyanın yazısında olmuşdur: 1) **u* (*u*), *o*), 2) **u* (*u*, *o*, *a*).

Bəzi yazı işarələrinin necə yaranmasını anlamaq üçün bunu bilməyimiz vacibdir.

Hər şeydən öncə heroqliflərin:

- 1) **ûŋ-d (ûŋ-t)*, 2) *û-d (û-t)* – “Günəş”, “od”
 2) **d-ûŋ (t-ûŋ)*, 2) *d-û (t-û)* – “Günəşin doğması”, “Gündoğan”

Bu sxemlər sayəsində biz artıq bir çox sözlərin, hər şeydən öncə “Günəş”, “ışıq”, “od”, “gündoğan”, sonra isə əlində xaçlı kürə şəklində hökmdar əsas tutmuş “Günəşin oğulları”nın tam etimologiyasına gedib çıxma bilərik. Belələrinə ispan-italyan *don* – “cənab” sözünü aid edə bilərəm.

...Assuriya islahatına qədər türk mənşəli yazıda birbaşa əks mənalı olmasalar da, hər halda, mənaları fərqli olan şeyləri ifadə edən heroqliflər cütlüyü olmuşdur.

☺☺	<i>ûŋ-t</i>	“Günəş”, “gün (gündüz)”
⊖⊖⊖	<i>t-ûŋ</i>	“səhər”, “gündoğan”

Assuriya islahatının gedişində heroqlif cütlüyü parçalandı. Hər cütlüyü yarandı:

⊖	<i>t</i>
h	<i>t'</i>

Heroqlif hərfa çevrildikdən sonra həm hərflər (*t*), həm də heca (*at*) mənası qazanır. Oxun obrazı sayəsində bu işarə ətalət nəticəsində ikinci heroqlifik mənə qazanır: *at* – “oxu at” (qədim türk, ümumtürk).

İkinci heroqlif isə liqatura işarə kimi istifadə olunmağa başlayır. Biz dağınıq heroqlif cütlüyünü yenidən bir yerə toplamaq və Günəşin doğması işarəsinin heroqlifik adının ilkin konsonantizmini bərpa etmək imkanı qazırırıq.

⊖	<i>t-ŋ</i>	“Səhər”
☺	<i>ŋ-t</i>	“gün (gündüz)”

Orxon-Yenisey mətnlərində liqatura *ant* oxunur. Türk dillərində *ant* (*and*) sözü var (qədim türk, ümumtürk). Etimologiyası yoxdur. Digər Avrasiya

dillərində də qarşılığı tapılmamışdır. Hər şeydən əvvəl, “yerli”, yəni türk mənşəli sözdür. Ən əziz şeyə and içirlər, bu sözün rus dilindəki sinonimi *божба* hədəz yerə **божи* (*божись*) felindən yaranmamışdır. Yəqin ki, *ant* – “and” sözü türk dillərində müqəddəs Günəş işarəsinin (Allahın simvolu) Allahın adı olduğu Günəşə sitayiş dövründən qalmışdır.

* * *

Əgər “gün, işıq” işarəsi Şumerdən əvvəlki və erkən Şumer dövrünün he-roqliflərinin növlərində belə görünürdüsə, deməli, onu çevirməklə əks işarə də yaratmaq olar: – “gecə”. Şumer yazısındakı heroqlif buna oxşar görünür: – “gecə”, “qaranlıq”, “qara”. Doğrudur, ad (gig) *ud* – “günəş”, “gündüz” ilə bağlı deyil.

Ancaq qədim misirlilər **t-un* işarəsini çevirərək işarəsini aldılar, adını da (hərfi mənada) çevirdilər: *nut*. Bu artıq o zaman şifahi söz-çevirmələr yaratmağa imkan verən “fonem hissiyyatını”nın yüksək səviyyədə olmasını göstərirdi.

Bu mənim fikrimcə, yaşı ən azı dörd min il olan qədim Misir “şüurlu” palindromunun ilk nümunəsidir. Biz əsatinin yaranması mexanizmini əks işarəyə çevrilmiş yazılı işarənin iştirak etdiyi fəaliyyətdə müşahidə edirik.

Bu heyvətəməz fəaliyyətdən doğan əsatirdə deyilir ki, Nut adlı səma gün-bəzi İlahəsinin yanında insan obrazında olan sərxoş əri var. Onun yeganə nəzərə çarpan bir üzvü var ki, arxası üstə uzanaraq onunla səmaya yetişməyə cəhd edir. Bu əsatirə aid çəkilməmiş rəngli təsvirlərdə Nut qadın şəklində təsvir olunur. O, əl və ayaq barmaqlarının ucunda dayanaraq göyün qövsünü təsvir edir, beləliklə də, sərxoş ərinin ona çatmasına imkan vermir. “Yazının dili”ndə mən bu rəh-medici illüstrasiyalardan birini nümunə göstərmişəm¹.

...Hind-avropalılar da **t-n* (**t'-n*) adlandığı ehtimal olunan gün işarəsini çevirdilər, **n-t* (**n-t'*) adlı gecə işarəsi alındı. Hind-Avropa dil ailəsində iki fonetik təmayül yenidən ayrılır. Biri ulu formada olmayan larinqal ilə: *n*^(h)*t* (*noctis*, *nacht*, *nocta* və *sair*), digəri isə larinqalsız: **n-t* (*noč*, *nič*...)

Tam etimologiya hind-Avropa dillərinin bir qisminə sonrakı dövrlərə aid dialekt “larinqal”ın yaranmasını anlamağa kömək edir: ona XX əsrdə ulu forma əlaməti statusu verilmişdir.

¹ “Язык письма”, Рим, 1998, s. 253

* * *

İşıq işarəsi etnoslarla birlikdə səyahət etmişdir. Çinlilər bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarında Şərqlə iki variant gətirmişlər: onlardan birini (“bədirlənmiş Ay”) biz təhlil etdik. O, düzgün başa düşülmüş və düzgün şərh edilmişdi.

Digər variantda Ay yerinə “Cənub hilal”ı iştirak edirdi, buna görə də əsas detalın adı *u*, xaç isə *t* idi. Bu mürəkkəb qrafem sayəsində biz yazılı işarənin daha bir qaydasını öyrənirik. *Əgər mürəkkəb heroqlifin adı tərkib hissələrinə ayrılırsa, o zaman detalın adı üçün əvvəlcə əsas detal tərəfindən mənimsənilən, sonra isə “yardımçı” detala keçən, ancaq artıq onun xarici və daxili fleksiya-sını dəyişmiş olan ümumi addan istifadə olunurdu.* Məsələn, Çin yazısında **土** *tu* – “torpaq” (“yer”) işarəsi yaranır. Qədim Çin yazısında, yəqin ki, “çuxur və məsafə” kimi başa düşülən **土** işarə olub. Yəqin ki, mədəni, yeri dəyişdirilmiş, köçürülmüş işarə olub, bunu çuxurla olan əlaqəsi göstərir. Ümumi ad əsas detala – “çuxura” köçürülür və *tu* – “torpaq” (güman ki, əvvəlcə “əkilməmiş torpaq”) sözü yaranır. *Ancaq adın işarədəki hansı elementə keçdiyini başa düşmək üçün bu detalı böyüdürlər.* Heroqlifdə “torpaq” əsası xaçdan çox genişdir. Ancaq indi xaça – “mədəni bitkiyə” ad vermək lazımdır. Bunun üçün bu detal böyüdülmür və artıq xaçın detalı olan əsas kiçilir. Səslərin xüsusiyyətinin dəyişməsi ilə ad əks sözə çevrilir: **土** *ši* (**ti*) – 1) “mədəni bitki”, “cücərti”; 2) “tərbiyəli adam”, “təlim görmüş adam”, “qulluqçu”, “zabit” (çincə).

“Cücərti” mənası başqa heroqliflə ifadə olunur: **屮** *çi* (**ti*). Burada da mərkəzi detal kəmiyyətcə seçilir: “çuxur”un hüdudlarından da kənara çıxır.

Bizim bərpa etdiyimiz bu vacib qayda təkcə qədim Çin heroqliflərinin deyil, həm də Ön Asiya heroqliflərinin yaranmasını başa düşməyə kömək edəcək: qədim dünyanın yazılarında işarələrin qrammatikası bir çox cəhətdən ümumi idi.

* * *

Rəqəmin – xaçın adının yaranması üçün hind-avropalılar **土** *tu* (*du*) işarəsindən istifadə edirdilər.

Onlar hər şeydən əvvəl, xarici şəkilçinin **tu-a* (*du-a*), bəziləri isə daxili şəkilçinin **tau* (*d^{au}*) və ya *tü* (*dü*) köməyi ilə əks söz yaradaraq, onda əsas işarəni

fərqləndirildilər. Bu fonetik variantların hamısı “iki” sayı şəklində hind-Avropa dillərində özlərinə yer tapdı.

...Finikiya əlifbasına † *tau* (yunan T *tau*) hərfi daxil olmuşdur.

Çinlilər də xaçı kompleksdən ayırırlar, ancaq ona mürəkkəb işarənin ümumi – iki “beşlik” † *ši* – “on” adını verərək bunu edirlər.

Beləliklə, bir mürəkkəb heroqlif † *tu* təyin olunmamış ilkin mənası ilə üç Çin heroqlifini doğurmuşdur:

† *tu* – “torpaq” (“əkilmiş torpaq”)

† *ši* – “qulluqçu”, “zabit”, “tərbiyə” (“*mədəni bitki”)

† *ši* – “on”

* * *

Vahid şəkllə salınmış Çin yazısı bir çox növlərdən yaranmışdır. Günəşin doğması işarəsinin variantı onların birində də eynilə dairəvi “işıqla” və ondan çıxan “şüalarla” və yuxarıyı göstərən oxla olmuş, mənəcə, onun əvvəlki adına uyğun adda olmuşdur: † *tu*.

Bu heroqlif *dūy* – “doğmaq” işarəsi ilə yarışa davam gətirməmiş və buna görə də vahid şəkllə salınmış sistemə daxil olmamışdır. Ancaq ondan əmələ gələn uzun “oxlu” və təbii ki, kiçildilmiş “günəşli” işarə istifadə olunmuşdur: † *ši* – “ox” (qədim Çin).

Bu cür söz yaradıcılığı Çin dilində mənalارının yalnız yazı işarələrində ayırd edilməsi mümkün olan çoxsaylı omonimlər doğurmuşdur, buna görə də, fikrimcə, əlavə vasitəyə – tonik (vurğulu) üsula əl atmışlar. Tonun yüksəkliyindən asılı olaraq, sözlərin mənaları dəyişmişdir. Pentatonik Çin nitqindəki bir səs birləşməsi indi beş məna kəsb edə bilirdi. Ancaq yazı işarəsi onu obrazlı qədim işarələrdən uzaqlaşdıran əlavə yük qazandı.

“Yazı işarəsinin yaranması” mövzusunun əvvəlinə qayıdaraq təhlil olunan nümunələr nə tapmacaların, nə də fərziyyələrin şüurlu forma dəyişikliyinə sübutu deyil. *Qədim dünyanın yazı sistemlərində qrafemlərin qrammatik forma dəyişikliyi (heroqliflər, ideoqramlar, hərflər) haqqında qəti müəyyən olunmuş qaydaların mövcudluğu* kimi göstərmək istəyirəm.

Qədim Çin ox işarəsinin yaranmasına və ulu formanın onun adı kimi **tin* (**ti*) ehtimal olunmasına imkan verən tam etimologiya (etimoqrafiya) şü-mer materiallarına müraciət etməyə məcbur edir.

* * *

𐎧 *til* (*tir*, *ti*) – 1) “ox”, 2) “həyat” (şumer)¹. Şumer qrammatikləri, görünür, oxun adının alınması üçün çevirmədən istifadə etmişlər. (Bir elementi kəmiyyətə artırıb, digərini azaltmaqla deyil, təkrar edirəm, çevirməklə edilib.) Ancaq bu üsul, bildiyimiz kimi, həmçinin, işarənin ümumi adındakı saitin incələşməsi ilə, ikiqat artırmada olduğu kimi (= Çin dilində sözün ölçüsünün böyüməsi) müşayiət olunurdu. Şumer işarəsi də açıq-aydın çevrilmişdir, həm də onun adında incə sait var. Başqa bir nümunədən biz bilirik ki, incə *i* səsinə müxalif mövqedə qalın *u* var (müqayisə edin: ▲ *kur* – “dağ”, ▲▲ *kir* – “torpaq”).

Beləliklə, əgər biz şumer heroqlifini çıxış vəziyyətinə qaytarsaq, onda qalın səs də ada qayıda bilər: 𐎧 *tul* (*tur*, *tu*). Bəs onun mənası nədir? Şumer dilində belə bir söz mənə rast gəlməmişdir. Kombinator metodla axtarılan mənanı bərpa etmək mümkündür. İşarə ikihecalıdır. Adını artıq həm də “kaman”ı (ancaq oxa nisbətə qeyri-təbii yerləşmişdir) və ya “ox qabı”nı (daha təbiidir) xatırladan digər elementdən almış “ox”dan ibarətdir. Beləliklə, biz “ox qabı”nı seçirik. Şumer sözü hansısa dildə gəlib bizə çatmalıydı. Qədim rus dilində belə bir söz var: *тыль* – “ox qabı”. Ondan əvvəlki forma qədim hind dilində mühafizə edilmişdir: *tun* – “ox qabı”.

Bu o deməkdir ki, şumer lüğəti bəzi sözləri, o cümlədən, sözlərin **tun* – “ox qabı”, *tin* – “ox” kimi ulu formalarını da akkadlara qədər gətirib çıxarmamışdır?

NLR (burun səslərinin rəvan səslərə çevrilməsi) qanunu artıq bizim eradan əvvəl III minillikdə bu formaları **tul*, *tur*, *til*, *tir* formasına salmağı və yeni şumer dilində **tu-ti* şəklində ixtisar etməyi bacardı.

Şumer qrammatikləri başqa bir üsulla da bütün konstruksiyanı fırlatmadan, “ox”u “ox qabın”dan çıxarırmış kimi və ayrı göstərərək, ox işarəsini və onun adını yaratdılar (bu fərqləndirmə üsulunu “onluq” xacın mürəkkəb işarədən çıxıb, incə sözlə adlandırıldığı da görmüşük). Fikrimcə, şumerlər dayaqlı ox, yazının digər növündə isə hətta dayaqsız ox 𐎧 – *til* (*tir*, *ti*) yaradaraq belə hərəkət etmişlər.

...Ox işarəsinin təkamülü “nöqtə” (“yara”) > “parlaq nöqtə” > “xaç” > “çarmıxa çəkilmə” > “ox” Finikiya 𐤀 *tau* və yunan-rum 𐀀 hərflərinə gedən yolu göstərir.

¹ Bu heroqlifi nümunə olaraq İ.M.Dyakonovun “Языки Древней Передней Азии” kitabından (s. 39) götürmüşəm.

Mədəniyyətə doğru – yeni dinlərə doğru deməkdir. Onlardan biri xalqları Qədim Ön Asiyadan uzaqda olan şərqə, Sakit okeana qədər və ondan da o yana apardı.

Əsas element

Qədim çinlilər Əsas elementin (Dairə, Yumşaq və İti bucaq) formalarını və adlarını *u* və *uŋ* (*ung*) Qədim Ön Asiyadan aparmışlar.

Biz onu ikihecalı işarələrin tərkibində gördük:

𠂔 *kou* – “ağız” (**ha-u* – “inək”)

土 *tu* – “torpaq” (**t-u* – “doğmaq”)

𠂔 *duŋ* – “doğmaq” (**d-uŋ* – “doğmaq”)

中 *džun* – “orta” (**j-un* – “doğmaq”)

𠂔 *jang* – “qoyun” (**j-ung* – “buzov”, “qoyun”)

𠂔 *niu* – “inək” (**ni-u* – “buğa deyil” > “inək”)

Açıq-aydın görünür ki, bu heroqliflər hind-avropalılar üçün də ümumi olan mədəniyyət mühitində yaranmışdır. Küncün (Hilalın, Buynuzların) ən qədim formaları bəzi hallarda ilkin cizgilərini itirmişlər. Məsələn, nümunədəki *tu* “Aypara” üfqi xəttə, ancaq *džun* nümunəsində düzbucaqlıya çevrilmişdir. Xüsusilə *duŋ* nümunəsində dairə – “Ay” böyük tamamlanmaya məruz qalmışdır.

* * *

Türklər Əsas elementin iki variantını “təmiz şəkildə” qoruyub saxlamışlar:

𠂔 *an*

> *u*

Həm də mürəkkəb işarələrin tərkibində:

𠂔 *at* (**t-uŋ* > *tan* – “doğmaq”)

☺ *ant* (**un-t* > *ant* – “günəş”, “gündüz”, “and”)

* * *

Əsas element hər iki formada Avropa əlifbalarına gedib çatmışdır:

○ o

UV u (qədim latın), U - u, V - v (gec latın dövrü)

U *ú (qədim yunan)

Ω ò (klassik yunan)

Ω ò (yunan-Bizans)

Avesta əlifbasında:

> u

λ ú

Hərflər adları, hər şeydən əvvəl, sait səslər üçün hərfləri olmayan semit (Finikiya və aramey) əlifbalarına əlavə kimi, naməlum heroqlif əlifbalarının mənbələrindən iqtibas edilmişdir.

Əsas elementin dillərdəki inikası həqiqi heroqlifikanın əsl varisləridir. UV *únj* (*ung, unk, ank, ang*) işarələri çoxlu sözlər yaratmışdır ki, onların mənalarda bu işarələrin izləri qalmışdır. Onlar ulu hind-avropalılara hər əyri, bükülmüş, dalğavarı şeyi caynaq, qarmaq, ilan, su, dırnaq izi, və hər kontaminasiya edilmiş şeyi koramal, su ilanı, əjdaha və sair adlandırmağa kömək etmişdir.

Məsələn, latın dilində:

uncus – “qarmaq: ucu qarmaqlı ağac; dəstəli çəngəl; cərrah aləti; lövbər”

unci – hər bir əyrini ifadə edən önlük: *unci-pēs* – “əyriyaq” və sair.

unguis – “caynaq > “dırnaq; qarmaq”

ungula – “dırnaq; “caynaq; qarmaqşəkilli işgəncə aləti”

ances – “əyilmiş, bükülmüş”

angulus – “künc”

anguis – “ilan, əjdaha; Əjdaha bürcü”

anguilla – “civzə; sızanaq”

Yaxud qədim hind dilində:

anka – “diz, büküş; iz; rəqəm; say”

ahkas – “əyri”

ankuça – “qarmaq”

Digər hind-Avropa dillərində: *angis* – “ilan” (qədim prus.), *angis* – “ilan, koramal” (Litva), *unc* – “ilan”, *уѣ* – “su ilanı” (rus.), *ѳуѣ* (ukrayna), *vož* (slav.), *waż* (polyak), *huż* – “ilan, soxulcan” (yuxarı luj.)

Buraya *узорь* (“civzə”), *узол* (“künc, bucaq”) və sair sözlər də aiddir.

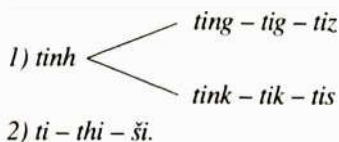
Hətta ingilis dilindəki *hook* – “qarmaq” sözünü də bu leksik yuvada təhlil etmək olar: **unk*.

“Şumer oxu” dünyə dillərində

İsrar edirlər ki, heç bir şumer sözü müasir dillərə gəlib çata bilməz: o silinib yoxa çıxmış olar.

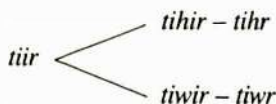
Heroqlifin tarixini təqib edərək, biz şumerlərə aid olan “ox” sözünün genezisini bərpa etdik: **tij* (*tinh*, *tin*) – *til* – *tir* – *tī*...

Konsonantizm təkcə NLP qanununa uyğun olaraq deyil, həm də dünyə dialektlərində fəaliyyətdə olan qanunauyğunluqlara əsasən inkişaf etmişdir:

Saitlənmə: *i* – *e* və yaqin ki, təkrar uzunluq: *ī*, *ē*.

Uzunluğu qəbul etməyən dillərdə uzunluğu təbəqələşdirən mediatorlar meydana çıxmışdır. Protetiklər: qırtlaq (*h*), dodaq (*w*) səsləridir. Məsələn:

“Qeyri-şumer” dillərində onun adının əsasının simasını dəyişən əsas əlamətlər bunlardır.

Şumer oxunun adı və işarəsi sayəsində bəşəriyyət bütün iti, kəsici, deşici, tikici fəaliyyətləri adlandırmağa müyəssər oldu.

Bu söz fars dilində daha yaxşı qalmışdır: *tir* – “ox” (**tir*). Qədim fars dilində *tigr* – “ox”.

Qədim hind dilində əsasın dialektlərdəki bir neçə variantı toplaşmışdır:

**tivr* – “ox” (*tivra* – “iti”, “itilənmiş”, *tivrata* – “itilik”, “kəsərlilik”, *tivara* – “ovçu”)

**ti* – “ox” (*tij* – “iti olmaq”, *tej* – “itilik”, “kəsərlilik”)

**tik* – “ox” (*tikşnā* – 1) “iti”, “itilənmiş”; 2) “qatil”, “dəmir”; *tiksn-esi* – “iti oxu olan”, *tiksnagra* – “itiuclu”).

**tig* – “ox” (*tigita* – “iti”, “sancan”, *tigmata* – “itilik”, “itiləmə”, *tigma* – “kəsici”)

İstənilən türk dilində şumer oxunun adlarının variantları toplusu bundan az deyil. Məsələn, qazax dilində: *tij* – “dəy” (hədəfə), *tik* – “tik” (digər türk dillərində *tik* – “iynələ”, “sanc”, *tis* – “diş”, *tiz* – “düz” (düzmək mənasında).

Tatar dilində də eynidir, yalnız sait səs genişlənməmişdir: *-e* (*tej*, *tek*, *tes*, *tez*).

Slavyan dillərində fısıltılı səsdən ibarət önlük meydana çıxır: **steg-i* – *ueü* (“tik”), *emezaü* (“sırı”) (*смежка* – “sırıq” sözü də buradandır, məcazi mənası “cığır” deməkdir). Sözü əsası yardımçı hissələrlə möhkəm örtülür: *sternia* – “otların, bitkilərin saplaqlarının iti lifləri”. Vasitəçi şəkilçi *-d* (*la*) *strela* (**sterla*) leksemində sezilir.

Sirli *s-* önlüyü latın dillərində də iştirak edir: *stilus* – 1) “mum çəkilməmiş lövhə üzərində yazmaq üçün iti uclu çubuq”; 2) “üslub”; 3) “paya”, *stinguo* – “yarmaq” (yalnız ön şəkilçi ilə işlənən forması saxlanmış feldir: *distinguo*, *instinguo* və s.¹)

Burada oxun şumer dilində olan adlarında da qalmamış **ting* əsası meydana çıxır. Burun samiti olmayan əsas (yənə də *s* önlüyü ilə) german dillərində görünür: *stick* – “qələpə, iti talaşa” (isveç).

German dillərinin hansındansa (Fasmerin fikrinə görə, IV, 481) polyak dilinə *szych* – “iti, deşici silah” sözü keçmiş və I Pyotrın zamanında rus dilinə daxil olmuşdur: *штык* – “süngü”.

¹ “Латинско-русский словарь”, М., 1976, s. 954

* * *

Latın, yunan, qədim prus, Litva, latış və bir çox başqa dillərdə olduğu kimi, hind-Avropa dillərində kişi cinsinə aid olan isimlərin *-us* (*-as*, *-os*, *-s*) şəkilçisi qəbul edən formalarının nə üçün olmadığını anlamağa imkan verən bu mövzu hind-avropaşünasları (xüsusilə də slavyanşünasları) maraqlandırmalıdır. Nə üçün slavyan dilləri bu göstəricidən məhrumdur?

Mən güman edirəm ki, slavyan dillərində və digər bəzi dillərdə bu formant olmuşdur, ancaq *onu sözün əvvəlində deyil, postpozisiyaya tətbiq etmişlər*. *ostrъ* (**os-tir*) sözündəki konstruksiya ideal şəkildə qalmışdır, bu söz, yəqin ki, oxun ulu slavyan dilindəki adıdır. Buradan *оцпога* – “çəngəl” (balıq tutmaq üçün yaba şəklində alət), *оцпue* – “tiyə”, *оцѣп* – (**os-ter*) “iti balıq” (nərə balığı), *стерлядь* – “çökə balığı” (**os-terla-di* – “ox balıq”) və sair sözlər meydana gəlmişdir.

Bu ulu slavyan sözünün keçmişdə geniş yayılmasını hind dillərindəki (məsələn, benqalca *ostro* – “silah”, *osttro* – “silah”), fars dilindəki (*ustara* – “ülgüc”) sözlər sübut edir.

Digər bir slavyan sözü: *osti* – (“*оцъ*”) də şumer dilindəki *ti* – “ox” sözünü özündə saxlayır. Bu qədim slavyan sözünü fonetik cəhətdən də təhlil etmək olar: **kosti* – *костъ* – sümük” (ilkin olaraq “balıq sümüyü”, “qabırğa sümüyü”, “iti sümük”).

Fasmer yazır: “Latın sözü *costa* – “qabırğa” ilə serb-xorvat: *кôcm* – “qabırğa” sözü qohumdur. Burada *u*, *e* olması da, *k* önlüyünün olması da ehtimal olunur və qədim hind: *asrhi* – “sümük”, Avesta: *ast-*, *asti-*, yunan: *οστεον*, latın: *ös*, *ossis* – “sümük” sözləri ilə yaxınlaşdırmağa çalışırlar (II, 349).

Bizim təhlilimiz göstərir ki, slavyan dillərində **osti* – 1) “tiyə”, 2) “iti balıq sümüyü, qabırğa” ulu formasına daha yaxın olan formalar qalmışdır.

Yalnız indi latın dilindəki, german və slavyan dillərindəki *s* önlüyünün genezisini başa düşmək imkanı yaranır: *stilus*, *-stingou*, *stimul* (latın), *стерла*, *стегаць*, *стерня*, *стрежень*, *стержень* (slavyan), *stich*, *stick* (german).

“Ön şəkilçisi” *os* kişi cinsində olan isimlərin göstəricisidir. (Buna görə də slavyan dillərində kişi cinsində olan isimlərin şəkilçisi yoxdur.)

Dərsliyə layiq nümunə: *logos* – “söz” (yunan) = (*os*) *log* > *slog*.

[Təkhəcalı söz dövründə məhz heca söz idi. Bu məna XVIII-XIX əsrlərin rus poetik dilinə də gəlib çatmışdır. Hələ Derjavinin zamanında “yüksək heca” və “alçaq

heca" ifadələri aristokrat və xalq dili mənalarında işlənmişdir. *Slog (o) leksemının sonunda protetik saitın meydana gəlməsi yalnız rus dilində özünü büruzə verən refleks yaratmışdır. Biz onu şərti olaraq "mozo\movo refleksi adlandıracağıq. Həm də "ezo\evo"; "mozo\moevo"; "camozo\camovo" və s. mümkündür. Bu refleks nədən xəbər verir? Bu onu göstərir ki, rus dilində uzun saitın müxtəlif cür təbəqələşdiyi iki dialekt məcmusu var. Birində qırtlaq protezi (h) ilə, digərində dodaq səsi (w) ilə.

Bu qanunauyğunluğu bilmək etimoloqlara həm də *odeжда* ("geyim", "paltar") sözü ilə açıq-aydın uzlaşan *odevatъ* ("geyinmək"), *odëba* ("geyim, örtük" kimi sözlərin ilkin formalarının bərpasında da lazım ola bilər. Ancaq dəyişilmə məlum deyil. Təhlil *odegati > odevati başlanğıc formasına aparıb çıxarırlar].

* * *

İndi isə şumer ox işarəsinə qayıdırıq. Ancaq onun yazı sahəsindəki vəziyyəti dəyişə bilməmiş başlanğıc formasına qayıdacağıq.

Biz yəqin etdik ki, onun çıxış vəziyyəti belə olmuşdur: ☉ – *d-ûj* (*t-ûj*); *d-û* (*t-û*) – "doğmaq" = ☽ Mövqeyi 90° sola dəyişdikdə səsin mənası dəyişməməli idi, çünki "hilal" sadəcə şimal vəziyyətində idi: ☽ *d-ûj* (*t-ûj*). Ancaq şumer mənşəlilər üçün bu işarənin mövqeyinin dəyişilməsinin qrammatik nəticələri vardı: ➤ ➤ **u-d'* (*u-t'*) > *u-d* (*ut*) – "günəş". Bununla birlikdə işarənin 90° dönməsi mexaniki baş verə bilərdi. Şumer yazısında bu, şaquli yazıdan üfüqi yazıya keçildiyi zaman baş vermişdir. Ehtimal etmək lazımdır ki, "aypara"nın adında burun səsinədən hələ qurtulmamış xalqın yazısında məhz bu baş vermişdir: ➤ *d-ûj* (*t-ûj*).

İşarənin vəziyyətinin dəyişməsi yeni şərhə səbəb oldu: "içərisindən maye axan əyilmiş piyalə = "axan su". Bu işarə "çay" sözünün determinativi ola bilərdi. Fikrimcə, yazısında bu determinativ olan xalq Qara dənizə tökülən böyük çaylara ad verə bilərdi: *Don* (yunanlar onu *Tanaus* kimi tanıyırdılar), *Donets*, *Dnepr*, *Dnestr*, *Desna* (**Densa*), *Dunay*. Çayların adlarının quruluşu determinativin adlarından başqa, həm də əsl adlarını ehtiva edir. Məsələn, *Dən-Epr*, *Dun-aj*; *Dən-Estr*.

Yunan mənbələrində Dunayı *İsrost* adlandırırdılar. Çaylarda himayəçilik arayaraq, onlara səcdəgahların adlarını verirdilər.

Etnoslar Qədim Ön Asiyadan köçüb şimalda deyil, yəqin ki, Qara dəniz ətrafında yerləşmişlər. Adamlar özləri ilə Ön Asiyanın çaylarının və himayəçi-səcdəgahlarının adlarını da aparmışdılar. Fikrimcə, onların arasında

Assuriya-Babil məhsuldarlıq və həyat ilahəsi İştərin adı mütləq var idi. O elə Veneradır. Yunanlar fişiltılı səsi fisiltılı səslə çatdırmışlar. İştərin adı (**İstar* > *Istr*) nəinki Dunaya, həm də Dnestrə (**Dn-istr*) də verilə bilərdi.

Fərat çayı (*Evr-at*, burada – *at* qadın cinsinin göstəricisidir) haqqında xatirə, yəqin ki, **Dn-Epr* (müqayisə et: *İbr* – Serbiyada çay) çayının adında qorunub saxlanmışdır.

İrandilli qəbilələr, güman ki, Böyük Çölün qarışıq əhalisinin tərkibinə Herodotdan sonra daxil olublar, çünki “Tarix”də Dunay hələ *İstros*, Don – *Tanais*, Dnepr – *Boristhen* (rusca *Borısfen*) adlanırdı.

Müqayisə edin: osetincə *don* – “çay”, “su”, qədim hind dilində: *dānu* – “sızan maye”, Avesta: *dānu* – “çay”.

Etimoloqların bütün çayların adlarını İran dilində olan *don* (*dan*) sözündən yaratmaq cəhdləri Lüğətlərdə (Fasmerin lüğətində daha ətraflı) göstərilmişdir. Ancaq onlardan heç birini inandırıcı sübut hesab etmək olmaz. Yalnız bir başlanğıch *dun-* (*don-*, *tan-*) açıq-aydın “çay” mənalı İran sözüə aiddir, buna görə də onu **Dun-aj*, *Dn-Epr*, *Tan-aj* (*s*), *Dn-istr* çay adlarının İran yazısından əvvəlki dövrünün əsl “determinativi” hesab etmək olar.

Herodotun dövründə Dnepr *Turēs* adlanırdı. Müqayisə edin: ərəbcə – *Turla* (“Dnepr”), italyanca – *Turlo* (XIV əsr).

* * *

İştərin vəziyyətinin dəyişməsinin adın incələşməsinə səbəb olduğu yazılarda belə cütlük yarana bilərdi:

⤴	⤵	<i>tur</i> (<i>tul</i> , <i>tur</i>)
⤶	⤷	<i>tin</i> (<i>til</i> , <i>tir</i>)

Elə həmin “qabdan tökülən su” > “sızan su” > “çay” mənası çayın adını doğurur: *Tigr* (**tir*) – (“Dəcla”). Oxun adları ilə oxşarlıqlar – hərfi mənada: *tigr* – “ox” (qədim fars.), **tivr* – “ox” (qədim hind.), oradan türkməncə **thevr* – “tiyə”, *sevriük* – “iti”, *себряга* – “uzunburun balıq” (rus.).

Qədim Ön Asiyadan oxun adı *tivr* Şərqə getdi, ancaq böyük çayın adı Apennin yarımadasına qədər gedib çatdı: *Tibr* (latın), *Tevere* (italyan).

Ulu türklər “çay” işarəsini, başqa cür desək, sərt etmişlər. Onlar “açıq ağız və 1) dil, 2) çarpaz köpək dişləri” görmüşlər. Müxtəlif dialektlərdən olan: *til (dil)*, *tel (del)* – “dil”, *tis (diş)*, *tes (des)* – “diş”, “köpək dişi” kimi sözlər ulu türk dilində toplaşmışlar.

Bu işarənin və sözlərin mənimsənilməsi zamanı türklər ulu germanlarla qarşılıqlı işbirliyində olmuşlar. Fikrimcə, türklərin və ingilislərin sözlərinin konsonant quruluşunun uyğunluğu təsadüfi deyil: *tell* – “danışmaq”, “söyləmək”, *tale* – “hekayə”, *talk* – “söhbət”, “danışmaq”, “söhbət etmək”. (Rus dilindəki *молк* – “söhbət”, “dedi-qodu”, “danışmaq”, *молковать* – “söhbət etmək”, “müzakirə etmək”, “şərh etmək” sözləri buradan yaranmayıbmı?) Və *tooth* – “diş”, *teeth* – “dişlər”.

Mən bu sistemli uyğunluqların təsadüfiliyinə inanmıram. Düşünürəm ki, ilk başlanğıcda türk dillərində də *tis (diş)* – “diş” cəm halı bildirirdi: “dişlər, köpək dişləri” – “ağızda” xətlərin çarpazlaşmasından bu aydın olur.

...Misirlilər dil dərsləri üçün vəsait kimi, heykəltəraşlıq fiqurları hazırlamışlar. Oğlan barmağı ilə dişlərini göstərir. Heykəlin oturacağında yazılıb: *tis* (“diş”).

Yunanlar qərara almışlar ki, bu ad hansısa allahın, bəlkə də, Sükut allahının adıdır. Əl hərəkəti – dodaqlara söykənmiş barmaq yaranıb. Və ədat – tss! Sakit ol, sus, sakitlik. (**tis* – “dişlər” əsası *стиснуть* – “sıxmaq”, “qıçmaq”, *стискивать* – “sıxmaq”, “qısqmaq”, *тискать* – “sıxışdırmaq”, “sıxmaq” rus fellərində və *тиски* – “məngənə” ismində, *течно* – “sıx”, “darısqal” zərfində görünür).

**Tin* > *thin* inkişafı qədim semit *šin* – “diş”, alman *zinne* – “diş” (mişar dişi), *zahn* – “diş” və sair sözlərə aparıb çıxarır.

* * *

Avrasiyanın ən böyük yırtıcı heyvanı olan pələng sözünün etimologiyası Lügətlərdə necə verilmişdir? Latınca *tigris*, fransızca *tigre*, almanca *tiger*, yunanca *τρυπις*. Fasmer, I, 56: “Avesta dilindəki *tiyri* – “ox”, *tiyra* – “iti” sözlərindəndir.

Semantik keçid haqqında heç bir izah yoxdur. Yalnız adların oxşarlığı belə etimologiya üçün əsas olmuşdur.

Budur, qrafik işarəni təqdim etmədən semantikanın səbəbiyyətinin izahının mümkünsüzlüyünü göstərən hadisə! Qədim fars dialektlərinin birində “ox” işarəsini, digərində isə “çarpaz köpək dişləri olan ağız”ı *tigr* adlandırdılar.

Türklər ilanın haçalanmış dilini: *til* – “dil” görmüşlər (Qədim Çin dilində: – “dil” işarəsidir. Əvvəlcə “ilanın dili” deməkdi).

BÖLİ. SKİFLƏR BİZİK...

“Kitabi-Dədə Qorqud” müdrik qocanın sözləri ilə qurtarır: “Haqlarında danışdığım o pəhləvan bəylər hardadır? Dünya mənimdir deyənlər kim idi? Onları ölüm oğurladı, torpaq gizlətdi. Fani dünya kimə qaldı?”

Zaman küləkləri qədim türk tarixinin səhifələrini sovurdu. Gil, perqament, papirus səhifələri. Bir neçə daş səhifə qalmışdır. Ön Asiyada nə qədər yazı abidələri məhv edilmişdir, əgər XIX əsrin ortalarına qədər Babil qəsəbəsi yaxınlığında, bir zamankı böyük Babilin dağılıb təpələyə çevrildiyi yerdə qazıntı işləri aparılmasaydı, adamlar ərəb yazısına qədər burada heroqliflərin, mixi yazıların və aramey itibucaqı hərflərinin bilinməsinə dair yer üzündə bir dənə də olsun əlamət tapa bilməzdilər. Kiçik Asiyada, Qara dəniz ətrafında və Xəzəryanı ərəzilərdə müxtəlif vaxtlarda yaşamış köçəri və oturaq türklərin yazılı mədəniyyətlərinin izlərinə də belə bir tale üz vermişdir. Hətta tarixçilərin nəzərlərinin yetişə bildiyi dövrdə türklərin məskunlaşdıqları Orta Asiyada da qeyri-ərəb qrafikasıyla yazılmış olan nə bir büküm kağız, nə də daş manuskript yer səthində qalmamışdır.

Uyğun proseslər İsanın doğumundan sonra birinci minillikdə və ikinci minilliyin ortalarına qədər xristianlıqdan əvvəlki mədəniyyətin izlərinə çox amansız divan tutulan Avrasiyanın qərb hissəsində də baş vermişdir. İsanın çarına çəkildiyi xaçın üzərində latın, yunan və yəhudi yazıları vardı, buna görə də yalnız bu üç dil və üç yazı müqəddəs yazıya layiq sayılırdı. Roma tərəfindən xristianlığa cəlb edilmiş bütün xalqların dini kitabları artıq o zaman ölmüş sayılan latın dili ilə yazılırdı. Avropanın hər yerində xristianlığın geniş yayıldığını nəzərə alaraq, qədim Avropanın çoxsaylı yazılarından heç birinin salamat qalmaq şansının olmadığını ehtimal etmək lazımdır. Skandinaviyada runa abidələrinin və xristianlığın gec gedib çatdığı İrlandiyada oqamik yazıların möcüzə sayəsində salamat qaldıqlarını artıq demişdik.

“Bütpərəstlik yazıları”nın bu total məhvində mən təbii olaraq yaranmış bir sualın cavabını görürəm: əgər türklər bizim eradan əvvəl I minilliyin

əvvəldən və ya ortalarından hərfi yazıya sahib idilərsə, onda nə üçün bu abidələr Monqolustanda və Yeniseydə yalnız bizim eranın VI-VIII əsrlərində peyda olmuşlar? Runa yazısı tam minillik ərzində harada “gizlənmişdi?” Bu yazı abidələri “gizlənməmişlər”, ancaq *məhv edilmişlər*. Həm də onlar Monqolustanda və Yeniseydə “peyda olmamışlar”, İslamın gedib çıxmadığı və xristian fanatizminin yetişmədiyi yerdə salamat qalmışlar.

XIX əsrin sonuna qədər bu yazı “meydana gəlməmişdi”, əgər V.Tomsen onu oxumasaydı, ümumiyyətlə, heç “meydana gəlməyə” də bilərdi. Arxeologiya əsri sayılan XIX əsrdə əgər uğurlu qazıntılar olmasaydı, bəşəriyyət bilməzdi ki, Bibliya mənbələrinə görə yalnız günahkar kimi tanınan, Allahın qəzəbini qazanmış babillilər böyük yazı mədəniyyəti yaratmışlar. XIX əsrdə yazı tarixi bizim eradan əvvəlki I minillikdən birdən-birə üç min il dərinə getmiş oldu. XX əsrdə “qədim yazılara” heç də az “yeni” kəşflər gətirməyib. Biz öyrəndik ki, hind-Avropalılar (xetlər, liviyalılar) heroqlif yazısından və mixi yazısından bizim eradan əvvəl II minillikdə istifadə etmişlər.

Biz bilirik ki, Amerikanın qədim sakinləri olan mayyaların Avrasiya heroqlif sisteminə qohum olan bəzi heroqliflərin də daxil olduğu orijinal heroqlif yazıları olmuşdur. Bu sahədə tarixi bilgilərin necə sürətlə dəyişdiyinə, köhnə təsəvvürlərin necə uzun müddət yaşadığına dair çoxsaylı sübutlar var. Tanınmış klassik, qrammatologiyanın banisi İ.Qelb 1952-ci ildə inamla yazırdı ki, Amerika aborijenlərinin yazıları olmamışdır, yalnız səsləri və sözləri deyil, məfhumları ifadə edən yazı öncəsi qrafik işarələri olmuşdur. Və bu fikir onun “Yazının öyrənilməsi təcrübəsi” kitabının bütün sonrakı nəşrlərində təkrarlanmış və dəyişməz halda, lazımı şərhlər verilmədən, 1983-cü ildə rus dilində yenidən nəşr olunmuşdur.

Baxmayaraq ki, artıq 1963-cü ildə sovet alimi Y.V.Knorozovun “Mayya hindularının yazısı” adlı çox gözəl bir kitabı çıxmışdı və orada heroqlif yazıların əksəriyyətinin oxunmuş mətnləri verilmişdi. Amerikanın yazılarına dair böyük elmi ədəbiyyatda ispan missionerlərinin mayya, ink və asteklərin yazılı abidələrini necə məhv etdiklərindən ətraflı bəhs edilir.

“Bütün dünya mənimdir” deyən böyük mədəniyyətlər hanı? Onları ölüm oğurlayıb, torpaq gizlətməmişdir.

* * *

Yazı abidələrini təkcə din fanatları məhv etməmişlər. Bizim dövrümüzdə məmurlar da, ziyalı adlanan üzdəniraqlar da buna əl bulaşdırmışlar. Mən bir çox Yenisey abidəsinin itməsinə imkan vermiş vilayət “diyarşünasları”nın israfçı məsuliyyətsizliyi barədə danışmayacağam, ancaq ötən əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Orxon abidələrinin üzərində avtomat tüfənglərin güllələrinin izlərini görəndən sonra Moskva və Monqolustandakı rəislərin kabinetlərini necə dolaşdığımı xatırlayacağam. Yaxınlıqda sovet hərbi hissəsi yerləşirdi. Səhrada atəş açmaq üçün bu daş sütunlardan başqa heç bir nişangah yox idi. 1500 il açıq səma altında dayanıb istiyə, soyuğa dözmüş, Türk xaqanlıqları və Çingizxan imperiyası dövrlərini yaşamış daş manuskriptlər Monqolustan və sovet mədəniyyət məmurları tərəfindən güllələnməyə məruz qoyulmuşdular. Mən yazılı qədim daşları Monqolustan dövlət muzeyinin ehtiyat fondlarında saxlamağı, onların yerinə dəqiq daş surətlərini qoymağımızı təklif etdim. Qoy onlara atəş açsınlar. Surətlərin hazırlanması üçün pulu Qazaxıstan verəcəkdİ, mən Kunayevlə bunu razılaşmışdım. Bizim memarlar və heykəltəraşlar bu inciləri son çopurlarına qədər bərpa edə bilirdilər. Ancaq Monqolustan hakimiyyəti buna razı olmadı. Moskva da onlara təzyiq göstərmədi. Baxmayaraq ki, hərbi alayı başqa yerə köçürtdülər.

1987-ci ildə türkoloqların ABŞ-da keçirilən konfransında UNESCO-ya dünyanın bütün türkoloqlarının – konfrans iştirakçılarının imzaladığı bir yazı hazırladım. Biz türk abidələrinin mühafizə altına alınmasını, onların dünya mirasına daxil edilməsini tələb edirdik. Konfransdan dərhal sonra bir qrup türkiyəli alim Monqolustana uçdu. Onların Ulan-Batorda dialoqu bu vaxta qədər də davam edir.

Və əlbəttə, 1972-ci ilin payızını kədərlə xatırlayıram. Mənə Murad Avezov zəng elədi: “İlidə məktəblilər yazılı daş tapmışlar”. Mən qısaca məlumat verirəm, ayağımı məşqdə zədələmişdim, ayağım gipsdə idi. Qoltuq ağaclarını götürüb həyəətə endim: bir neçə yazıçı, memar, rəssam, alim – bizim uşaqlar orada idi. Üç maşında tapıntı yerinə getdik. Bu, Almatıdan 110 km aralı, Tamqalıtas (“Damğalı daş”) deyilən təbii mərzədə yerləşirdi. Soyuq, dumanlı səhər idi. Ancaq hamının əhvalı alqışa layiq idi.

Tamqalıtas məşhur yerdir. İlinin sahilində müxtəlif dövrlərin yazılırlarıyla örtülmüş dik qaya var. XVIII əsrdə bu yerləri işğal etmiş cunqarlar burda

Buddanı təsvir edən, buddizm məzmunlu yazılar həkk etmişlər. Güman ki, bu məkan cunqarlardan da qabaq müəyyən qədər məşhur yer olmuşdur. Bakanas kəndindən olan müəllim uşaqları ekskursiyaya aparıbmiş. Onlar ətrafa dağılmışlar və onlardan biri yerdən ucu çölə çıxmış bir daş lövhə görmüşdür. Torpağı ya yağış, ya sel yuyub aparmışdı. Müəllim yazını görüb Akademiyaya zəng vurur. Bizim uşaqlar Akademiyada paleoqraf mütəxəssislərin olmadığını bildikləri üçün, dərhal tapıntı barədə məna məlumat vermişdilər. Biz o daş lövhəni tapdıq. Bir metr yarım ölçüdə düzbucaqlı şəkildə, üstü səliqə ilə cızılmış daş idi. Sətirlər açıq-aydın runa yazısına aid idi, soldan sağa doğru idi, hər söz digərindən iki nöqtə ilə ayrılırdı. Bir neçə yüz işarə vardı. Məna avtomobilin yük yerindən qatlama oturacaq gətirildilər, bir vərəq kağız götürüb oturdum: tələsik olduğundan, heç kim nə bir əməlli-başlı albom, nə də mətnin surətini çəkmək üçün fotoaparat götürməmişdi. Narahat deyildik, tapıntını Akademiyaya çatdırdıqdan (fəhlələrlə birlikdə yük maşını gəlməli idi), minillik tozu yuduqdan sonra oxuyacaqdıq. Ancaq hələlik süfrə açdıq, çöl şəraitinə uyğun olaraq hərəyə bir parçə şərab süzüb, ilk böyük Orta Asiya runa mətninə aid tapıntının şərafinə qaldırdıq. Buna qədər dağlıq yerlərdə və məzarlıqlarda bir neçə qısa yazılar tapılmışdı (Talas daşları, Açıqtaş çubuqları, bürünc güzgülər İrtiş çayında gömülmüşdü). 26 hərfi olan İssık gülmüş piyaləsi barədə hələ də mübahisə edirik.

Və budur, yüzlərlə hərfdən ibarət olan bütöv bir mətn! Həyəcanlanmağa dəyərdi.

Akademiyadan yükünü özünüboşaldan maşın gəldi, uşaqlar quru ot topladılar, narahat kənd yolunda daşın zədələnməməsi üçün dəmir kuzova döşədilər. Yük maşını daş lövhəni apardı. Bizlərdən heç kəs bir daha onu görmədi. Maşın körpüdən İli çayına aşıb düşməmişdi. Bu çox qiymətli mədəniyyət xəzinəsi ilə birlikdə hansısa naməlum bir istiqamətdə getməmişdi. O, Akademiyaya gəlib yükünü boşaltmışdı. İctimai elmlər şöbəsinin akademikləri bu böyük kəşf üçün tələsik Akademiyanın prezidentindən böyük mükafat tələb etdilər. Tələsik və yanlış bölüşdülər. Bir elmlər doktoruna heç nə çatmadı. O da onu qəzəbləndirdikləri üçün haqlı olaraq "Komsomolskaya pravda" qəzetinin müxbirini tapır və öz variantını ona bildirir: İli çayının o sahilində tarixi "Qız-Jibek" filmi çəkilmişdir. Ssenariyə əsasən, kinostudiyanın rəssamı qayalıqda qədim türk yazısı həkk etməli idi. Filmə çəkib qurtardılar və getdilər. Ancaq yazını tapıb və onun tarixi yazı olduğunu bildiriblər.

Felyeton çap olundu. Ölkə buna güldü və unuduldu. “İfşa olunmuş” akademiklər tapıntını müdafiə edə bilmədilər. Onlar onu nə mənə, nə də o səhər onu İlidə görmüş adamlara göstərmədilər. Demə, onlar daş lövhəni inşaatçılara (Akademiyanın korpuslarından biri tikilirdi) veriblər, onlar da onu kiçik hissələrə parçalayıb, çınqıl kimi yeni binanın beton təməlinə qoyublar. Mənə alimlərin bu cinayətləri haqqında yazıçıların plenumunun kürsüsündən elan etmək qaldı: “Bizim bütün tarix elmimiz, bütün Akademiya onun təməlinə dəfn etdikləri o daşa dəymirlər”.

Mənim belə deməyə həm də ona görə haqqım çatırdı ki, kinostudiyanın baş redaktoru kimi, “Qız-Jibek” filminin yaranmasında iştirak etmişdim. Mənim tövsiyəm əsasında quruluşçu rejissor S.Xocikov kinostudiyanın rəssamına sahildəki qayada (film İli çayından xeyli aralıda, Ural çayının sahillərində çəkilirdi) öz əlləri ilə bir neçə damğa işarə həkk etməyi tapşırırdı.

Süjetə əsasən, iki qəbilə bir ittifaqda birləşirlər və bu hadisəni mərasimlə qeyd etmək lazımdır: qəbilələrin gerblərinin işarələri qardaşlaşmanın rəmzi olaraq, xatirə qayasında yan-yana həkk edilməli idi. İşarələr hələ çəkilişə qədər həkk edilmişdi. Uzaqdan nəzərə çarpan iki böyük damğa işarə. Rolu oynayan aktyora ancaq qayaya çıxmaq və daş üzərində yazı prosesini təsvir etmək qalırdı. Belə də oldu. O kadr filmdə qaldı.

O hadisənin əks-sədası da müxbirə (Nikolay Bondarçuk) təhrif olunmuş halda çatdırılmışdı. Kinostudiyanın rəssamı yüzlərlə deyil, cəmi iki damğa işarə həkk etmişdi. Əgər hətta ssenaridə o qədər tələb olunsaydı da, o bunu edə bilməzdi. Runa abidələrindən biri beləcə itirilmiş oldu.

İndi vəziyyət yavaş-yavaş da olsa, dəyişir. Ötən əsrin 90-cı illərin ortalarında Qazaxıstan indi artıq Qazaxıstan dövləti kimi Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Ədəbi şeyləri təkcə qiymətləndirmək deyil, onu həm də müdafiə etməyi bacaran bir insan olan İ.N.Tasmaqambetov baş nazirin elm və mədəniyyət məsələləri üzrə müavini olmuşdu. Monqolları tədricən inandıra bilmişdi ki, Orxon abidələrinin maddi dəyəri var. Əgər qazaxlar hər bir məzarüstü daşın surətinin hazırlanması üçün yaponlara 150 min dollar verirlərsə, o zaman orijinaları həqiqətən də qorumaq lazımdır.

Bu yaxınlarda türkiyəli həmkarlarım belə bir xəbərlə məni sevindirdilər ki, monqol hökuməti artıq gerçək nüsxələri muzeydə saxlamaq və onların yerində surətlərinin qoyulması barədə fikirləşirlər. Ancaq qardaş ölkənin bürokratlarının operativlik dərəcəsini bildiyimdən, mən artıq Qazaxıstanın YUNESKO-da

daimi nümayəndəsi kimi, Orxon-Yenisey yazı incilərinin rəsmi beynəlxalq mühafizəsi haqqında təklif irəli sürməyə, başqa sözlə desək, onları dünya mədəniyyət mirası siyahısına daxil etməyə çalışıram. Və ümid edirəm ki, türk runa yazısını fars əyalət yazısının solğun surəti kimi deyil, öyrənilməsi bəşər mədəniyyətinin yaranması mənzərəsini tam təsəvvür etməyə yardım edən, ən qədim, özünəxas yaradıcılıq sistemi kimi onu təhlil edən kitabım kömək edəcək.

Hərfin qrammatikası

(davamı)

İ.Qelb elmə “yazılar haqqında elm” məzmunlu qrammatologiya termini daxil etmişdir.

“Bu kitabın məqsədi hələ yaradılması lazım olan yazı haqqında həqiqi elmin təməlini qoymaqdır. Bu yeni elmi bir neçə il bundan əvvəl İngiltərədə nəşr edilmiş yazı haqqında kitabın başlığında tətbiq olunan *qrammatoloqrafiya* termininə qismən əməl edərək, *qrammatologiya* da adlandırmaq olardı. *Qrammatologiya* termini mənə anlaşılmazlıqlara gətirib çıxara biləcək *qrafologiya* və ya *qrammatologiya* terminindən daha az dəqiq olan *filoqrafiya* (*filologiya* terminindən fərqli olan yeni termindir) terminindən daha uyğun görünür”.¹

Mənə elə gəlir ki, əgər yunan *qrammatika* – “yazı”, *qrafo* – “yazıram”, “yazmaq” sözlərinin semantikasından çıxış edilərsə, o zaman bu leksemlərdəki istənilən *-logiya* Qelbin təklif etdiyi məzmunu ifadə edə bilər. Ancaq əgər *qrama* – “hərflər”, “yazı işarəsi” sözünü də xatırlasaq, o zaman “hərfin” (heroqlifin) qrammatikası” təsviri termininin mənası *qrammatologiya* termininə sığa bilər. Və bu fənn bir hissə kimi, yazılar haqqında elmə – qrammatologiyaya daxil ola bilər.

Yalnız Finikiya hərflərinin mənşəyini təyin etməyə çalışdıq, çünki bu vaxta qədər belə ehtimal edirlər ki, digər bütün əlifbalar ondan törəmişlər. Finikiya hərfini Misir heroqlifi ilə müqayisə edirlər. Tarixi-mədəni düşüncələr bunu etməyə imkan verir: semitlərin Misirlə əlaqələri sənədlərlə təsdiq olunur. Ancaq təəssüflər olsun ki, Finikiya və Misir yazı materiallarının müqayisəsi birbaşa oxşarlıqları olduğunu üzə çıxarmır. Ancaq Finikiya əlifbasının bir çox hərflərinin heroqlifik xüsusiyyəti şübhə doğurmur: **𐤀****alef* – “öküz” (böyrü üstə qoyulmuş buynuzlu baş.

¹ İ.Qelb. Göstərilən əsəri, s. 33

Şumer yazısında da “buynuzlu baş” iştirak edir, ancaq normal vəziyyətdə və buna görə də mənə uyğun olaraq belədir: **𒄠** *gud* – “buğa”. Axtalanmış buğa deyil, normal, sağlam buynuzlu erkəkdir. Yunan əlifbasında Buğanın işarəsi sadəcə çevrilmişdir: **Α** *alfa*. Artıq təkcə bu hərf qrammatikləri bunun qarşılığını Misir yazısında axtarmağa kökləməməli, Buğa işarəsinin **𓆎** *k*’ natural üslubda yerinə yetirildiyi Misir yazısında qətiyyənlə axtarmamağa kökləməlidir.

Qədim dünyanın digər heroqlif sistemlərində olduğu kimi, bunun Misir sistemindən başqa uzun illər ayrı düşmüş şumer sistemindən olduğunu bilmirdilər. Misir mənbələrindən başqa bir (Teylor, Struve)¹ mənbə tanımırıdılar, başqasını təsəvvür etmirdilər.

Mən belə bir fikir söyləmişdim ki, Finikiya əlifbası yaşayış yerinin sərhədlərini nişanlamaq üçün istifadə olunan Ön Asiyanın və Kiçik Asiyanın köçəri qəbilələrinin gerb işarələrini özündə ehtiva edir: gerblər sərhəd daşlarına köçürülürdü. Qəbilə ittifaqları yaradılarkən, başçılar əbədi dostluq haqqında müqaviləyə imza atmış kimi, öz qəbilələrinin gerblərini nəzərə çarpan bir qayada həkk edirdilər. Gerblərin birləşdirilməsi hərbi kampaniyalarda bu qəbilələrin bir xalq olduğunu bildirirdi. Ancaq işarələr dəsti qayada uzun müddət qalırdı. Qazax çöllərində bu gün də belə yazılarla rastlaşmaq mümkündür. Onları *tambaly tas* və ya *tas tambaly*, yəni “yazılı daş” adlandırırlar. İnek, öküz, qoyun kimi heyvanların müqəddəs işarələri Günəşə sitayiş edənlərin gerbləri olurdu.

Finikiya əlifbasında aşkar öküz işarəsi var, hərflərin sırası ondan başlayır, bu da onu göstərir ki, onların əlifbasını semitdillilə qrammatik tərtib etmişdir. Həm də adların əksəriyyəti işarələrin obrazlı mənalərini çatdıran semit sözləridir: *bet* – “ev”, *gimel* – “dəvə”, *dalet* – “qapı”, *jod* – “əl”...

Əvvəlki başlıqlarda biz demişdik ki, qrammatik ideyanı ifadə etmək naminə hərf yaradanlar bəzən işarənin xarici oxşarlığını əşyaya qurban verirdilər. Buna görə də müxtəlif qrammatik qaydalar əsasında yaranmış müxtəlif yazıların işarələri mexaniki, birbaşa müqayisəyə tabe olurlar. Belə ki, Misir **𓆎** *p-r* – “ev” (“evin planı”) işarəsi fin **𐤁** *bet* – “ev” işarəsi ilə müqayisə olunmazdır, çünki sonuncu evin planını və ya ev tikməyin profilini təsvir etmir, ancaq qrammatik ideyanı – “çevrilmiş inkar xətti ilə qapı işarəsinə” ifadə edir. Qapı işarəsi **𐤃** *dalet* – “qapı” isə Finikiya əlifbasında onunla yanaşıdır. Elə o, Misir işarəsi ilə müqayisə olunur: **𓆎** – “qapı”.

¹ БСЭ, 2-сі сild. “Сопоставление финикийских букв с египетскими иероглифами” (И.Дьяконов, В.Истрин, Р.Кинжалов)

Ancaq “çevrilmiş qapı”nın nə üçün “ev” məfhumunu ifadə etməli olduğunu başa düşmək üçün şumer *es, ab* – “ev”, “qapı” heroqlifinin Misir heroqlifi ilə əlaqəli olduğunu bilmək lazım idi. Həmçinin, diakritik işarənin – “inkar xətti”nin başqa hərfi-heroqlifik yazılarda, Finikiya yazısının özündə də fəaliyyətini təyin etmək lazım idi. Məncə, bunu qrammalogiya – bir növ, yazı işarəsinin etimologiyası adlandırmaq olar. Heroqlifin (hərfin) yaranması bu fənnin ən çətin, ancaq ən maraqlı hissəsidir. Finikiya *bet* işarəsinin genezisini və yunan *beta* işarəsinin yaranmasını təyin etmək üçün bəşəriyyətin çoxdan unuduğu yazı işarəsinin qrammatik qaydasını bərpa etmək lazımdır.

Qrafemlərin düzülüşünün bütün üsulları bərpa olunduqdan sonra, qədim dünyanın yazılarında məna üçün əhəmiyyət kəsb edən işarə dəyişikliyinə və mexaniki üsulların bərpasından sonra qədim türk əlifbasından yapışmaq olar, çünki o başqa yazının hərfləri ilə sadə müqayisəyə gəlir.

...Finikiya yazısına qayıdıram. Məna elə gəlir ki, işarələrin ilkin nizamı onda pozulub. Hansısa bu mənsədən olan əlifbada səslərin sayına görə (qısa-uzun sait) və xüsusiyyətə görə (qalın-incə) hərf cütülmüşdür. Finikiya əlifbasında cütlüklər dağılmış, bəzilərdən isə bir hərf qalmışdır:

	<i>dabet</i>		<i>şin</i>		<i>he</i>
	<i>bet</i>		<i>məm</i>		<i>hət</i>

Əlifbada onlar dağınmışdır. *Gimel* – “dəvə” hərfi tayından məhrum olmuşdur:

	<i>*gamal</i>
	<i>gimel'</i>

Yunan əlifbasına “incə” işarəsinin xətt ilə böyüdülmüş forması düşmüşdür, ancaq “qalın” işarəsinin adı – “*gamma*”dır (*Gimel'*, yəqin ki, yekədonqarlı, ikidonqarlı dəvəni və ya dişi dəvəni ifadə edib). Yunanların bitişik diakritik xətdən istifadə etmələrini (yaxud heç olmazsa belə vasitənin olmasını bilmələrini) *digamma* (“ikiqat qamma”) hərfinin forması bildirir. Burada böyüdücü xətt fəaliyyətdə olub. Bu mənsədən olan əlifbada, çox ehtimal ki, qamma-qimel deyil, şumer $\text{> } u$ – “on” hərfinə oxşayan, sait səs üçün olan hərf böyümüşdür.

Bu rəqəm Avesta: > u və türk: > u(o) əlifbalarına qədər gəlib çatmışdır. Uzunluq (yaxud incəlik) xətti, bir növ, *dabl-yu* (W) yaratmışdır. Əgər latın dilində bunu hərfin ikiləşməsi ilə edirdilərsə, ancaq bu mənsəli əlifbada diakritik xətlə etmişlər. Diqamma W səsini ifadə edirdi və onu Avesta hərfi > ü və türk hərfi N ü (ö) ilə müqayisə etmək olar.

Şübhəsiz, r səsini ifadə edən hərfin tayı da olmuşdur. Yəqin ki, bu mənsədən olan əlifbada belə olub:

𐎠	<i>roš</i>
𐎡	<i>*r'eš</i>

Nəticədə parçalanmış cütüyün hissələri müxtəlif əlifbalarda qalmışlar. Finikiya əlifbasında 𐎠 *roš*, klassik yunan əlifbasında P *ro*, latın əlifbasında R *er*.

Əgər bu göstəricilərə görə fikir yürütsək, bu mənsədən olan əlifbada sait səslərin kəmiyyətində (qısa-uzun), samit səslərin keyfiyyətində (qalın-incə) müxaliflik olmuşdur. Onda incəlik xəttindən başqa həm də inkar xətti olmuşdur ki, bu da əks işarə yaradaraq, hərfin mənasının kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir etməmiş, yalnız leksik mənanı dəyişmişdir.

Çevirmə üsulundan da istifadə olunmuşdur. Sait (o) üçün çevrilmiş hərf uzun səs üçün hərf (oo) olmuşdur. Qalın samit üçün olan hərf "incə" hərfə çevrilmişdir. Ancaq Finikiya yazısının da aid olduğu semit yazılarına səslərin kəmiyyət və keyfiyyətlərinə görə qarşılaşdırılması xas deyil, buna görə də əlifbada iki g (**gamal-gimel*'), iki r (*ro-re*) və s. "saxlamağa" ehtiyac yox idi. Elə buna görə də cütlüklərin hər birindən bir hərf saxlamışlar. Finikiya əlifbasının növlərində eyni cütlükdən müxtəlif hərlər var. Onlar buradan da yunan əlifbasının digər növlərinə və nəhayət, latın əlifbasına düşmüşlər.

Biz belə nəticəyə gəlirik ki, "Finikiya məktəbi"nin qrammatikləri hərlərin formasını sərbəst şəkildə dəyişməyi özlərinə rəva bilməmişlər. O, çoxəsrlik yazı praktikasında mexaniki təhrif olaraq inkişaf edə bilərdi, hətta bu zaman hərfin ilkin oçerkinin köklü dəyişməsi də baş vermirdi. 2500 il ərzində fasiləsiz istifadə olunan latın əlifbasında heç bir artıq cizgiyə, eləcə də heç bir əskikliyə də rast gəlmirik. Əsas dəyişikliklər klassik dövrdən əvvəl baş verib, o vaxtdan bəri hərfi mənada heç bir "yot" qədər də dəyişiklik olmamışdır. Baxmayaraq ki, klassik əlifbalarda – həm yunan, həm də latın əlifbasında bəzi mənalər yanlış başa düşülmüşdür.

[Arameylər Finikiya hərflərinin formalarını mexaniki olaraq təhrif edərək, "aramey üslubu"nun əsasını qoydular, hərflərin cizgilərini tanınmaz dərəcədə dəyişdirən fars-aramey yazılarına ötürdülər].

Cənubi Avropa yazılarının da keyfiyyət müxalifliyini saxlamağa ehtiyacları yox idi. (Onlar uzunluğu əsas işarədən çıxan analitik üfüqi xətlə ifadə etməyə başladılar: *ä*) İncəliyi ehtiva edən yeganə sait səs hərfinin xətti zaman keçdikcə onun əsas mənasını dəyişdi və yunan yazısında başlıq (sərlövə) hərfi kimi, onun xətsiz qalın variantı isə kiçik hərflər kimi istifadə olunmağa başladı.

Qədim yunan	
Hərflər	Məna
U	<i>u</i>
Ϝ	<i>ü</i>

Bizans əlifbasındakı incə *ü* hərfləri *i* ("yunan") hərflinə çevrilir və o zaman da cütüklər (böyük hərflər – kiçik hərflər) müəyyənləşir. Səhv baş verdi: ϜU – *i-grecus*. Keçmiş "incə" öz "boyuna" görə böyük hərflər olaraq qəbul edildi, "kiçik" *u* "böyük" mənasını qazandı.

Bizans dövrünə qədər yazılı şəkildə gəlib çatmış bir çox sözlərdə və adlarda təhrifə səbəb olan səhv belə baş vermişdir. (Biz Herodotun *skuth* kimi oxuduğu, Bizans dövrünə isə artıq *skyth*, *skith* kimi gəlib çıxmış *skuth* (...) haqqında danışmışıq.)

Latın yazısında hər şey son dərəcə dəqiqliklə tərsinə baş vermişdir. Böyük hərflər olaraq **U** qəbul edilmiş, kiçik hərflər olaraq isə xətlili, ancaq qısaldılmış xətlili hərflər: *u* qəbul edilmiş və böyük hərflər (sərlövə hərfləri) mənası kiçik hərflərə keçmişdir: **Uu**. (Ancaq latın əlifbasından törəmiş bəzi yazılarda "kiçiyin" mənası "böyüyə" keçmişdir. Belə ki, fransız yazısında bu hərflərin hər iki forması *ü* kimi oxunur, ingiliz əlifbasında isə yotlanmış kimi oxunur: *iu*).

...Bu bölümün yekununda formaları latın və yunan sistemlərində fərqlənən hərflərin təyindən danışacağıq. Mənim fikrimcə, latın hərfləri **P** (qədim lat. ϑ) arxiyunan ϑ *pi* (Finikiya hərfləri ϑ *pe* ilə şəksiz uzlaşan) hərflərinin mexaniki inkişafının kursiv davamıdır, ancaq klassik yunan əlifbasında biz bunun simmetrik formasıyla rastlaşırıq: ϑ **π** – *pi*. Burada tapmaq lazım gəlir: ya yunanlar özləri bu hərfləri belə tamamlamışlar ("yunan memarlığı və ornament rəssamlığı

ənənələrinə uyğun olaraq, hərflər daha mükəmməl həndəsi şəkil almışlar”¹, ya da biz parçalanmış cütliyənin detallarını görürük. Yəqin ki, bu mənşədən olan əlifbada belə olmuşdur:

*∩	*pa	“ayaq”, “addım”
∩	pe	“ayağın aşağı hissəsi”

Finikiya əlifbasında olan bəzi digər heroqliflər kimi, bu heroqliflər də hind-Avropa mənşəli ola bilərlər: latınca *pēs* – “ayaq”, “ayağın aşağı hissəsi”, *pass (us)* – “addım”, “ayaq izi”, (fransızca *ped* – “ayaq”, “ayağın aşağı hissəsi”, *pas* – “addım”). Bu qohum sözlər səslərin xüsusiyyətinə görə bir-birindən ayrılır. Əgər bu işarələr türk mənşəlilərə məlum olsaydı, onda onlar bu heroqlifdə “*addım*”, “*pəncə*”, “*ayaq izi*” görərdilər. Müqayisə edin: ümumtürk *pas*, *bas*, *baş* – “baş”, “üstünə çıx” deməkdir. Ancaq ayağı təsvir etmək üçün onlar ikinci işarədən istifadə etməkdən imtina etmişlər və bədənin əks hissəsinin qrafik ötürülməsini qəbul etmişlər. Bunu – *pet*, *bet* – “üz”; *päs*, *bäs* – “baş” (ümumtürk) sözləri sübut edir. Fonetik cəhətdən, ingilis dilindəki *face* – “üz” sələfidir. (Müqayisə edin: türkcə *but* – “ayaq” və ingiliscə *foot* – “ayaq”). Türk dilindəki bu sözlər qrupunun Avropa dillərindəki sözlərdə olan mümkün əlaqələrini həm də ayağın yuxarı hissəsinin adlarının uyğun gəlməsi də sübut edir: *gamba* – “atın ayağının yuxarı hissəsi, bənd, buğum” (latın), *gamba* – “ayağın yuxarı hissəsi” (italyan), *jambe* – “ayağın yuxarı hissəsi” (fransız), γαμπα – “ayağın pəncədən dizə qədər olan hissəsi” (yunan), *janbas*, *jambas* – “ayağın yuxarı hissəsi, bud” (qazaxca).

Fransız dilindəki *jambon* – “bud”, “sümüksüz ət”, “qaxac edilmiş donuz budu” sözünü də yada salaq.

* * *

Əlifbaların islahatları işarələrin oxşarlığından qurtulmaq üçün diakritik xəttin ölçülərini ixtisar etməyi özlərinə rəva bildilər. Romalılar Ч hərfini kursiv u hərfinə belə çevirdilər və nəticədə bir hərf yerinə iki hərf yaratdılar, o zaman Bizans-yunan əlifbasından mənası dəyişilmiş halda u-qrek hərfini iqtibas etdilər. O, əvvəlki u hərfinin yerini tutdu, ancaq “yunan” səsinə ifadə etməyə başladı.

¹ В.А.Истрин. “Возникновение и развитие письма”, s. 339

Finikiya **М** – *nuj* hərfinin ixtisarı ağrısız keçdi. Yunan (sağa çevrilmiş) **Ν** – *ni* hərfi klassik əlifba sırasında möhkəm durmağa başladı. (Şərqi yunan və qərbi yunan yazılarında hələ də hər iki forma “gəzişir”. “**М И**” – təkayaqlı və ixtisar olunmuş.)

Elə bu yenilikləri yunan və Roma qrammatiklərinin hərflərin ilkin formasına müdaxilələri hesab etmək olar, praktik düşüncələrin və təkcə estetik xüsusiyyətlərin diktəsi olmayan müdaxilə: “təkayaqlı” hərflərin sayı azaldı.

Finikiya əlifbasında onlar on ədəd idilər (əlifbada cəmi iyirmi iki hərf vardı), latın əlifbasında da 24 hərf vardı, ancaq onların yalnız dördü “tək-ayaqlı” idi.

* * *

Nəhayət, Finikiya və yunan hərflərinin adlarına gəlib çıxdıq. Onlar əksər hallarda uyğun gəlirlər və yalnız bəzi hallarda xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər (*gimel-gama; reş-ro*) ən nəzərə çarpan fərqlər (yunan adlarının sonunda *-a* saitinin yaranması) diqqət yetirmişlər: *bet-bata, dalet-delta, zajn-zeta, hət-ēta, thet-theta, lamed-lambda, jot-jota...*

Qelbin izahı belədir: “Yunan sözləri (“*n, r, s*”-dan başqa) sonluq saitlərinə qatlaşmırlar”. Bu etirafla razılaşımaq və əlavə etmək olar ki, protetik sait son açıq hecanın güclü ətaləti olan dildə yaranmışdır. Əgər belələrinə yunan dili də aiddirsə, deməli, yunan dilində yaranmışdır. Ancaq, adətən, belə dil samitlər üçün istisna yaratmır. Məsələn, italyan dilində protetik sait sözün sonunda istənilən samitdən sonra meydana çıxır. Yunan dili özünün məşhur isim şəkilçisi *-os* və cəm hal şəkilçisi *-es* ilə, bəlkə də, son açıq hecanın güclü ətaləti olan dilərə aiddir. Qəbul etmək olar ki, protetik səsin güclənməsi hansısa *ulu italyan dialekti tipinə aid vasitəçi dildə baş verib. (Bu dialektin Qədim Ön Asiyanın dil və mədəniyyətinin tarixində xüsusi rolu olduğuna daha çox inanıram. Bu, *san-scritto* – “müqəddəs yazı”nın xristianlıqdan əvvəlki, bütpərəstlik dövrünün dili idi, güman ki, bu da onun sonrakı taleyini böyük dərəcədə təyin etmişdir.)

Biz hərflərin adlarının daha bir hərfin – **-et(a)* – daimi konstruksiyasında necə yaranmasını və funksiyasını təhlil edərkən onun haqqında daha çox biləcəyik. Ola bilsin ki, bu element birinci hərfin adının tərkibində bu mənsədən olan əlifbada meydana gəlmiş, mexaniki olaraq sonrakılarda da davam etmişdir.

Məsələn, *bet* və sonrakılarda *dal-et*, *h-ët*, *th-et*, *z-et*, *j-et*, *lam-et* olmuşdur. Digər bir başlanğıcı da ehtimal etmək olar: *dalet* və sonra *b-et* və sair.

“Hərflərinin şəkilçisi” digər bəzi əlifbalarda da var. Erməni əlifbasında (bizim eranın V əsri) hərflər latın əlifbasında olduğu kimi adlanır: *a*, *ḅ*, *z*, *ḍ*, *e*, *ʒ* və s.

Eyni vaxtda yaranmış gürcü əlifbasındakı hərflər leksemlərə oxşayan səs uyğunluğu ilə diqqəti çəkir. Əlifba *an* hərfi ilə başlayır, sonra isə *ban*, *qan*, *don* (**dan?*) və sair gəlir. Sonuncu *n* elementi 22 hərfin adının son hərfidir, 37 hərfin 13-nün adı *-an* hecası ilə qurtarır.

Bu “qafiyəlilik” adlarının yadda qalmasına imkan verir. Yəqin ki, “hərflərinin şəkilçisi” də bu funksiyanı yerinə yetirmişdir.

Əgər Finikiya-yunan əlifbalarındakı *-et* (*a*) şəkilçisinin də mənşəyi belədirsə, onda, güman etmək olar ki, bu mənşədən olan əlifbada *'alef-alfa* ilə deyil, tərkibində *-et* (*a*) birləşməsi olan adla başlanmışdır. Belə olan halda bəzi digər hərflərin adları bir fonemlə olmuşdur. Bu elə uzaq zamanda baş verə bilər ki, “şəkilçi” hərflərinin adları əvvəllər daha qısa adlarla keçinən semit dillərində keçmiş adlarını qəbul edə bilərlər. Məsələn, *'b* – “*ev*” (**ab?*), *dl* – “qarı” və sair.

Bütün bu ehtimallar yuxarıdakılardan nəyisə ya təsdiq, ya da inkar edən müvafiq yoxlama tələb edir. Ancaq təkrar edirəm, hərflərin adlarının həm qafiyə olmasının təsadüfiliyinə inanmaq çətindir.

“UK” SÖZÜNÜ MÖHKƏM BAĞIR!

(kiril əlifbasına ilk yaxınlaşma)

“Dilçilik” Böyük Ensiklopediya Lüğətində (1998) qədim əlyazmalar dövrünün (X-XI əsrlər) slavyan (kiril) əlifbası haqqında deyilir: slavyanlarda yazı yalnız xristianlığın qəbulu ilə başlamışdır.

Əlifbanın adı (kiril əlifbası) dahi maarifçi və slavyanlar arasında xristianlığın təbliğçisi müqəddəs Kirilə (rahibliyi qəbul edənə qədər – Konstantin) gedib çıxır. O, vahid şəkllə salınmış yunan (Bizans) yazısının əsasında, güman ki, bolqar çarı Simeonun (927-ci ildə ölüb) dövründə tərtib edilmişdir. Qədim kiril əlifbasının hərfləri ümumilikdə qədim bolqar nitqinə uyğundur. Buna görə də qədim bolqar səslerini ötürmək üçün yazı yunan əlifbasında olmayan bir sıra yeni hərflərlə tamamlandı, bunun üçün, xüsusilə qədim yəhudi yazısının materiallarından istifadə olunmuşdur (*uu, u, u*). Digər yazılara dair ünvanlı dəlil yoxdur, “kiril əlifbasının yarandığı dövrün yazılı abidələri qalmamışdır. İlk kiril əlifbasının tərkibi tamamilən aydın deyil, yəqin ki, onların bəziləri sonradan meydana çıxmışdır” (s. 222). Ortadoks yunan kilsəsinin təlimini – pravoslavlığın qəbul etmiş slavyanların yazısı olan kiril əlifbası keçən minillik ərzində rus, bolqar, serb milli yazılarında bir neçə islahata məruz qalmışdır.

Rus kiril əlifbasını iki dəfə – I Pyotr zamanında və 1918-ci ildə böyük islahata məruz qoymuşlar. Nəticədə o, ilkin düzülüşünü itirmiş və yunan yazısına daha çox yaxınlaşmışdır, buna hərflərin sayının azalması (44-dən 33-ə qədər) kömək etmişdir.

Altından xətt çəkdiyim sözlərə mən hansı məzmunu əlavə edirəm? Əlifbada hərflərin nizamı? Nizam yunan əlifbası ilə uyğundur. Ancaq yəqin ki, müxalif cütlüklər sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutan əlifbanın qrammatik quruluşu dəyişdi. Bizans əlifbasında saitlərin kəmiyyət ziddiyyətini təmsil edən hərflərin bir cütlüyü qaldı (qısa və uzun *o*), yunan əlifbasında bir cütlüyü qısa və uzun *e* səsini ifadə edən başqa bir cütlük tamamladı.

Kiril əlifbasının Bizans yazısı əsasında törədiyini qeyd-şərtsiz qəbul edən slavyanşünaslar slavyan yazısının əsl genezisini aydınlaşdırmaq imkanını

məhdudlaşdırmışlar. Hətta açıq-aydın görünənlər (onun Bolqarıstanda meydana gəlməsi və hər şeydən öncə, bolqar dilinə uyğunlaşdırılması) baxış sahəsinə həm də “bolqar faktoru”nu – bu xalqın qeyri-adi tarixini qoşmağı məcbur etməli idi. Bu etnik adın ilk daşıyıcıları olan türk-bulqarlar bizim eranın VII əsrindən gec olmayaraq Balkanlara gəlmiş, slavyanları fəth etmiş və onlara öz adlarını, bütöv bir leksik təbəqə və yəqin ki, onları mütləq zənginləşdirməli olan və ya hər halda, Balkanın qarışıq əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinə qoşulmaq üçün lazım olan bir çox şeyləri miras qoyaraq onların içində ərimişlər.

Əgər türk-bulqarların öz yazılarıyla birlikdə gəldiklərini ehtimal etməyə cəhd etsək, onda kiril əlifbasının o dövrün yunan və digər Avropa əlifbaları ilə olan uyğunsuzluğuna əlavə işıq salar, bu da müxtəlifliyin səbəblərinə nəzər yetirməyə və onlara izah tapmağa kömək edər.

Kiril əlifbasının yaranması haqqında daha ətraflı X əsrin əvvəllərində, Bolqarıstanın gücləndiyi və Bizans ilə rəqabət apardığı dövrdə Çernorizets Xrabrın yazmış olduğu “Yazılar haqqında hekayətlər”də bəhs edilir: “Əvvəllər slavyanların kitabları yox idi, xətlərlə və kəsiklərlə (oyulmuş, həkk edilmiş) oxuyur və fala baxırdılar, bütpərəst idilər. Xristian olduqdan sonra isə rum və yunan yazısına ehtiyac duyular, slavyan dili qaydasına düşməmişdi. Beləcə, illər keçdi. Sonra insanları sevən Allah onlara Kiril deyilən, mömin və həqiqəti söyləyən filosof Konstantini göndərdi və o, yunan yazısından slavyan dili üçün 30 hərf seçdi...”

Ehtimal olunsa ki, “xətlər və kəsiklər” deyəndə, pravoslavlığı qəbul edənə qədər bulqarların istifadə etdikləri runa yazısı nəzərdə tutulur, o zaman özündə açıq-aydın yunan və qeyri-yunan hərfələrini ehtiva edən kiril əlifbasında bulqar runa yazısının izlərini axtarmaq lazımdır: onlar bulqar dilinin orijinal fonemlərini ifadə edirdilər.

“Qədim bulqar əlifbası”nın mövcud olması fərziyyəsinin lehinə olan başlıca dəlil kimi, mən tarixi kiril əlifbasında ilk bulqar-yunan yazısının yaradıcısı və ya islahatçısı Kiril tərəfindən axıra qədər dağıdılmamış səciyyəvi cütlüklərin izlərini görürəm.

* * *

“Kiril əlifbasının Bizans yazısı ilə qrafik cəhətdən yaxın olmasıyla əlaqədar olaraq, kiril əlifbasının müstəqillik (orijinallıq) dərəcəsi haqqında sual böyük

marağa səbəb olur: onu xüsusi, yeni yazı sistemi hesab etmək olarmı, yaxud o, Bizans yazısının bir növüdürmü?” – bir neçə elmi əsərini və dünyanın bütün yazılarına həsr olunmuş “Yazının yaranması və inkişafı” adlı kitabının, demək olar ki, üçdə birini slavyan yazısına ayırmış yazı tarixçisi V.A.İstrin belə yazır. “Bu məsələnin həllində, adətən, kiril hərflərinin formalarının genetik təhlilindən çıxış etmişlər. Nəticədə yunan, yəhudi və digər əlifbalarda kiril hərflərinin prototiplərini tapmışlar və buradan da kiril əlifbasının qeyri-müstəqil xüsusiyyəti barədə yekun qərara gəlmişlər.

Bu məsələ inqilabdan əvvəlki bütün rus tədqiqatlarında və 40-cı illərə qədər nəşr olunmuş sovet dövrü tədqiqatlarının əksəriyyətində belə təhlil olunmuşdur. Müasir dövrün xarici yazı tarixçiləri də bu məsələni belə təhlil edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, onlar slavyan yazısına yunan yazısı haqqındakı başlıqlarda bir neçə səhifə və ya misra ayırırlar (J.Fevriye, M.Koen, D.Diringer, Ç.Loukotka), ya da slavyan yazısının heç adını da çəkmirlər (İ.Qelb). Belə yanaşma mahiyyət etibarını ilə doğru deyil.

Birincisi, ona görə doğru deyil ki, yazı tarixində bir dənə də olsun hərfli-səsli sistem yoxdur ki, tamamilə müstəqil formalaşmış olsun. Belə ki, Finikiya yazısı Misir yazısı əsasında (bu fikri son qərar kimi qəbul etmək olmaz – müəl.); qədim yəhudi, aramey və yunan yazıları Finikiya yazısı əsasında; ərəb yazısı aramey yazısı əsasında; latın yazısı yunan yazısı əsasında; fransız, alman, ingilis və digər Qərbi Avropa yazı sistemləri latın yazısı əsasında yaranmışdır. Buna görə də sualı bu və ya digər yazı sisteminin (o cümlədən slavyan yazı sistemi də) nə dərəcədə müstəqil olması, bu sistemin mexaniki iqtibas yolu ilə yaranması və ya digər xalqların mirasının yaradıcı şəkildə dəyişdirilərək hasil olması kimi qoymaq lazımdır.

İkincisi, yazının müstəqillik dərəcəsi haqqındakı məsələnin həlli zamanı hərflərin formalarının orijinallığı ən az əhəmiyyət kəsb edir. Axı bu yazı hər şeydən əvvəl, nitqin möhkəmlənməsi və ötürülməsi vasitəsidir.

Yeri gəlmişkən, hərflərin formaları heç zaman bu hərflər vasitəsilə ötürülməsi nəzərdə tutulan (belə əlaqənin nisbətən nadir nümunəsi – kiril əlifbasındakı “uk”, “uma”, xüsusilə də yotlaşmış saitlərin qrafik quruluşu) dilin fonetik xüsusiyyətləri ilə şərtləşdirilmir¹.

Hərflərin formalarının dilin fonetik xüsusiyyətləri ilə heç zaman şərtlən-

¹ V.A.Истрин. “Возникновение и развитие письма”, М., 1965, с. 413-414

dirilməməsi müddəası mübahisəlidir. O, Avropa mədəniyyətlərində müxtəlif dillərin ifadə olunması üçün yunan və latın əlifbalarının erkən yayılmalarının müşahidəsindən doğmuşdur, həm də, bir qayda olaraq, hərfərin ilkin formaları Avropa əlifbalarında, “demək olar ki”, dəyişməmişdir, fonetik xüsusiyyətlərdən asılı olmamışdır. Ancaq bunu latın əlifbası əsasında yaranmış Avropanın, Asyanın, Afrikanın və Cənubi Amerikanın müasir yazıları haqqında demək olmaz. Bir çox hərfərin formaları dillərin fonetik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişdirilmişdir. Bunu “milli kiril əlifbalarında” da görmək olur: *κ, ζ, γ, θ* – məgər bu hərfərin forma dəyişikliyi elə həmin səbəbdən deyilmi? Beləliklə, hərfərin formaları da işarələrin tərkibi ilə dilin səs tərkibinin uyğunluğu kimi əlifbanın orijinallıq dərəcəsinin sübutlarından biri deyilmi? Bu cəhətdən kiril əlifbası, həqiqətən də, tamamilə orijinaldır.

V.A.İstrin qeyd edir ki, “kiril əlifbası yunan (Bizans) əlifbasının çox məharətlə və yaradıcı şəkildə dəyişdirilib hasil edilmiş əlifba olduğunu göstərir. Kiril əlifbasının 43 hərfindən 19-u, başqa sözlə desək, 45% Bizans əlifbasında olmamışdır və qədim slavyan dilinin xüsusi səs tərkibinə uyğun olaraq kiril əlifbasına daxil edilmişdir” (yənə orada, s. 415).

“Kiril hərfərinin formaları hansı mənşəyəndir?” sualı ilə kitabın mühüm bölümü başlayır. Cavablar, doğrusunu desək, son dərəcə sadəliyi ilə məyus edir. Hərfərin formalarının dəyişikliyinə heç bir “qrammatik” izah verilmir. Budur, onlardan bəziləri: “Qədim slavyan dilində “в” və “б” hərfərinə eyni dərəcədə daha çox rast gəlinir. Buna görə də “в” səsinin ifadəsi üçün kiril əlifbasında yeni adı “веду” olmuş Bizans “вума” (В) hərfi saxlanıldı, “б” səsinin ifadə etmək üçün isə Bizans “вума” hərfinin qrafik dəyişikliyi yolu ilə yeni “букѣ” (Б) hərfi yaradıldı.

“Ерѣ” (ѣ) hərfinin forması, görünür, qrafik cəhətdən daha sadə kiril hərfi “и” (И), ancaq ер (ѣ) və “яѣ” isə “ерѣ” hərfinin qrafik cəhətdən mürəkkəbləşdirilməsi yolu ilə alınmışdır (Y.Georgiyev). “Ер”, “ерѣ”, “яѣ” hərfərinin formalarının kiril əlifbasındakı “букѣ” hərfindən əmələ gəlməsi daha az inanıcıdır (İ.V.Yaqiç), belə ki, bu üç hərfin və “букѣ” hərfinin səs mənaları arasında ümumi olan heç bir şey yoxdur”.

“Шма” (Ш) hərfi “ша” (Ш) hərfinin ona aşağıdan birləşmiş “мвердо” (Т) hərfinin liqatura birləşməsindən yaranmışdır”.

“Ерѣ” (ѣ) hərfi özündə “ер” (ѣ) ilə “и” (И) hərfinin birləşməsini ehtiva edir.¹

¹ Yənə orada, s. 420.

Və ilaxır və sair...

Axi “yazı işarəsinin qrammatikası”, “əlifbanın qrammatikası kimi” məfhumlar qrammatologiyada (yazı tarixində) hələ formalaşmamışdır. Buna görə də yazı işarəsinin forması (əgər o, əşyanın təsviri ilə birbaşa əlaqəli deyilsə) bu elmdə tanınmamış və ya yunan Simeon kimi məşhur işarə yaradıcıları tərəfindən sərbəst şəkildə düşünüldüyünü hesab etmək qəbul olunmuşdur. Deməli, işarənin formasının dəyişilməsinin də sərbəst şəkildə baş verdiyini, fonetik məzmunun diktəsi olmadığını hesab etmək olar. Hərflərin formalarının dilin fonetik xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilməməsinə dair qrammatoloqların inamı bununla izah olunur.

Linqvistikada etimoloqları sözdüzəltmənin mexanizmləri sistemini aşkar etməyə, morfoloji uyğunluğa diqqət yetirməyə çağırmaqdan yorulmadığımız kimi, Qədim dünya qrammatiklərinin istifadə etdikləri mənə ifadə edən işarə dəyişikliklərinin, qrammatologiyada morfoloji uyğunluqların sistemini bərpa etməyin vacibliyinə də diqqət yetirməyə çağırmaqdan yorulmuruq.

Əks işarənin yaranmasının cəmi üç üsulu vardı (başqa sözlə desək, qısa və qalın səs üçün hərfə əks olan, uzun və incə səs üçün hərflər). Əks işarə yararırdı:

- a) *inkar xətti* ilə (diakritik uzunluq işarəsinin və ya incəliyin və s. rolunu oynayan xətt)
- b) *əsas işarənin çevrilməsi ilə*
- c) *əsas işarənin ikiqat artımı ilə*

Və bu üsulların birləşmələri ilə: *xətt çevrilmə ilə, ikiqat artırma çevrilmə ilə* və sair.

İnkər xətti təkcə analitik ola bilməz (yunan-rum ənənəsində olduğu kimi: *ä, ü* və sair), həm də əsas işarə ilə bitişik də ola bilər, buna görə də qədim Misir və finikiyalı qrammatoloqlar yunan yazısında hərfi ikiqat artırma və çevirmə üsullarını görmədikləri kimi, eləcə də digərlərində də bunu müşahidə etməmişlər.

Şifahi işarənin (sözün) ixtiyariliyi haqqında Sossürün nəzəriyyəsi linqvistikanın, xüsusilə də onun hərəkətverici sahəsinin – etimologiyanın inkişafını dayandırdı. Bu nəzəriyyə yazı işarəsinin ixtiyariliyi barədə çox əlverişli müddəanı, elm üçün deyil, alimlər üçün əlverişli olan müddəanı əsaslandıraraq, qrammatologiyada da yayılmasına zəmin yaratdı.

* * *

Kiril əlifbasının tədqiqini “ep” (Ѣ) hərfinin “ery” (Ѡ) hərfinə necə çevrildiyinin izahı ilə başlamaq olardı. Onunla “u” (І) hərfini birləşdirməyin vacibliyi nədən irəli gəlirdi?

Bunun üçün fonoloji tədqiqat aparmaq lazım idi, o da, şübhəsiz ki, bolqar dilində qısa sait ѣ (*вѣлк, слѣнце, България*) uzun Ѡ ilə müxalifətdə olduğunu üzə çıxaracaqdı. Həm də o zaman məlum olardı ki, “ery” hərfində kök işarədən sağ tərəfdəki xətt heç də “u” (І) hərfi deyil, mövqe prinsipinə uyğun olaraq tətbiq olunmuş diakritik uzunluq işarəsidir: “Əsas işarədən sağ tərəfdəki xətt (yəni sətirin inkişaf istiqaməti) işarəni vahid qədərində artırmaq deməkdir”.

Rum rəqəm sistemindən məlum olan mövqe prinsipi heroqlifin, hərfin, rəqəmin işarəsinin dəyişməsi zamanı ümumi qrammatikada istifadə olunmuşdur. Əgər slavyanşünaslar “ы” hərfinə daha çox diqqət yetirsəydilər, yazı tarixi üçün vacib olan bu kəşfi ilk olaraq onlar edə bilərdilər. Və o zaman keyfiyyətə “ы” səsinə zidd olan uzun sait üçün digər bir hərfin necə yaranması da aydınlaşardı. Açıq-aydın olan iki cütlük var:

İşarə	Adı	İşarə	Adı	Hərfi mənası
Ѣ	<i>ep</i>	І	<i>иже</i>	<i>i</i>
Ѡ	<i>ery</i>	И	<i>ижеи</i>	<i>ii</i>

“Ery”, “ижеи” hərfələrinin adlarına heç diqqət yetirməmişlər, bu adlar göstərir ki, kiril əlifbasının müəllifləri (yaxud daha çox islahatçılar) də ehtimal etmişlər ki, əsas “kök” işarəyə şaquli uzunluq xətti birləşmişdir, ancaq onlar, mənəcə, şərti olaraq onu “i” hərfi adlandırmış və səsi əsas işarənin adına birləşdirmişlər. Bir halda (incə əsasdan sonra) xəttin adı palatallığı (**иже-и* > *ижеи*) saxlamış, digər halda “u” hərfinin “qalınlaşması” baş vermişdir: ehtimal etmək olar ki, “ep” velyar səs (**эp*) ifadə etmişdir və türk dilləri üçün səciyyəvi olan sinharmonik reaksiya baş vermişdir. (**эp-и* > **эpы*).

Ellinistlər hesab edirlər ki, Bizans “uma” hərfi qədim yunan Η “ēma” hərfindən təbii fonetik proses nəticəsində yaranmışdır. Kiril də sadəcə Bizans “umy” (keçmiş “ēmy”) hərfini slavyan əlifbasına köçürmüşdür. Mümkündür.

O zaman nə üçün kiril hərfinin adı xətlə "uice" hərfinin "u" ilə xətlə birləşməsi yolu ilə uzunluq işarəsinin yaranma mexanizmini əks etdirir?

Güman edirəm ki, *i*-qısa və *i*-uzun cütülyü, eləcə də *ɔ*-*bt* cütükləri Bolqar "xətlər-kəsiklər" yazısında kiril islahatına qədər mövcud olmuşdur.

...Uzun səslər üçün hərfərin yaradılması zamanı tətbiq olunan mövqe prinsipi Finikiya *he-hët* cütüklərinin təhlilində bilinir.

Orada görünür ki, sağdan sola doğru yazıda soldan xətt yazı işarəsinin mənasını da böyüdür. Finikiyalılar bu üsulla "qırtlaq" səsinin uzunluğunu artırırdılar (daha sıx nəfəslə səs verərək). Yunanlar uzun sait səs eşitmişlər. Avesta əlifbasında uzunluq xətti əsas işarədən aşağıya gedir ki, bu da şaquli sətirdə yuxarıdan aşağıya yazan zaman ondan istifadə olunduğunu göstərir. Finikiya və Avesta yazısında uzunluq xətti əsas işarəyə möhkəm qaynaq olduğuna görə mütəxəssislər onu ayıra bilməsələr də və onun qrammatik mənasını dərk etməsələr də, slavyan nümunələrində uzunluq xətti yarım analitiktir, tamamilə tanınandır. Həm də əgər "uzunluğun sinkretik işarəsi" mövzusu qrammatologiyada dərk olunsaydı, kiril əlifbasında onun tətbiqi asan üzə çıxardı. Bununla birlikdə, yazının ümumi tarixində bu mövzu kiril əlifbasındakı uzun hərfərin təhlilindən başlaya bilərdi.

* * *

Kiril əlifbasının müəllifinin və ya islahatçısının dəyərini etiraf etməyə bilmərəm. O, diakritik xəttin tətbiqinin mümkün olan bütün üsullarından – sağdan, soldan, əsas işarədən aşağıya – istifadə etmişdir.

Soldan xətt səsin kiçilməsi olmalıdır, ancaq bolqar dilində çox qısa saitlər yox idi və uyğun olaraq, belə hərfələrə ehtiyac yox idi. Xəttin bu mövqeyindən işarə yaradıcıları incə saiti ifadə etmək üçün istifadə edirlər. Xətt burada əsl *yota* kimi oxunduğundan, slavyanlar "bulqar" incə səsinə yotlaşmış kimi ifadə etməyə başlamışlar. Bəzi yotlaşmışların kiril əlifbasına qədərki yazıda mövcud olmasını xristian islahatı zamanı onların nümunəsi əsasında digər yotlaşmışlar yarana bilməsini, **Ю** hərfinin "üo" deyil, "üy" səsi ifadə etməsindən bilmək olar. Həm də bunu slavyan dillərində baş vermiş fonetik dəyişikliklərlə izah etmək çətin ki, mümkün olsun. Hər şeydən əvvəl, bir işarə ilə – ya "bədirlənmiş ay" (○), ya da "hilal" (☾) ilə ifadə olunan *o* və *y* mənalarının yaxınlığı özünü göstərir.

Buna görə də kiril əlifbasından əvvəlki yazıda “xətlər-kəsiklər” tamamilə **О** – “у”, **Ю** – “йу” ola bilərdi.

ІА – “йа” tipli yotlaşmışlar daha sonra, artıq kiril əlifbası zamanında yaranmağa bilərəldilər. Onlardan müasir əlifbaya qədər “а” hərfinin kursiv formasından yaradılmış **Я** hərfi gəlib çıxmışdır. Prinsipə (xətt soldan – incələşmədir) əməl olunmuşdur.

Xətt əsas işarədən aşağıya – samitlərin incələşməsidir. Az belə cütlük X əsr islahatını yaşamışdır.

Əgər slavyanşünaslar bilsəydilər ki, Avrasiyada əsas işarədən aşağıya gedən xətdən və çevirmədən incə səslər üçün hərfərin yaranmasında istifadə olunmuşdur, o zaman mümkün olmayan düzülüşləri uydurmadan “qalın” **ш** (**Ш**) hərfinin “incə” *uja, uma* (**У, У**) hərfinə necə çevrildiyini izah edərdilər.

Burada, heç şübhəsiz, incəlik xətti digər üsullarla kombinasiya edilmədən istifadə olunmuşdur, çünki ox ətrafında fırlanmaq heç nə verməmişdir.

“*Шма*” hərfinin adlarının variantlarından birinin yaranmasını indi türk dillərində yayılmış *j/di, d, t* və ayrı-ayrı slavyan nümunələrində təmsil olunmuş (*roj = rod, staja = stado, uj = ud* və sair) və german – slavyan qarşılıqlarındakı (*ein = edin, ja! = da!*), ingilis-alman (*you = du, tu – “ты”,* ingilis sözü **ju* və s. transkripsiyası) əvəzlənməni nəzərə almaqla təhlil etmək olar.

Ancaq digər halda “çevirmək ilə incəlik xətti” kombinasiyası baş tutmuşdur:

Σ	<i>зело</i>
З	<i>земля</i>

Birincisi, soruşulur: əlifbada iki “з” (z) hərfi nəyə lazımdır? İncəlik işarəsinin öz oxu ətrafında çevrilməsi (“земля”) göstərir ki, “зело” hərfi daha “qalın” sözlə (зълә?) adlandırılırdı və keçmiş əlifbada qalın “зъ” səsinə ifadə etməyə xidmət göstərirdi.

Təbii ki, bu hərfərin tarixini V.A.İstrin başqa cür görür. O hesab edir ki, “земля” özündə “cingiltili ön dil “дз” səsinin ifadə olunmasına xidmət edən yunan hərfi “дзема”nın surətini”¹ ehtiva edirdi.

Beləliklə, ehtimal olunur ki, bir vaxtlar slavyan dillərində “дземля”, “дзеркало”, “дзеница ока”, “дзелень” kimi söyləmişlər. Başqa cür əlifbaya

¹ V.İ.İstrin... s. 418

“дзеты-зеты” hərfərinin “surətləri”ni daxil etmək nə üçün lazım idi? Və belə çıxır ki, “зело” hərfi qətiyyən lazım deyilmiş. “Зело” hərfi slavyan əlifbalı- rına, yəqin ki, əvvəlcə ya “altı” rəqəmini (çünki əlifbada altıncı yerdə idi), ya da “altı” rəqəmini və “з” səsinə (“дз” səsi üçün nəzərdə tutulmuş “дзеты” – “земля” hərfindən fərqli olaraq) ifadə etmək üçün olmuşdur.

Daha sonralar isə rus dilindəki fonetik dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, bu hərfərin hər ikisi mənaca uyğun gəlmiş və “з” səsi üçün istifadə olunmuşdur¹.

Nəticədə, sonrakı islahatların birində “зело” hərfini əlifbadan çıxarmış- lar. Bunu əvvəl də edə bilərdilər, digər cütlüklərin hərəsindən bir hərfi X əsrdə saxlaya bilərdilər.

“Живете” hərfinin də mənşəyi kifayət qədər aydın deyil. Yəqin ki, bu hərfin forması “хер” hərfinə şaquli xətt əlavə etməklə (Y.F. Karskiy) və ya səs mənasına görə “живете” hərfinə yaxın olan “земля” hərfini ikiqat artırmaqla alınmışdır².

“Дземля” hərfini ikiqat artırmaq nədən ötrü idi? Bu hərf Orxon-Yenisey yazısında olsaydı, **Мh** hərfinin tərkibindəki “şaquli xəttin” roluna münasibətdə bizdə heç bir şübhə yaranmazdı, xətt bu hərfə onun **Мh**, g’ hərfinə çevrilməsi üçün lazım olan incəliyi verərdi.

Orxon-Yenisey əlifbasına “ж” hərfi lazım deyildi, çünki oğuz-karluq dillərində belə səs yox idi. O, bulqar-qıpçaq dillərində vardı.

Mən öncədən hiss edirəm ki, slavyan yazıları haqqında söhbət hələ yeni başlayır. Bizim qeyd etdiyimiz cütlüklərin izləri (“qısa-uzun” və “qalın-incə”) kiril əlifbasını Avropa və semit əlifbalarından fərqli olaraq, tamamilə orijinal sistem edir. Bizans yazısı ilə maddi oxşarlıq Çernorizets Xrabrın haqqında söy- lədiyi bolqar mənşəli yazının (“xətlər-kəsiklər”) xristian redaksiyasına şəhadət verə bilər.

Kiril əlifbasının Orxon-Yenisey yazıları ilə maddi deyil, qrammatik qo- humluğuna dair elə əlamətlər üzə çıxır ki, bunlar da qədim türk yazısının olma- sına dair bəzi variantları, o cümlədən, oğuz-karluq şivələrinin normalarını ifadə edən Orxon-Yenisey yazılarının Şərqdə tapılmasını əsaslandırma bilər və qədim türk yazısının bulqar-qıpçaq növünün Şərqi Avropada mövcud olması barədə ehtiyatla danışmağa başlanmasına xidmət edə bilər. Onların abidələri xristian ölkələrində salamat qala bilməzdilər, ancaq izləri kiril əlifbasında qalmışdır.

¹ V.I. İstrin... s. 419

² Yenə orada, s. 422

...Bolqar yazı tarixçisi Y. Georgiyev hesab edir ki, “incəlik işarəsi” (*b*) adlanan “*ерь*” hərfi “*уже*” () işarəsinin kursiv variantından başqa bir şey deyil. O zaman onun adını da izah etmək lazımdır. O, açıq-aşkar slavyan lüğətində olan söz deyil və “*ерь*” – “əri”, “yumşal” qırpaq sözünü xatırladır. Yəqin ki, sözün məhz incəlik işarəsinə bağlı olması ona bu mənanı vermişdir. Bu işarə diakritik işarəylə incə samitə çevrilməyən həflərin mətnlərdə ifadə olunması üçün istifadə oluna bilərdi. Yəni analitik diakritik işarə kimi fəaliyyət göstərə bilərdi.

...Digər bir slavyan əlifbasında (“qlaqolitsa”da) kiril **Р** – “*рѹы*” hərfinə çevrilmiş **б** – “*рѹы*” hərfi uyğun gəlir. Bu oxşarlığın təsadüf olub-olmadığını hələ söyləmək çətindir, ancaq kirildən əvvəlki əlifbada belə biri cütlük ola bilərdi:

Р	<i>ar</i>
б	<i>er'</i>

İncəliyə hərfin çevrilməsiylə də nail olmaq olar: **Э** və **Е** – “e” kimi.

...Mən belə fikirləşirəm ki, kiril əlifbasından əvvəlki əlifbadan kiril əlifbasına **Б** – “*бѹки*” hərfi düşmüşdür, slavyanşünaslar onu **В** – “*ædu*” hərfinin qısaldılması hesab etmişlər.

Hesab edirəm ki, onu heroqliflikdə təcrübədən keçirməyə dəyər. Biz gördük ki, Orxon-Yenisey əlifbasında bir neçə hərf-heroqlif qalmışdır. Belə bir şey bulqar əlifbasında da ola bilərdi.

Türk dillərində: “*bük* (*buk*, *muk*) – 1) “bükük”, “əyri”, “döngə”; 2) “bük”, “əy”, “dön”; 3) “əyilmiş” vardır. Avrasiyada yayılmış çox qədim kökdür. Törəmə fel *büktä* – “bük” (qırpaq), *büklä* – “bük” (oğuz-karluq) çox erkən dövrdə qərb dillərinə (german dillərinə), oradan da I Pyotrun zamanında rus dilinə keçmişdir: *бухта* – 1) “sahil xəttinin əyilməsi”, 2) “burazın (kanatın) bir hörüyü, bir bükümü”, *букля* – “zülf”, “saç”. Türk dilində əymə işarəsi *bügri*, *bükri* – “əyri”, *bükür*, *bügür* – “donqar” deməkdir (E.Sevortyan bu sözləri rus dilindəki “*бугор*” (“təpə”) sözünün mənbəyi hesab edir).¹

☪ “*buk*” – “buğa” ilkin heroqlifi ümumbəşər yazısının və dilinin ən qədim miraslarından biridir. Mən Avropanın və Afrikanın dillərində iz buraxmış bu işarənin yayılma marşrutunu təqib edən “Allahın təbəssümü” (1999) adlı kitab həsr etmişəm.

¹ Э.Севортян. “Этимологический словарь тюркских языков” (б (b) hərfi ilə başlayan ümumtürk və türk dilləri arası əsaslar), M., 1978, 292.

Səs təqlidi olan bu sözə biz onun ən birinci mənasında monqol dilində rast gəlirik: *buk* – “buğa”, slavyan dilində *byk* (**büik*), latın dilində *bucul* (*us*) – “cöngə” (-*ul* – çoxaldıcı şəkilçidir) və önlükdə *bu* – “cöngə” (sifət kimi) və sair. Törəmə **ᠪᠤᠰ** *buha*, *buka* işarələri: 1) “kiçik buynuzlu”, “buğa deyil” kimi, *buha* – “buzov” (dargin dilində), 2) “çoxbuynuzlu”, *buka* – “maral” (monqol) kimi şərh olunmuşdur, buradan da türklər *buka* (*buha*) – “buğa” (ilkin mənası, yaqın ki, “maral” olmuşdur, bu məna *buhu* – “maral” sözündə möhkəmlənmişdir) sözlərini iqtibas etmişlər, “buynuzsuz” > “inək”, *mucca* – “inək” (italyanca), *bucca* – “inək” (kelt.), buradan da latınca *vacca* – “inək” və sair yaranmışdır.

İnkar işarəsi (“nizə” – *ha*, *a*; “ox” – *j*) buynuzu təkcə kəsmək deyil, həm də işarənin bir tərəfini uzada da bilərdi: **ᠪ** *buk-a*, *buk-j* = *büik*. Əgər qısa **ᠪ** *buk* forması həm də “ağacın gövdəsindən soyulmuş qabıq” kimi də izah olunursa, bunlar ən sonrakı dövrün şərhələridir – “qabıq qatıdır”.

Məhz bu material yazı üçün də istifadə olunmuşdur. O həm də gələcək papirus və perqamentlərin bükümü formalarını da təlqin etmişdir, onlar da işarənin formasına təsir edərək ona düzəliş vermişlər: **ᠪ** *buk-a*, *buk-i* > *buky*, *bük*.

German sözü *buh* (*buk*, *book*) – “kitab”, yaqın ki, “qabıq” sözüənə, bükülməmiş “qabığa” gedib çıxır, Slavyan *bükvė* – “kitab” (sloven), *bük* – “yazı”, “hərflər” (serb-xorvat), *bükvoi* – “kitab” (polab) sözlərinə həyat vermiş türk-qırpaq *bukpa*, *bükpə*, *bükpe* – “qabıq”, “əyilmiş” deməkdir.

İndiki Lüğətlər bərpəedicilə deyillər. İşarəni ondan əmələ gəlmiş sözlərin adları ilə yoxlayıb təhlil edirlər. Ancaq İşarəni görmədən sözün səbəbiyyətini, onun forma və mənalərini təyin etmək mümkün deyil.

Buna görə də tədqiqatçılar poetik düşüncəyə sərbəstlik verirlər. Əgər *buk* – “kitab” ağac növü olan *бук* – “fısdıq” adı ilə uyğun gəlsə, deməli, bu ona görədir ki, qədim insanlar bu ağacın oduncağından hazırlanmış lövhəciklərdə yazmışlar (bax: Fasmer I, 336. “Hərflər” məqaləsində).

Əvvəlki slavyan yazısından götürülüb Kiril tərəfindən əlifbaya daxil edilmiş **Б** *букы* qrafemi yazmaq üçün lülə halında bükülmüş kağız təsvirini ifadə edən yeganə heroqlif ola bilər.

Əlifbanın son redaksiyasının tərtibatçısı hərflərin özlərinin və onların sırasının daha yaxşı yadda qalması üçün hərflərə adlar seçəndə, xoşbəxtlikdən, “*букы*” sözündən savayı bir söz tapmamışdır. Ancaq ola bilsin ki, aralarında “*букы*” sözünün də olduğu əvvəlki əlifbada qorunub saxlanmış bəzi heroqlif adlarına da istinad edilmişdir. Onlar həm də müəyyən ibrətamiz məzmunla mətndə

cəmləşən digər işarələri də mükəmməl danışıq adları ilə təchiz etmək ideyasını təlqin edə bilirdi:

аз буквы веди (“mən yazıları bilirdim”)

глаголи добро есть (deyirdi: “Bu – nemətdir”)

живете зело (“müsbət yaşayırsınız, acınacaqlı yaşayırsınız”)

земля иже (ижеи) како люди мыслете (“insan kimi düşünən torpaq”)

наш он покой (“o bizim asudəliyimizdir”)

рцы слово твердо ук (“bilik” sözünü möhkəm tələffüz et”)

Güman ki, rabitəli mətn 20-24 hərfdən ibarət olan hansısa erkən əlifbanın sərhədlərini təyin edir. Kiril islahatı zamanı bəziləri sıxışdırılıb çıxarılmış, bəziləri də əlavə olunmuşdur (məsələn, yalnız qrammatik mənası olan, leksik mənası olmayan “*ижеи*”).

Sonradan meydana gəlmiş hərflər mətndən kənar qalmışlar. Düşünürəm ki, (Ф) *ферт*, (Х) *хер*, (Ш) *ша* və (Щ) *уша/шма* “öyüd”də iştirak etmiş olar. Baxmayaraq ki, slavyan dillərində bu hərflərlə olan digər sözlər də seçmək olar (*ь, ъ, ы* hərflərindən başqa). Kiril islahatı, güman ki, ilkin nizamı pozdu və adları əvvəl mətnə daxil edilmiş bəzi işarələr sonuncu “qeyri-filoloji” qrupa daxil edildi. Məsələn, Ч – “*червь*”.

...Qədim rus dilində saxlanmış “bilik”, “elm”, “təlim” mənalığında işlənən “*ук*” sözü slavyanlarla türklərin mədəni əlaqələrinin olmasını göstərir. Bizə qədər *наука* – “elm” (bolqarca *навукa*), *навык* – “bacarıq”, “səriştə”, sözlərinin əsasında gəlib çatmışdır. Törəmə fel: **yk-u* (*yk-i*) > *учи*. Türk dillərində **uk-i* > *uky* – “oxu”, “öyrən” (tatar), *oky* – eynilə (qazax, türkmən, qədim türk və sair).

Учуми – “öyrətmək” slavyan infinitivinin ilkin forması parçalanmışdır: y-önlüyünü “tanımışlar”. Nəticədə saxta əsas (*y*) *чуми* seçilir. Sonuncu sait imperativin sonluğu ilə üst-üstə düşür və parçalanma davam edir: *чум* (*u*). Bu proseslər infinitivini digər şəkilsinin qəbul olunduğu dialektə baş verir, elə o da təkrar infinitivi əmələ gətirir: *чум-аму*.

* * *

Açıq-aydın görünür ki, kiril əlifbası slavyanların ilk yazıları olmamışdır. Ona qədər bütpərəst “xətlər-kəsiklər” yazısı mütləq mövcud olmuşdur. Ehtimal ki, bu, abidələri məhvə məhkum olunmuş runa əlifbasıdır. Kiril onların təkmilləşmiş formasından istifadə etməsəydi, güman ki, əlifba barədə heç zaman

heç bir təfsilatı bilməyəcəkdik. Ancaq inanıram ki, bulqar mirası da (xətlər-kə-siklər) slavyan yazısının başlanğıcı olmamışdır. Slavyan mənşəlilər heroqlif yazısını da, erkən hərf yazısını da bilmişlər. Bunu Kirilin Bizans kitabları ilə birlikdə peyda olmasından əvvəl slavyan dillərində mövcud olmuş yazı terminləri də qətiyyətlə təsdiq edir. Onlarla birlikdə yunan mənşəli *γραμμα* – “savad”, *γραμματική* – “qrammatika”, *γραφικα* – “qrafika”, *γραφит* – “qrafit” kimi sözlər də orta əsrlərə qədər gəlib çıxmışdır. Ancaq əsas yazı və bilik terminləri *буква* (*бук, буквы*) – “hərf”, *ук* (*наука, навык, учи, читать, считать*), *книга, пись* (*пиши, писать, письмо*) min illərlə əvvəl yaranmışlar və yunan lüğəti ilə heç bir əlaqələri yoxdur. Bunu türk lüğətləri barədə söyləmək, hətta mürəkkəb *karağdaş* (“qara (tünd) daş”), “qrafit” (türkmən) sözü haqqında demək çətindir. Türklər və slavyanlar, slavyanlar və türklər dünyanın işarəli dər-kini birlikdə mənimsəmişlər. Yazıların slavyan mədəniyyətindəki böyük rolunu “честь” – “şərəf”, “heysiyyət”, “hörmət, ehtiram”, *почитание* – “hörmət, ehtiram”, *почет* – “sayğı”, “şərəf”, “ehtiram”... kimi “*чит*” kökü olan sözlərin semantik əlaqələri göstərir. “*Чму*” iki fel mənasına sahib idi: “*читай*” – “oxu”, *почитай* – “ehtiram göstər”.

VƏTƏN, ÖLKƏ, DÜNYA – BİZİM EVİMİZDİR!

İnək – Ev

Tam etimologiya qədim dövrdə yaranmış sözlərin heroqlif işarəsinin mütləq şəkildə bərpasını nəzərdə tutur. İşarənin formasının şərhli sayəsində məhz onun adı söz-məfhum olmuşdur.

Ancaq çox vaxt heroqlif digərindən törəmiş olurdu. Məna ifadə edən daha qədim heroqlifin formasını mən ilkin heroqlif adlandırırım. (Bir az əvvəl gətirilən nümunələrə istinad edərək Ψ *buḡ* > *bunh* > *buh*, *buk* – “buğa” ilkin heroqlifindən yaranmış \cup *buha*, *buka*, *bucca* – 1) “inək”, 2) “buzov”, 3) “maral” işarələr adlandırmaq olar).

* * *

Artıq şumer yazısında \blacktriangle *ab*, *es* – “ev”, “qapı” olmuş, qədim oğuz (Orxon-Yenisey) yazısına qədər \blacktriangle \blacklozenge qrafik variantları ilə gəlib çıxmış türk mənşəli \blacklozenge *äb* – “ev”, “yaşayış tikilisi” heroqlifini daha əvvəl təhlil etmişdik. İşarələrin formaları qədim dövrlərin memarlarına məbədlərin və yaşayış tikililərinin – çadırların, alaçıqların, evlərin pilləli piramida profillərini təlqin etmişdir.

Biz misirlilərin şumer “ev-qapı” işarəsini çevirib, ondan “qapı” mənasını ayırmağa necə cəhd etdiklərini gördük.

(Orxon-Yenisey yazılarının növlərində “evin” digər variantları da təmsil olunub: \blacklozenge \blacklozenge *äb*. Biz bir qədər sonra bunlara müraciət edəcəyik).

“*İncə söz ya ikiqat artırılmış, ya çevrilmiş, ya da diakritik incəlik xətti olan işarənin adıdır*” kimi səslənən qrafemin qrammatikası qaydalarını bilərək, biz bu heroqlifin əvvəlki formasını bərpa etməyə cəhd göstərə bilərik. Tərkibində xətt yoxdur, qalır “ikiqat artırma” və “çevirmə”. Bu halda \blacktriangledown *ab* bərpa olunur.

Oğuz-karluq dillərində **au* diftonq sözünə gedib çıxan söz yoxdur. O, qırçaq və ya hind-Avropa mənşəli ola bilər və “inək”, “qoyun-qoç” ifadə edə bilər.

Hind-avropalılar bir xətlə “buynuzla qələm çəkirdilər”: Ψ *kau, \blacktriangleright *kau, Υ *au, U *kau.

Türk runa yazısında üfqi xətt qəbul olunmazdır, o, sınıq xətlə verilir: U \blacktriangledown \blacktriangledown au > av > ab. Yəqin ki, qırpaq mənşəli yazıdan bu şəkildə İnək işarəsi şumer yazısına düşür və ab – “inək” (şumer) sözünü yaradır. İşarənin çevrilməsi əks işarənin izahı ilə təlqin olunan yeni məna qazanmış *äb'* incə hecasını yaradır. (Əks işarə ya ilkin işarənin incə oxşarı ola bilərdi, ya da ilkin forma inkarın xarici fleksiyası ilə inkar olunan əks söz adlanardı: *äb* = *ab-a*. Müqayisə edin: türkməncə oba – “ev”, “çadır”.) Heroqlifik-heca yazısında cütlük belə yarana bilərdi:

\blacktriangledown \blacktriangledown	ab	“inək”
\blacktriangle \blacktriangle	<i>äb'</i>	“ev”

Oğuz-karluq dillərində qırpaq mənşəli formadan törəmiş *äv* (*äb*, *ev*) – “ev” sözü meydana gəlmişdir (qədim oğuz, türk, azərb., qədim uyğur). (Qazax dilində bu söz yalnız mürəkkəb terminlərdə qalmışdır: *küzeü* – “payız evi”, *kysty äü* > *kystau* – “qış evi”, “qışlaq”, “qış yatağı”, *žajly äü* > *žajlau* – “yay evi”, “yay yatağı”, “yaylaq”. Ancaq ayrıca olaraq oğuz mənşəli *üj* – “ev”, ondan törəmiş *uj* – “inək” (qədim oğuz) bərqərar olmuşdur.

\blacktriangledown \blacktriangledown	ud	“inək”
\blacktriangle \blacktriangle	<i>üj'</i>	“ev”

İnək işarəsinin çevrilməsi Ev işarəsinə doğurmuşdur. Aşkar edilmiş bu qanunauyğunluq türkmən dilindəki *oda* – “otaq”, “tək otaqlı yaşayış yeri”, “alaçiq” sözünün etimologiyasını da başa düşməyə kömək edir.

\blacktriangledown \blacktriangledown	ud	“inək”
\blacktriangle \blacktriangle	<i>ud-a</i>	“ev”

... \blacktriangle heroqlifi türk mənşəli hecalı-heroqlifi yazıların tərkibində olmuşdur. Qırpaq dillərində *üj*, oğuz-karluq dillərində *ev*, *äv* adlanırdı. Sözlük tərkibində

işlənərək heca kimi oxunmuşdur. Türk dillərində *üj/ev* heca əvəzlənməsini bununla izah edirəm: *süj* – “sev” (qazax), *sev* – “sev” (türk), *süjinsü* – “sevinc” (qazax) *sevinc* – “sevinc” (türk). Sırf fonetik yolla *üj* sözü *ev* sözündən və ya əksinə yarana bilmədi. Bu, yazı mənşəli əvəzlənmədir.

* * *

Mən hesab edirəm ki, “ev” sözü “vətən” sözü üçün başlanğıcdır. Semantik inkişafın sxemi belə görünür: ev – doğum və məskunlaşma yeri – doğma ölkə – ölkə...¹ İşarə inkişaf edərək **▲** *äb, üm* mənası həddinə çatır. Vacib olan cütlüyə (işarə – əks işarə) riayət etmək üçün onu yenidən parçalamaq cəhdi işarənin “ölkə” ideogramı olduğu və yeni ad qazandığı qədim şumer yazısında baş tutdu (*al* artikli ilə yenilənərək).

[Bu artıkl uzağı və ya həddən artıq böyük, abstrakt bir şeyi göstərən Avrasiya **un* > **an* – “O” – sözünün bazasında semit dialektində formalaşmışdır. (*n* > *l*; NLR fonetik qanunu özünü xüsusilə qədim semit dialektlərində göstərmişdir. O, şumer: *en* – “hökm-dar”, “Allah”, akkad: *el* – “Allah”, hind-Avropa inkar önlüyü: *na, no*, semit: *la, lo* – “yox” ifadələrinin inkişafına kömək etmişdir.) Ancaq semit dillərinə keçiddə artıkl mənasını ümumiyyə qədər genişləndirmiş və qeyri-müəyyənlik halını müəyyənliyə qədər bitkin şək-lə salmışdır. Belə bir hal biz akkad dilinin qədim Babil dialektində görürük. Sonralar mərkəzi semit və cənubi periferiyalarının semit dilləri *al*- məlum artiklini yaratdılar. (Ərəb dilində qalmışdır. Digər semit dillərində o olmamışdır və buna görə də onu tanımamışlar.) İ.M.Dyakonov onun variantlarını göstərir: “Ərəbcə *al*-, qədim yəhudi dilində **ha* (*n*) və ya **ha* (*l*), arameycə **(h) ä*, sabey və digər dillərdə **(h) an*².

Avropa dillərində qeyri-müəyyən **un* (frans., ingilis) artikli ənənəsi davam edir. İtalyan dilində **-on* çoxaltma şəkilçisidir, **-in* kiçiltmə şəkilçisinin antonimidir (müqayisə edin: *tavolo* – “stol”, *tavolone* – “böyük stol”, *tavolino* – “kiçik stol”). Qədim Misir dilində *o* (*n*) – “böyük” deməkdir].

Nə üçün bu etimologiyaya diqqət ayırıram? Bizim eradan əvvəl III minillikdə Ön Asiyanın qədim semit dili mühitinə düşmüş türk Ev-Ölkə heroqlifi *äb* (*üm*) böyüdücü **al äb* (*ül üm*) artikli ilə yaraqlandırılıla bilər və bu artikli tanımayan semit dialektlərində doğularaq, sözlərə böyüdülmüş mənə verə bilərdi

¹ “Ev”dən, “ailə”dən, “icma”dan “dünya”ya qədər elə də böyük məsafə yoxdur. Rus dilində *мир* – 1) “icma”, 2) “planet” (“dünya”) deməkdir. İtalyan dilində *paese* – 1) “kənd”, 2) “ölkə” deməkdir.

² И.М.Дьяконов. “Языки Древней Передней Азии...”, s. 215

və buna görə də konstruksiyanı monolit hala gətirən **älüm* – 1) “ölkə”, 2) “dünya” sözünü yaradardı. Orta əsrlərdə isə bu söz İslam dini ilə birlikdə türk dillərinə gəlir: *älem* – “dünya” (qazaxca). Ancaq şumer dilində uzaqlaşmışdır: *kalam* – “ölkə”. Göstərilən nümunə bundan öncəki formanı təsəvvür etməyə imkan verir: **älüm*. Ancaq adın **A** *al üb* (*aläv*, *al ev*) forması da hədəf getməmişdir. O, qədim semitlərə *alef* – “öküz” sözünü bəxş etmişdir (çünki şumer yazısında **V** “buğa” deməkdir), finikiyalılara isə **L** *alef* hərfini qazandırmışdır. Əks işarənin daha düzgün vəziyyəti qədim yunan dilində saxlanmışdır: **A** *alfa*. (Təəccüblüdür ki, yazı tarixçiləri hərfin sınıq atqılı formasını nümunə kimi göstərmirlər. Mən onu qrammatoloqların və paleoqrafların heç bir elmi işində görməmişəm. Baxmayaraq ki, qədim yunan və qədim Romanın “canlı” yazılı abidələrində tez-tez onunla rastlaşmalı oluruq).

* * *

...İkiüzlü sözün ikihecalı adında gördükləri **A** *alüm* işarəsi qrammatiklər tərəfindən iki hissəyə parçalandı: **M**

Bu təhlilin nəticələri yunan əlifbasına gedib çıxacaq və hissələr ad qazanacaq: **A** *el*, **M** *em*. Finikiya **L** *lamed* və **M** *mēm* hərfləri digər formalardan yaradılacaq.

* * *

Beləliklə, işarə yaradanlardan kimsə Ev-Ölkə > “doğma ölkə”, “ölkə” işarəsini təhlil edərək, əks işarənin – “yad ölkə”nin yaranması üçün zəmin hazırlayır.

Şumerlər çevrilmə işarəsi hazırlayırlar: **M** “yad ölkə”, ancaq o da həmin *kalam* – “ölkə” sözü ilə adlandırılır və hissələr izah olunur. Bu izah nəticəsində *kur* – “dağ”, *kir* – “torpaq”, “yer” olur. Türklər ikiyə parçalanmış, mürəkkəb işarəni izah edir və öz istədikləri kimi *sub* – “su”, *jer* – “yer” (“torpaq”) adlandırırırlar, bu da semitlərə ölkələrini, sonra isə İkiçayarasının qeyri-semit əhalisini *suber*, *subar*, *sumer* adlandırmağa xidmət etmişdir.

Bu dialekt variantlarının türk mənşəli olduğunu *b/m* və *sub-jer* > *subar* sinharmonizmi göstərir. Ancaq mürəkkəb söz leksik monolitə çevrilməyə

bilirdi, belə olan halda müxtəlifcərgəlilik qalırdı: *sub-je*r > *sub-er*, bu da zaman keçdikcə işarəni əvvəlki formasına salaraq, termini də dəyişdirməyə kömək etmişdir (*je*r-*sub* – “ölkə” (qədim türk), hərfi mənası: “yer-su”).

* * *

Ərəbistan yarımadasının cənubundan gəlmiş qədim semitlər (akkadlar) İkiçayarasını zəbt edib, köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə keçdilər. Onlar Uruk, Ur və Akkad (*Ak kand – “ağ şəhər”?), şəhərlərində məskunlaşdılar, yazılarını əxz etdilər, istila olunmuşların dilini öyrəndilər və sillabik lüğətlər (işarələri ifadə edən) hazırladılar, bu lüğətlərin də sayəsində şumerlərin yazısından və dilindən dünya xəbər tutdu.

Akkadlar ölkə işarəsini əxz etdilər və onun təsviri adını semit dilinə çevirdilər: *šadu* – “dağ”, *madu* – “yer”, *ša* və *ma* heca mənaları əsrlər keçəndən sonra *š* (*s*) və *m* hərflərinə çevrildilər.

Kiminsə yazısında işarəsi *š-m* adı və “ölkə”, “doğma ölkə” mənası ilə bütöv heroqlifinə çevrilir. Bu xalq hələ tapmaq lazımdır. Bəlkə də, bunlar tarixdən əvvəlki iranlılardır: **s-m*, **z-m* – “yer”, “ölkə”? Heç nəyə, heç bir əlamətə, heç bir parılıya, məna qığılcımına etinasızlıq etmək olmaz.

...Bu işarə misirillər üçün yad ölkə deməkdir. Onlar heroqlifi və onun semitcə adını iqtibas etdilər, ancaq mənasını dəyişdilər: *š^{hi}m* – “yad ölkə”. Həm də əks işarə yaradaraq, əks mənalı heroqlif və ona uyğun olan söz aldılar.

Bizə qədər əks işarənin sadələşdirilmiş forması gəlib çıxmışdır: *m-š* (*r*) – “doğma ölkə”, “Misir”. Heroqlifin əvvəlki forması başa düşülür: *. (Biz əvvəl görmüşük ki, Misir qrammatikləri başlanğıc işarəni çevirməklə əks işarə yaratmışlar.) Ancaq “dağ”ın “nöqtələr”ə çevrilməsi yazı tarixinə, hətta bu işarənin öz tarixi də məlum deyil.

Qədim Çin yazısında (bizim eradan əvvəl II minillikdə) “dağ”dır, orta Çin kvadrat şəklinə salınmış yazıda *šan* – “dağ”dır (konsonant *š-n* əsası, yəqin ki, **š-m*-dən yaranmışdır).

Qədim yəhudi əlifbasında (bizim eradan əvvəl III minillik) *šyn* – “diş”dir (konsonant əsas, hər şeydən öncə, elə həmin **š-m* ilə əlaqəlidir).

Yer – Su

Mən Herodotun “Tarix”ini gəncliyimdən oxumuşam. İllər keçəndən sonra yenidən ona dönüb təkrar-təkrar oxumuşam. Sonrakı illərə saxlamışam. Və yenidən əlimə almışam. Çox şey aydın olub.

Farslar, yaqın ki, skiflərlə müharibədə türk dilində “doğma ölkə” mənası verən “yer-su” mürəkkəb terminini mənimsəmişlər. O həm də Orxon-Yenisey yazılarında da təmsil olunmuşdur: *jer-sub* “(doğma) ölkə”, hərfi mənada “yer-su”.

Müasir dövrə qədər bu söz, deyəsən, çuvaş dilində gəlib çıxmışdır: *çёршыв* – “ölkə” (*чёр* – “yer”, *шыв* – “su”)¹.

“Bizə məlum olan xalqlar içərisində yalnız skiflər insan həyatı üçün ən vacib hünərə sahibdirlər. Bu ondan ibarətdir ki, onların ölkələrinə hücum etmiş heç bir düşməne qurtulmaq imkanı vermirlər. Skiflərin nə şəhərləri, nə də istehkamları var, köçəri həyat sürürlər. Onların hamısı atlı oxatanlardır və əkinçiliklə deyil, heyvandarlıqla məşğul olurlar: onların yaşayış yerləri alaçıqdır. Belə bir xalq necə yenilməz və cinayətkar olmasın?”

Skiflərin bu xüsusiyyətinə onların yerləri şərait yaradır və çaylar kömək edir. Skiflərin ölkəsi otla zəngindir və yaxşı suvarılan düzənlikdən ibarətdir”².

Sonra Herodot skiflərin taktikasını təsvir edir. Onlar döyüşə girmədən, çar Daranın qoşunları qarşısından geri çəkilərək, onları aldadıb ölkənin dərinliklərinə gətirdilər. Beləcə, müharibə uzanır, qoşun ərzaq ehtiyacı içində olur, həm də qış yaxınlaşırdı.

“Dara skiflərin çarlarının yanına belə bir sifarişi çatdırmaq əmrin verərək, atlı elçi göndərir: “Sənə seçim haqqı verildiyi halda, nə üçün daim qaçırsan? Əgər sən mənim gücümə qarşı çıxma biləcəyini hesab edirsənsə, onda dayan, bu vurnuxmaya son qoy və mənimlə vuruş. Əgər sən özünü həddən ziyadə zəif hiss edirsənsə də, o zaman da öz hökmdarına Torpaq və Su hədiyyə edərək bu qaçmağı dayandıрмаğın, onunla danışıqlara başlamağın lazımdır”.

Görünür, bir bardaq su və bir torba torpaq o dövrün diplomatiya dilində bir ölkənin döyüşdə qalib gəlmiş hökmdarın idarəçiliyinə verilməsini bildirirmiş. Ancaq bu təklifə skif-skolotların başçısı belə cavab vermişdir: “Mənim mövqeyim belədir, çar! Mən əvvəllər də kiminsə qarşısından əsla qorxduğum

¹ В.Г.Егоров. “Русско-чувашский словарь”, Чебоксары, 1960

² Геродот. “История”, 4-cü kitab, ss. 46-47

üçün qaçmamışam, indi də səndən qaçmıram. Mən indi də dinc vaxtlarda olduğum kimi edirəm. Nə üçün mən dərhal səninlə döyüşə girmədiyimi də indi izah edərdəm. Axı bizim nə şəhərlərimiz, nə də əkilmiş sahələrimiz yoxdur ki, biz onların dağıdılmasından və boşaldılmasından qorxaq və buna görə də yubanmadan sizinlə döyüşə girmədik. Əgər siz nəyin bahasına olursa olsun bizimlə vuruşmaq istəyirsinizsə, o zaman bizim atalarımızın məzarları var, onları tapın və dağıtmağa çalışın, onda görərsiniz biz bu məzarlar uğrunda vuruşacağıq, ya yox. Ancaq o zamana qədər sizinlə döyüşə girmək fikrimiz yoxdur. Bunu döyüş haqqında dedim. Sənə isə hədiyyə olaraq Torpaq və Su deyil, sənə layiq olduğun başqa hədiyyələr göndərirəm. Ancaq özünü mənim hökmdarım adlandırmağın sənə çox baha başa gələcək”.

Skiflərin başçıları Daraya carçılarla hədiyyələr – quş, siçan, qurbağa və beş ədəd ox göndərirlər. Bunun mənasını bilmək üçün Dara şura çağırır. “Dara ehtimal edir ki, skiflər özlərini onun hakimiyyətinə təslim edirlər və ona itaətkarlıq əlaməti olaraq Torpaq və Su göndəriblər, belə ki, siçan faktiki olaraq torpaqda yaşayır, qurbağa suda yaşayır, quş isə daha çox (sürətinə görə) ata oxşayır, oxlar isə göstərir ki, skiflər müqavimət göstərməkdən imtina edirlər. Belə bir fikri Dara söylədi. Onun əleyhinə Qabri çıxış etdi... O, hədiyyələrin mənalərini belə izah etdi: “Əgər siz farslar quş olub göyə uçmasanız, yaxud siçan kimi yerin altına girib gizlənməsəniz və ya qurbağa kimi bataqlığa hoppanmasanız, o zaman bu oxlarla vurulacaqsınız və geri qayıtmayacaqsınız”. “Farslar hədiyyələrin mənalərini belə izah etməyə çalışırdılar”, – Herodot yazır (IV, 131, 132).

Farslar geri döndülər və onlar böyük çətinliklə skiflərdən qurtula bildilər. Daraya skif-skolotların Torpaqlarını və Suyunu (ölkələrini) fəth etmək müyəssər olmadı.

...Skiflər Qədim Ön Asiyadan Qara dəniz sahillərinə şumer evlərini – pilləli piramidaları xatırladan keçə çadır gətirmişdilər. Şumer dövründəki yazını xatırladan kur-kir – “dağ”, “torpaq” ölkə işarəsini, görünür, türk mənşəlilər öz bildikləri kimi “su-torpaq” (*sub-je*r) adlandırmış, sonra konversiya baş vermiş və ola bilsin ki, bu işarə dəyişmişdir: *je*r-sub (“torpaq-su”).

Türk xanları bu işarənin nümunəsi əsasında taclarını düzəltirirdilər, sonra isə ağ keçədən baş geyimi hazırladırdılar: . Ölkə işarəsi başçının başına qoyulurdu.

Dəclə və Fərat çayları arasındakı onların qədim ölkələrini hardansa gəlmiş naməlum xalq (*liu-liu*) zəbt edir. Onlardan əvvəlki əhali qismən məhv

edilmiş, qismən sıxışdırılmış, həmişə olduğu kimi, bir qismi də assimilyasiya olunmuşdu. Gəlmə *liuliu* xalqı, onlar həm də özlərini *sag-gig* (“qarabaşlar”) adlandırırdılar, fəth etdiklərinin mədəniyyətlərini, onların heroqlif yazılarını mənimşəyir və tərcümədə qrafemlərin detallarına öz münasibətlərini ifadə edərək, onların gerb işarələrinin adını öz dillərinə çevirirdilər: *sub-jer* (“Su-Torpaq”) > *kur-kir* (“Dağ-Torpaq”).

İllər keçdikdən sonra *liuliu* (*sag-gig*) çox möhkəmləndi və İkiçayarası ərazidə qalan türk mənşəliyələrin bir qismi artıq onun görünən uğurlarından istifadə edirdi.

Bizim eradan əvvəl III minillikdə Ərəbistan yarımadasının cənubundan gəlmiş köçəri semitlər Mesopotamiyanı işğal edirlər. Və həmişəkilər təkrar olunur: əhalinin bir qismi məhv edilir, bir qismi sıxışdırılır, bir hissəsi fəth edilir və tədricən assimilyasiya olunur. Məhz onlar – sonuncular işğalçılara öz mədəniyyətlərini, yazılarını və öz dil bilgilərini ötürürlər.

Qədim semitlər (akkadlar) fəth olunmuş ölkəni şumerlərin (saqqıq) adlandırdığı kimi Kalam deyil, Kur-kir deyil, Suber və ya dialektə olduğu kimi Sumer adlandırırdılar. Ancaq saqqıqların *kur-kir* (“dağ-torpaq”) və ya *kir-kur* (“torpaq-dağ”) işarəsini onlar halına salana qədər sadələşdirir və onun adını semit dilinə tərcümə edirlər: *ša (du)* – “dağ”, *ma (du)* – “torpaq”.

Ancaq eyni vaxtda sumer işarəsinin ad ənənəsi davam edir. O, Nuh tufanından sonra bəşəriyyətin xilasında rol oynamış İkibaşlı dağ kimi ilahiləşdirilir. Bibliya ənənəsinə görə, bu: **r-r(t) (*kur-kur + qadın cinsi şəkilçisi – at)*, ancaq *Ar-ar-at* səsləşməsi möhkəmlənir.

Türklər tautologiyadan qaçır və müqəddəs dağı **kos-kur-t* = “*ciüt-kur-t*” adlandırırlar. (Cənubi Qazaxıstanda ikibaşlı, dünyada qəbul olunmuş norma-lara görə yüksəklik sayılan Kaskut adlı alçaq dağ var, əfsanəyə görə, müqəddəs Nuh onun üzərinə enmişdir. Qazaxlar Noyu belə adlandırırlar) Həmçinin, *r-r* işarəsinin adının mikropoetik şərhı də türk dillərində qalmışdır: *harhar* > “*arxar*” (semit dilindəki qadın cinsi şəkilçisiz). Dağ keçisinin dik buynuzlarını görürük. Burada da tautologiyadan qaçmaq üçün dialekt forması saxlanmışdır: *koşkar* – “dikbuynuzlu qoyun” (özbək, qazax). Hərflə mənada: “*ciüt-kar*”, yəni “*ciüt* (işarələrin) *kar*”. İşarə yırtıcı heyvanın dişlərini xatırladır (Qazax dilindəki *kaşkyr* – “qurd”, “canavar” (**kos-kyr* = *ciüt* (işarələrin) dağlar)).

Sumer heroqlifinin adı ilə də qədim hind dilində qəribə davranmış-lar. Əvvəli *su* – “gözəl”, “yaxşı” önlüyü ilə uyğun gəlirdi və yenidən parçalanma

baş vermişdir: **su Mer*, “Meri formasına görə, şanagülü çiçəyini xatırladan mifik qızıl dağın adıdır”.¹ Hinduların şanagülü çiçəyini necə təsvir etdikləri yaxşı məlumdur: üçyarpaq .

Monqol dilində Sumer adının başlanğıcı *sum* – “süd” sözü ilə uyğun gəlirdi və Süd dağı adlanan müqəddəs dağ haqqında əfsanə meydana gəlmişdi.² (Kulturoloqların və ədəbiyyatşünasların mifik süjetlərin belə yaranma mexanizmləri haqqında bilmələri lazımdır.)

...Dünya sel basqını (Nuh tufanı) haqqında süjetin başlanğıcını, çox güman ki, *sub-jer* (*sum-jer*) – “Su-Torpaq” işarəsinin izahı qoymuşdur. Şərhi-kahin Torpağın (Dağın) üzərində Suyu görmüşdür. Bu poetik qərar Qədim Ön Asiyada qəbul olunaraq, Şumer əfsanəsində təsvir olunan və Bibliyada təkrarlanan mifik süjetin başlanğıcını qoymuşdur. Süjet xəttinin sonluğu yenidən qurulmuş *jer-sub* – “Torpaq-Su” heroqlifinin dəyişikliyə uyğun adıyla təlqin olunmuşdur. Dalğalardan yüksəkdə Torpaq. Tufanın sonu. Ancaq son yanlış (işarə uydurmuşlar) İkibaşlı dağ və ona enən quşdur. Yəqin ki, Ararat üzərindəki göyərçin motivi belə yaranmışdır. variantı göyərçini Nuhun gəmisinə çevirir. Ancaq qalan hər şey poetik texnikanın işidir.

Heroqlifin yayılma marşrutundan görürük ki, xalqlar ünsiyyətdə olmuşlar, fəal mədəniyyət mübadiləsi baş vermişdir. Ən azı yaranma tarixi bizim eradan əvvəl II minillik olaraq qəbul edilmiş qədim Çin yazısından başlayaraq, Misirdən Çinə qədər və tərsinə yazı mübadiləsi olmuşdur. Türklər də bunda əməli iştirak etmişlər.

Ümumi *suber* (*sumer*), *çku θ-*, *çkolot-*, *türük* və sair adlar altında İsanın doğumundan əvvəl də, sonra da kifayət qədər şöhrət tapmış xalqlar olmuşlar. Onlar şəhərlər salır və dövlətləri dağıdırdılar, torpaq əkir və əkin sahələrini tapdalayırdılar. Əbədi bütpərəst sayılmaları üçün dinlər yaradırdılar. Həm də kəsir, oyur, gil üzərində, mumda qabardıb işarələr düzəldirdilər, heroqliflərdən oxunan parça naxışları tikirdilər. Özləri haqqında həqiqəti, öz yüksəlişlərini və tənəzzüllərini biza çatdırmağa çalışırdılar. Minilliyin bu qızgın, qarışıq danışığından biza, çətinliklə bir yerə topladıqda məna bildirən birləşmələr yaradan işarə-səslərin qırıqları gəlib çatmışdır.

Bizim şumer adlandırdığımız özlərini *sag-gig* – “qarabaşlar” adlandırdılar, *liu-liu* onların dilində “xalq” deməkdir. Bu onların özlərinə verdikləri

¹ “Санскритско-русский словарь”, М., 1987, s. 521

² Çox tez-tez G.Potaninin kitabında rast gəlinir. *Г.Потанин. “Восточные мотивы в западно-европейском эпосе”*, СПб., 1899

ikinci ad idi. Onlar semitlərin gəlişinə qədər Qədim Ön Asiyada qorxulu bir güc idilər. Onların işğalçılıq yürüşləri Zaqafqaziyaya qədər gedib çatırdı. Onlar İran yaylalarında məskunlaşmış xalqları narahat edirdilər. Urartu dilində *liuliu* sözü yalnız bir mənə ifadə etməyə başlamışdı: “düşmən”.

Qədim İran dilində *liuliu* – “yad xalq”, “yadelli” deməkdir (hazırda İranda, Əfqanıstanda və Tacikistanda qaraçıları “lyulyu” adlandırırlar).

Yalançı şumerlərə tədricən onların etnik adlarını qaytarmaq və kimləri *Suber (Sumer)* ölkəsinin adı ilə adlandıрмаğın lazım olduğunu təyin etmək gərəkdir. Bu xalq orada “qarabaş lyulyuların” gəlişinə qədər yaşamışdır, gəlmələrin, sonra isə bütün dünyanın istifadə etdiyi ilk heroqlifləri və rəqəmləri yaratmışdır.

Bir daha runa hərfələrinin düzlüyü haqqında

* * *

“Yazının dili”ndə qədim Skandinaviya runa əlifbası təhlil olunmuşdur, mən orada “doğma ölkə”, “vətən” ideogramı rolu oynamış **ᚱ** ev işarəsi ilə rastlaşdım.

Bu əlifba ilk altı hərfə adlanır – *futark*.

“Dilçilik” Böyük Ensiklopediya Lüğətindən (1998) qısa arayış: “II-III əsrlərdən başlayaraq orta əsrlərin sonlarına qədər germanların tətbiq etdikləri runa yazı-əlifbasıdır. Latın yazısının yayılmasından sonra istifadə olunmamışdır. Runa yazı işarələri, runalar, əsasən metal, daş, ağac üzərində kəsilirdi, buna görə də onların özünəməxsus sivri cizgiləri vardır. Ən qədim olanı Evre-Stabyudan (Norveç, 200-cü illərə yaxın) tapılmış nizanin ucluğundakı yazı hesab edilir.

Əlifbanın tərkibi və runaların adları zaman keçdikcə dəyişilirdi. Yaşlı, yaxud ümumgerman runaları (IX əsrə qədər – 24 runa) və onlardan inkişaf etmiş gənc, yaxud Skandinaviya runaları kimi fərqləndirilir. 150-yə qədər yaşlı runa yazısı mövcuddur (əsasən, Şlezviq, Yutlandiya və Skandinaviya yarımadasında, hətta Avropanın digər bölgələrində də) və 3500-dən artıq gənc runa yazıları vardır...

Yaşlı və gənc yazılar həm funksiyalarına, həm də dillərinə görə fərqlənirlər. Yaşlı runalara silahlarda, bəzək əşyalarında, V əsrdən başlayaraq daşların üzərində də rast gəlinir. Onların daha çox yeknəsəqliliyi və arxaikliyi ilə fərqlənən dili konkret olaraq heç bir qədim german dili ilə eyniləşdirilə bilməz. Onun ümumgerman koynesinin xüsusi bir növü olması fikri söylənilir (E.A.Makayev). Yaşlı runalar, görünür, əsasən cadugərlik məqsədilə istifadə olunmuşlar”.

Runologiya SSRİ-də dilçiliyin və qrammatologiyanın ən məşhur sahəsi olmamışdır. Deyəsən, rus dilində cəmi iki elmi əsər çıxmışdır ki, onlarda da runaların tədqiqatında üç əsr ərzində qazanılmış müvəffəqiyyətlər ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərilmişdir. Bunlar E.A.Makayevin yaşlı runalara həsr olunmuş “Qədim runa yazılarının dili” (“Язык древнейших рунических надписей” М.,1965) və Y.A.Selnikovanın gənc runaların tədqiqinə dair “Skandinaviya runa yazıları” (“Скандинавские рунические надписи”, М., 1977) əsərləridir.

Runoloqların öz etiraflarına görə yaşlı runa yazılarının heç biri qənaətbəxş şəkildə oxunmamış və təfsir edilməmişdir. Onların əksəriyyəti aralarında məsafə olmayan bitişik “adlar” toplusundan ibarətdir. “Adlar” sözünü mən dırnaq arasında göstərdim, bu hərf birləşmələrinin qeyd-şərtsiz antroponim hesab olunması sübut edilməmişdir: onlara uyğun gələn yazılar german dillərində və tarixi sənədlərdə yoxdur.

Baxmayaraq ki, futarka bizə Finikiya əlifbasından tanış olan (yunan-etrusk-latın) ənənəvi nizamdan fərqlənirdi, klassik əlifbaların (yunan və latın) hərflərinin sayı ilə bu işarələrin sayının (24) uyğun gəlməsi və təkrarlanması (bir neçə belə yazı məlumdur) bu hərf düzülüşünü əlifba adlandırmağa imkan verir.

Budur, həmin yazı-əlifba:

ƒ ƚ ƚ ƚ ƚ < ƚ
 f u t h a r k g w h n i j e p r s t b é m l n g d o

İstənilən yazının təsvirinə qrafik formulun təyin olunmasından başlamaq lazımdır. Runalar üfüqi və dairəvi xətləri qəbul etmirlər, yalnız şaquli və diaqonal xətlərdən ibarətdirlər. Bu həqiqətən də yazı üçün istifadə olunan materialın (daş, taxta, metal) xüsusiyyəti ilə bağlı ola bilərdi.

“Runa yazılarının bilavasitə mənbələri ilə bağlı məsələ mübahisəlidir. Onun Cənubi Avropanın Aralıq dənizi sahillərindəki ərazilərin yazılarıyla (yunan,

latın və ya italyan) əlaqəli olması şübhəsizdir” (“Языкознание” БЭС – “Dilçilik” BEL). İtaliya deyildikdə, etrusk yazısı nəzərdə tutulmuşdur.

Həqiqətən də bəzi runa işarələrinin latın və etrusk işarələri ilə oxşarlığı müəyyən olunur.

...Mənim runalarla məşğuliyyətim barədə müfəssəl hekayənin, illər boyunca oxuduğum E.A.Makayevin kitabında nümunə göstərilmiş maraqlı mətnlərinə münasibətlərimin bu məqalənin məqsədinə daxil yoxdur. Hansı qərara gəldiyimi qısaca yenidən söyləyim.

Belə görünür ki, əlifbanın morfoloqiyasını – daxili quruluşunu təyin etmək mənə müəssər olmuşdur. Məncə, futark 20 hərf və 4 ideoqramdan ibarət dəstdir. İdeoqramların hər biri sanki yaranmış sözün mənasını illüstrasiya edərək, beş hərfdən ibarət olan qrupdan sonra gəlmişdir. Beləliklə, ideoqramlar, bir növ, determinativ (latınca *determino* – “təyin etmək”) rolu oynayıblar.

[Determinativlər heroqlif yazılarında semantik indikator kimi, yanlarında olduqları sözlərin birmənalı oxunması və başa düşülməsi üçün istifadə olunmuşlar. Determinativlər oxunmurdular, “xidmət etdikləri” sözlə fonetik uyğunluqları yox idi və fonetik işarə ilə (hərf, heca qrafemi) ziddiyyət təşkil edirdilər. Determinativ fonetik işarənin həm prepozisiyasında (mixi yazısında olduğu kimi), həm də onların postpozisiyasında (Misir yazısındakı kimi) ola bilər, həmçinin, heroqlifin tərkibinə (Çin yazısındakı kimi) daxil ola bilər. Determinativ termini Misir heroqliflərini oxuyan J.F.Şampolyon tərəfindən təklif olunmuşdur].

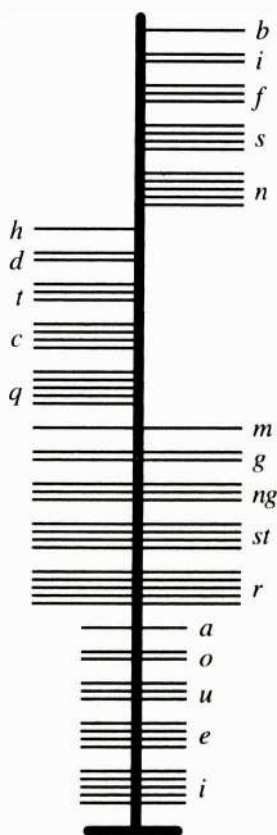
Mövcud olan heroqlifləri (söz-hərf məzmunlu ideoqramları) türk əlifbasında gördükdən sonra ideoqram-determinativlərin Skandinaviya runalarında olmaları daha bizi təəccübləndirməməlidir. Onlar bu nadir hərfli yazı növünün qədimliyinin əsl sübutu ola bilərlər.

...Belə yazı ənənəsi (hər biri 5 hərfdən ibarət olan 4 söz) ilk son hədd rəqəminin “beş”, sonuncu son hədd rəqəminin “iyirmi” olduğu (hər biri 5 barmaqdan ibarət olan 4 ətraf – əllər, ayaqlar) beşlik – iyirmilik hesablama dövründə yarana bilərdi. Bəzi Qərbi ölkələrində indiyə qədər də 80 “dörd dəfə iyirmi” deməkdir.

Şimali Avropa yazılarından yalnız Skandinaviya abidələri hesab edilən və İrland oqamik yazısı abidələrini (bu əlifbanın mifik qəhrəman Ogm tərəfindən tərtib edildiyini qəbul edirlər) yaranma tarixi baxımından bizim eramın V-VI əsrlərinə aid edirlər. İlk başlanğıcda bu əlifba 20 hərfdən ibarət olmuşdur. Hər işarə mərkəzi oxdan sağa və ya sola çıxmış, yaxud oxu kəsən bir və ya bir neçə (5-ə qədər) bir-birinə paralel olan xətdən ibarətdir. Sətrin ölçüsündən asılı olaraq, hər

birində 5 işarə olmaqla, işarələr 4 qrupa ayrılırdılar. Həmçinin, üfüqi istiqamətdə olan, adətən, sağdan sola yazılan sətirlər də tətbiq olunurdu. “Çox güman ki, oqamik yazı işarələri ilk başlanğıcda rəqəm olmuşlar, – V.A.İstrin yazır, – hesablama işarəli olmuşlar və əl-ayaq barmaqlarının sayından törəmişlər: *əlifbanın hər biri 5 işarədən ibarət olmaqla, 4 qrupa ayrılması bununla izah olunur*”¹ (kursiv mənimdir – müə.).

Həmin qeyri-adi əlifba budur:

Mən bu nümunəni Skandinaviya əlifbasının morfoloji prinsipinin (hər biri 5 işarədən ibarət olan 4 qrup) digər Şimali Avropa əlifbalarına xas olması

¹ В.А.Истрин. “Возникновение и развитие письма”, М., 1965, с. 383

ehtimalını təsdiq etmək üçün göstərirəm. Ancaq ola bilər ki, təkcə Şimali Avropa əlifbalarına xas olmasın. Hərflərin sayının 20-24 olması Finikiya, yunan, etrusk və latın əlifbaları üçün səciyyəvidir. Ola bilsin ki, qrammatoloqların bu ümumi xüsusiyyətə, ilk əlifbaların sadəcə hərflərin təsadüfi nizamından ibarət olan dəst deyil, ancaq müasirləri üçün vacib olan mətnlərdən ibarət olması ehtimalı ilə motivasiya oluna bilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Və Skandinaviya əlifbası belələrindən birincisi ola bilərdi və buna görə də ümumi yazı tarixi üçün onun əhəmiyyəti artır.

...Mən dörd ideoqram seçmişəm, mətn hər biri beş hərfdən ibarət olan qruplara ayrılmışdır.

ƒ ɳ ɶ ʀ ʁ < x ɸ ɨ ɣ | ʂ ɶ ʃ ʁ ʁ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ

Əvvəlcə “ideoqramları” təhlil etdim. Onların arasında bir qədər dumanlı və hiss edilən əlaqə olmuşdur. Ehtimal etdim ki, hər bir qrafem həm say, həm də obrazlı məna ifadə etmişdir.

..... < ʃ ʀ ʃ

İşarələrin həcmi yüksələn xətlə gedir: künc, iki künc, üç künc (iki künc və xətt, yəni “və bir”), dörd künc: ʃ.

Birinci küncün rəqəm mənasını ilk beş hərf (künc = 5) təyin etmişdir, deməli, növbəti ideoqram (iki künc = 10), (üç künc = 15) və ən yüksək rəqəm (dörd künc = 20) belədir. Bu rəqəmlər, yəqin ki, onu oxuyan tərəfindən tanınır və hərflərlə səhv salınmırdı. Bugünkü oxucu hətta tam mətndə ərəb rəqəmlərini tanımış olar.

Heroqlif yazısında Künc işarəsi (“buynuzlar”, “buğa”, “hilal”) “beş” say mənasını daşıyırdı. Yəqin ki, bu məna həm də Skandinaviya ideoqramıyla təsdiq olunmuşdur: Künc = “Ər” = “Beş”, o zaman İki Künc – “Qadın” (“Arvad”) = “On”...

Bu rəqəm-ışarələrlə müşayiət olunan sözlərin məzmununu artıq bilirəm: *futhar* < *gwhni*...

Əgər ikinci söz *muthar* olsaydı, mən *father* – “ata” (ingilis), *fater* – “ata” (alman) sözünü xatırladan birinci sözün mənasına şübhə etməzdim. Müəlliflər, görünür, yaxın olan, ancaq başqa mənaları nəzərdə tutublar: kişi – 5, qadın – 10...

Mən germaşünas deyiləm, ancaq qədim İrland lüğəti bu hərf birləşmələrinin mənasını başa düşməyə yaxınlaşmaqda kömək etmişdir. Əgər onlar asan tanınan olsaydılar, runoloq-germaşünaslar bu yazı-əlifbanı çoxdan oxumuş olardılar.

Futar sözünün qədim island *mudhar*, *modhar* – “kişi, adam” sözü ilə hansısa əlaqələri vardır. Müasir İslad dilində *madhur* şəklindədir.

[Türk dillərində saxlanmış olan *b*, *p/m* əvəzlənməsi ümumbəşəri dil dialektlərinə xas olmuşdur və buna görə də belə uyğunluqların izlərinə dünya dillərinin bütün abidələrində rast gəlinir. Biz İtalyan sözü *mucca* – “inək” ilə kelt dilindəki *bucca* – “inək” sözünü nümunə göstərdik. Tamamilə mümkündür ki, haçansa ümumi mənşə totem heyvan hesab edilmişdir (Buğa – Aya sitayiş dövründə, İnək – Günəşə sitayiş dövründə). O heyvanı bəziləri dialektik **Bu-ter* (*puter*, *futer*), digərləri **Mater* – “ulu valideyn”, “əcdad” adlandırdılar. Sonra dialekt formaları Ulu valideynlərə parçalandı. M-forma qadın valideynə, *b* (*n*)-forma isə kişi valideynə çatdı. Ancaq island dilində *m*-forma həm kişinin (atanın – “*madher*”), həm də qadının (ananın – “*modhir*”) adlarında qorunub saxlanmışdır.

Beləliklə, başlanğıc üçün hesab edirik ki, *futhar* – “kişi”dir, onun simvolu Küncdür, say mənası isə “beş”dir].

* * *

İkinci söz *gwhni* açıq-aydın əvvəlkinə zidd mənə daşıyır və qrafik simvol – ikiləşmiş künc əks işarəyə oxşayırdı. Hər şey – “qadın” mənasından danışırıdı. Hətta çarpazlaşmış küncələrə bənzəyən Çin “qadın” heroqlifi də yada salındı.

Künclərin tutuşdurulması Skandinaviya qrafemlərində də açıq-aydın idi. Ancaq bu “leksemin” konsonantizmi başa düşülən deyildi. Son nəticədə mən **H** – *h* hərfini şübhə altına aldım: o, doğru təfsir olunmuşdurmu? Runoloqlar onu latın – etrusk **H** – *h* hərfinin törəməsi hesab etmişdilər.

Müqayisə üçün digər Avropa materialı da – qədim yunan **H** *ē* hərfi də vardı.

Mən bu təcrübəni etdim və məndə **gwēni* alındı.

İslad lüğətindən də ayrılmadım: *kvensa* – “qadın”, mürəkkəb törəmələrdə əsas cins şəkilçisi olmadan çıxış edir: *kven-kyn* – “qadın cinsi”, *kven-folk* – “qadın təşkilatı” və sair.

Cins şəkilçisi olmadan bu söz həm də tarixi-təntənəli mənada çıxış edə bilərdi: *gween* – “kraliça” (ingilis), *kwīn* şəklində tələffüz olunur.

Bu artıq əhəmiyyətli irəliləyiş idi. Və artıq təbil çalmaqları. Sözün konsonantizmi və vokalizm bərpa olundu.

Əgər biz doğru yoldayıqsa, onda özlərindən əvvəlki ilk iki ideoqramla uyğun gələn üst yazıdakı ilk iki söz belə fikirləri ifadə etməli idi: *futhar* – “kişi”, *gwēni* – “qadın”.

Mən yazırdım: “Ola bilər ki, germanşünasların başa düşdükləri İsveç, Norveç, Danimarka, Alman dialektlərində və ya qədim abidələrdə qadın cinsinin köhnə hind-Avropa *-i* göstəricisinin izləri olan materiallar qalmışdır¹. Qədim hind dilində: *-a* – kişi cinsinin şəkilçisi, *-i* – qadın cinsinin şəkilçisidir. Məsələn: *putra* – “oğul”, *putri* – “qız”.

* * *

Ancaq sonra başa düşdüm ki, runa yazısında **H** *ē* təmsil olunsada, onda yazının başqa yerində və başqa görkəmdədir, ancaq burada tarixi kiril əlifbasında və Bizans-yunan yazısında olduğu kimi uzun *i* ifadə edən hərf göründü:

I	i
H	ii

Oxumada dayandım: *futhar... gwiini...* – “kişi... qadın...”

Bizim variantı təsdiq və ya inkar edən qəti cavabı qədim runa abidələrindəki **H** işarəsinin təklif olunan mənasını tətbiq etməklə almaq olar. Orta əsr yazılarında artıq bu hərf yoxdur.

...Üst yazılarda nadir, maraqlı mətnin əlamətləri görünməyə başlayırdı. Elə görünür ki, sosial dəyərlər şkalası təsvir olunmuşdur. Hər pillə ilk son hədd sayının (“beş”) ədədində ən yüksək həddə qədər (iyirmi) qiymətləndirilmişdir. İşarələrin ilk iki qrupunun məzmununa görə, qadının ictimai dəyəri kişidən üstün alınmışdır.

[İnsan görmüşdür ki, təbiət dişləri erkəklərdən çox qoruyur, nəslı artırmaq üçün qırt yatıb bala çıxarmaq, qarnında bala gəzdirmək və doğmaq, balalarını yedizdirmək onun işidir. Dişi gözə çarpmayır. Erkək rəngi və digər nəzərə çarpan əlamətləri ilə seçilir ki, bu da ilk növbədə yırtıcıların diqqətini cəlb etmək üçündür.

¹ “Язык письма”, Рим, 1998, s. 442

Əgər bəşəriyyət nə vaxtsa ən vacib olan növün qorunub saxlanması qanununu (“qadını qoru!”) başa düşməsəydi və ona əməl etməsəydi, o, çoxdan “yalnız güclülər salamat qalırlar” deyə düşünənlərin “ağılsız” hesab etdikləri digər bir çox növ kimi, həyat səhnəsindən silinərdi. “Ağıllılar salamat qalırlar!” Kişi təkəz əsas işçi deyil, həm də döyüşçüdür, buna görə də cəmiyyətin daha çox itki verən vahididir. Bunu dərk edərək qədim germanlar təkamülün obyektiv qanununa zidd olmayan sosial nizam formalaşdırıblar].

* * *

Növbəti qrup: *epRst* **Б**. Burada söhbət əcdaddan, qəbilə başçısından gedə bilərdi. Təbii incə *e* ilə bir çox dillərdə və yazılarda tez-tez süni incə *ö, ü* ötürülmüşdür (müxtəlif dillərdən misallar gətirmək olar).

Skandinaviya yazısında, türk dilində olduğu kimi, səsin xüsusiyyətinə görə hərfələrin ardıcıl möhkəm müxaliffiyinin (*o – ö, u – ü* və sair) olmaması açıq-aydındır, yoxsa bu, dərhal işarələrin sayına təsir edərdi. Ancaq “samitin qalınlığı-incəliyi”, “saitin qısalığı-uzunluğu” prinsipinə əsaslanan ayrı-ayrı cütüklər ola bilərdi.

Müqayisə edin: kiril əlifbasında **Ш – Ы, Ъ – Ь, І – Ъ**) Skandinaviya yazısında “kəmiyyət” cütüyü (**I – N**) təsis edilir, ehtimal edirəm ki, həm də “keyfiyyət” cütüyü də olmuşdur: **R** (*r*) – **Y** (*r'*).

Skandinaviya hərfələrinin bu qrupundan olan iki hərfə müqayisə etmək üçün türk runa yazısında iki hərf var:

Qədim türk		Qədim Skandinaviya	
İşarə	Məna	İşarə	Məna
↓	<i>aʌ, e</i>	↓	<i>é</i>
Υ	<i>är', er'</i>	Υ	<i>r²</i>

ÉpRst **Б** qrupu “ikinci əp” – **er'* heca oxumasını ehtimal etməyə imkan verir və o zaman səsləşmə tamamlanır: *é-p-er'-st*. Əmələ gələn sözü alman dilinə yaxın olan qədim german terminləri ilə müqayisə etmək imkanı yaranır: *oberst* – 1) “ali, yüksək”, 2) “başçı”.

Və o zaman ideoqram qədim türk **Б** *ök* – “ana”, “soy başı” heroqlifi ilə tamamən uzlaşır. Tamamilə qəbul edirəm ki, ulu german icmasında matriarxat

dövrü olmuşdur və qəbilənin və ya xalqın başçısı qadın olmuşdur. O zaman sosial dəyərlər şkalası daha anlaşılan olur: *kişi, qadın, başçı...*

[Bir vaxtlar inək və qoyun işarələrinin mənşəyini bərpa edərkən mən hiss etdim ki, işarə yaradanlar nizə-ox işarəsi ilə manipulyasiya edərək, onları fərqli etməyə çalışmışlar. Qədim Çin yazısında: Ψ – “inək”, Ψ – “qoyun” belədir. Finikiya yazısına inək işarəsinin bir neçə hind-Avropa variantı düşmüşdür: Ψ *kof*, Ψ *wau*, *waw* və sair.

Türk yazısında qoyun işarəsinin (və adının) iki dialekt variantı mövcud olmuşdur: Ψ *äl* (*e*), o həm də *älik* (*elik*) və Ψ *är* (*er*). Dildə adlardan biri *elik* – “dik buynuzlu dağ qoyunu” qalmışdır. Əgər “nizə-ox” işarədə daha hündür Ψ olsaydı, onda *el*, *elik* adı başqa mənalar qazana bilirdi: 1) “buynuzsuz heyvan” (yəni inək), 2) “çoxbuynuzlu heyvan” (yəni maral, sığır). German mənşəli mədəniyyətə “çoxbuynuzlu” işarə, yəqin ki, belə adla düşmüşdür. Buna görə də *elch* – “sığır” (almanca) meydana gəlmişdir. Rus transkripsiyası: элч’ şəklindədir. (Biz artıq “türk” kökü olan bir neçə heyvanın german dillərindəki adlarını misal göstərmişik. Məsələn: *schlänge* – 1) “ilan”, 2) “şlanq” – türk-qırçaq. *šlanj* – “ilan” sözündəndir.)

Skandinaviya Ψ – *R* işarəsi, yəqin ki, haçansa elə **elik*, *el’k* adlanmışdır. Nəticədə adın rəvan səsi inkişaf etmiş (**erik*) və şərhçilərin başqa nəslə yeni mənə – “bitki” görmüşlər. Müqayisə edin: *erika* – “süpürgə kolu” (almanca)].

Davam edək: kişi – 5 (⚔)
 qadın – 10 (♀)
 başçı – 15 (♁)

Mənalar yüksələn xətlə inkişaf edirlər. Kim rəhbərdən, başçıdan, əcdaddan daha dəyərli, daha yüksək ola bilər? Allah? Ancaq olduqca qısa sözdür: *got*. Qədim germanların baş allahları Votanın (Vodan) adını beş işarə ilə ifadə etmək mümkün idi.

German qəbilələrinin – frankların, saksların, siqllərin, vandalların, qotların Votana etiqad göstərdiklərinə dair sübutlar var. Skandinaviya germanları üçün bu ad *Odin* şəklində idi. Lakin yazının dördüncü qrup hərfliəri nə Vótanı, nə də Ödini andırır. Ancaq baxıb görək son beş hərf nəyə işarə edir və qədim germanlar üçün nəyin hər şeydən, hətta Allahdan da üstün olduğunu öyrənməyə çalışaq.

...emLngd \mathfrak{A} .

Yazının sonuncu işarəsi türk heroqlifinə oxşayır: \mathfrak{A} *äb* (*eb*) – “ev”. Və biz onun mənasının qədim obrazlı yazılarda “vətən”, “ölkə”, “dünya” məfhumlarına qədər necə genişləndiyini görürük. Bu *Ev-Ölkə* > “*Doğma ölkə*” işarəsi ən qədim german yazılarına qədər gedib çıxa bilər.

Səs birləşməsi yalnız bir assosiasiya yaradır: *heimland* – “vətən” (almanca). *Heim* – “ev” (alman, island və s.) sözündəndir.

[*Heim* – “ev” german sözünün tam etimologiyası yazılarda, qohum sözlərin leksik yuvasında *helm* – 1) “təpə”, 2) “dəbilqə” (german), *älem* – “dünya” (ərəb) və *kalam* – “ölkə” (şumer) sözləri də olacaq. Ön Asiya **𐎧** – **al-äm*’ (*al-äb*) – “ev” işarəsinin adına gedib çıxan bütün sözlər o yuvada olacaq.

Bizim eradan əvvəl I minilliyin ortalarına qədər Avropada latın əlifbası bərqərar olmağa başlayanda bir çox sözlərdə ?? (эл) və ?? (i) kursiv hərfi səhv düşmüş, bir çox sözlərin konsonantizmi təhrif olunmuşdur. Bu, xüsusilə İtalyan dilində nəzərə çarpır: *bianko* – “ağ” (**blank*), *piano* – “plan” (**plan*), *piu* – “plyus” (**plus*) və sair. Bu sırada digər Avropa dillərindən olan sözlər, o cümlədən, mənim ehtimal etdiyim kimi, *heim* (**helm*) sözü də yerləşir. Buna görə də protogerman yazısında digər heroqliflərin arasında təhlil olunan yazıda “doğma ölkə” mənası verən determinativ kimi istifadə olunmuş Ev-Ölkə **𐎧** **helm* işarəsinin olması da tamamilə mümkündür].

Əgər biz doğru yoldayıqsa, onda bu qrupa ilk işarənin mənası təshih edilir: **Me**. O, aramey **H** *het* hərfinə gedib çıxan qədim türk **M** – *h* hərfinə oxşayır. Hər iki runa yazısı (Skandinaviya və türk) üfqi xəttə qarşı dözümsüzlük göstərir. Onlar o xətti ya diaqonala, ya da sınıq xəttə çevirirlər.

Xatırlayaq ki, qədim german (qot) dilində maraqlı fonetik əvəzlənmə vardı, uzun sait *ā*, *ō*, *ē* səslərinə yotlu *ai*, *oi*, *ei* diftonqları uyğun gəlirdi. (Ön Asiyanın çox qədim xurrit dilində və müasir türk-qırpçaq dillərində rast gəlinən hadisədir. Klassik nümunə olmağa iddialdır: qədim latınca *oinus* – “bir” deməkdir, ondan da *oin* – “bir” (irlandca) və *iunus* – “bir” (latınca) yaranmışdır).

Runoloqların “e” mənası verdikləri təhlil olunan **M** işarəsi, yəqin ki, əsl həqiqətdə ayrıca səs ifadə edən liqatura deyil, heca, **hē* və ya **hei* (= *het*) kimi səslərin kompleksini ifadə edir. O zaman hərf işarələrinin sonuncu qrupunu belə oxumaq olar: *hē-m-l-η-d* və ya *hei-m-l-η-d*. İndi, açıq-aydın əvvəllər *ng* (*η*) mənasını təyin edən hərfin tam adı bərpa olunur, **ang* (**aŋ*) yenidən qurulur. O zaman axırıncı sözün ümumi səslənməsi, demək olar ki, dəyişmədən müasir dövrə gəlib çatmışdır: **heimland*.

Nizam yaranır:

<i>furthar</i> <	<i>gwini</i> >	<i>éperst</i> B	<i>heimland</i> 𐎧
kişi – 5	qadın – 10	başçı – 15	vətən – 20

Ən yüksək ictimai dəyər – doğma ölkədir. O, qəbilənin hər bir üzvündən və rəhbərdən daha yüksəkdir. Mənə məlum olan konstruksiyaların ən qısa və ifadəli olanıdır. Hansısa qədim german icmasının əsas qanunudur. Bu mətnin əhəmiyyəti onun surətinin dəyişdirilmədən yayılmasını izah edir, bu həm də rünoqları bu yazını əlifba yerinə qəbul etməyə məcbur etmişdir. Bəzi əlamətlər mənə onun etrusk dövründə (bizim eradan əvvəl VII əsr) yazıldığını söyləməyimə imkan verir, mən bu barədə “Yazının dili”ndə (s. 440) yazmışam.

Aşağıda göstərilən bəzi müddəaları təkrar edirəm.

Hələlik bizə Finikiya əlifbasından başlayaraq, əlifbalarda hərflərin ardıcılığının sərbəst yarandığını etiraf etmək lazım gəlir: *a-b-c-d...* Ancaq möhkəm nizamlı hərflərdən ibarət olan əlifbaların hansısa qədim dini məzmunlu yazılardan yaranması anlayışına addım-addım yaxınlaşırıq. Mətn əlifbalarının məqsədyönlü axtarışı “tarixi-mədəni düşüncələr” nöqteyi-nəzərindən ən inanılmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məsələn, mən mətn əlifbalarına təkcə qədim Skandinaviya əlifbasını deyil, həm də tapıldığı yerin adı ilə “Marseliana əlifbası” adlandırılan etrusk əlifbasını da aid edirəm. Yazı fil sümüyündən olan kvadrat “boşqab”ın köbəsində oyulmuşdur. Hərflərinin yunan və Finikiya hərflərinə oxşamasına və nizamına görə əlifba olaraq qəbul edilmişdir. Mən hesab edirəm ki, Skandinaviya yazılarının oxunmasında qazanılan təcrübə nəzərə alınmaqla bu yazını oxumaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, hərf-heroqlifləri, liqaturaları və ideoqramları ayırmağa çalışaraq oxumaq gərəkdir.

MİNDƏN BİRİNCİYƏ DOĞRU

VI-VIII əsrlərdəki xaqanlıqlara qədər də türklərin dövlətçiliyi olmuşdur. Bunun haqqında olan sübutlar qədim yunan və latın dillərində qalmışdır. Qədim yunan dilində *basilios* – “çar” sözü var. Bu söz mənşəyinə görə nə yunan, nə rum, nə də hind-Avropa sözü deyil. Aralıq dənizi sahillərindəki qonşulara nəzərə salsaq, heç semit sözü də deyil. Türk mənşəli **baş-il-i* = “ölkə başçısı” törəməsinə oxşayır. (Fısıltılı səslər nə yunan, nə də latın dilində olmamışdır, iqtibas olunmuş sözlərdə onlar fısıltılı səslərlə ötürülmüşdür.) Orxon dövrünə kimi titulun quruluşu daxilən dəyişilmişdir: *il-baş-i* – “ölkənin başçısı”. Söz bu günə qədər də qalmışdır.

SSRİ-yə daxil olan respublikalar müstəqillik qazanana qədər ölkələrin başçıları Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitələrinin birinci katibləri idilər, 90-cı illərin əvvəllərində digər titullara ehtiyac vardı. Qazaxıstanda “prezident” sözü qazax dilindəki *el-basy* – hərfi mənəsi “ölkənin başçısı” olan sözlə eynidir. Tatarıstanda ölkə başçısını *ilbaşy*, müasir Türkiyədə qubernatora *ilbaşy*¹ deyirlər. Türkiyənin ordu leksikonunda titul sxemi əsaslı şəkildə belə tərtib edilmişdir: *onbaşy* (“on əsgərin başçısı”), *juzbaşy* (“yüz əsgərin başçısı”), *binbaşy* (“min əsgərin başçısı”) və sair.

Türk mənşəli **baş-il-i* – “ölkə başçısı”, yəqin ki, dövlət işarəsinin yazılı təsvirlərindən biri idi: **Φ** (sonra digər təsviri adlarla da rastlaşacağıq). Yunan mədəniyyətində günəşin (hökmdarın) işarəsi dəfələrlə şərh olunub. Onlardan biri müqəddəs “gözlüklü ilan”, “kobra” işarəsinin mikropoetik təfsiridir. Mənalarnın kontaminasiyası – “odlu ilan”, “od püskürən əjdaha”. Uçan aparat kimi maddiləşdirilmiş günəş işarəsinin “hava ilanı” adlandırılması təsadüfi deyil. Yəqin ki, belə anlayışın nəticəsi olaraq, yunan nağıl adı *Basiliskos* – “əjdaha”, “ilan” (latınca *Basiliscus*, almanca *Basilisk*) olmuşdur. Rusca *vasilisk* – “vəhşi nağıl heyvanı”dır. (Orta əsrlərdə qədim yunan *B* – “beta” hərfini “vita” adlandırmağa başlamışlar. Buna görə də Vasilis, Vasilisa, Bazil (Qərbi Avropa), Fazil (ərəbcə) və Fazıl, Pazıl (türk) ilə yanaşı işlənmişdir.

¹ Türkçe – Rusça sözlük, İstanbul, 1989, s. 422.

(... Yunan termininin quruluşu türk mürəkkəb sözləri üçün də belə quruluşun yad olmadığını göstərən tarixi sübutdur. Bu cəhəti həm müasir, həm də qədim termin-frazeoloji birləşmələri “tarixdən əvvəlkilərlə” qarşılaşdıranda nəzərə almaq lazımdır).

* * *

Digər bir “monarx” titulu latın dilindəki *princeps* – 1) “başçı”, “rəhbər”, “qabaqda gedən”, 2) “hökmdar”, “imperator”, 3) *juventutis* təyini ilə “şahzadə”, “taxt-tacın varisi” sözünün yunanca ötürülməsi cəhdi sayılan *prinkipas* – “knyaz” sözüdür.

Omonimi *princeps (principis)* – 1) “birinci”; 2) “baş”, “ən yaxşı”, “görkəmli”, “məşhur” sözüdür. Mən semantik inkişaf zəncirində birinci həlqəyə layiqincə yaxınlaşmış mənasının altını cızdım. Latınşünaslar da ona yetişmişlər, buna görə də **primus + capio* – “birinci götürən” etimologiyasını təklif etmişlər.¹

“Yazının dili”ndə ehtimal irəli sürülmüşdür ki, sıra sayları ideyasını türklərin titulların tərkibində istifadə etdikləri “birinci” sayı ilə birlikdə yunanlar türklərdən iqtibas etmişlər. Birinci = Ali, Baş, Yeganə eyniliyinin kəşfi özlüyündə Qədim dünya mədəniyyətində dövləti monarxiyaya, dini təkallahlığa yaxınlaşdırdı. Bu zaman nöqtə və ya xətlə təsvir olunan “bir” sıra sayı ən kiçik sayı və ən kiçik maddi kəmiyyəti ifadə edirdi, sıra sayları isə nöqtəyə və xəttə əzəmət qazandırdı. Buna böyütmə işarəsi – içərisində vahidin olduğu dairə güclü şəkildə kömək etdi.

Yəqin ki, Günəş işarəsində (☉) nöqtə-vahidin (⊙) xətt-vahidə inqilabi dəyişməsi kahin-şərhlilərin cəmiyyətində də mübahisəyə səbəb olmuşdur, nəticədə ilk sıra sayları yaranmışdır (Başlanğıcda və uzun müddət ərzində yalnız o – “birinci” istifadə olunmuşdur. Sonra ona oxşar olaraq digərləri də yaradılmışdır).

Bir mənə daha erkən dövrlərdə təbəqələşmiş və kontaminasiya nəticəsində sinkretik obrazlar meydana gəlmişdir: “göy cismindən saçılan şüa – Günəşin oğlu (Ayın)” + “birinci, yeganə” = Birinci – bu Günəşin (Ayın) oğludur, yəni göy Allahu və ya yer Allahu. Xətt Ali şəxsiyyətlə və ya Sima ilə, Dairə isə səmə və ya səmə cismi ilə assosiasiya yaratmışdır. O vaxtdan bəri allahları və onların

¹ И.Х.Дворецкий. “Латинско-русский словарь”, М., 1976, с. 810

yerdəki təmsilçilərini başlarının ətrafındakı halə ilə birlikdə təsvir etmək ənənəsi yaranmışdır. Misir yazılarında fironların adları dairənin içində yazılırdı, yazının böyüklüyündən asılı olaraq, dairə dartılıb, oval şəklinə düşürdü¹.

Qəbilələrin ulu hind-Avropa ittifaqı (güman ki, o zaman Ön Asiyada və Aralıq dənizi hövzəsində məskunlaşanların) cəmiyyətin mərkəzində yerləşən (“Cəmiyyətin dairəsi”) Birincinin simvolu kimi başlanğıc sıra sayını mənimsəmiş türk etnosunun təsirini hiss edirdi. Bu həm hökmdarın, həm də dövlətin qrafik formulu idi. Qrafemin maddi təcəssümü təkbaşına hakimiyyətin ilk simvollarını yaratmağa kömək etdi. Bu, ucu toppuzlu əsa idi, sonradan cılız şairlər tərəfindən kiçildilib sancaq halına gətirilmiş hökmdar əsası. (Ucu toppuzlu əsanı türk hökmdarları əllərində tuturdular. Bu atribut kazak atamanlarının əllərində də vardır. Assuriya çarları əllərində kürə (voleybol topu boyda) və dirijor çubuğuna bənzər çubuq tuturdular.)

Birinci işarəsinin çoxlu kahin şərhə var: “qırılmış baş və kəkil, yaxud hörük” ənənəsi, orta əsrlər kazaklarından zaporojyelilərə verilmiş “kazak” adı və ataman işarəsi olan kökil – “kəkil” də daxil olmaqla.

Ulu hind-Avropa dialektlərinin dövlət və hökmdar işarələrini müxtəlif türk mənşəli etnoslardan iqtibas etmələrini hind-Avropa dillərindəki əsasların konsonantizmi birliyi yanında sıra saylarının müxtəlif formalı şəkildə təmsil olmaları təsdiq edir. (Ancaq bütün hind-Avropa dillərində birinci sıra sayının iqtibas edilməsini sıra sayları ilə miqdar saylarının əsaslarının açıq-aşkar uyumsuzluğu göstərir. Bu suppletivlik bütün hind-Avropa dilləri üçün səciyyəvidir: *ūnus* – *primus* (latın), *one* – *first* (ingilis), *odin*, *edin* – *pervi* (slav.)

Türk dillərində sıra saylarının əsası miqdar sayları ilə tam uzlaşır: per – “bir”, *permeş* – “birinci” (çuvaş), *pir* – “bir”, *pirinçi* – “birinci” (altay), *bir* – *birinci* (türk), *bir* – *birinşi* (kazak), *ber* – *berençe* (tatar) və s. Bütün sıra saylarında işlənən *-meş* şəkildəsi yalnız çuvaş dilində qalmışdır. İnkişaf sxemi belədir: *permeš* (bulqar mənşəli) – *pirmas* (Litva, latış) – *primus* (latın). Baltik dilləri və latın dili arasında ortalıq həlqə var: o ləhcədə “rəvan səslərin meta-tezası” fonetik qanunu özünü göstərmişdir, latın dilinin özündə isə o, fəaliyyət göstərməmişdir.

Yenidən parçalanmanın izləri Baltik dillərində görünür: o, latın dilində də

¹ Şampolyon ovalla dövrlənmiş işarələr qrupunun fironların adlarından ibarət olduğunu biləndə, yunan-roma ədəbiyyatındakı məşhur adları – Ramzesi və digərlərini bu qruplarla müqayisə etməli olur. İlk heroqliflərin səs mənalari belə təyin olunmuşdur.

davam etmişdir: *permeš* > *pirm-es...* Kişi cinsinin “göstəricisini” tanımışlar və dəyişdirib *-as, -us* etmişlər. Bu zaman saxta əsas *prim-* ayrılmışdır: o, qadın cinsinin şəkili ilə də çıxış etməyə başlamışdır: *prima* – birinci (qadın cinsində).

...Ancaq titul kimi işlənən latın sıra sayı digər türk dialektindən gəlmişdir. Latın titulunun prototipi **pirinçi-pij* – “birinci ağa, cənab” mürəkkəb sözü ola bilər. Müqayisə edin: *pirinçi-pij* – “birinci ağa, cənab” (altay), *birinşi-bij* – eynilə (qazax). Ancaq bu mümkün kombinasiya termin kimi türk dillərində qalmamışdır. Qazax sözü *bij* – “hökmdar” (*bijlik* – “hakimiyyət”, *bijle* – “hökmranlıq et” sözləri də buradandır) türk titul: *beg, bej*, altay: *př, pij, pig, peg*, tatar: *bik*, uyuğur: *bäk, bek* sözləri ilə uyğun gəlir.

Sevortyanın “Etimologiya lüğəti”ndə bu qədim (ümumtürk dillərində yayılmasından görünür) sözün əsas mənalari verilmişdir: 1) başçı; 2) knyaz; 3) hökmdar; 4) xan; 5) cənab; 6) rəis, rəhbər; 7) ayan; 8) əsilzadə şəxsin, zadəganın titulu, aristokrat; 9) ər (“B” hərfi ilə başlayan əsaslar”. M., 1978, 99). Bu sözün etimologiyası hələ ki, aydın deyil, Roma titullarında iştirakı sübut olunarsa, o zaman onun təqribi tarixini və yaşını müəyyən etmək olar.

Türk sözü *pij* – “ağa, cənab” (hökmdar), yəqin ki, zirvəsinə sonradan allahlara çevrilən ölmüş əcdadların ruhlarının yüksəldiyi müqəddəs Olimp dağının adında da iştirak edir. Etiqadın əsasını əcdadlara pərəstişin təşkil etdiyi dövrdə ölməz Ruhların məskəni olan Ölüm Dağına da ehtiramın olması təbii idi. Başçının (*pij*) ölümündən sonra yeni başçı seçməkdən ötrü idman yarışları şəklində ibtidai-demokratik seçkilər təşkil olunurdu (yalnız ən güclü və cəsur adam qəbilənin başçısı ola bilərdi). Başçının son mənzilə yola salınmasına və yeni başçının seçilməsinə həsr olunmuş bu oyunlar, güman edirəm ki, türk mənşəli icmada *Ölim-pij* = “Ağa(nın) ölümü” adlanan mərasim fəaliyyətlərinə daxil edilmişdir.

Qəbilələrin gerbləri sayılan – “disk” və – “çəkiç” Günəş işarələrini Günəşə daha yaxın olan yüksəkliyə ata bilən adam qalib olurdu. Dirəkdən asılmış dairəvi nişangahın və ya halqanın mərkəzinə kim oxla, yaxud nizə ilə vura bilsəydi, onu Birinci elan edirdilər. Onu həm də hakimiyyət nişanı ilə – ucu toppuzlu əsa (türklər), başlarına əkil qoymaqla (romalılar) təltif edirdilər. Bu mükafat *pirinçi* > *princi* > *price* – “priz” adlanırdı, qalibi isə *princi-pij* – “şahzadə” titulu ilə mükafatlandırılırdılar. Bulqar mənşəli **permeš* sözünün möhkəmləndiyi cəmiyyətlərdə hakimiyyət nişanını *premia*, qalibi isə *prem-er* – “birinci ağa, cənab” adlandırılırdılar.

...Çuvaş sıra sayları digər türk saylarının arasında özlərini onlarla eyni hiss edirlər. Digər türk dillərində *-meš* şəkilçisinə yalnız onluq saylarının adlarında rast gəlinir: *ultmeš* – “altıncı” (çuvaş) və *altmyš* – “altmış”.

Hər iki mənanı ifadə etmək üçün çuvaşlar, məncə, dialekt formalarından istifadə etmişlər: *-meš* həm də sıra sayının şəkilçisi, *-mel* isə onluğun şəkilçisi olmuşdur. (Müqayisə edin: *džiçce* – “yeddi”, *džiçcemeš* – “yeddiinci”, *džiçcemel* – “yetmiş”).

Çuvaş qrammatikasında *l/s*, *š* əvəzlənməsi hadisəsi lambdaizm adlanır. Digər türk dillərində fıstıtlı samit rəvan səslə sistemli şəkildə əvəzlənmir. Eyni formantın bu və ya digər dialekt növlərindən müxtəlif dillərdə də istifadə olunmuşdur.

* * *

Ulu hind-Avropa etnosları ilə türk mənşəlilərin harada görüşmələri məsələsinə bir daha qayıdaq?

Türk dillərindəki ilk sıra sayları hələ də özlərində şumer təsirinin rəyihsini qoruyub saxlayır. Bütün “qazılmış” dillərdən yalnız şumer dilində saitlərin xüsusi harmoniyası diqqəti cəlb edir: “Fövqəladə əhəmiyyət kəsb edən fonetik qayda var: ikihecalı bir əsasın hüduqlarında yalnız hansısa bir sait ola bilər: *gaba* – “döş”, *ama* – “ana”, *amar* – “buzov”, *uruk* – “icma”, “şəhər”, *eren* – “döyüşçü”, “işçi”... Bu, güman ki, çox qədim, ancaq əsasın ilkin saitlənməsinin xüsusiyyətini gizlədən təkrar hadisədir”¹.

Türk dillərində birinci hecanın xüsusiyyəti qalan hecalara yayılır. Hecanın xüsusiyyətinin belə əhəmiyyət kəsb etmədiyi şumer dilində birinci hecanın saitlənməsi digərlərinə də təsir etmişdir. “Yazının dili”ndə mən türk dilindəki *tu (du)* – “doğ” feli ilə tam eyni olan şumer dilindəki *tu (du)* – “doğ” felini təhlil edərkən, türk sözü *tuma* – “qohumlar” ilə şumer dilindəki *tumu (dumu)* – “uşaqlar” sözünü qarşılaşdırdım və ehtimal etdim ki, ilkin olaraq şumer sözünün sonluğunda başqa sait olmuşdur: **tuma (duma)* birinci hecanın saiti tərəfindən assimilyasiya olunmuşdur. Saitlərin şumer harmoniyası sinharmoniya ilə birləşmədə türk dilində birinci sıra sayının aqibətində özünü göstərmişdir: *l per* – “bir”, *o ün* – “on”, **φ*: **perianta* – “onda bir > **perente* “onda bir” > “birinci”.

¹ И.М.Дьяконов. “Языки Древней Передней Азии”, s. 50

Müqayisə edin: *berençe* – “1-ci” (tatar, başqırd), *birinçi* (türk), *birinşi* (kazak), *pirinçi* (altay). Konsonantizm dəyişir, vokalizm dəyişir, ancaq sözün saitlelərinin ön sırada düzləndirilməsi qorunub saxlanılır.

Ulu türk dilində sonradan sıra sayının şəkilçisinə çevrilən onluq say şəkilçisi **-ente (-inti)* yaranır. Orxon mətnlərində yalnız bir hal salamat qalmışdır: *ikinti* – 2-ci (“iki” sayındandır) (qədim türk). E.Sevortyan müasir uyğur dialektlərdən *ekinti*, *ikinti* – “2-ci” sözlərini misal göstərir (E.S., I, 339).

* * *

...Hind-avropalılar işarəni görmüş, onun adını eşitmişdilər və detalların mənalərini bilirdilər. Onlar *-inti* formantını sıra saylarının şəkilçisi kimi qəbul etmədilər. Bu formant özünü daha çox onluğun şəkilçisi kimi göstərirdi. Latın dilində: *vinti* – “20”, *triginti* – “30” və sair. Latın dilində şəkilçinin ilk sait səsi ikinci uzunluq qazanmışdı: *-inti* > *iğinti*.

Konsonant yazı formasında **en-ti* kimi oxunan **-nt'* forması ingilis dilində daha yaxşı qorunub saxlanmışdır: *twenty* – “20”. Hər şeydən əvvəl, bu, *two* – “2” (*tü* kimi oxunan) və onluğun şəkilçisidir. Latın dilində başlanğıc səs itmişdir: *viginti* – “20” (**twinti*) İtalyan dilində əvvəlki forma ilə əlaqə duyulur: *venti* – “20”. Sonra sonluğun saiti kobudlaşır: *trenta* – “30”, daha sonra bütün şəkilçinin vokalizmi bərabərləşir: *kvaranta* – “40” sayından başlayaraq *novanta* – “90” sayına qədər.

İngilis dilindəki *twenty* sayı Kassel lüğətində belə görünür: “Qədim ingilis dilindəki *twentig* alman dilindən keçmədir? *Two* bazasında, almanca *zwanzig*”.

Tarixi german dillərində son qapalı hecanın ətaləti güclü hiss olunur ki, bu da sonluqda hecanı bağlayan, daha çox protetik qırtlaq samitinin yaranmasına gətirib çıxarır. Alman dilinin təsiri altında qədim ingilis dilində **twenti* > *twentig* baş verə bilərdi (alman dilinin özündə olduğu kimi). İlk formanın konsonantizmi və vokalizmi qitədən yaxşı adalarda qorunub saxlanmışdır.

Nə Kassel lüğəti, nə də digər lüğətlər ingilis dilindəki *twenti* (iyirmilik hesablama zamanından başlayaraq müqəddəs rəqəmin adı) sözündə ideal şəkildə qalmış Qərbi Avropa saylarının *-enti* şəkilçisini fərqləndirib ayırırlar.

Türk sıra sayları german dillərində onluq saylar kimi qavranmışdır.

“Yazının dili”ndə türk *tüs, thüs, düz, jüz* – “100” və **tüsenti* – “100-cü” sayları haqqında bəhs edilmişdir. Bu sözün izah etdiyi, germanlar və slavyanlar tərəfindən 100x10 kimi anlaşılan rəqəm müasir ingilis dilində *thousand* – “1000” rəqəmidir (Kassel Lüğətində bu say ümumiyyətlə təhlil olunmur). Əvvəlki *ü, ö – au – ū – õ* əvəzlənməsi haqqında bəhs edilmişdi.

Slavyan dilində: *тысяча* – “min” (**tisence < *tisenti*).

Kök saitinin tədricən “yeyilməsi” latın dilindəki **centi* – “100” sözünün əsası olan *tenti* formasına gətirib çıxarır. Biz bu sözü artıq orta cinsin şəkilçisi ilə birlikdə *centum* şəklində tanıyıyıq, ancaq topladıqda göstərilən ilkin forma saxlanılır, bununla belə, mütəxəssislər həmin formanı inadla *centum* formasına calayırlar. Məsələn, *centipeda* – “qırxayaq” (*centum + pes*)¹, hərfi mənası “yüzayaqlı” deməkdir. Burada, hər şeydən öncə, ətrafın dialekt adından istifadə olunur (müqayisə edin: italyanca *piede* – “ayaq” deməkdir), ancaq latın dilindəki *pēs* – “ayaq” sözü də *centi-pēs* – “yüzayaqlı” sözündə tətbiq olunur². Bu artıq qırxayağın təmiz latın dilindəki adıdır.

Mən güman edirəm ki, məhz latın **centi* və *centum* sözləri bu sayın adlarını hind-Avropa dillərinə daxil etmişlər. Baltik dilləri özlərinə xas tərzdə, burun səsinə dodaq səsinə çevirərək, digər samitin qarşısındakı burun səsinin öhdəsindən gəlmişlər: **tsent > *semt > šimtas* – “100” (Litva), *simts* (latış).

Sanskritdə burun səsinə itirmişlər: *centum > setum > śatam* – “100” (qəbul olunmuş lüğət yazısı *çatam*), *Satəm* (Avesta).

Digər samit qarşısındakı burun səsiylə olan mübarizə hansısa hind-İran dilində sonradan saitin genişlənməsiylə (**satni*) burun səsinin mətəzasına gətirib çıxarır: **centi > *cetni*. Slavyan dilində kökdəki sait təbii olaraq dodaqlanır: **sotni*. Və yenidən parçalanmada yalançı əsas ayrılır: *sot > st > sto*.

Lüğətlərdə ümumhind-Avropa saylarının qədim hind və Litva saylarına istinadən ortalama hesab sayılan ulu formasının bərpası ilə məşğul olmuşlar. Fasmer: **kmtom* (III, 762), Qamkrelidze-İvanov vacib dəqiqləşdirmə aparırlar: larinqal nəzəriyyəyə uyğun olaraq, **k^(h)mt^(h)om* (göstərilən əsər, II cild, s. 846).

¹ И.Х.Дворецкий. “Латинско-русский словарь”

² Yənə orada

* * *

Sıra saylarının miqdar saylarına və ya kəsr ədədlərinə çevrilməsi hind-Avropa dillərində say sinfinin yaranması və inkişafı prosesinin mürəkkəbliyini sübut edir. Slavyan burun səsi düşdükdən sonra qanunauyğun şəkildə *-eti* > *-jati* olmuş *-enti* sıra sayı şəkilçisini bildirilər. Baxın: *trenti* > *treti* – 1) “üçüncü”; 2) “üçdə bir”; 3) *četver-eti*. Ancaq dördhecalı sözə dil hələ hazır deyil və sinkopa baş verir: *četver-ti* – 1) “dördüncü”, 2) “dördə bir”.

Ən maraqlı olanı budur: kəsrlərin yaranması dayanır. Və ya kəsrlər miqdar saylarına çevrilir, təkrar miqdar sayları yaranır: *p-enti* > *peti* > *piati*. Bu o deməkdir ki, qədim yunan yazısındakı Π *penta* slavyan mənşəli dillər sırasında formalaşmış təkrar miqdar saylarına gedib çıxır? Əgər bu baş vermişdirsə, o zaman hind mənşəlilərin də daxil olduğu qəbilə ittifaqında baş vermişdir: **penčē* > *panča* – “5” (sanskrit).

Qədim yunan rəqəmi həm də heroqlif kimi şərh olunmuşdur (“ayaq izi”, “dırnaq”* > “ayaq”, “daban”), buna görə də bu işarənin adı bir sıra Aralıq dənizi hövzəsi ərazilərdəki dillərdə söz olmuşdur: *piede* – “ayaq” (italyan), *pied* (fransız), *pēs* (latın). Bu sözlər **p'end'* sözündən törəmişlər. Slavyan dilindəki *пята* – “daban” birbaşa yunan dilindəki *penta* sözündən törəmişdir.

Hind dilində sait qanuna müvafiq olaraq “kəbudlaşmışdır”: *pas*, *pa*, *pat* – “ayaq”.

Türk dillərində *peş*, *beş*, *bes* – “beş”; *pas*, *bas*, *baş* – “bas” deməkdir (müqayisə edin: *pas* – “addım” (fransız və roman dillərində). Bu işarəni bir çox Aralıq dənizi hövzəsindəki etnosların kahinləri diqqətlə öyrənmişlər. Buna görə də onun dillərdəki inikası dünyaya yayılmışdır.

[“Beş” (**penti*) sayının yaşı və *penta* sözündən yaranmış sözləri, güman ki, ?? – *pe* hərfinin meydana gəldiyi klassik yunan əlifbasının yaranma tarixi (bizim eradan əvvəl I minilliyin ortaları) ilə bağlamaq lazımdır. O həm də rəqəm kimi istifadə olunmuşdur, çünki kursiv yazıda “ayaq izi”ni xatırladır. Buna görə də sayın şəkilçisi *-enti* işarənin adına birləşmişdir. (İlk vaxtlarda ayrı-ayrı əlifba işarələrinin heroqlif kimi qəbul olunduğuna dair sübut var)].

* * *

...O zaman slavyanlar özlərinin **desenti* > *deseti*, *desiati* – 1) “onuncu”, 2) “on” sayını yaratdılar, ancaq hind-avropalılar ilkin miqdar sayını “sıra saylarının şəkilçisi olmadan” saxladılar. Doğrudur, latın dilində *decem* – “10” şəkilçisiz keçinmədi, toplanılarda sadəcə *deci* oldu, italyan dilindəki *deci* – “10”, irland dilindəki *deich* – “10” kimi, cins bildirən sonluq olmadan işlənir.

Hind-İran dillərində yenidən çevirirlər: *e* > *a*; *daça* – “10” (qədim hind), *dasa* (Avesta).

Lüğətlər: “*u-e*. “iki beşlik” mənasını verən **dekmt* sözünü qot dilindəki *handus* – “əl” sözü ilə əlaqələndirirlər. Bax: Meye, BSL29, Valde-Qofm. 1, 329” (F. I, 508). Bərpa olunmuş ulu forma nə üçün belə görkəm aldı? Ona görə ki, Litva dilində *dėšimt* – “10”, qədim prus dilində *dessempts* – “10”-dur.

Ancaq T.M.D. uyğun olaraq, Baltik dilləri qədim hind dilinə yaxın olan, başqa sözlə desək, yaxın zamanlara qədər ulu dil hesab edilən daha qədim formaları saxlayırlar.

Slavyan dilindəki “on” sayının tarixini doqquz, beş, üçdə bir, dördə bir və s. saylarından təcrid olunmuş şəkildə təhlil etmək olmaz. O zaman slavyan saylarını ümumdünya sayları ilə, ən azı türk-hind-Avropa say yaratma prosesi ilə bağlayan *-enti* say şəkilçisi də üzə çıxar. Nəticədə görünür ki, bu sayın Baltik forması slavyan mənşəli formadan asılıdır: **desenti* > **desemti* (latın dilində *cent* (*um*) > *šimt* (*as*) – “100” (Litva) olduğu kimi, burada da *n* > *m* keçidi var).

* * *

Beləliklə, türklər Φ işarəsini *per-unta* – “onluqda bir” kimi oxumuşlar. Türk dillərində yerlik hal şəkilçisi *-ta* (*-da*) rus dilindəki “*в*”, “*на*”, “*у*” ön-lüklərinin mənalarnı ifadə edir: *perunta* “onluqda bir (onda bir)” və ya “onun üstündə bir (on üstündə bir)”, “onun yanında bir (onluğun yanında bir)” kimi başa düşülə bilərdi. Bu formantın qədimliyi həm də mənaca antonim, formaca isə bir zamanlar slavyan və german dillərində yayılmış və çoxdan unudulmuş inkar sonluğu *-n* ilə çıxışlıq halında işlənən əks sözün olmasıyla təsdiq olunur: *-tan* (*-dan*) rus dilindəki “*уз*,” “*ом*” mənalarnı ifadə edir.

Bu formantlar şumerlər tərəfindən də istifadə olunmuşdur. Onların sözlərində sonuncu samit heç bir qrammatik rol oynamır, həm də sadəcə ixtisara məruz

qalırdı (*kir* > *ki* – “torpaq”, *kur* > *ku* – “dağ”, *eš* > *e* – “ev” və sair.). Fikrimcə, şəkilçinin sonundakı burun səsi ixtisar olunmuşdur: *tan* (*dan*) > *ta* (*da*).

Ancaq şəkilçinin bu və ya digər formasını əks mənələrdə tətbiq etmək çətinidir. Buna görə də şumerlər bir şəkilçinin dialekt variantlarından istifadə edirlər: *-da* – yerlik hal, *-ta* – çıxışlıq hal. (Müqayisə edin: *luqal-da* “başçının yanında”, *lugal-ta* – “başçıdan”).

İ.M.Dyakonov yazır ki, çıxışlıq hal şəkilçisi *-ta* bəzən *-da* ilə əvəzlənir.¹

Digər bəzi halların da, ən azı daha iki halın şəkilçiləri türk dili ilə açıq-aşkar uyğun gəlir. Müəyyən sistemliyin mövcudluğu, türk və şumer formantlarının uyğunluğunun təsadüfi olmadığına şəhadət verir. Bu, dolayısıyla mümkün *per-unta* – “onda bir” adının tarixini müəyyən edir, o da – “on bir” də müasir *un per*, *un ber*, *on bir* – “11” (türk) sayının sələflərini ifadə edə bilər.

[“Yazının dili”ndə də təhlil olunmuş postfikslərin önlüklərə inversiyası hadisəsinə xatırlamağa bir daha ehtiyac duyulur. İtalyan dilindəki *a* – “k”, “a”, önlüyü türk dillərindəki – *a*, (qazax) *-ka*, *-ha* şəkilçisi ilə uyğundur. Slavyan dillərindəki *ka*, *ko*, *kə* önlükləri): *a Roma* – “Romaya tərəf”, “*Romada*” (İtalyan) = *Roma-a* (türk) = *Roma-ha* (qazax). İtalyan dilində *da* – 1) “y”, 2) “iz”. Məna mətndən asılı olaraq təyin olunur: *da Jovane* – “у Джованни” (“Covanninin yanında”), *da Roma* – “из Рима” (“Romadan”). Etimoloji olaraq bəzərlərin **dan* – “iz”].

Hind-avropalılar ən azı iki mürəkkəb işarənin türkcə olan adlarını götürmüşlər. Biri sinharmonikdir, digəri sinharmonik deyil. Ancaq hər ikisi ilk vaxtlarda ali səcdəgah simvolu kimi olmuşlar. O dövrdən alban dilində *perëndi* – “Allah” (alban) sözü də qalmışdır. Bu, albanlarla slavyanlar qonşu olanda (yəqin ki, Balkanlarda) baş vermiş, slavyanlar bu simvolu alban dilindəki adı ilə əxz etmişlər. Ancaq samitlərin *nt* (*nd*) birləşməsi qədim slavyanlar üçün qəbuləndirilməz idi. Burun səsi ya düşmüş (“burun səsinin düşməsi”), ya da qonşu samitə uyğun olaraq (“burun səsinin metatezası”) dəyişmişdir: *-tn* (*-dn*). Alban sözü *perëndi* dəyişib slavyan sözü **perēdni* olmuşdur. Sonuncu heca nəticədə sifətin şəkilçisi ilə uyğun gəlir və söz yalançı **perēd* əsasını ayıraraq yenidən parçalanır. (*Передний* – “ön”, *предний* – “əvvəlki”, *прежний* – “əvvəlki” sözlərinə hansı müqəddəs məna yüklənmişdir? Hər şeydən əvvəl, o dövrdəki slavyan mədəniyyətlərində əcdadlara pərəstişin təntənəsi sürürdü və əcdadın ruhu Allah kimi çıxış edirdi. Bu işarə də onun rəmzi idi.) *Передний* – “ön” (sifət kimi) az qala “birinci” mənası verirdi. Artıq başqaları (slavyanlar? hind-avropalılar?) bu mənanı müqəddəs işarədə kəşf etmişdilər.

¹ И.М.Дьяконов. “Языки Древней Передней Азии”, s. 56

* * *

☞ *per-û* (*n*). Belə adda heroqlif harada qeyd olunmuşdu?

Misirililər üçün, güman ki, o, dövlətin simvollarından biri olmuşdur. Adı ilə birlikdə o, Qədim Ön Asiyadan gələnlərdən iqtibas edilmişdi (yəqin ki).

Heroqlif yazısının vasitələri ilə, səslənməsinə görə adla uyğun gələn qrafemlərlə ötürməyə cəhd göstərmişdilər, *p-r* – “ev” və *o* (*n*) – “böyük” heroqlifləri uyğun gəlmişdi, onlardan söz də yaranmışdı: *per-o* (*n*) – “firon”. Yunanlar əsasən azca fərqli səsləndirərək yazını oxuyurdular: **para-o* (*n*) > *farao* – “firon” (orta yun.)

Saitlərin harmoniyası və sinharmoniyalılıq bu sözün fonetikasına sığmır. Slavyanlar həmin işarəni oxuyurlar, ali səcdəgahın adı Перун (qədim rus) və *перун* – “şimşək” (rus), *perun* – “göy gurultusu” (cənubi və qərbi slavyanlar) alınır.

Mənalər işarənin şərhinə hərəkət verir: “bulud və şimşəyin nizəsi”. Maddiləşdirmə kahinlər üçün qaval və bilo alətləridir. Bu hərəkətin ideologiyası (qaval çalmaq): “ayı öldürmək = günəşi yaratmaq”dır.

İldırımsaçan allahın adına lüğətlər necə münasibət bəsləmişlər? “Perun qədim Rusiyada ali bütprəstlik səcdəgahı idi. (Keçən dövrlərin salnamələrində 907 və 945-ci illərin müqavilələri. Bax: Sreznevski II, 920, Krek, Einl, 384.) Perun adının daha təbii izahı ilk başlanğıcdakı kimi “ildırım saçan”dır. (Rusca *перун* – “ildırım”, ukrayna dilində *перун* – “göy gurultusu”, bolqarca *пярун*, çex dilində *perun*, polyak dilində *piorun* – “ildırım” deməkdir, bundan başqa, *p̄rati* – “vurmaq, məhv etmək” sözü ilə əlaqəlidir.) Perun adının Litva dilindəki *Perkunas*, qədim prus dilindəki *Percunis* – “ildırım”, ilkin “palıd allahı” mənası ilə qədim island dilindəki məlum bir allah adı Fiorgynn, “Tora ana” – *Fyorgyn*, latın dilindəki *quercus* – “palıd” sözlərinə yaxınlaşan latış dilindəki *perkuons* – “ildırım”... sözləri ilə qohum olduğunu sübut etmək olmaz...” (F., III, 247) Belə bir dərin məzmunlu (palıd) etimologiyadır.

Slavyan və Baltik sözlərinin açıq-aydın forma və məna qohumluğunu inkar etmək, onların german dilləri ilə qohumluğunu görməmək mümkün deyildir.

Beləcə, *первый* – “birinci” sözünün etimologiyası da (F., III, 235) slavyan və yaxın qohum olan (konsonantizm ilə) hind-İran dillərindəki sözlərin sadalanması çərçivəsindən kənara çıxır: *pervas* – “birinci, öndəki, əvvəlki” (qədim hind), *paurva* – “birinci” (Avesta). Morfoloji təhlilsiz, hansı formaların ilkin olması təyin olunmadan: belə də ayındır ki, qədim hind yazısıdır. Bununla belə, sanskritdir!..

Bu sözün genezisini digər slavyan dialektində **per-o > per-wo* adlanan Φ işarəsi olmadan anlamaq mümkün deyil. Baltik dillərində olduğu kimi, ikinci hecanın protetik samitlə açılmasıdır: **per-un > per-hun > percun (as)*.

* * *

İlk sıra sayları yunanlara yazı yoluyla gəlmişdir. Çox güman ki, o, lüğətdə sait səsi göstərməyən konsonant yazı ilə rəqəm işarəsinin adı kimi yazılmışdır. Finikiya yazısında belə olmuşdur, yunanlar da onu əxz etmişlər. Həm də **prt* (**prnt*) sayını sərbəst şəkildə saitləndirərək oxumuşlar: *prōt (os)* – “birinci”.

* * *

İşarənin mikropoetik təhlili bizə onun təcəssümünü əşyalarda görmək imkanı verir. Φ *per-o > pero* – “lələk” (quş lələyi). Ümumslavyan sözüdür. Digər dillərdə *u-e* ailəsi genişləniş yayılmamışdır. Buna görə də lüğətlər oxşar səslənən sözləri bəxtə-bəxt seçib götürmüşlər: “*farn* – “qıjıkimilər”, *parçəna* – “lələk”, daha sonra *nepemь* – “üzə çıxmaq”, *napumь* – “pörtmək”, “buğa vermək” sözləri ilə əlaqəlidir (Meye... Kreqmer...)” (F., III, 243.).

İran və german formaları, mənəcə, eyni işarənin fərqli oxunması ilə bağlıdır: **per-on*.

* * *

İlkin heroqlifi bərpa edərkən, biz həm də onun adını dəyişmiş olan qrammatik qaydaları da yenidən qururuq.

Sözün və İşarənin kahin-qoruyucuları öz sərbətləri ilə ehtiyatlı davranmış və çox nadir hallarda yaradıcılıq sərbəstliyinə imkan vermişlər.

Sinharmonizmin hecaların xüsusiyyətini hamarladığı və şərhçinin bu işarənin detallarının necə adlandığını bilmədiyi halı təhlil edək. Φ **per-un > per-ün > per-in, per-en*, detalın adının bilinməsi üçün ümumi ad tərsinə oxunur. Hecalı yazı dövründə heca lüğətlərində sözlər, yəqin ki, həm də tərsinə oxunan ikihecalı qrafemlərlə yazılmış: Φ *in-per (en-per, jan-per)*. (Bu zaman işarənin diqqət yetirilməsi lazım olan detalı böyüdülmüş.)

Biz indi başa düşürük ki, söz yaradıcısı işarənin hansı detalına ad qoymaq istəyirmiş: xəttə. Başa düşürük ki, ümumi işarə “bulud və yağış şırnağı” kimi şərh olunmuşdur. Lüğətlərdə artıq *imber* – “yağış”, “leysan” kimi təqdim olunan latın dilindəki **inber* – “yağış” sözünün sayəsində başa düşürük.

Latın dilindəki (həm də türk dillərindəki) fonetik qanuna görə dodaq samitlərinin qarşısında mütləq *n* səsi *m* səsinə keçir.¹

...İtalyan mənşəlilərlə qonşuluq qırpaq mənşəlilərə *janbyr*, *jambyr* – “yağış” (türk-qırpaq) sözünü bəxş etmişdir. Oğuzlar qırpaq sözünü mənimsəyərkən onu *jagmur* – “yağmur, yağış” kimi dəyişmişlər: **janmir* > **jangmyr* > *jagmur*...

Ancaq latın dilində **imper* vəziyyəti yaranır. Dairənin mərkəzindən çıxan xətti dialektlərdə belə də adlandırıldılar. Bəs dairənin özü? Ola bilsin ki, **impera* > *imperä*. Dünyanın, planetin simvolik ifadəsi. Bütün dünyanı əhatə edən ölkə də *imperä* > *imperia* adlanır. İmperiya ideyası beləmi yaranmışdır?

İşarənin sinharmoniyasız dialektdə başqa əyani şərh: **per-un (ber-un) > un-per (um-ber)*. Buluddan çıxan xətt – bu, *umbra* – “kölgə”dir (latın). İşarənin formasında düzəldilmiş əşya da: *umbrella* (latın), *ombrello* (İtalyan), *ombrelle* (fransız) – “çətir” adlanır. (-*ella* – kiçildici şəkilçilərdən biridir. Hərfi mənası “kölgələnəcək” (“çətir”) deməkdir, yəqin ki, ilk romalılar çətiri belə adlandırdılar.)

Makropoeziya və mikropoeziya mövzularına nümunələr.

“İkinci” sayı üçün rəqəm varamı?

Mən yuxarıda Sevortyanın “Türk dillərinin etimologiyası lüğəti”ndən götürülmüş sıra saylarına aid *-inti* şəkilçisi ilə işlənmiş nümunələr göstərdim: *ikinti*, *ekinti* – “2-ci” (uyğur). Sonra o əlavə etmişdir (lat: *secundus* – “ikinci”, “növbəti”. E. S., I, 339).

Bu gözlənilməz paralel türkoqun dilində sonra heç cür inkişaf etməmişdir. Ancaq indi, türk birinci sıra sayının “beynəlxalq əlaqələri” aydınlaşmağa başlayanda ehtimal etmək olar ki, roma mənşəlilər həm də sinharmonikləşməmiş türk formaları ilə bir deyil, ən azı iki sıra sayı ilə tanış olmuşlar, bununla

¹ *И.Х.Дворецкий*. “im = in – перед начальным губным согласным основного слова”. 491

belə, bu sayların ikincisi cingiltili diş samitli şəkilçisi olan başqa bir dialektəndir: **işk-unda* > *sk-unda*.

Miqdar sayı *iški* – “iki” təkcə uyğur dialektlərində saxlanılır. “İtalyan refleksi” bu sözə heç vaxt əkiz mənasını verməyib: *ikki* – (özbək), *ekki* – “iki” (yakut) sadələşmiş samitlə olan forması daha geniş yayılmışdır: *iki* (qədim türk, xakas, türkmən, azərb., qaqauz, karluq); *ike* (başqırd, tatar); *eki* (qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay, balkar); *ihi* (karaqas, tofal); *ii* (tuva).

E.Sevortyan: “Məlumatlar uzunluq qazanmış *ikki* formasını qalıq, uzunluq qazanmamış formanın isə daha sonrakı dövrə aid olması kimi təfsir etməyə imkan verir. Belə ehtimal, həmçinin, *iki* sayının *ikiz* – *ekiz* (“əkiz”) formasında olan ən qədim törəmələrində özünə dayaq tapır. *İkiz* – *ekiz* formalarının hamısı tək samitlidir”. (E.S.I., 338) Sonuncu doğru deyil: elə həmin Lügətdə, bu sözün təhlil olunduğu məqalədə *ikkiz* – “əkizlər”, “cüt” (türkmən, qaqauz) göstərilmişdir, ancaq digər dillərin əksəriyyətində həqiqətən də bir qırtlaq səsi var: *ikis* (xakas), *igez* (tatar, başqırd), *egiz* (qazax). Və rotasızmin (*r* hərfinin düzgün tələffüz edilməməsi) nəticəsi: *eher* – “ekiz” (çuvaş), *igiri*, *igire* (yakut), çuvaş dilində həm də “çarpazlaşmış” mənası verir (E.S. I, 253).

Belə hesab olunur ki, yunanlar Finikiya əlifbasını bizim eradan əvvəl X əsrin sonlarından IX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrdə iqtibas etmişlər. Yunan “samit hərfələrinin” içərisində Finikiya əlifbasında qarşılığı olmayan üç hərf arasında **X** – “*xu*” (rus transkripsiyası) də olmuşdur. Qədim yunan yazılarında bu hərf hələ yoxdur (bax: İstrin, göstərilən əsəri, s. 338).

Etrusk (bizim eradan əvvəl VII əsr) və latın (bizim eradan əvvəl VI əsr) əlifbalarında bu hərf *ks* hərfi mənası ilə *iks* adlanır. Nə yunan, nə də etrusk-latın hərfinin mənşəyi məlum deyil.

Mənim fikrimcə, bu hərlər qədim Avropa xalqlarının türk mənşəli xalqlarla mədəni əlaqələrinin tarixini göstərir. Güman ki, biz min illərlə ayrı düşmüş İşarə və Sözü bir-birini tapdıqları tarixi bir hadisədə iştirak edirik.

Avropa yazılarında işarə və adı, türk dillərində isə söz və mənası qalmışdır: **X** – 1) *ihi* – 1) “iki” (türk) > *hi* (yunan); 2) *ikis*, *ihis* – “cüt”, “əkiz” (türk) > *iks* > *ks* (latın).

Sözün “*r*” hərfi ilə olan forması da öz yerini tapmışdır: o, kiril əlifbasında əks olunmuşdur: **X** – *xep* (*her*) < **iher* – “çarpazlaşmış, cütləşmiş”, “cüt” (çuvaş). (Bulqar formasının məhz kiril əlifbasına düşməsi təsadüfi deyil, o, bulqar-qıpçaq yazısının itirilmiş əlamətlərini saxlayır).

Bu hərf türk mənşəli yazıda olmuşdur, o “hərfsayağı” oxunmuşdur – *ks* (*kš*), bu halda da heroqlif effekti yaratmışdır: o, şərh olunmuşdur. Güman edirəm ki, bu hərf bir neçə mənə doğurmuşdur, ancaq adı (yeni tərzdə vokallaşaraq) bir neçə söz doğurmuşdur. Onların arasında başlıcası: *kos* (*koš*) – 1) “cüt”, “cütləşdir”; 2) “birləşmə, birləşdir”; 3) “dolaşılıq, dolaşdır”. Buradan da *kosma* (*košma*) – “dolaşq” sözü yaranmışdır. Rus dilində bu sözlər dolaşq düşmüş, daranmamış saçın təyini və keçənin, basılmış qoyun yunundan hazırlanmış materialın adı kimi qalmışdır. Ancaq **X** (çəp xaç) hörülmüş tüklərdə, istənilən hörgüdə təkrar olunur: *kosa* – “hörük, saç”.

[Çəp xaçın *igiz*, *ikis* adı qazandığı zaman Buğanın – İnyəin mürəkkəb işarəsi yeni tərzdə oxundu: **V** ➤ *û-giz* (*û-kis*). Yakut dilindəki *ogus* – “buğa” (keyfiyyətin progressiv assimilyasiyası) və ümumtürk dilindəki *ögiz* (*ökis*) – “öküz” (keyfiyyətin regressiv assimilyasiyası) belə törəməmişlərmi? Qədim hind dilində *uksa* – “buğa” (-a – kişi cinsinin şəkilsidir), german dillərində: *ox* (*oks*) – “buğa” sözləri var].

...Kim bilir, ola bilər ki, *iks* “ikinci” sıra sayında **X** şəklində iştirak etmişdir: 1) *išk-ûnda*; 2) *ik-ûnda* – “onluqda iki”. Alınmış sözlər çarlıqda İkinci şəxsi bildirən titul olurdular.

Yəqin ki, çəp xaç mayyadan (**⊕** *kin* (*kin*, *king*) – “günəş”) və Şumerdən (**⊕** *udu* (*utu*) – “Günəş Allahı”) başlayaraq, Günəşin dünyadakı işarələrində Günəş Allahının simvolu kimi özünü təqdim edən düz xaçla rəqabət aparırdı. Ancaq rəqabət hələ şumer dövründə başlamalı idi: çəp xaç ➤ *ud* – “günəş” heroqlifində iştirak edirdi.

Şumerdə və bütün qədim dünyada günəşə pərəstiş edənlərin hansı xaça – düz, yoxsa çəp xaça etiqad göstərmələrini təyin edən kahinlər o qədər də rahat yaşaya bilmirdilər.

Biz demişdik ki, şumerlər qarşılıqlı güzəştin yolunu tapmışdılar, onlar hər iki formanı vahid səcdəgah işarəsində birləşdirmişdilər: ***** *dingir* – “Allah”. Nəhəng ulduz – Venera alındı.

Tək Allahın tənənəsi üçün hələ Şumer və Akkad kahinlərinin ağılında yaranmış, düz xaçda çarmıxa çəkilən, çəp xaçın *iis* adının *iis-us* və *iis-a* cins şəkilçiləri qəbul etməsi və oradan da Bibliyaya (İşua) və Qurana (İsa) düşmüş düz xaç haqqında əfsanələr Roma mənşəli mədəniyyətdə formalaşdılar.¹

¹ Roma mənşəlilərin digər əsəri cins şəkilçiləriylə birlikdə müqəddəs kitablarda əks olunmuşdur: Jənus – “gündönümü Allahı” (iki sifətli Yanus) > Joan (Bibliya), Yunus (Quran).

[Düz və çəp xaçın birləşməsi ənənəsi pravoslavlığın simvolunda da davam edir: †].

Əgər bu işarə türk dialektlərinin hansındasa belə adlanmışsa və ilk dəfə şumer ► heroqlifinin tərkibində görünübə, o zaman o: 1) “ağızdan uçan söz”; 2) “nəfəs, ruh, can” kimi başa düşülə bilər.

Belə kahin şərhləri şəraitində həm də *iis* – “ruh”, “qoxu” (ümumtürk) kimi sözlər, Allahın ağzından doğulmuş Əkizlərə sitayiş də yaranmışlar.

Mən bütün bu etimologiyalara inanmağın və onlarla dərhal razılaşmağın çətin olduğunu başa düşürəm. Mən özüm dünya lüğətlərinin dibindən üzüb çıxan “paralellərə” bir neçə onilliklər ərzində alışımsam. Və inamsız oxucu “Stanislavski sayacağı” buna reaksiya verməlidir, ancaq elmdə “inanmıram!” rəyi “həqiqəti irəli sürən”, müqabil etimologiya ilə əsaslandırılmalıdır.

Lüğətlər bizi əfsanəvi mifik şəxslərin və adların heç nədən yaranmadığına və onların həqiqət kimi qəbul olunması fikrinə alıxdırmışlar. Mənə müqəddəs adların mənşəyinin aydınlaşdırılmasına dair hansısa bir cəhd göstərdiyi məlum deyil.

Ancaq hələ ki, “həqiqəti irəli sürən” etimologiyalar yaranmamışdır, mən özümü, türk mənşəlilərin mədəniyyəti haqqında, onların tarixdən öncəki (bizim üçün “İsanın doğumuna qədər”) yaşayışları, onların dinləri (günəşə sitayiş + tanrıçılıq + əcdadlara pərəstiş) və ictimai-dövlətçilik quruluşlarının formaları (idman “yarışlarıyla” **prinç-i-pij* – “birinci ağa, cənab” və **baş-il-i* – “ölkə başçısı” kimi rəhbərlərin seçildiyi ibtidai demokratiya) haqqında kəşf olunan materialların tədricən təşəkkül tapan sisteminə daxil etməkdə haqlı sayıram.

Bu titullar və bəzi müqəddəs adlar cənubi avropalıların (yunan və romalılar) dillərində yığıldıqlarına görə, ehtimal etmək olar ki, türk mənşəlilər onlarla Aralıq dənizi hövzəsində, ola bilsin ki, bizim eradan əvvəl II-I minilliklərdə Kiçik Asiyada, hind-avropalıların ilk dövlətləri yarandıqda və Gənc Günəşə sitayişin elementləri artıq formalaşanda – qrafik simvolunun düz və çəp xaç olduğu (*iis*), mübarizəsi və birliyi dövründə, həm də xristianlığa və digər yeni təlimlərə girişi təyin etdiyi zamanda qonşuluq etmişlər.

Hind-avropalılara bu terminləri saxlamış o türk mənşəli qəbilələrin dialektlərinin əlamətləri, yəqin ki, ümumtürk gövdəsinin digər qollarından erkən təcrid olmalarına görə son dərəcə mühafizəkarlıq nümayiş etdirən müasir türk dillərindən Altay və çuvaş dillərində qorunub saxlanmaqdadır.

Mən düşünürəm ki, cingiltili dodaq səsi türk dillərində gec yaranmışdır, ancaq məhz “r” səsini açıq-aydın qohum olan, yəqin ki, eyni zamanda və eyni

ərəzidə yaranmış titulların və müqəddəs adların əvvəlində görürük: *per-o* – “firon” (Misir), *Perun* – 1) “ali Allah”; 2) “göy gurultusu, ildırım”; 3) “şimşək” (slav.); *Perkunas* – “ildırım saçan Allah” (Litva); *pero, pervo* (slavyan), *princeps* (**pirinç-i-pij*) – “birinci ağa, cənab”, *primus* – “birinci” (**permeš*); *prem'er* – “birinci ağa, cənab” (əvvəlki sözün latın kalkası); **ölim-pij* – “ağanın ölümü” (türk).

...Düz və Çəp Xaçı doğuran Yumşaq və İti bucağın (“barokko” və “qotika”) rəqabəti ilə Şərq ilə Qərbin mübarizəsinin və əməkdaşlığının təməli qoyulmuşdur.

* * *

Misirlilər, güman ki, ev işarəsi ilə birlikdə şumerlərdən iqtibas edilmiş pilləli piramidanı bilirdilər. Onlara həm də Misir memarlığına şöhrət qazandırmış itibucaqlı piramida da məlum idi. Akkadlar şumer heroqlifini iqtibas edərək, adını qədim semit dilinə çevirmişdilər. Göründüyü kimi, misirlilər də bu üsuldan istifadə etmişlər. (Hər halda, “ev”i də, “qapı”nı da onlar öz sözləri ilə adlandırmışdılar.) Dünyanın möcüzələrindən biri sayılan piramida kimi belə qeyri-adi tikilinin misirlilərin öz dillərində adı varmı? Dünya etimologiyası məlum olmayan yunan sözündən istifadə edir. Qədim rus dilində *piramida*, Qərbi Avropa dillərində *pyramide* (fransız), *pyramide* (alman) şəklindədir.

Fantaziya yürüdürük. ♠ heroqlifi qədim Misirə düşür, orada o, işarə kimi şərh olunur: a) Fironun doğulması (“kiçik Firon və Anası”); b) Fironun ölümü (“Firon və Çalağan”).

İşarə iki cür oxunurdu, ancaq memarlıq cəhətdən ikinci mənə ifadə olunurdu. Heykəltəraşlıq cəhətdən “kiçik Firon Çalağanın qanadları altında” mənasını ötürməyə cəhd edirdilər. Belə heykəltəraşlıq süjetləri Qahirə arxeologiya muzeyinin ekspozisiyasında olduqca çoxdur. Süjet qədim Misir incəsənətinə həsr olunmuş ədəbiyyatda təsvir olunmuşdur. Bu süjetin adı qədim Misirdə, yəqin ki, həm də işarənin adı olmuşdur: *pero* – “firon”; *mut* – 1) “ana”, 2) “çalağan” (qədim Misir). Konsonant yazıyla (iyeratik) yalnız samitlər yazılırdı: *prmt*.

Təsəvvür edək ki, məhz bu gəlmə heroqlif lüğətlərdə iyeratik yazıyla təsvir olunmuşdur və müxtəlif nəsillərdən olan yunan kahinləri bu müqəddəs ♠ *prmt* simvolunu şərh etməyə çalışırlar.

Birincilər *piramida* başa düşdülər.

İkincilər əsətir gördülər. Artıq adı vardı: Ölüm dağı (*Olimp*). Dağın döşündən aşağı sürüşən od işarəsi. Od-insan qayaya buxovlanmışdır. Bu qaya həm də çalağanın işarəsidir (aşağı salınmış qanadlar).

Bütün bu şərhlərin kontaminasiyası çalağan Olimpda od oğurlayan və buna görə də qayaya buxovlanmış, orada böyrəyini dimdikləmiş qəhrəman haqqındakı süjetin əsasını doğurur. Bu allah-qəhrəmanın adı Prmt idi, Prometey oxudular.

Misirşünaslar hesab edirlər ki, istənilən Misir yazısını istənilən şəkildə səsləndirməklə oxumaq olar. Beləcə, Qelb yazır: “Ev işarəsi (p-r) *par, per, apr, epr, epra* və sair üçün işlənmişdir” (s. 85). Və izah etmişdir: “Əgər soruşsalar ki, nə üçün misir dilində və onun semit qolunda yazıda mütəmadi olaraq sait səslər buraxılır, onda cavab, adətən, şərqşünasların, semitologiya üzrə mütəxəssislərin təklif etdikləri izahlarla uyğun gəlir. Məlum olduğu kimi, misir dili bu sözün geniş mənasında semit dilləri qrupuna aiddir, semit dillərinin başlıca morfoloji cəhətlərindən biri də bu dillərdə samitlərin sabitliyi və saitlərin səbatsızlığıdır” (s. 84-85). (1 abzas buraxılıb. Orijinalda – seh 279)

Misirşünaslar deyirlər ki, misirlilərin dilində samit səslərin xüsusi qrammatik mənası vardır. Bu səslər misirlilərin dilindəki sözlərin dəqiq konsonant skeletini yaradaraq (məsələn, *h-p-r* – “böcək”, *n-f-r* – “gözəl”, *p-r* – “ev”) “sözün semantikasını, onun əsas mahiyyətini ifadə edirlər... Bundan savayı, saitlər misir dilinin müxtəlif dialektlərində tətbiq olunmuşdur”¹. Və sonra: “Saitlərdən məhrum olmuş əlifba yalnız sözün özəyini göstərirdi, digər nomo dialektlərdən kəskin surətdə fərqlənən saitlənməni ötürürdü”². Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq başa düşmək olar ki, eyni *prmt* yazısı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif təfsirçilər tərəfindən həm **per-o-mut* (“firon-ana”, “firon-çalağan”), həm *piramit*, həm də *promete-y* (“Prome-Allah?) kimi oxuna bilərdi.

Fironu müxtəlif Misir dialektlərində həm *pero*, həm *pira* adlandırma bilərdilər, ancaq “ana” sözünün, çətin ki, *mut* və *mit* kimi bu qədər çeşidli saitlənməsi olsun. Qeyri-müntəzəmlik, hər şeydən öncə, qədim yunan \cup hərfinin Bizans dövründə *i* kimi: $\mu\tau$ (*mut* > *mit*) oxunmağa başladığı yunan yazısında baş verə bilərdi.

...Qədim türk əlifbası öz tərkibində \blacktriangle \blacklozenge heroqliflərini saxlamışdı, onun variantları pilləli Şumer və itiuclu Misir piramidalarının layihələri olmuşdu. Bu alaçıq və çadır işarəsinin digər təcəssümlərinin maddi mədəniyyətdə qorunduğu kimi yazı işarəsində də əksini tapmışdır.

¹ *B.В.Струве*. “История древнего Востока”, М., 1941, s. 131

² Yenə orada, s. 231

TÜRK GÜNƏSLƏRİ

Türklər günəşin bir neçə adını bildirdilər və təbii ki, gündüz işığını təsvir edən bir neçə heroqlif işarəsinə ehtiram göstərdilər. Onlardan birinin forması Orxon-Yenisey əlifbasında gəlib bizə çatmışdır. Digərləri etimoloji olaraq bərpa edilir.

1. Orxon-Yenisey **D** *jaj* – “günəş”, “kaman” (silah) işarəsi. Bu yarım “ox” – **I** – *j* ilə “ay”ın **᠋** – *aj* – birləşməsindən yaranmışdı. Günəşin belə adı yalnız qədim türk dilində var. Müasir dillərdə bu söz “yay” mənasında (ilin yarısı?) çıxış edir. Məsələn: *jaj* – “yay” (azərb.), *jaz* – “bahar” (qədim uyğur), *žas* – “bahar” (qırğız), *jaš* – “yay” (özbək), *žaz* – “yay” (qazax). Qədim Çin dilində **D** – “ay”, “hilal” müasir adı – *juj*. Görünür, qədim Çin dilində ilkin forma təmsil olunmuşdur. Türklər nöqtəni itirmişlər. Qədim Çin heroqlifi sayəsində türk işarəsinin ulu forması və onun inkişaf mexanizmi bərpa olunandır:

᠋ *u* – “ay”

᠋ *uj* > *aj* – 1) “günəş”, 2) “ay”

D *juj* > *jaj* – “günəş”

Çin qrammatikləri iqtibas edilmiş işarəni bu mənada qəbul etməyə razı olmamışlar, çünki onların artıq günəş işarələri – **☉** var idi və onlar bu “yarıma” onların baxışlarına görə daha uyğun semantika vermişlər.

Bu işarələr Əsas elementin Söz (*u* – “ay”, “hilal”) adlandırıldığı zamanda Qədim Ön Asiyada yaradılmışdır. Nöqtə hələ şüalılıq qazanmışdı, oxun *j* adı *j* > *dž* > *d'* > *d* (*t*) şəklinə çevrilməyə müvəffəq ola bilməmişdi. Başqa sözlə desək, müqəddəs işarələrin bu qrupu ya şumer *ud* – “günəş” işarəsindən də əvvəl, ya da eyni zamanda, ancaq “hilalın” hələ Küncə çevrilmədiyi bir mədəniyyətdə yaranmışdı.

2. Elə həmin vaxtda və ya bir qədər sonra digər türk mənşəli mədəniyyətlərdə bu heroqlifin “şüal nöqtə” ilə olan variantı yaranır. Onlar şumer yazısında rastlaşırlar. Onlardan birinin əsas elementi qapalı dairə (“bədirlənmiş ay”), digərində isə küncdür (“şimal ayı”). Eyni mədəniyyətin həddləri daxilində “barokko” və “qotika”nın ilk görüşü.

Həm bu, həm digər işarənin elementləri eyni cür adlandırdılar: Əsas (“ay”, “hilal”) – *u* və Köməkçi (düz və çəp xaç) – *d* (*t*).

a) ⊕ **ud* (*ut*) > *udu* (*utu*) – 1) “Günəş Allahı”, 2) “Qoyun” (şumer)

b) ≧ ≧ *ud* (*ut*) – 1) “günəş”, “gün”, 2) “*od” (şumer)

Törəmə *udun* (*utun*) – “ocaq” (şumer) və türk işarələri *ud* (*ut*, *ot*) – “od”, *udun* (*odun*, *utun*, *otyn*) – “odun” ilə müqayisəsi sayəsində ikinci mənə bərpa olunur.

İtibucaqlı heroqlif başqa vəziyyətdədir: ♡ *gud* – “buğa, iri buynuzlu heyvan” (şumer). Türk dilləri qapalı hecalı formanı və bu sözün semantikasının ilkinliyini saxlamışlar: *ud* (*ut*, *uj*) – 1) “İnək”, 2) “Buğa”, 3) “iri buynuzlu heyvan”.

Semantikanın ilkinliyi onunla izah olunur ki, Buğa Ay totemi olduğu üçün “Buğa olmayan” kateqoriyasına aid olan İnək, Qoyun, Buzov, Öküz Ay heyvanları sayılırdılar. Ancaq İnək işarəsi “buynuzlu baş” assosiasiyasını yaratdığı üçün onun Buğanın simvolu kimi qəbul olunmasına imkan verirdi.

3. Türk icmasının tərkibinə özü ilə Əsas elementin adını – *uj* (artıq *u* kimi təhlil olunanın sifəti) gətirmişdi.

Günəşin itirilmiş iki işarəsini, daha doğrusu, onun iki variantını bərpa etmək imkanı var. Mən hesab edirəm ki, onlardakı Əsas element hələ “ekvatorətrafi hilal” Ψ və “bədirlənmiş ay” Φ formasında idi.

Adı: *j-un* *jon - jan*
iun - jul - jur
jung - jug (jog, jag)

İşarə həmçinin hind-avropalılara, xüsusilə, german mənşəli qəbilələrə məlum idi. Romalıların gün dönümü allahları olan Yanusun İki simalı adlandırılması, mənim fikrimcə, təsadüfi deyil. Bu, gecə-gündüzün bərabərliyi allahı idi: xətt dairəni iki yerə bölür.

Slavyanlar Yan Kupala gününü 22 iyuna keçən gecədə – ilin birinci yarısının qurtardığı və ikinci yarısının başladığı zamanda qeyd edirdilər. Mənim fikrimcə, Ψ fiquru həm də VI rəqəmidir, iyun – ilin yarısıdır. “İyun-iyul” sözlərinin etimologiyası bu işarəsiz keçinməz. Çinlilər kvadrat yazıda hilalı düzbucaqlıya çevirmişlər, adını saxlamışlar, ancaq birinci mənasını itirdikdə, yeni mənə vermişlər: ☐ *čžun* – “orta” (**j-un*).

Slavyanlar işarədəki Əsas elementi dairəvi olaraq görürdülər. Buna görə də İvan Kupala gecəsi tonqallardan və ağaca keçirilmiş çarxın çıxarılmasından başlayırdı. Günəş işarəsinin adları ulu türk dilinin dialektlərində inkişaf edərək sözlərə çevrilirdi: *jan* (**janj*) – 1) “yan”, 2) “tərəf”, “böyür”, *jak* (**jank*) – 1) “yandır” 2) “tərəf”, “böyür”, “yanaq”. NLR qanunu: *jan – jal – jar*. Bu mərhələdə türklər qədim hindlilərlə və digər hind-avropalılarla əməkdaşlıq edirdilər. Bu əməkdaşlıq lüğətlərdə iz buraxmışdır.

Müqayisə edək: qədim türk dilində *jar – “yar”* (yarıya böl), “parçala”, “hissələrə ayır”, *jarma* – “parçalama”, *jarym* – “yarım”, *jarty* – “yarı” (yarısı), *jara* – “yara”, *jaryk* – 1) “yarıq, dərə, yarıqan”, 2) “parlaq”. Günəş işarəsindəki xətt parçalanmanın, iki yerə ayırmanın, bölünmənin, həm də parlaqlığın izidir! Yarılar daha qədim üsulla təsvir olunurlar: **jar-jar* – “iki yarı”. Rəqabət (*jaryş* – “yarış”), razılıq, uyğun gəlmək, yaraşmaq (bir-birinə yaraşmaq), dostluq (*jar – “dost”*), məhəbbət (*jar-jar* – “bəy-gəlin”, “sevgililər”) ideyaları da buraya aiddir.

Qədim hind dilindəki *jar-jar-a* – 1) “parçalanmış, bölünmüş, səpələnmiş”, 2) “ölmüş”, “çürüyən”, 3) “kövrək”, 4) “zəif, ölüvay” (-a şəkilçisi kişi cinsini göstərir) və daha az ekspressiv formadakı *jara* – “köhnə, qocalıq”, *jariman* – “qocalıq, qocalıqdan ölmək” kimi sözlər də bu leksik yuvaya daxil edilə bilərlər.

Eyni işarə, eyni adda iki mədəniyyət mühitində şərh olunurlar və məzmunca fərqli sözlərin yaranmasında iştirak edirlər. Semantika həm psixoloji fərqi, həm də ilkin mənələrdən nə qədər uzaqlaşdığının dərəcəsini göstərir. Türk sözlərində işarə daha dəqiq və dolğun təsvir olunmuşdur (yarıya bölünmə, cütlük, işıq saçmaq). Bu işarədən əmələ gəlmiş qədim hind sözlərində “günəş” özünü göstərmir, baxmayaraq ki, əsas hərəkətin inikası (parçalamaq, məhv etmək) üstünlük təşkil edir, cütlüyün *jära* – “adaxlı, məşuq, qonşu” inikası da vardır.

Xatırladaq ki, türk dillərində yot *d* (*t*)-yə qədər inkişaf edir¹. Məsələn, türk ailəsinin *d*-dillərində: *d’agu* – “yanmaq”, *d’ara* – “yara, yarıq”, *darak* – “silah”, *d’ar* – 1) “yarıqan, uçurum”, 2) “ər, arvad, bəy, gəlin”.

Və qədim hind dilində açıq-aşkar kəsişən paralel: *dah* – “yandır, vur”. *dära* – 1) “çat, yarıq”, “bölünmə xətti”, 2) “evlənmək, özünə arvad etmək”.

¹ Baxmayaraq ki, altayşünaslar türk mənşəli “d”-nin türk mənşəli j-un sələfi olduğunu hesab edirlər. Bax: “Языки мира (тюркские языки)”, Rusiya Elmlər Akad. Dİçilik İnstitutu. Bİşkek, 1997, s. 9.

dāraka – “parçalayan, sındıran”. “Solyar silsiləyə aid german terminləri də bu qrupa aid olmağa iddialıdırlar: *dag* – “gün” (alman), *day* – “gün” (ingilis).

Güman ki, **Ψ** işarəsi “yun” (türk dilində – jun), “yal, uzun saç” (türk dilində – “jal”, qədim hind dilində – “jal”) kimi də başa düşülürdü.¹ Bu işarə bizim günlərə qədər jalayır (cəlayir) qazax qəbiləsinin gerbində gəlib çıxmışdır: **Ψ**. Adətən, gerb işarəsinin adı qəbilənin də adı olurdu. Mən güman edirəm ki, bir vaxtlar mahiyyətə eyni olan, eyni gerb işarəsi olan iki qəbilə birləşmişdir. Ancaq onu müxtəlif cür adlandırmışlar. Biri – *jal* (“yal, saç”) olub, o birisi – *ajur* (“yaba, şana”). Birləşmə zamanı işarənin adı da birləşmişdir: nəsilərdən heç biri öz əvvəlki adından əl çəkmək istəməmişdir.

(**Aj ur* – “ayı vur!” > *ajyr* – “yaba”. E.Sevortyan digər formaları da göstərir: *azyr* (xakas), *adyr* (tuva) – “yaba”. Etimologiyası yoxdur.)

4. Misir işarəsi **⊙ r** – “günəş” də türk sözlərində əks olunmuşdur. Onların formalarına görə də biz bu böyük heroqlifin adlarını bərpa edə bilərik.

Əsas elementin (*ûn* > *ûl* > *ûr*) adlarının və nöqtə – “yara”nın (*ha*; *a=j*) fonetik inkişaf zəncirini bilərək, biz bir samitin (*r*) tərkibində olduğu *j-ûr*; *ûr-j* mürəkkəb işarənin ən birinci adlarını bərpa edə bilərik.

Günəş işarəsinin ümumi **jur* adı Aralıq dənizi hövzəsi xalqlarının lüğətinə məhz “ışıqlı nöqtə” gündüz işığı (“Aydın bətnindən”) kimi anlaşılmaya başlananda daxil olmuşdur. Və detallı mürəkkəb işarənin ümumi adlarının inkarı adlandırıldı: **jûr-no*. Fikrimcə, *giorno* – “gün” (italyan), *journo* – “gün” (qədim fransız) belə yaranmışlar.

...Slavyanlar bu işarəni adı ilə birlikdə rum mənşəlilərdən iqtibas edirlər. Onlar onun nöqtəyə aid olduğunu bilirlər. Bütün mürəkkəb qrafemi gözlə, nöqtəni isə gözü bəbəyi ilə müqayisə edirlər. Göz bəbəyinin rəngi qara rəng üçün etalon olur, çünki mavi gözlərdə də, qonur gözlərdə də göz bəbəyi mütləq qaradır: **giorno* > *çorno* – 1) “*göz bəbiyi”, 2) “qara”.

...Türklər də gözü görmüşdülər: **gior* > *gör* – “gör” (türk, azərb.), *kör* – eynilə (ümumtürk). Türk dillərində *r/z* əvəzlənməsini bilmələri yuxarıda göstəran sözlərə *göz* (*köz*) – “göz” (ümumtürk) sözünü də yaxınlaşdırmağa imkan verir. Omonimizasiyadan qurtulmaq üçün türklər sözlərin dialekt növlərindən istifadə etmişlər.

¹ Qədim hind dilindən olan bütün nümunələr “Санскритско-русский словарь” kitabından götürülüb. M., 1978.

Köməkçi elementin *a* adlandığı dialektlərdən ümumtürk dilinə xarici inkar fleksiyalı söz daxil olmuşdur: **gor-a kor-a* > *gara* (*kara*) – 1) “bax”, 2) “göz bəbəyi”, 3) “qara”. İşarənin ümumi adı nöqtəyə köçürülmüşdür (Müqayisə edin: *közimnin karasy* – “gözümün qarası” – “gözümün bəbəyi”).

☺ işarəsinin variantı adın mənasını kəskin dəyişmişdir. Türk dilində *gior* (*gör*), *kior* (*kör*) – “məzar, gor” olmuşdur.

Slavyan dilində nöqtəni *giorno* adlandırmışlar: **žörno* > *zerno*. Deməli, Əsas Elementdə toxumun basdırıldığı çalanı görmüşlər... Bu kəşf rum mənşəli üçün sirr olaraq qalmamışdır, ad hansısa konsonant yazıyla təkcə samitlərlə ötürülmüşdür: *grn* > *grānum* – “dən”, “nüvə” (latın), *grano* – “dən” (italyan) *grain* (ingilis), *gran* – “kiçik dən” (qədim irland), *kaurn* (qot). Slavyan xətti: *žirnis* – “noxud dənəsi” (Litva), *syrne* – “dən” (qədim prus.).

[Fasmer qədim hind dilində də konsonantizmi ilə oxşar olan *jirnas* – “çürük”, “qırılmış”, “qoca”, “ovxalanmış” sözünü tapır və sanskrit mənasının digər mənalardan daha qədim olduğunu güman edərək, dənin, nüvənin adlarının qədim hind sözündən törədiyini təklif edir: “dən... ilkin olaraq “ovxalanmışdır”. Müqayisə edin: qədim hind dilindəki *jirnas*...” (F., II, 95)]

İndi isə mürəkkəb işarənin (Əsas elementin) digər detalının adını almaq üçün nöqtənin artıq alınmış adlarının antonimi yaradılır: **grn-j* (*d*) > **grun-d* (*t*).

Müqayisə edin: ingiliscə *ground* – “torpaq, torpağın üst qatı”. Şumlanılan qat. Digər german dillərində: *grund*, *grond*, *grunt*. Oksford lüğəti yağış yağın zaman torpağın islanan yumşaq (bataqlı) qatının adlandırıldığı güman edərək, Litva dilindəki *grimsti* – “batırılmaq, soxulmaq” sözünə istinadən hind-Avropa ulu formasını bərpa edir: **ghçmt*.¹

...Ümumi işarənin **j-or* > **jör* > **jer*, **er* dialekt adı ümumtürk dilinə düşür. O türk qəbiləsinin kahinləri əks söz düzəltməklə mürəkkəb işarənin detalının adlandırılması qaydasını bilmirlər. Onlar ☉ işarəsini bütünlüklə “*er*” adlandırırılar, nöqtəni isə *er-te* – hərfi mənası “er (işarəsində)” adlandırırılar. Dairə – artıq nöqtənin adını inkar edərək: **er-te-n* – hərfi mənası *er* (işarəsindən), yəni *ertən* olur. Fikrimcə, *erte* – “ertə, erkən, səhər”, *erten* – “sabah” sözləri belə yaranmışdır. Bu heroqlif vaxt işarəsi kimi istifadə olunmuşdur. Nöqtə doğulan, kiçik günəşi bildirirdi. Həm də indiki zamanı. Dairə isə uzaq, gələcək zamanı. Onu göstərirdi ki, “səhərin arxasındakı sabahdır”.

¹ “The Oxford Dictionary of english etymology”, Oxford, at the clarendon press, 416.

* * *

Əsas elementin adının *or olduğunu qəbul edən dialekt eyni üsulla nöqtəni də adlandırdı: *or-ta* – “or (işarədə)”. Bu iki yanaşmanın mübahisəsi türk dilini *orta* – “mərkəz” (türk, qazax), *urta* (tatar), *orda* – “xan qərargahı, sarayı” (qazax), *urda* (tatar) sözləri ilə zənginləşdirdi. Sonuncu söz göstərir ki, bu işarə döyüş meydanlarında, düşərgədə yaradılan qərargahların memarlıq planını tələqin etmişdir (köçərilər təkərli çadırlardan dairə yaradırdılar, dairənin mərkəzində xanın çadırı qurulurdu). Belə plan əsasında mərkəzində xanın sarayı olan paytaxt şəhər salınırdı.

Orta əsrlərdə monqol-türk Qərb imperiyasına Altyn Orda – “Qızıl Saray” deyirdilər. Rus dilinə sonradan “Qızıl Orda” kimi edilən tərcümə dəqiq deyil. Bu, yarımalkadır, burada rus sözü “orda” sonrakı məcazi mənasında – “köçərilərin intizamsız dəstəsi” mənasında çıxış edir. Orta əsrlərdə bu terminin başqa tutumu vardı. Hakimiyyətə gəlməsi təqdir olunan hər bir rus knyazı hakimiyyətə başlamaq üçün xan fərmanını (yarlık) almağa görə Ordaya gədirdi. “Orda” o zaman “metropoliyanın paytaxtı” demək idi.

Mənə elə gəlir ki, nöqtəli Dairə heroqlifi yunanlara məlum idi. O zaman mədəniyyətlərdə “mərkəz”, “qızıl orta” məfhumu – ədalətin, gerçəkliyin təcəssümü kimi dərk edilirdi. “Orta”ya, böyük ehtimalla, çox uzağa getmiş mənalar <...> da aiddir. Tuva dilində: “düzgün, doğru”, “sədaqətli” (E.Sevortyan I, 474). Bu arayış olmadan yunan dilindəki *ορθος* – “ədalətli, gerçək, doğru”, *ορθωσ* – “doğru, düz”, *ορθοδοξος* – “mömin, dindar”, *ορθοδοξια* – “pravoslavlıq məzhəbi” (yəni möminlik) sözlərinin etimologiyasını vermək mümkün deyil.

Ancaq “üstündən xətt çəkilmiş hilal” variantı da yunanlara bu adla gəlir: ◡ ‘or, ◡ ‘orta, ‘orda “or (“işarədə”). Yunanlar çevrənin iki nöqtəsini birləşdirən xəttin adını aldılar – *χορδα*. Və üçüncü hadisə: ◉ *orta*. Kimsə yunanlar üçün Köməkçi elementi (“deşik”) mürəkkəb işarənin ümumi adının inkarı ilə adlandırdır: *a-orta > *αορτα*.

German və slavyan dillərində Dairə nöqtə ilə *və erte* – “orta” adı ilə yayılır. O, german dilində son saitini itirmiş sonrakı **hert* “kiçik > qısa” sözü üçün baza olmuşdur. Uyğun olaraq slavyan dilindəki *кромкуй* – “həlim, mülayim”, *краткуй* – “qısa, gödək”, “müxtəsər” *кромкуй* – “qısa, gödək” sifətlərinin və *крому* (*укрому*, *сократу*) – “qısalt, ixtisar et” fellərinin əsası olmuşdur: **kört*

> *kort, krot-, korot-*. Bu sözlər slavyan dillərindəki *cepдye* – “ürək”, *cepедина* – “orta”, *сpeda* – 1) “çərşənbə”, 2) “mühit” və alman dilindəki *herts* – “ürək” sözlərinin etimologiyasında leksik yuvaya daxil olmalıdırlar.

...Hind-Avropa inkaredici postfiks ilə: ☉ ‘er, nöqtə – ‘erne > gerne > zerne > *zrene, *zenne şəklindədir. Bu inkişaf xətti slavyan lüğətinə *zer-i > zri felinin əsasını, həm də *зрение* – “görmə”, *зеница* (*oka*) – “bəbək” (gözün) sözlərini əlavə etmişdir.

... Türklər ☺ ‘er heroqlif variantını da mənimsəyirlər. Bu dövrdə onları Əsas elementi necə adlandırmaq maraqlandırır. Onlar şəkilçili inkardan istifadə edirlər: *j-er*. Yəqin ki, *jer, ‘jer, gjer, džer, žer, d’er* – “torpaq” (türk) və rum mənşəliyə yaxın olan *ter > *tehra > terra – “torpaq” sözləri belə yaranmışdır.

Germanlar inkar formantını postpozisiyada tətbiq etmişlər: *er-d’(t’) – “torpaq”. Oksford lüğəti german dillərindən misallar gətirir: *erthe, ertha, erda, jorth, earth* və ümumgerman *erthö formasını bərpa edir. Hind-Avropa dillərinin ulu forması yoxdur: bu ailənin digər dillərində də uyğunluqlar yoxdur. Ehtimal edirəm ki, söz Qədim Ön Asiyada yaranmışdır, orada da qədim semitlər tərəfindən iqtibas edilmişdir: ‘erth – “torpaq”.

* * *

Mən Günəşin bu işarəsi haqqında ona görə bu qədər ətraflı danışırım ki, o, həqiqətən, beynəlxalq işarə olmuşdur. O, təkcə bizim eradan əvvəl III-II minilliklərdə qədim Misir yazısında özünü təsdiq etdirməmiş, həm də Sakit okean sahilələrinə qədər gəlib çıxmışdır: ☉ – “günəş” (qədim Çin), ☷ *re, ri* – “günəş” (Çin).

Günəş işarəsinin sözə çevrilmiş adı Çin heroqlifini və ya heç olmasa onun detalının açıqhecalı *re (*rü*) adlanması variantını təsdiq edir. Deməli, Misir *ra* sözünün yunan tələffüzünün quruluşunun doğruluğu dolayısıyla sübut olunur.

Biz artıq qədim Misir yazısında çevrilmə üsulunun tətbiqi ilə rastlaşmışıq: işarə çevrilir və onun mənası da çevrilir. (Məsələn, *tun – nut* kimi).

Petroqlifiya dövründən başlayaraq təsvirin çevrilməsi ölümü bildirirdi və funksional olaraq nizə-oxun fəaliyyətinə bərabər idi. Yəni işarənin çevrilməsi = xətt (nizə, ox) = nöqtə (yara). Dairəni (Ay) qrafik olaraq çevirmək mümkün deyil. Onu ancaq xətlə və ya nöqtə ilə inkar etmək olar. Onun adı şəkilçi ilə inkar olunur (xətt-nöqtənin adının əlavə olunmasıyla, daxili fleksiya ilə və ya sözün çevrilməsiylə). ○ *ür*, ☉ – 1) *j-ür, ür-j*; 2) *a-ür, ür-a*; 3) *ir, er*; 4) *rü*.

Beləliklə, bu siyahıdan “Misir məhsulunu” seçirik: ☉ *rü* (*ro*, *ra*) – “günəş”.

İkiçayarasında bu işarələrdən, yəqin ki, onları “şəhərlərdəki” torpaqda təcəssüm etdirərək istifadə edirdilər. Yer üzündəki ilk şəhərlərdən biri Şumer şəhəri olan Urdur. Ur, yəqin ki, hələ mərkəzsiz idi, sonradan luqal-hökmdar sarayı onun mərkəzi olacaq. Şəhər hələlik yalnız çəpərdən və ya xəndəkdən ibarət idi. Türk sözü *ur* (*or*) – “xəndək” o zaman yaranmışdırmı?

☪ *ür* variantı mənaya yeni mənə – “çala”, “çuxur” əlavə edir. Bu heroqlif slavyan *opami* – “şümləməq” və **opumi* > **opyimь* > *pyimь* (“qazmaq”) fellərinin və türk *ory* – “oraqla biç”, *orak* – “oraq” sözlərinin əsaslarının etimologiyası üçün lazımdır.

Biz onun həm də inkişafını təhlil edəcəyik: ☨☩☪ **ar-ha* > *arca*. Burada da qrammatik üsulların bərabərliyi görünür: işarənin üstündən xətt çəkməklə və ya çevirməklə onu öldürmək olar. Heroqlifi bərpa etmədən omonimik səslənən mənaların yaranmasını anlamaq mümkün deyil: *arca* (“arka”) – “günbəz, qövs, qübbə” (yunan), *arca* – 1) “ox qabı”, 2) “qapalı qutu, mücrü” (latın). Omonimləşmədən qurtulmaq üçün romalılar yenidən parçalanmadan istifadə etmişlər: sonuncu saitın qadın cinsi şəkilçisi olduğunu görüb, onlar kişi cinsində olan söz düzəldir və ona ikinci mənə verirlər: *arcus* – “günbəz, qövs, qübbə, əyri”.

Cins sonluqlarının göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunmasından latın söz yaradıcıları daha çox faydalanmışlar. Etimoloq bunu bilməlidir.

Şaquli xətlə işarə də skeletin – kürəklərin və bel sütununun sxematik təsviri kimi şərh oluna bilərdi: *arca* (“arka”) – “arxa, bel” (türk)].

Mərkəzi şəhər Uruk Şumerin ikinci böyük şəhəridir. Sözlün genezisi: **ur-j* > *ury* > *uryk* > *uruk*. Türk-oğuz dillərində *uruk*, *uryk* – 1) “qəbilə, nəsil”, 2) “toxum, dən” deməkdir. İkinci mənə ☪ **ur-j* variantının şərh zamanı yaranan bilərdi. Türk-qıpçaq dillərində **ur-a* > *urpa*, *urma* – “nəsil”, (“qəbilə”), *ru* – “qəbilə, tayfa” deməkdir. Türklər o zaman Nöqtəni və ya Dairəni qrammatik olaraq necə adlandırmağı bilmirdilər. Onlar təsviri, izahlı metoddan istifadə edirlər: “*ur* (işarədə)”. Ancaq alınmış sözlərin indi həndəsi və memarlıq mənaları var (*orda*, *urda* – “saray”, “xan qərargahı”, *orta*, *urta* – “mərkəz”). Əgər Nöqtəli Dairə – “başının üstündə şahı olan cəmiyyət”dirsə, o zaman mərkəz təkcə saray deyildir, həm də hökmdarın özünün simvoludur.

Hind-avropalılar nöqtənin bu mənasıyla irəli getmişlər: ☉ *ra*. Nöqtə: 1) **ra-j*, 2) **re*. Oxşar sözləri italyan dilində: *re* – “kral”, *real* – “kral” (sifət) (latın dilində daha inkişaf etmiş *rex* – “kral”), qədim fransız dilində: *roj* – “kral”, *rojal* – “kral” (sifət) sözləri tapırıq. Qədim hind dilində **raj* – “kral”. Kişi cinsinin

şəkilçisiylə – *raja*, tələffüzdə – *raca*. Semit dillərində **roj* – “başçı” (aramey dilində – *roš*, ərəb dilində – *rajs*, Finikiya dilində – *reš*).

[Xarici fleksiya formasının daxili fleksiya forma ilə uyğunluğu aydın görünür. Belə bir uyğunluğu türk dillərində: *qara* – “bax”, *kör* – “bax, gör”, yunan dilində: *fara-o* (**para-o*) – “firon”, qədim Misir dilində: *per-o* – “firon”, ərəb dilində: *alla* – “Allah”, qədim semit dilində: *el* – “Allah” hiss edirik].

...Türklər mürəkkəb işarənin ümumi adını istənilən detala – nöqtəyə (xəttə) və ya dairəyə köçürdülər. Buna görə də *uruk* – 1) “qəbilə” (“Dairə”), 2) “toxum” (Nöqtə); *er* – 1) işarənin ümumi adı, 2) “ər, *ağa” (“Nöqtə”) olmuşdur.

Qızıl buzov

Kiçik günəş kimi qavranılan Dairənin içindəki Nöqtə “ikonalara” ciddi düzəliş etmişdir. Günəşə həsr olunmuş bütlər ortasında dəşik olan parıltılı metal disk şəklində düzəldilirdi. Bunun üçün paslanmayan, yaxşı cilaladıqda rəngini dəyişməyən və şüa saçan qiymətli metaldan istifadə olunurdu. Bu metal yalnız solyar mövzuya həsr olunmuş məmulatların hazırlanmasında istifadə olunduğu üçün, günəş işarəsinin adı ona keçmişdir: **aur*.

Onun mənimsənilməsində rum mənşəli və qırpaq mənşəli fəal iştirak edirlər. Onların əməkdaşlığı həm türk, həm də rum lüğətlərinin qrammatikasında əks olunur.

☉☉ *aur*.

Müqayisə edin: *aur* – “qızıl” (moldovan, rumın), *or* (*ör*) – “qızıl” (fransız), *aurum* (latin), *oro* (**örum*) – “qızıl” (italyan, ispan). Bu qədim söz zaman keçdikcə digər termin tərəfindən türk dillərində sıxışdırılmışdır. Ancaq əvvəlki söz lüğətdə metallardan ən ağırının əsas xüsusiyyətini ifadə edən sifət mənasında qalmışdır: *aur* – “ağır” (qazax, noqay, qaraqalpaq, balkar, qaraçay), *ör* – “ağır” (qırğız), *ür* – “ağır” (altay), *ür* – “ağır”, (xakas, qaqauz), *ağır* (türk, azərb.).

Bəzi türk dillərində “qiymətli”, “bahalı” (qədim türk, türkmən, azərb., tuva, yakut) semantikasi hələ qalmaqdadır. Ehtimal edirəm ki, “deşikli” işarənin doğurduğu ilkin məcazi mənələrdən “yara”, “xəstəlik”, “ağrı” (axı dəşik – “nizənin izidir”) birinin bütün türk dillərində mövcuddur.

Dialekt sözlərdən istifadə etməklə omonimliyin öhdəsindən gəlməyə çalışmışlar. Belə ki, qırğız dilindəki *ör* sözü iki mənə = “ağır” və “ağırmaq” ifadə edir.

Birinci itirilmişdir, ancaq qazaxlar tərəfindən “seçilib götürülmüşdür”: *or* – “qızıl (sifət, atın rəngi)”.

Aralıq dənizi sahillərindən gəlmiş qıpçaqlar öz dialektlərində ilk terminin formasını saxlayaraq, bu metalın adını türk icmalarının dillərinə gətirmişdilər.

Roman dil qrupundan olan dillərdən öz lüğətlərində təkcə leksemlərin deyil, həm də formantların da rum mənşəli formalarından ibarət olduğu moldovan və rumın dilləri maraqlıdır. Məsələn, fransız dilində *de-* (“*dan*”, “*dən*”) önlüyü *de or* > *d’or* – “qızıl” (“qızıldan” – məsələn, “qızıl üzük”) sifətlərini yaradır. İtalyan dilində *di oro* – “qızıl” (sifət) önlüyün ulu forması **din* (*den*) – “*-dan*, “*-dən*” moldovan dilində saxlanmışdır.

Biz əvvəl demişdik ki, roman önlükləri türk şəkilçiləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu önlük də türk *-dan* (qalın əsasdan sonra) və *-din* (*-den*) (incə əsasdan sonra) şəkilçisi ilə qohumdur.

Roman dillərində türk dillərində olan ikicərgəlilik yoxdur, buna görə də istənilən formant sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər, indiki halda isə incə variant istifadə olunmuşdur. Ancaq dildə qalın variantın da yeri var. İtalyan dilində *da* (**dan*) önlüyü çıxışlıq halı ifadə edir (*da Roma* – “Romadan”), ancaq incə variant, deyildiyi kimi, sifətlərin ziyəlik hal formasının yaranmasında iştirak edir.

Aralıq dənizi hövzəsinin hansısa qədim Dialektində diftonq uzun səəsə çevrilir, **din är* – “qızıl” konstruksiyası yaranır. Dialektin daşıyıcısı etnos özünün Qızıl Buzova təzimini bütün Aralıq dənizi hövzəsinə yaymaq üçün mədəni cəhətdən yetərincə fəal idi. Məhz bu bölgənin dillərində metal pul vahidinin adı – *dinar* yuva salmışdır (bu sözün etimologiyası rəsmi elmdə hələ ki, yoxdur).

Görünür, yayıcı-dialekt roman dil qrupuna aid olmamışdır, yoxsa o, önlüyü tanıyar və onu sözün tərkibinə qatmazdı. “Deşikli dinar” sikkəsinin forması ədəbiyyatda və numizmatların kolleksiyalarında təmsil olunmuşdur. Deşikli qızıl disk mədəniyyəti türk mühitinə də yayılmışdır, onun adı burada sinharmonizasiyaya məruz qalmışdır: **dinar* > **diñär*, **diñer*. Burun larinqalizasiyasının hansı mərhələsində? Bu daha çox ikinci dərəcəli şeydir.

İşarə Ay və Ulduz kimi şərh olunur. Ay ilə yanaşı təsvir olunmağa ulduzların ən parlağı – axşam ulduzu Venera layıqdır. Yəqin ki, Venera ulduzunun “axşam” adının məcazi mənası hansı dillərdə qalmışdır.

İşarənin ümumi adı detala (“Nöqtə”) köçürülür. Saitlərin şumer harmoniyası vokalizmin dəyişməsinə başa çatdırır: *diñer* > *diñir* > *diñgir*.

Mənim fikrimcə, “birləşmiş dairələr” işarəsi Şumer adını belə almışdır: ☉ *din-gir* – “ilah”, “Venera”.

Deməli, sözün inkişafının üç mərhələsi olmuşdur:

1. *din aur* > *din är* – “qızıl” (sifət) – roman mənşəli
2. *dinär* > *diñer* – türk mənşəli
3. *diñer* > *dingir* – şumer

Bu işarənin mənimsənilməsinin son mərhələsində türklər Qədim Ön Asiyada yaşayırdılar, ola bilsin ki, semit qəbilələri ilə ünsiyyətdə olmuşdular. Semit söz yaradıcıları qədər heç kim daxili fleksiya məharətinə sahib deyil. Təhlil edilən sözün vokalizminin inkişaf mexanizmində onların təcrübəsi hiss olunur. Əgər **diñär* işarənin nöqtəyə, yəni ulduza köçürülmüş ümumi adıdırsa, **däñir* xarici dairənin adı olmalıdır.

Digər bir həqiqət də bizə məlum olur: türk kahin-qrammatiklər keçmiş günəş işarəsində iki elementi – “dairəni – “səma”, nöqtəni (deşik) – “parlaq ulduz” görmüşlər. Hansı? Ola bilsin, Venera. Burada onun əhəmiyyəti yoxdur, əsas odur ki, türk dillərində *tängri* – “səma”, “Allah” (qədim türk), *täñir*, *teñir* – “Allah” deməkdir (ümumtürk). (Müasir qazax dilində bu söz bilinçvalar sırasına daxil edilmişdir: *alla-täñri* – “Allah”. Hətta İslam da türklərin qədim dinləri olan tanrıçılıq haqqında xatirələrini tamamilə silə bilməmişdir.

Artıq ayrı-ayrı parıltı saçan cisimlər – Ay, Günəş, Venera deyil, onların yerləşdikləri Səma səcdəgaha çevrilirdi, o həm allahların valideyni, həm də onların evi olurdu, çoxallahlıq fəlsəfəsində müxtəlif səcdəgahların tərəfdarlarının bununla barışmasına imkan verirdi.

* * *

Müqəddəs Torpaqda qızıl “sikkə” işarəsi dinləri doğurduğu zamanda şimali Avrasiyada qızıl mövzusu maddi sərvət kimi inkişafına davam edirdi.

Bu mövzunu irəli aparanların dilində **-den* – “-dan, -dən” postsuffiks kimi tətbiq olunur. Ancaq **ör* ismi hələ də (yaxud artıq) “pəltək” tələffüz olunur: *öl*. Fikrimcə, germanlar belə edirdilər: onların dillərində **öl-den* – “qızıl” (sifət) deməkdir. Müqayisə edin: *golden* (ingilis), *gulden* (holland). Yenidən parçalanma baş verir: *gold* – “qızıl” (ümumgerman). Məhz german dillərində pəltək *l'* birinci hecanın səslərini də incələşdirir: **göld*. Bu da slavyan dillərində

cingiltili qırtlaq səsinin “sıyıqlaşmasına” səbəb olur: **zölt*. Zahiri xüsusiyyəti əks etdirən “sarı” sifəti meydana gəlir. Baxmayaraq ki, bu, təkcə qızılın əsas xüsusiyyəti deyil, mis də, bürünc də, latın da sarıdır. Buna görə də bu söz əsas mənanı ifadə etməyəcək. O, dialekt formasına daxil olur: **zolto* – “qızıl”.

Bu leksik yuvadan roman dilinə *soldi* – “pul” sözü düşür.

...Əgər qızıl sikkənin adı türk dillərinə düşmüş olsaydı, onda formant səslərin keyfiyyətini birinci hecaya görə bərabərləşdirərdi. Mən belə fikirləşirəm ki, qiymətli metalın ikinci adının yayıldığı dialektə başlanğıc isim **äl* olmuşdur, bu söz, güman ki, lüğətlərdə *äl* – “qırmızı” kimi qalmışdır. (Bəlkə, qızılın rəngini ötürmək cəhdidir?) Axı slavyanlar da “özlərinə gələrk” onu sarı yox, qırmızı adlandırmışlar.

Beləliklə, **al-din* (-*tin*) çevrilib *altyn* – “qızıl” (əksər türk dillərində) olmalı idi. *Altin* (özbək), *ältin* (türk dial.), *aldyn* (tuva), *altun* (qədim türk), orijinal sözlərdir. *Altan* – “qızıl” sözü yenidən parçalanmaqla *alt*, *olt* – “qızıl” (çünki -*n* sifətin şəkilçisidir) şəklində monqol dilində yayılmışdır. Bundan başqa, tunqus-mancur dillərində müxtəlif metalları bu sözlə adlandıırırlar: *алтама*, *алдыма* – “qızıl” (sifət), “mis” (sifət), “metal” (sifət) (evenk. dilində), *alta* (*arta*) – “sink”, “metal lövhə” (udin dilində).

Türkologiyada hesab edilir: “*Altun* Çin dilindəki *tuy*, *toy* – “mis” sözündən *äl*, *al* – “qırmızı” epiteti ilə yaranmışdır”¹.

Ancaq türk sözlərini ilk metalların Avropa dillərindəki adları ilə qarşılaşdırdıqda, biz belə etimologiyaya çox inanmayacağıq. Bundan savayı, hətta bizim variantımız ərəb dilindəki *lätin* – “sarı mis” (rus dilindəki “*латунь*” sözü də buradandır) və Çin dilindəki *tuy*, *toy* – “mis” sözlərinin də genezisini təyin etməyə yaraya bilər.

Mən qızılı təsadüfən ilk metal adlandırmamışam. Yalnız qızıla saf halda rast gəlinir, buna görə də o, misdən və dəmirdən çox əlverişlidir. Bütün kəşflər kimi qızıl da insanın qarşısına təsadüfən çıxmışdır. Kimsə görmüşdür ki, çayın quru yatağında qalanmış tonqalda daş əridi. Sonra gölməçə soyuyub bərkimişdi. O daşı başqa bir daşla parçalamaq cəhdi hamar “daşın” daha da hamarlanmasına gətirib çıxartmışdı. Biz indi onun rahat döyüldüyünü deyirik.

¹ Э.Севортян. “Этимологический словарь тюркского языка”. I, s. 142

Bala Günəş

Eyni bir tarixi dövrdə bəşəriyyət bir neçə həqiqətə etiqad edir. Günəşə sitayiş, Veneraya sitayiş, Səmaya sitayiş – bunların hamısı “öldürülmüş Ay” > “Ay deyildir” ilk solyar işarənin təfsirindən doğmuşdur. Çox sayda dinlərin yaranması “Günəşdəki ləkə”nin – Nöqtənin izahı ilə bağlı olmuşdur. Biz onlardan bəzilərini təhlil etmişik. Ən birincisi olan “yara”dan (bəşəriyyətin əcdadı) başlayaraq, sonuncusu olan “Venera ulduzu”na qədər (şumer). Ancaq bu qütblər arasında rəhbərləri, baş kahinləri ilahiləşdirməyə, onların Böyük Günəşin övladları olan kiçik günəşlər olduğunu qəbul etməyə imkan verən dünyəvi günəşlə kontominasiya edilmiş Kiçik Günəş də (“Bala Günəş”, “Gənc Günəş”) vardı. Onlara kiçik günəşlərin adları köçürülürdü.

...Yəhudilərin din xadiminin *rabin* (**ra-ben*), *rebi* adlandırıldığı bizə məlumdur. Bu söz təhlil oluna bilər, əgər razılaşsaq ki, Misir işarəsi *ra* və onun adları bu sözü Musanın qırx il ərzində yəhudiləri azad etdiyi “Misir əsarəti” zamanı öyrənmişdilər. O zaman sözün tərkibinin ikinci tamamilə semit sözü olan *ben* (*bin*, *ibn*) – “oğul” ilə uzlaşır. “Oğul Günəş” > “Günəşin oğlu”? Belə semantik keçid tamamilə mümkündür. Həmçinin, qədim semit variantı **iš-Ra-el* – “Kiçik Ra Allah” da xatırladılmışdı.

* * *

Parlaq nöqtənin semit təyinləri ilə Aralıq dənizi hövzəsinin digər dillərində də yaranmış ənənənin buna bənzər ifadələri meydana gələ bilərdi.

Misir vilayətlərinin əhalisi, görünür, bir dildə danışmırdılar. Ümid etmək olar ki, Günəş işarəsi təkcə Ra adlanmışdır. Bu heroqlifin şəkilçisi vasitəsilə yaranmış adının məlum olmasını da ehtimal etməyə əsas vardır.

Bu işarəni **J-or* > *Gjor* > *Gör* adlandıran qəbilənin kahinləri ondan Əsas Elementin adını seçib fərqləndirmək lazım gələndə, onu tərkib hissələrinə ayıra bilməmişlər. Ancaq bu, görünür, nöqtə xətt-oxla əvəz olunanda lazım olmuşdur: ☉ ☐ Ψ.

Bu kontekstdə xətt “şüalı kiçik Günəş”i ifadə etmişdir. Bu “Gənc Günəş”i həm də intibahın, Düzün (bu bütün işıqlı, təmiz, xeyirxah nə var-dısa, hamısının simvolu idi) Əyri (qara qüvvələrin, yalanın, kinin, qəzəbin) üzərində qələbəsi adlandırmaq lazım idi. Ümumi *Gior*’ (*Gör*)’ adından və bu

dialektdə prepozisiyada: **j-Gör*, digər dialektə isə postpozisiyada: *Gör'-j* > *Gör- j* – işlənmiş – *j* inkar şəkilçisindən istifadə etmişlər.

Qədim Misirdə Dağ-oğula (“Tifil dağ”) sitayiş yaranır. O lap kiçik yaşlarından hər şeyə qalib gələn qəhrəmandır. Bizim eradan əvvəl I əsrin ortalarında Misir heykəltəraşları onu artıq at üzərində əynində zirehli geyim olan böyük oğlan kimi təsvir edirdilər. Üzəngidəki ayaqları üzərində duraraq, o, atın ayaqlarının yanında qıvrılan əjdahanı nizə ilə dəşir. Bədii cəhətdən işarə belə təfsir olunmuşdur: “şaqli xətlə dəşilmiş cənub Ayl”, Günəşə sitayiş dövründə “hilal” (“Ay”) “yalanın”, “ilanın”, “əyrinin” simvolu, düz isə işıq şüasının, nizənin – əsl həqiqətin və etiqadın simvolu olmuşdur. Bu qəhrəman Qədim dünyada o qədər məşhur idi ki, hətta ilk xristianlar onu “özlərininki” qəbul etməyə və övliya saymağa məcbur idilər. Onun adı: *Gior-j* > *Gior-gi* (*Žior-ži*) idi. Variantları: *Jur-j*, *J-gör* > *E-gör*. Rus xristianlığında ilanla vuruşan qəhrəmanın adları cəmləşmişdir: Georgi, Yuri, Yeqor, İqor... *Giro-gi* Ψ işarəsi yunanlar tərəfindən əkinçiliyin simvolu kimi başa düşülürdü: “çala və dikinə əkin üçün xış”. Γεωργος (Georqos) – “əkinçi” (yunan) sözü də buradan yaranmışdır. Ancaq bu işarə həm də heyvandarlığın – “buynuz və biz”in simvolu kimi şərh olunurdu. Rus kəndliləri Georgini “heyvan sürəkçisi” və ya “heyvanların Allahu” adlandırırdılar (bax: “Мифологический словарь”, М., 1991, s. 196).

* * *

Bizim eradan əvvəl I minilliyin ortalarında hərfi yazı meydana gəlir. Misir Roma tərəfindən işğal olunur. (Ancaq bir və ya iki əsr ondan əvvəl etrusklar Misir mədəniyyətini dərk etmişdilər.)

Qəhrəmanın adı onun şərafinə ucaldılmış heykəlin postamentində yazılırdı. Elə həmin zamandan sonra da davam edən ilk orfoqrafiya səhvi baş verir. Etrusk və latın yazılarının törədiyi qərbi yunan yazısında kursiv *l* (*i*) hərfi *l* (*l'*) hərfinin formasına oxşayır. *Gör-gi* sözü **Gör-gl* kimi oxunur. Yunan dilindəki incə dodaq saitini etrusk və latın yazılarında ifadə etmək üçün əlifbalarında bu səsi ifadə edən hərf olmadığına görə onu təbii incə səslə hərfə ötürürlər: **Ger-gl'* > *Ger-kl'*.

“Gənc Günəş”, “Bala Günəş”, yəni “səhər” mənasını verən qrafemi materialda necə ifadə etməli? Mahir etrusk qrammatiki “çıxış yolu” tapır. Parıltılı bürünc

disk – “Günəş” deməkdir, iti alətlə üzərində “uşaq” şəkli çəkilməmişdir. Dəstəklı disk forması şüa ilə Günəşin işarəsini təcəssüm etdirirdi. Maddiləşdirilmiş metafora, parlaq cisimdən çıxan şüanı belə qəbul etmək mümkün olarsa, “Bala Günəş > “səhər” və ya hətta “Günəşin balası” kimi başa düşülürdü. Kahin-rəssam bala ilə yanaşı etrusk hərfələri ilə süjetin adını cızdı: **HEPKLE** – *Gerkle*.

Etruskoloqlar kombinasiya üsulu ilə oxudular: “*Ger-kle* = “*Ger-oğul*” və Misir “Dağ-oğul”una bir eyham olduğunu anladılar. Məhz uşağa eyham vurulduğunu başa düşdülər, çünki nizə bütöv ayı deyil, para ayı (hilalı) deşəndə nizəli qəhrəman o olacaqdı. Etrusk adı ilə rum adı *Ger-cul* (*es*) şəksiz qohumdurlar. Bu artıq hər şeyə qalib gələn yaşlı “Dağ-oğul”dur. *Kl*- konsonant qrupunun saitlənməsində latın kiçildici *-ul*, *-cul* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur.

Yunanlar konsonant qrupu özünəməxsus tərzdə vokallaşdırırlar: *Ger-akl* (*es*). Herakl ilk şücaətini uşaq ikən göstərmişdir. Onun beşiyinə müdhiş ilanları atırlar, o, ilanları boğur. Bu qəhrəmanlığı onun on iki şücaətinə daxil edilməmişdir. Ancaq o ən vacib olanıdır, çünki İlanı öldürən nizə ilə birbaşa əlaqəlidir. (Beşik formalı İlan. Üç olmasa da, iki mənənin kontaminasiyası: mürəkkəb işarə həm də “əl” kimi izah oluna bilərdi).

Görünür, türk əsətir yarıdanları hər şeyə qalib gələn “Dağ-oğul”un (Гора-сын) obrazının mənimsənilməsində iştirak etmişlər. Oğuz dastanlarının baş qəhrəmanının adı “*Gör-ogly*”-dur. Süjetin başlanğıcını *Gör* – 1) “gör” (baxıb görmək), 2) “məzar, gor” (oğuz) sözünün leksik mənasının şərhli təlqin etmişdir. Dastanın müəllifləri ikinci variantı seçirlər: uşağı təzə qazılmış gorda tapırlar və ona *Gör-ogly* – “Goroğlu” adı verirlər. Belə bir başlanğıcla ədəbi fantaziyalar üçün necə də geniş meydan açılır!

Ata Günəş

Qədim Misir əfsanələrindəki solyar silsilənin heç şübhəsiz başlanğıcdan hansısa süjet xəttiylə bağlı iki adı məni cəlb edir. Onları oxumaq çətin deyil. Biri indicə təhlil etdiyimiz *Hr-j* (“Gör-oğlu”, “Dağ-oğul” – “Gənc Günəş”. “Bala-günəş”). İkincisi *Hr-ı* (“*Dağ-ata”) və ya indi bizim bildiyimiz “Qoca Günəş”, “Günəş-ata”dır. Bu əfsanə bir vaxtlar kənardan Misirə gəlmə, ancaq Nildə hökmranlıq etmiş etnosla birlikdə gəlmişdir, yoxsa o gəlmə etnosun əsətiri ümummilli, ümumdövlət mədəniyyətinə uyuşmazdı.

Hr-’t hər gecə böyük qaranlıq çayın axdığı yerin altına enir və su ilə Apopla (*P-’p*) mübarizə aparır və ölür. Bütün süjet bundan ibarətdir. Onun ardınca, yaqın ki, ikinci hissə də olmuşdur: hər səhər gənc qəhrəman *Hr-’j* su ilanına qalib gəlir.

Bizim eradan əvvəl III minilliyin şairləri Qoca Günəşin Ölümü (qürub, gecənin gəlməsi) fenomenini və onun Gənc Günəş obrazında yenidən yüksəlməsi (dan yerinin sökülməsi və səhərin açılması) fenomenini belə ifadəli şəkildə təfsir etmişlər. Bu süjet, yaqın ki, bir vaxtlar Qürubu (Günəş suya endi) və Şəfəqi (Günəş suyun üzərinə qalxdı) bildirən qrafik simvollarla təsvir olunmuşdur. Əgər suyu dalğalı xətt təsvir etmişdirsə, onda bu işarənin iki izahının bir araya sığışdırılmasını başa düşmək olar: 1) su; 2) ilan.

Nəticədə üçüncü sinkretik həll – su ilanı doğulur. Belə bir süjet adada yaşayan, hər axşam günəşin suya necə endiyini və hər səhər “su ilanı”na qalib gələrək, onun sudan necə yüksəldiyini görənlər hansısa qəbilənin mədəniyyətində yarana bilərdi. Bu əfsanə Misirdə bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan iki müstəqil əsətirə parçalanmışdır. Gor-ata öz təhlükəli həyatını – gənc qəhrəmanın yorulmadan qalib gəldiyi əjdahalar (timsahlar) ilə təhlükəli görüşlərlə dolu olan həyatını yaşayır. Gor-ata da belə mütəmadi olaraq əjdaha ilə, ancaq müvəffəqiyyətə heç bir ümidi olmadan mübarizə aparırdı. Buna görə də fatalizm simvolu olan bu bədbin qəhrəman misirlilər tərəfindən Gor-oğulun qazandığı şöhrət qədər şöhrət tapa bilmir. Gənc qalib-qəhrəman beynəlxalq aləmdə məşhur olmuşdur. Romalılar, etrusklar, yunanlar, türklər onu öz epik qəhrəmanları – Her-ke, Herkules, Herakl, Goer-oğlu hesab edirlər. O, bütpərəstlik allahlarından çox yaşadı və xristian müqəddəsləri sırasına qəbul edildi: Georgi – İlan qalib gələn deməkdir.

Gor-ata Aralıq dənizi hövzəsindəki mədəniyyətlərin heç biri tərəfindən qəbul edilməmişdir, yalnız türk mədəniyyəti hər ikisi haqqında xatirəni qoruyub saxlamışdır, baxmayaraq ki, burada da heyranlıq və məhəbbət daha çox oğuladır.

Georoğlu dastanı əsasında oğuz türklərinin yüzlərlə nəslə təbiyə almışdır. Dədə Gor-kut (Kor-kıt) Əcdadlara sitayiş simvolunun qalığı kimi, onların müdrikliyinin mühafizəçisi kimi tanınır. Sır-Dəryanın sahillərində yaşamış qaxaxlar onun haqqındakı əfsanəni qoruyub saxlamışlar. O, nümunə göstərilməyə layiqdir. Orada su İlanının sancmış olduğu Qürub edən Günəş haqqındakı (eyni fatalizm, mütəlak qürubun gözlənilməsi) Misir süjetinin əsas cizgiləri saxlanmışdır. Ölümün yaxınlaşdığını hiss edən Korkıt (Qorqud) ölümsüzlüyü axtarmağı

qərara alır (ölümün onu tapa bilməməsi üçün dünyanın qurtaracağına getmək). Əfsanəvi Jel-Mayya dövəsinin rəhilini belinə qoyub yola düşür. Dünyanın qurtaracağına gəlib çatanda qoca xəndək qazan adamları görür. “Məzarı kim üçün qazırınsız?” – deyə qoca soruşur. “Dədə Qorqud üçün”, – cavab verirlər.

O, Jel-Mayyanı başqa səmtə döndərir. Dünyanın dörd tərəfində olur və hər yerdə eyni səhnə təkrar olunur. “Kim üçün?..” “Dədə Qorqud üçün”. Və o, Sır-Dəryaya qayıdır. O burada suyun üzərinə xalı sərir, xalının üstündə oturub qopuzda çalır. Gecə-gündüz çalmağa davam edir. Onun musiqisi səsləndikcə ölüm ona yaxınlaşa bilmir. Və yalnız yorğun olduğu üçün bir anlığa mürgüləyəndə ölüm su ilanı şəklinə düşərək onu sancır və o ölür.

XIX əsrdə Ç.Vəlixanov və A.Divayev tərəfindən yazıya köçürülmüş bu xalq dastanı indi də yaşayır. Qopuz üçün. “Korkit-куий” (“Qorqud harayı”) adlı musiqi pyesi də var, qazax musiqişünası və bəstəkarı professor Əhməd Jubanov “Əsrlərin simləri” kitabında (s. 230-231) o musiqi əsərini şərh edərək, bu əfsanəni də danışıbdır.

Köçərilərin qoruyub saxladıkları Qoca Günəş haqqındakı bu Misir əsətiri neçə min illərdir ki, yaşayır! Süjet xətti də, qəhrəmanların adları da toxunulmaz qalmışdır.

Güzgü

Etrusklar çoxdillə deyildilər. Etrusklar haqqında bəhs edən Roma yazıçıları onları toplu olaraq “Etruriyanın on iki qəbiləsi” adlandırdılar. Güman edirəm ki, bu qədər əhatəli terminin müəllifi qərbi yunan əlifbasına oxşar əlifbadan istifadə edən, çoxdillə əhalisi olan Qərbi İtaliyanın şəhər-dövlətlərinin federasiyasını nəzərdə tutmuşdur. Bu, etrusk dilinin axtarıqlarının nə üçün nəticə vermədiyini göstərir. Üst yazılarda etrusk dilini deyil, etrusk dillərini axtarmaq lazım idi. Onların arasında şəhər-dövlət Latinin (Lati şəhəri ilə birlikdə indiki Lazi İtaliya vilayəti) əhalisinin də dili olan latın dili də vardı. Latililər federasiyadan çıxdılar, öz ərazilərini genişləndirdilər, hələ o vaxt kiçik olan, başqa etrusklar tərəfindən salınmış Roma (Urba) şəhərini tutdular, onu özlərinin paytaxtı etdilər və Romanın tarixi başladı.

Biz etrusk-latinlərin, etrusk-germanların, etrusk-gələcək baltiklərin, etrusk-türklərin, etrusk-albanların olması fikrinə adət etməyə çalışmalıyıq (Alban

xalqının əsasını böyük *tosca* qəbiləsi təşkil edir). Onların özlərinə verdikləri ad etruskların latın dilindəki iki adından biri ilə eynidir: *tusci* – “etrusklar”. İkincisi isə samitlərin qovşağında protetik *e* saitinin ortaya çıxdığı dialektdən daxil olmuşdur: *tursca* – etruskların qədim italyalılara (sabinlər) məlum olan ilk adlarıdır.

Samitlərin qovşağını uzun samitə çevirən “italyan refleksi” nəticəsində dialektlərdə bu sözün forması dəyişmişdir: *tussca* > *tusca*. Həm də rəvan səsin metatezasının baş verdiyi dialektə səslərin yerdəyişməsi olur: *tursca* > *trusca*. Bax elə burada *etrusca* yaranır. (İspan və fransız dillərində sözün başlanğıcındakı samitlərin qovşağının əvvəlində protetik “e” saiti meydana çıxır. Müqayisə edin: latınca: *scripo* – “yazıram”, fransızca: *ecriver* – “yazıçı”, latınca: *studentus*, ispanca: *estudentas*.)

...Şəhər-dövlətlər arasında baş verən ticarət və mədəniyyət mübadiləsi, görünür, maddi mədəniyyət əşyalarının yayılmasına da kömək etmişdir. Yəqin ki, üzərində Gerkle yazısı olan parıltılı bürünc diskələr bir şəhər-dövlətdən (güman ki, germanların məskunlaşdığı şəhərdə: *kle* – “kiçik”, “uşaq” sözü alman dilindəki *klein* – “kiçik”) belə “ikona”lara səcədə edilməyən digər etrusk şəhərindəki ustaların əlinə düşür və onlar üst yazısını əşyanın adı kimi qəbul edirlər. Bu əşya ticarət əşyasına çevrilir. Bürünc əşya ustaları onu çoxaldırlar. Parıltılı, əksedici səthdən artıq dini məqsədlər üçün deyil, məişət məqsədləri üçün istifadə edirlər. Bu ad slavyan tələffüzündə etrusk yazısının növləri ilə əşyaya köçürülür. Beləliklə, əşya ilə birlikdə onun adı yayılır: *SEPKLE* > *SPEKLE*. Qərbi yunan əlifbasına bənzəyən ilk slavyan əlifbasında “z” səsini (həm qalın, həm incə) ifadə edən **S** hərfi var idi. O, kiril əlifbasına “ze.ло / *zlo” (*zelo*/*zlo – “şər”, “acıq”) hərfi kimi gəlib çıxmışdır.

Slavyan dillərində həm də *ge* > *ze* saxlanmışdır.

Üzərində yazı olan bürünc güzgü yunan yazısından bir qədər fərqli olan etrusk əlifbasının latın növünün mövcud olduğu latın şəhər-dövlətinə gedib çıxır. Məsələn, **S** hərfi – artıq “ze” deyil, “es”, **P** hərfi isə “er” deyil, “pe” idi. Onlar etrusk-slavyan yazısını təkrar edir, ancaq onu başqa cür oxuyurdular: **SPEKLE*, rus transkripsiyasında **СПЕКЛЕ*. Slavyan dillərində sözün quruluşu başa çatır. Sonuncu şəkilçi fellərdən müəyyən funksiyalı alət-əşyaların adlarını yaradan alət şəkilçisi halına salınır: *метла* – “süpürgə”, *весло* – “avar”, *кресло* – “kreslo”, *уило* – “mizraq”, *мыло* – “sabun”, *стрела* – “ox”, *седло* – “yəhər”... Fikrimcə, *SPEKALO* – *зрекало*, *зеркало* (“güzgü”) belə meydana gəlmişdir.

Latınlar da, həmçinin, sözün mənimsənilməsi prosesində “yanlış” *a* hərfini düzəldərək, sözün şəkilçisini özlərinin orta cins sözdüzəldici şəkilçiləri ilə

əvəz edərək, sözün formalaşmasını tamamlayırlar: *SPEKulum* – “güzgü” (latın). Slavyanlarda, həm də latınlarda sözün quruluşunun “formantlarla” aydınlaşdığı zamanda yenidən parçalanma davam etmişdir. Hər iki mühitdə ümumi kök *SPEK*-ayrılır, ondan da oxşar sözlər yaradırlar: *specio* – “nəzər salmaq”, *speciēs* – “görmə”, *specto* – “baxmaq” (latın).

Eyni vaxtda baş verən heyrətəməz uyğunluğa və uyğunsuzluğa inanmaq çətinidir. Apennin yarımadasının cənub-qərbindəki kiçik bir ərazidə yunan və latın əlifbalarının yarışdıqları bir şəraitdə belə tarixi səhvlərin olması qaçılmaz idi. Latın səhvi alman dilindəki *unuzuely* – “güzgü” sözündə də davam etmişdir.

Paralel olaraq slavyan dillərində *SPEK* kökündən törəmiş sözlər çoxalmışdır: *зыркаць, зеркаць* – “göz gəzdirmək” (rus dialektində), *зрак* – “nəzər, baxış”, *зрачок* – “göz bəbəyi”, *нрузрак* – “kabus”, *зоркуй* – “itigözlü”...

Ehtimal etmək olar ki, ilk bürünc güzgülər nöqtə yerinə uşaq təsvirinin olmasıyla və işarənin *Ger* formasında, həmçinin, nöqtənin adı olan *Ger-kle* ilə diqqəti çəkirdi. Buna görə də ilk mənalar: *zer* (**zer-i* > *zri* – “bax” felinin əsası olan) və sloven dilində son dərəcə yaxşı saxlanmış *zrkalo* – “göz bəbəyi” (nöqtə?), *zrak* – “günəş şüası” (xətt?) ola bilərdi.

Lügətlərdəki variantı həqiqət kimi qəbul etmək mənim üçün daha asan olardı. Fasmerin *зеркало* – “güzgü” sözünün etimologiyasına həsr etdiyi məqalə beş sətir yer tutur. Slavyan dillərindən nümunələr gətirilir və nəticə çıxarılır: “Güman ki, latın dilindəki *speculum* sözünün kalkasıdır (bax: Şrader-Nerinq, 2, 422)”. (F., II, 95)

Bu olduqca inamsız izah cəhdinin T.M.D. kimi güclü psixoloji dəstəyi var, əsrlər boyunca “tarixi-mədəni düşüncələr”lə tərbiyə olunmuş düşüncəyə görə, slavyanlara aid olanlar hər zaman latınlara aid olanlardan sonra olmalıdır. Ancaq biz linqvistik təhlilin nəticələrini T.M.D.-dən üstün hesab etməyi şərtləşmişik. Mənim işim belə bir təcrübəyə həsr olunmuşdur.

Əgər təkcə latın dilindəki *speculum* və slavyan dilindəki *зеркало* (qədim rus dilindəki yazılışı *SPEKALO*) müqayisə olunsaydı, müxtəlif dillərdən və yazılardan iki sözün hərflərindəki formaların nə üçün gözlə görünəcək dərəcədə oxşar olmalarına izah tələb olunardı? Nə üçün köklər *SPEC* və *SPEK* şəklindədir və onların mənaları eynilə üst-üstə düşür? Bu halı da kalka adlandırmaq olarmı? Nə üçün bunun “yazı əvəzlənməsi”, yəni zahirən oxşar olan latın və kiril-yunan hərflərinin mənalarının uyğunsuzluğunun nəticəsində olması kimi izah etməyə çalışılmasın? Bu, “kalka” olması barədə hər cür uydurmanı aradan qaldıran, ətraflı və dəqiq cavab olardı. Hətta rus dilində səslərin rum-yunan “yazı əvəzlənməsi”nin

sübutuna dair digər nümunələr də tapmaq olar: *zpeü* və *cneü* sözləri eyni mənə (“yetiş”) verirlər, bir vaxtlar kiril əlifbasıyla yazılışı *SPEI* şəklində olmuşdur və “latınca” oxumuşlar.

Belə bir oxşarlığın mümkünüyü ilə razılaşsalar, slavyanların erkən orta əsrlərdə hansısa lüğətlərdə latın sözlərini təhrif olunmuş şəkildə “yunanca” oxumalarını ehtimal etmək asandır. Deyək ki, IX əsrdə, yəni Kiril öz əlifbasını yenidən kəşf edib oraya “zelo” hərfini daxil edəndə bu baş vermişdi.

Ancaq indi həm də etrusk faktoruna da, etrusk “güzgü”sündəki *Herkle* yazısına da müraciət etmək lazımdır. Slavyan dilində bu söz dəyişib **zerkle* ola biləndə və yalnız slavyan dilində rəvan səsin metatezası baş verir: **zrekle*. Və artıq bu formada, ancaq kiril mənşəli yazıda **SPEKLE* olan Gənc Günəşin etrusk dilindəki adı artıq yeni mənada, məişət əşyasının adı kimi gənc latın dilinə keçir.

Beləliklə, nəticə çıxarıram: *arxeologiya dilinin verdiyi məlumatlara görə, slavyan mənşəlilər Etrusk Federasiyasında ilk bürünc güzgülərin istehsalçılarıdır.*

...Mən ilk dəfə olaraq bu barədə “Az i Ya”da yazmışam.

Deyəsən, həmin dövrdə yeganə akademik-arxeoloq olan B.A.Rıbakov mənim variantımı inkar edən dəlil tapmışdı. Elmlər Akademiyasındakı xatırladılan müzakirələrdə o bəyan etdi ki: “Slavyan qəbirlərində güzgü tapılmamışdır. Nə bürünc, nə də hər hansı bir güzgü!” Ancaq onun qazdığı yerlərdə (slavyanların məskunlaşdıqları indiki ərazilərdə), çox güman ki, erkən slavyan mədəniyyətlərinin hələ heç izləri də yox idi.

Sonuncu Günəş

Müasir türk dillərinin əksəriyyətində “günəş” və “gün” məfhumları bir sözlə ifadə olunur: *kün* (*kin*, *kön*, *gün*) və yalnız oğuz dillərində başqa cürdür: *gün* və *güneş* (türk), *günəş* (türkmən, azərb.).

Heç şübhəsiz ki, **k-n* konsonantizmiylə olan sözlər bizim nəzər-nöqtəmizə görə, eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdən gec olmayaraq, türk mənşəli icmaların dialektlərində yaranmışdı. Ayrı-ayrı türk dialektlərində parlaq cismin başqa adlarının (onların barəsində yuxarıda bəhs edilmişdir) mövcud olmasına baxmayaraq, **k-n* qüvvətlənir, başqalarını sıxışdıraraq yayılırdı. Digər türk dillərində müəyyən vaxtlarda Günəşin yanaşı olaraq iki, hətta üç adı da mövcud ola bilərdi, qəbilə ənənələri o qədər güclü idi ki, etnosların bir-birinə qarışması,

çarpazlaşması zamanı parlaq səma cisminin adı dəyişilmirdi. Düşüncə dairəsi belə idi. Hətta dəyişilmiş təqdirdə əvvəlki ada yaxın olan məcazi mənələrdən birini və ya işarənin yenidən şərhinin təlqin etdiyi tamamilə yeni bir mənəni özündə saxlayırdı: *ud* (*ut, ot*) – “od”. Bir müddət həm də “günəş” sözünün taleyi belə olmuşdur, bunu Şumer dilindəki *ud* (*ut*) – “günəş” və “od” təsdiq edir, bu da öz növbəsində, törəmə *udun* – “ocaq” (Şumer), *udun* (*utun, otun*) – “odun” (türk) sözləri ilə isbat olunur. Ümumtürk *aj* – “Ay”, “Hilal” (“Günəş”) və ondan törəmiş, müasir dillərdə artıq “yay”, “bahar”, “il” mənələrində işlənən “*ja*” – “günəş” sözünün aqibəti belədir.

Digər hallarda əvvəlki ilə yeninin cütləşməsi (bilinqva) baş verirdi, bu zaman yeni termin köhnə terminlə izah olunurdu. Buna nisbətən yaxın zamanda yaranmış termini aid edirəm: *alla-təŋri* – “Allah” (burada ərəb sözü *alla* – “Allah” və əsl türk sözü *təŋri* – “Allah” birləşmişlər).

Yəqin ki, daha erkən dövrlərdə də günəşə qəbilələrin verdikləri *ud* və *aj* adları da birləşib, türk dillərindən daha çox, İran dillərində geniş qeyd olunan monolit *xudaj* – “Allah” sözünü yaratmışlar (İran etimologiyası yoxdur).

Göstərilən nümunələrin hamısını bir şey birləşdirir: Günəşin işarələri. Onların adıyla, göründüyü kimi peyda olur, Əsas element (*û*) – “Ay” və Köməkçi element *j* (*d'*) – “ox” Nöqtəni, Xətti, Xaçı ehtiva edirdi.

Ən azı iki min il sürən həmin dövrə *üŋ* Əsas Elementinin ənənələrini aid etmək lazımdır.

* * *

Ehtimal edirəm ki, Günəşin bu işarəsi türklər və hind-avropalılar üçün ümumi idi. O, Əsas elementi (yəqin ki, Dairəni və ya Yarım dairəni, Küncü) – **üŋ* ehtiva edirdi, ancaq “açıq” qırtlaq protezi **hün* ilə: 1) “Buğa”; 2) “Ay”. Hind-Avropa və türk dillərində burun səsi larinqallığını erkən itirmiş və protetik səs kar qırtlaq səsinə çevrilmişdir: **kün*.

Köməkçi element, çox güman ki, *j* – “ox”, “ox yarası” (türk mühitində), *ha* (*a*) – “nizə”, “nizə yarası” (hind-Avropa mühitində) adlanırdı. Hələlik türk sözünün etimologiyasına baxaq. Köməkçi elementin adları daxili fleksiya kimi işlənmişdir: **kjün* > *kön, kün* (*gün*) *kin* – “günəş” və “gün” (ümumtürk). Oğuz dillərində mənə parçalanmışdır: *gün, güneş, günəş* – “günəş”, qədim uyğur dilində: *künäs* – “günəş”.

İkinci mütləq məna (“Buğa deyil”) kökdəki saitə nisbətən daxili fleksiyanın başqa formada yerləşməsi ilə ifadə olunmuşdur: **kūjn* > *kojn* (*kujn*) – 1) “Qoyun”, 2) “İnək”.

Lügətlərdə saxlanmışdır: *koiyn* – “qoyun” (oğuz) > *koj* (*kuj*) – “qoyun” (qıpçaq). Bu qrupa *kajyn*, *kadyñ*, *katyn* – 1) “xanın arvadı” (qədim türk), 2) “arvad”, “qadın” (ümumtürk) sözlərini də əlavə etməyi fikirləşirəm: (əgər Buğa = Ər, Rəhbər olarsa, onda əks işarə – İnək = Rəhbərin arvadı). Söz german “arxivində” daha yaxşı saxlanılmışdır: *queen* (transkripsiyası: *kwiin*) – “kraliça” (ingilis). Bir qədər sonra biz digər ingilis sözünün (*king* – “kral”) etimologiyasına gəlib çıxacağıq. Əvvəlcədən güman edirəm ki, bu titul termininin ulu forması **kjuj* > *küj* > *kiñ* olmuşdur. Yəni “kral” və “kraliça” titulları daxili fleksiyanın yerinə görə fərqlənmişlər. Əgər bu, qədim ənənənin əks-sədasıdırsa, o zaman türk dillərində də iz buraxmalıdır. Güman ki, *kün* türk mənşəli dildə ikinci məna – “hökmdar” mənası daşıyırmış, ancaq birinci məna qalib gəlmişdir (ingilis mənşəli dildə olduğu kimi – ikinci məna).

Bütün bu mədəni proseslər, yəqin ki, hələ türklərin və germanların, ehtimal ki, Qədim Ön və ya Kiçik Asiyada birlikdə yaşadıkları zaman baş vermişdir.

Yaşıl Günəş

Mayyaların, inklərin və asteqlərin əcdadları günəşin Vətəninə axtarışına oradan getmişlər. Onlar bizim axtardığımız işarəni və onun adını Sakit okean sahillərinə qədər gətirmişlər. Və ondan da o yana. Tur Heyerdal öz təcrübəsi ilə sübut etdi ki, sıx qamış bağlarından düzəldilmiş gəmilər uzun dəniz məsafələrini qət etməyə qadirdirlər. Onun “Tiqris” adlı gəmisi 52 gün ərzində Atlantik okeanını yarıb keçmişdir. O ehtimal edirdi ki, qədim dünyanın dənizçiləri bu yolla Finikiya dövründə dəlik-deşik gəmilərdə Afrika sahillərindən Amerikaya gedib çıxa bilərdilər.

Akademik Okladnikov hesab edirdi ki, eskimoslar Asiyayı Amerika ilə birləşdirən bərzəxlə Alyaskaya keçmişlər. 15 min il bundan əvvəl baş verən zəlzələ nəticəsində bu bərzəx dağılmış və XIX əsrdən başlayaraq Berinq adlandırılan boğaz əmələ gəlmişdir. Alyaskada peyda olan paleoaziat qəbilələri sonradan cənuba yayıldılar və tədricən Odlu torpağa – subkontinentin cənub nöqtəsinə gedib çıxdılar.

Ancaq, çox ehtimal ki, Şimali və Cənubi Amerikanın məskunlaşması olduqca mürəkkəb proses olmuşdur. Şimali Amerika "hindularının" və Avrasiyanın Uzaq Şimal xalqlarının mədəni və irqi xüsusiyyətləri ona görə uyğun gəlir ki, onların məskunlaşma şəraitləri oxşar olmuşdur. Heç şübhə yoxdur ki, "bər-zəxdən keçid" dövründən sonra da etnik qruplar arasındakı əlaqələr mövcud olmuşdur: boğazdan qışda buzun üzəri ilə, yay vaxtı isə qayıqla keçmək mümkündür. Su yolları vasitəsi ilə şimal "hindularının" və cənubluların əlaqələrini terminoloji ümumilik təsdiq edir: *kajuk* – "qayıq" (esk.), *kajak* – "qayıq, gəmi" (mayya).

"Hinduların" leksikonuna türk mənşəli *kajak*, *kajyk* – "qayıq" sözləri təsadüfən düşmüşdür. Tam etimologiyası \cup *aj* – "Ay, Hilal", məcazi mənaları: 1) "ayaq izi", 2) "piyalə", 3) "böyük qayıq".

Müqəddəs işarəyə oxşar əşyalara işarənin adı kiçildici formada köçürülürdü: -*ak*, -*ik* türk dillərində kiçildici şəkilçilərdir: *ajak* – 1) ""ayaq", 2) "piyalə" (qazax), sonrakı dialekt variantları: *adak*, *atak* – "ayaq" (sarı-uyğur, qədim türk).

Qayığa hinduların verdikləri *piroqa* adı Qoca dünyada (Avrasiya və Afrika) XIX əsrdən məlumdur. *Urağan* – "tufan, çovğun" sözü kimi, o da Karib dənizi hövzəsində yaşayan Cənubi Amerikalıların dilindən ilk Amerika yazıçılarının kitabları vasitəsi ilə bizə keçmişdir. *Urağan* sözünün etimologiyası türk dillərinin sayəsində açıılır: *ura* – "bük, fırlat", *urağan* – "bükən, fırladan" (türk) deməkdir. Güman ki, çovğunun spiralşəkilli işarəsinin təsviridir. Bu söz Avrasiyada qalan bir neçə türk termini ilə qohumdur: *buran*, *buran* – "boran" (*bur* – "bur, döndər", *bura* – "deş" (məhə ilə), "fırlat", *buran*, *burhan*, *purgan* – "deşən", "fırladan"), rus dilindəki *nypza* – "boran, çovğun, qar fırtınası" sözü də buradan əmələ gəlmişdir.

Spiralşəkilli qrafemin bütün bu təcəssümünü qamış qayıqlarda Sakit okeanı yarib keçən dənizçilər dərk etməli olmuşdular. Nə bir dəfə deyil, nə də bir əsrdə deyil, dəfələrlə cəsur dənizçilər əvvəllər mənimsənilmiş Asiya qitəsinin cənub-şərqindən, Filippin adalarından və İndoneziya arxipelaqlarından buna cəhd etmişdilər. İndoneziya dilində dialektlərdən toplanmış terminlər vardır. Onların hamısı yuxarıda bəhs edilən işarəni təsvir edir: *perahu* – "qayıq" (*piroqa?*), *piring* – "dərən boşqab", *perigi* – "quyu".

Görünür, Günəşin doğduğu yeri tapmaq üçün Amerika hindularının əcdadları bu yolla gedirmişlər. İndi ibtidai sinif şagirdi də belə niyyətə gülər.

ancaq o zaman insanlar bilmirdilər ki, Yer kürə şəklindədir. Onlar onun hamar bir qaba oxşadığına inanırdılar. Sonra isə onu daha çox sürətlə içinə su dolan qayığa bənzədirdilər. Qayıq.

* * *

Mayyalar Günəşin yad bir işarəsinə təzim edirdilər. Onların yaratdıqları heroqlifdə Əsas element onların öz sözləri ilə U – “Ay” adlanmalı idi. Ancaq onların təzim etdikləri işarədə Əsas Element, güman ki, **u* > **kü* idi. Bu, parlaq cismin mayya dialektlərindəki adından görünür: ☐ *kij*, *king*, *kin* – “Günəş”.

Türk materialı ilə müqayisə “hindu” isminin ulu formasını bərpa etməyə kömək edir: **kü*. Türklərdən fərqli olaraq, mayya dialektləri mürəkkəb burun-səma-qırtlaq samitini (*ŋ*), onun daha sadə burun-qırtlaq pilləsini (*ng*), sadə burun səsinə bənzəyənini (*n*) saxlamışlar.

Ancaq türk sözünün dialekt formalarında onun vokalizminin inkişaf mənzərəsi göz önünə gəlir: *kön* – *kün* – *kin*.

Avrasiya və Amerika məlumatlarının bu iki təbəqəsinin bir araya gətirilməsi günəşin inkcə adının gerçək səslənməsini bərpa etməyə imkan verir: bizə gəlib çatmış mənbələrdə bu *kon* sözüdür, bundan sonra bizim onu **kön* olaraq təsvir etməyə haqqımız çatır.

İspan məlumat verənlər (informatorlar) latın dilinin vasitələri ilə “süni incə səsi” olduğu kimi ötürə bilmədilər. Eləcə də *oş* – “üç” (mayya) sayındakı sait səsin incəliyi də, indi türk *öş* (*üş*, *öç*, *üç*, *iç*) “üç” sayları ilə uzlaşır. Akkad lüğətləri qədim semitlərin eşitmə qabiliyyətləri və yazıları üçün qeyri-adi səsi Şumer dilindəki sayda bir halda “təbii incə” səslə ifadə etməyə çalışırdılar: *eş* – “üç” (Şumer). Digər halda onu sadəcə mürəkkəb *uş-u* – “otuz” sayının tərkibində qalın *uş* – “üç” şəklinə salmışdılar.

Mayya və inklərin bu işarəni, onun adlarını və Gənc Günəşə sitayişin özünü qəbul etmələrini təsdiq edən çoxsaylı sübutlar vardır.

Birincisi artıq göstərilmişdir: günəşin adı. İkincisi – baş səcdəgahın adıdır: *Jaş kin* – “Gənc (Yeni) Günəş” (mayya). Bu termin-frazeologizmdə təyin xüsusiyyətində sifət çıxış edir, bunun hərfi qarşılığı yalnız qədim türk dilində vardır. Bu isə artıq üçüncü sübutdur: *jaş* – 1) “gənc” (“yeni”) 2) “yaşıl” (mayya), *jaş* – 1) “gənc”, 2) “yaşıl” (qədim türk).

Bundan başqa, türk lüğəti semantik “gənc” (yeni) – “yaşıl” keçidini başa düşməyə imkan verir: *jaš* – yazı ifadə edən sözlər qrupuna daxildir; *jaš* – “yaz, bahar” (qırğızca), *jaz* – “yaz, bahar” (qədim uйğur). Bahar – Avrasiyanın geniş ərazilərində “ilk yaşıllıq”dır, “yeni yaşıllıq”dır. Məhz orada söz məcazi mənasını – “yaşıl”, yəni bahar mənasını qazanmışdır. Cənubi Amerikada, mayyaların yaşadığı Qvatemalada, əbədi yaşıl diyarda belə semantik tərəqqi (bahar = yaşıllıq) baş verə bilməzdi.

[Türk dillərində **jas kün* termini ona görə qala bilməmişdir ki, onlar Gənc Günəşə sitayiş çoxdan unutmuşdular. Ancaq belə bir birləşmənin olmasını, bəzi dillərdə isə inversion **kün jaš* formasında mövcudluğunu, mənim fikrimcə, qədim uйğur dilindəki *künäš* – “günəş” və oğuz dillərindəki *günəš* (azərb.) və *güneš* (türk) sözləri sübut edir. Təyin olunan sözdən sonra gələn təyin zaman keçdikcə leksik mənasını itirmişdir. *Günü* və *günəşi* ifadə edən oğuz sözlərinin müxtəlifliyi türk-amerind heroqlifinin necə təfsir olunduğunu göstərir. Şüualı nöqtəni (“şüa saçan nöqtə”) oğuzların əcdadları günəş, Dairəni isə səma adlandırmışlar. Səma ilə Günəş işarəsinin ümumi adı (*gün, kün, kin*) Günü, Gününi işıqlı vaxtını ifadə etməyə başlamışdır].

...Güman ki, mayyaların, inklərin və asteklərin böyük okean köçlərində bəzi türk qəbilələri də iştirak etmişlər. Müxtəlif türk dialektlərinin amerindlərin (“amerikalı hinduları” indi ədəbiyyatda belə adlandırılır) dini terminologiyasında öz izlərini buraxmasını mayya vokalizmindən fərqlənən *kon* – “günəş” sözünün ink forması, həm də inklərin Tur Heyerdal tərəfindən məşhurlaşdırılmış ali səcdəgahlarının adı göstərir: *Kon-tiki* – “Bala-günəş”.

Tek – “qəbilə, xalq” termini amerindlərin bir çox dillərində var. O, astek, sapotek, aquatek, xakaltek, xuastek, çikomukeltek, ospantek və sair etnonimlərdə bilinir.

Türk dilləri içərisində yalnız qırçaq dilində bu gün “nəsil, qəbilə” mənasında işlənən *tek* sözünə rast gəlinir. Qədim türk dillərində isə yalnız törəmə *tekin, tegin, tükün* – “şahzadə” sözləri olmuşdur. Xanın titul adında: *Kül-tegin* (**Kün-tegin?*).

“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi lüğəti”nin müəllifləri “Leksika”da ulu türk dilinin 1000 sözünün tərkibinə *tek* sözünü daxil etməmişlər. O, 1001-ci ola bilər.

Onun amerind dillərində türk sözü **kön* ilə olan frazeoloji birləşmələrdə iştirak etməsi türk mənşəliyərin onu müntəzəm işlətdiklərini göstərə bilər. Müasir qazaxlar *tek* – “məşə”, “nəsil”, “əsl-nəsəb”, *tekti* – “nəcəbatlı” deyərəkən, bu sözün yaşına fikir vermirlər. Qazaxlar başqırdları *es-tek* adlandırırlar, Ural türkləri xanti-mansilərə *ös-täk* (rusca: остряк) deyirlər. Bu etnonim-ləqəblərin

genezisini səthi izah etmək istəmirəm, ancaq hesab edirəm ki, onların tərkibində, heç şübhəsiz, qədim yunan dilindəki *tek* – 1) “uşaq”, “bala”, 2) “nəsil” sözü ilə bağlı olan *tek* (*tük*) – “nəsil” sözü də vardır.

Türk-amerind leksik materiallarının müqayisəli təhlilinin ibtidai təcrübəsi komparativistikanın bu istiqamətinin perspektivliyini göstərir. Təsadüfi olmayan leksik uyğunluqlar genetik cəhətdən bir-birindən uzaq olan dillərin “mədəni qohumluğunu” bildirir. Mədəni qohumluq Gənc Günəşə (Bala Günəş) sitayişin ümumi dini ayinində vardı, terminologiyadan göründüyü kimi bu dini yayanlar türklər idi. Bu tanınub-bilinməyən, bəşəriyyət tərəfindən unudulmuş din o qədər güclü ideoloji potensiala sahib idi ki, bizim eradan əvvəl III-II minilliklərdə Aralıq dənizi hövzəsindən və Qədim Ön Asiyadan şərqə doğru – Günəşin Vətəninə axtarışına getmiş etnosların onlarla nəslinin ruhunu enerji ilə qidalandırmışa qadir idi.

Türk qəbilələrinin əsas kütləsi Avrasiyada qaldı. Özlərini Günəşin Vətəninə gedib çıxdıqlarına inandırmış hansısa bir hissəsi Cənub-Şərqi Asiyanın etnosları arasında əridi, başqa bir hissəsi isə, güman ki, Polineziya adalarına gedib çıxdı, ancaq kimlərsə, yəqin ki, Səhər Qitəsinin sahilinə də ayaq basdı.

Buna görə də türköloq-komparativistlər üçün Cənub Şərqi Asiyanın, Sakit okeanın və amerindlərin dilləri maraq doğurur.

Ayın uşaqları

Mayya kahinləri Günəş heroqlifinin digər şərhinin baniləri və yayanları idilər. Dairədəki nöqtəni onlar başqa cür başa düşürdülər. Mürəkkəb işarənin özündə “şüalar” yox idi, ancaq inkişaf etsəydi, o zaman yalnız konsentrik dairə ola bilərdi və başqa cür adlanardı. Filippin arxipelaqından şərqdə bir neçə yüz mil aralıda yerləşən böyük *Palau* adasında məskunlaşan qəbilənin adamları, mənəcə, onların tərəfdarları idilər. Bu adaya turizm inkişaf etdiyi üçün ABŞ-dan və Asiya ölkələrindən təyyarələr uçar. İnsanları xüsusi diqqətəlayiq bir şey – “Palau adasının sikkələri” cəlb edir. Vaşinqtonun etnoqrafiya muzeyindəki sərgidə adanın müxtəlif bölgələrini bəzəyən, mərkəzində dəşik olan, diametri iki metrədən artıq nəhəng daş disklər belə adlanırdı. Onlar yerdə sərilib qalmışdılar ki, Günəş öz işarəsini görsün və adını, güman ki, Günəş heroqlifi vermiş olan bu adanı qorusun.

Çox güman ki, adanın sakinləri də Palau sözünün mənasını bilmir.

Mən onu Avrasiyanın müxtəlif yerlərində tapıram. Bu, Aralıq dənizində Sardiniya adasının şimal qurtaracağıının, Meksikada Sakit okeandakı adaların adıdır. Misirdən Amerikaya qədər olan marşrutun şaxələri kimidir.

İndoneziyalılar ☉ *Palau* işarəsini, yəqin ki, “dənizdə ada” kimi təfsir etmişlər. Onların dilindəki *palau* – “ada” sözü belə yaranmayıbmı? İndoneziyalıların əcdadları bu mənanı dərk edərək, yəqin ki, artıq məqsədlərinə nail olduqlarını hesab edib, arxipelaqın hansısa bir adasında məskunlaşmış, oradan da digər adalara keçib yerləşmişlər.

İşarənin quruluşu və onun adı qədim Aralıq dənizi hövzəsinin “dairə nöqtə ilə” və “dairə xətt-şüa ilə” heroqliflərini xatırladan **Per-ü (n)* və **Para-o (n)* adlanan, təkcə *Perun* və *Percun (as)* ildırımşaçan allahların deyil, həm də misirlilərin *pero* – “firon” (qədim Misir), *farao* – “firon” (qədim yunan) dünyəvi allahlarının işarələri idi. Misirlilər iqtibas edilmiş sözü, yəqin ki, oxşar səslənən heroqliflərdən istifadə edərək yazırdı. Vacib olan, fikrimcə, onların bilmədikləri obrazlı leksik mənanı deyil, onun səslənməsini ötürmək idi. Onlar “ev” (*per, p-r*) və “böyük” (*o*) heroqliflərini tətbiq etmişdilər.

Mənim fikrimcə, bu söz *per* – “oğul” sözünün olduğu hansısa semit dilində yaradılmışdı.

[Aramey dilində *ber* – “oğul” deməkdir, NLR qanununa görə, **beḡ* – “qoyun”, “kiçik buynuzlu heyvan” sözünə gedib çıxır (ümumbəşəri ulu dildən olan təqlidçi sözdür). Məcəzi mənalari: “kiçik”, “uşaq”, “oğul”. Daha çox semit dillərində işlənmişdir: *ben* – “oğul” (qədim yəhudi), *bin, ibn* – (ərəb). Keçid forması olan **bel (bil)* itirilmişdir, onun inkişafını biz Aralıq dənizi hövzəsinin dillərində təsəvvür edirik: yunan əsası *fil* – “nəsil”, latınca **fil* – “uşaqlar”, “oğul” və “qız” mənasını verən sözlərin əsasıdır].

Qədim dünyanın şumer yazısında Günəşin işarəsinin Əsas elementinin **U** adlandığını və yəqin ki, nə vaxtsa “Ay”ı ifadə etdiyini bilərək, **ber-ü, per-ü* = *baar-ü, paar-ü* = *bara-ü para-ü* – “Ayın oğlu”, “Ayın uşaqları” frazeoloji termininin ilk semantikasını bərpa etməyə çalışaq. Yəqin ki, Gənc Günəşi belə tabu kimi adlandırmışdılar. Baxmayaraq ki, bu adda Veneraya eyham var idi, ona bu titul daha çox yaraşır, çünki o da səhər ulduzu kimi səhərlər şərqdə görünür. Ancaq Venera işarəsi xalq Şərqə apara bilərdimi? Çətin. Ancaq müqəddəs heroqlifin adının ikimənənlığı, yəqin ki, dairədəki nöqtənin gənc, göy qübbəsində doğan Günəş olmasını ifadə edən türkcə adının üstünlük təşkil etməsinə kömək etmişdir. Deşik deyil, şüa saçan parlaq nöqtədir. Səkkiz şüah: bu, günəşə çevrilmiş Ön Asiya Venerasının rəqəmidir.

...Semit dilindəki *ber* – oğul (“*bapən”) sözünə slavyan dilində qarşılıq tapır: **bara* (*n*) – “qoyun” (daxili şəkilçi = xarici). Qədim İran dilində *bara* – “quzu”, “qoyun” sözü qədim semit dilindəki *mara* – “buzov”, “bala” sözü ilə qohumdur. Bu quruluşun **mar-a*, **mar-ha* şəklində təhlil olunmasını türk dilindəki *marka* – “birillik quzu” sözü və xüsusilə affiksin prepozisiyaya daxil edildiyi Şumer sözü *amar* – “buzov”, “bala” (**a-mar*) da göstərir.

Bu qrupa qanunauyğun şəkildə qədim hind sözü *pala* – “kiçik, əhəmiyyətətsiz”, “damla” sözü ilə uzlaşan *мало* – “az”, *малыѡ* – “kiçik” və türk dilindəki *bala*, *pala*, *mala* – “uşaq, uşaqlar” sözləri də daxildir.

Qədim hind dilində daha bir oxşar söz var: *bāla* – 1) “bala”, 2) “oğlan, yeniyetmə”, 3) “gənc”, 4) “təzəcə yüksəlmiş (günəş haqqında)”¹.

Qıza *bāli* deyirdilər: *-a* kişi cinsinin, *-i* isə qadın cinsinin şəkilçiləri olmayan dillərdə bu söz **bāl* şəklində olardı. Xarici fleksiyaadan daxili fleksiya kimi istifadə olunmuşdur. Məncə, *paal* – 1) “uşaq”, 2) “deşik”, “dəlik” (mayya) sözü də belə yaranmışdır.

Bizə Palau adasının adının sirrini açmağa və onun dəşikli daş diskərlə olan əlaqəsini öyrənməyə kömək edən bu heyratəmiz xəzinə mayya dilində saxlanmışdır. Əgər hesaba alınsa ki, *paal* = *pala* – “uşaq” deməkdir, onda Palau sözü semantika cəhətdən mayya dilində salamat qalmış *paalu* – hərfi mənası “Ayın uşağı”, “Ayın deşiyi”, məcazi mənası “gənc Ay”, “təzəcə doğmuş Ay” olan termin-frazeologizmə bərabərdir².

Paal sözü yarananda mayya kahinləri “deşilmiş Ayı” görmüşlər. Əvvəlcə bu sözlə Gənc Günəşi adlandırmışlar. Ancaq, təkrar edirəm, işarənin ikimənəvliliği onları daha yaxşı anlaşılan “şüalı” türk heroqlifi ilə əvəz etməyə məcbur etmişdir.

...Misir – Ön Asiya – Hindistan – İndoneziya – Filippin – Palau adası – Peru... marşrutu üzrə keçən “Xalqların birinci böyük köçü” ekspedisiyasında iştirak etməyi arzulayıram.

Nə üçün Peru? Ona görə ki, *Pala-u* (**Para-u*) = *Per-u* həmin “Ayın balası” işarəsidir. Ona ehtiram göstərənlər çox inadçı olmuşlar: onlar Amerikaya qədər gedib çıxmışlar. Həm də kəşf etdikləri torpağa öz yol göstərən işarələrinin adını qoymuşlar: Peru.

...Bu işarələrin adlarınının Qədim Ön Asiyada səcdəgah adları olmalarını

¹ “Санскритско-русский словарь”, М., 1978, s. 165

² Ю.В.Кнорозов. “Письменность индейцев майя”, М.-Л., 1963, s. 195

ümumsemit Allahı, kainatın hökmdarı *Baalu*, *Balu* xatırladır. İşarənin mənasının və ondakı Nöqtənin rolunun başqa cür dərk edilməsi onu artıq Əsas Elementin iştirakı olmadan Allahın simvolu edir. Allahın adı artıq “u” elementi olmadan sadəcə *Baal* (ümumsemit) və ya *Bel* (akkad) – “hökmdar”, “Allah” kimi işlədilir.

[Daxili fleksiyanın xarici fleksiya ilə oxşarlığını təsdiq edən başqa nümunələr qrupu: 1) *bal-a* = *baal* inkar şəkilçisi (həm daxili, həm də xarici ola bilər) daxili fleksiya ilə, yəni kök saitinin incələşməsi ilə uyğun gəlir; 2) *bala*, *baal* = *bel*; *para-u*; *pala-u* = *per-u* – “Aydın balası” > “Allah Ay”, “Hökmdar Ay > “Ay”, “Hökmdar”.

Bu modellər əsas günəş işarəsinin və onun detallarının adından törəmiş hər bir sözə leksik cütlük tapmağa kömək edir. Məsələn, italyan sözü *re* – “kral” (latınca *rex*) ilə rastlaşanda xarici fleksiyalı cütlüyü təsəvvür edirsən, ancaq o lap yaxındadır: *roj* (qədim fransız), *raj* (qədim hind), *roš* (aramey). Yaxud **aur* – “qızıl” (rum mənşəli) təhlil olunur: **a-ur*. İncə **er* cütlüyü təsəvvür olunur, bu da fars dilində tapılır: **ger*, *zer* – “qızıl”.

Hind-Avropa dilləri ailəsinin sərhədində: *aus* – “-dan, -dən” (alman), slavyan-baltik dillərində *is*, *iz* – “-dan, -dən”, latın-yunan dillərindəki larinqallaşmış *ex* – “-dan, -dən” ilə uyğun gəlir.

Türk dillərində: *gara* – “bax” (**gor-a*), *gör* – “gör”.

Ailələrarası: *ola* – “dağ” (monqol), **ora* – “dağ” (slavyan) türk dilindəki *ör* – “yüksəklik” ilə yaxın qohum sözlərdir.

Uyğunluqların bu dəstinin hamısını biz günəşin türk və hind-Avropa dillərindəki adlarını müqayisəli şəkildə təhlil etdikdə tapırıq].

HİND AVROPALILARIN GÜNƏŞİ

Biz sözün yaranması mexanizmini bilirik, buna görə də gündüz işıqsızca cismnin hind-Avropa dillərindəki adını təhlil edərkən, onların oxşarlıqlarını təyin etmək və ulu formalarını bərpa etmək çətin deyil. Onlar bir neçə sözdür. Ancaq əvvəlcə, qəbul olunduğu kimi, hind-Avropa dillərində mövcud olan etimologiyaları nəzərdən keçirək.

Fasmerin Lüğətində slavyan formalarının hamısı göstərilmişdir (qədim rus: *сѣнь*, bolqar: *сѣна*, serb-xorvat: *сина*, sloven: *sohne*, çex: *slunce*, slovak: *slnce*, polyak: *slonce* və sair). “Ulu slavyan dilindəki **сѣнь* sözü **сѣнь*... sözünün kiçildilmiş törəməsidir, Litva dilindəki *saule*, latış dilindəki *saule*, qədim prus sözü *saule* – “günəş” qədim hind dilindəki *svar* sözünün yiyəlik haldakı *sūras* – “günəş, işıq, səma”, *sūras*, *suryas* – “günəş” formaları, Avesta sözü *hvarə* – “günəş, günəş işığı”, qot dilindəki *sauil* – “günəş”, kimriçə: *haul*, latınca: *sōl*, yunanca *ἡλιος*, albanca, *hyll*, *yll* – “ulduz” (**sül*) sözləri ilə qohumdur, buraya qotca *sumo* sözü də aiddir. Bax: Frenkel...” Ardınca on müəllifdən sitat gətirilir (F., III, 711). Bu məsələ ilə bağlı olan mövcud ədəbiyyat ümumiləşdirilmişdir.

Mahiyyətə başqaları haqqında olduğu kimi *-l* və *-n* ilə olan əsaslar haqqında da danışılır. O zaman NLR qanunu hələ bərpa olunmamışdı. Ancaq o inkişaf edərək, burun samitinin rəvan səsə təbii keçidini izah edir: **k-n* > *s-n* > *s-l* > *s-r*.

“İngilis etimologiyasının Oksford lüğəti”nin yeni, keçənlik nəşrində günəşin adlarının hind-Avropa əsaslarının variantları kimi, **su* və **sau* təqdim olunur, ancaq Oksford mütəxəssislərinin fikrincə, burun samitləri və rəvan samitlər anlaşılmayan təyinətli “formativlərdir”.¹

Tam etimologiya metodu nəinki “formativləri”, heç sözün tərkibində samit və sait səslərin heç nə ilə motivasiya edilməyən dəyişikliklərini də ehtimal etmir.

Bizim etimologiya o ehtimala əsaslanır ki, türklərdə və hind-avropalılarda günəşin sonuncu işarəsi oxşar idi (şüali nöqtəsi olan dairə) və Əsas element eyni cür adlanırdı: **kūn*, ancaq Köməkçi element isə fərqli idi.

¹ “The Oksford dictionary of english etymology”, s. 885

Parlaq səma cisminin hind-Avropa dillərindəki adlarının formaları ulu hind-Avropa birliyinin etnik rəngarəngliyini göstərir. Bunu, hər şeydən əvvəl, ən azı üç ulu formanın olması sübut edir. Əgər türklər Əsas elementi təkcə daxili fleksiyaya çevrilən “j” adlandırıldırsa, hind-avropalılar “Ayı” üç üsulla inkar edirdilər: 1) “nizə” – *ha* (*a*); 2) *no* inkarı, 3) umlaut – səsin xüsusiyyətinin qrammatik dəyişməsi.

○ *sūn* > *sūl* > *sūr*

⊕ I *s^uun* (*suⁿ*) > *s^uul*, *su^ul* > *s^uur*, *su^ur*

Daha sonra: **sōn*, *sūn* > *sōl*, *sūl* > *sōr*, *sūr*

Bu qrupda german, baltik, latın, hind adlarıdır. Müasir german dillərində uzun səs sadələşmişdir: *sun* – “günəş” (ingilis).

II *sūn-no* > *sūl-no* > *sūr-no*.

Bu qrupda german və slavyan adlarıdır. Slavyanlar müxtəliflik gətirmişlər: nümunə göstərdiyimiz bu tanınan formalardan başqa, rus mürəkkəb *солнопёк* – “günəş qızdıran yer”, “günün altı”, *солноворот* – “gün dönümü” sözlərinin tərkibində inkarın başqa formalı olanı da var: **sol-nest*’, artıq ulu slavyan dilində **sol-nets*’ olmuş və protetik sait səs qazanmış *solntse* – “günəş”.

III Qədim yunan sözü *hēlios* kənarında qalır, burada sözün kökündə olan sait səs **haul* = **hel* tipinə uyğun olaraq süni şəkildə incələşmişdir.

Başlığa sözardı

Qısa nəticələr:

1. Türklər, hind-avropalılar və gələcək amerindlər bizim eradan əvvəl III minillikdə qədim dünyanın eyni ərazilərində – Misirdə, Qədim Ön və ya Kiçik Asiyada yaşamışlar. Həm də o zaman təsviri olaraq “Bala Günəş” və ya başqa cür deyimlə “Ayın balası” adlandırılan Günəşə sitayiş etmişlər. Türklər və hind-avropalılar ⊕ işarəsinə ehtiram göstərmişlər. Əsas elementin adı ümumi olmuşdur: – **kūŋ* (**ūŋ*), ancaq Köməkçi elementin adları fərqlənmişdir. Ulu türk dilində -**j*, ancaq ulu hind-Avropa dialektlərində Köməkçi elementin bir qədər başqa adları tətbiq olunmuşdur: 1) daxili fleksiya – *a*, 2) inkar şəkilçiləri: *-no*, *-nest*’...

2. Günəş işarəsinin *kön* (*kün*, *kin*) adları bütün türk dillərində günəşə digər qəbilələrin verdikləri adları sıxışdıraraq yayılmışdır. Bu, görünür ki, bütün ulutürk birliyi üçün bir olan hansısa dinin termini olmuşdur, biz indi bilirik ki, bu, türklərin *j*-mədəniyyətini Şərqə aparən Gənc Günəşə pərəstiş olmuşdur. (Dilləri – *au*-mədəniyyətinin əlamətləri ilə səciyyələndirilən qırpaqlar, güman olunur ki, Gənc Günəşə sitayişin ideologiyasıyla gec əhatə olunmuşlar).

Həm də Gənc Günəşə sitayişin təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, özlərinin təsviri olaraq *Baal-u*, *Bel-u*, *Pala-u* (*Para-u*), *Per-u* – “Aydın balası” (Aya sitayişin çalarlarını hələ də özündə saxlayan) adlanan Gənc Günəş bütələrini (☉) Şərqə Böyük köç zamanı şüalı Nöqtənin “günəş”, “kiçik günəş”, Küncün isə (kvadratlaşmış) “səma” olduğu türk işarəsinə dəyişən mayyaların, inklərin mədəniyyətlərinə yayılmışdır. Mayyaların əvvəlki səcdəgahları olan ☉ işarəsinin adını Sakit okeandakı adaya verən və kəşf olunmuş uzaq şərqi materikini Peru adlandıran qəbilələrin mədəniyyətlərində iz buraxmışdır. Başqa sözlə desək, mənim fikrimcə, indi Cənubi Amerika adıyla tanınan materikin ilk ümumiləşdirici adlarından biri Peru olmuşdur.

TARIXƏ ADDIM

Dilçiliyin inkişafının yeni mərhələsi, mənim fikrimcə, terminologiyanın və düşüncə aparatının yenilənməsi ilə əlamətdar olacaqdır. Dil qohumluğunun klassik tərifini bir neçə dilin leksikasında və qrammatikasında təzahür edən ümumilikdən bəhs edir. “Kök morfemləri və şəkilçilər maddi fondun əsas dəyişikliklərinin ümumi mənbədən, yəni ulu dildən törəyən və daimi xüsusiyyətini əks etdirən uyğunluq təşkil edirlər. Belə dillər ailə kimi diqqəti çəkir”. Bu təriflə mübahisə etmək çətindir. Bəzi morfoloji sxemlər ulu icmanın parçalanmasından sonra yaranmışlar və buna görə də digər formantlar fərqlənə bilirlər (məsələn, türk dillərində infinitiv çox gec yaranmışdır, bunu ümumi ulu formaya daxil edilməyən şəkilçilərin əsla oxşar olmamaları sübut edir). Türk, slavyan, Baltik (və digərləri) dil qruplarını ailə adlandırmaq, bunlara, heç şübhəsiz, “genetik qohumluq” təyini şamil etmək olar.

Planetdəki beş min dilin və dialektlərin hamısı böyük Ailədir: biz hamımız Adəm və Həvvanın övladlarıyıq, o ilk Adamların ki, yüz min illər bundan əvvəl Afrikanın ekvatora yaxın bölgələrində törəmiş və sonra bu İlk Qəbilə çoxalaraq dəstələrə ayrılmış, Afrikanın şimalına, Aralıq dənizinin sahillərinə, oradan da Ön və Kiçik Asiyaya və daha sonra hər yərə yayılmışlar. Bu global ailə, daha dəqiqi – “dillərin xalqı” indi yaxın qohum sayılan onlarla (slavyan, türk, german, semit, uqro-fin və sair) ailədən və Ailə sözünü aid etmək mümkün olmayan makroqruplardan, uzaq qohumlardan (hind-Avropa, Semit-Xamit, Altay və sair) ibarətdir.

Makroqrup terminindən istifadə etmək daha yaxşıdır. Uzaq qohumluq nisbətən uzaq əlaqələrə, daha çox mədəni əlaqələrə şahadət verir. Hind-Avropa makroqrupuna Ailə statusu vermək ümumi sayılan, hətta onun olmadığı yerdə də ümumilikləri mütləq şəkildə yenidən qurmağa məcbur edir. Makroqrupun statusu ulu forma ideyasına daha sakit yanaşmağa və “ulu hind-Avropa dilini”, “ulu Altay dilini” və s. yenidən yaratmağa güc sərf etməməyə imkan verir.

[Yaxından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sanskritdəki leksik və qrammatik vasitələrin “hind-Avropa” irsi kimi qəbul edilən o nazik təbəqəsi qədim italyan dialektinin materiallarına oxşayır: o materiallarla ali allah *Deūs-piter* (“Allah-ata”) > *Diavus-pitar*

(qədim hind) haqqında Roma təliminin davamçıları olan brahmanlar tərəfindən yayılan san-scritto ("müqəddəs yazı" – italyanca) mətnləri yazılmışdır].

Qədim əyyamlarda yaradılan qəbilə, dövlət-din ittifaqları dominant dilin enerjisinin şüalanıb qonşu dillərə keçməsinə imkan yaradırdılar. Latın dili katolik Avropanın dillərinə belə təsir etmişdir, onlardan bəziləri, coğrafi cəhətdən Romaya yaxın olanlar sadəcə roman dilləri (yəni "rum dilləri") oldular və indi latın dili ilə birlikdə roman dil ailəsində toplanmışlar. Bu hadisə onu göstərir ki, "genetik qohumluq" hər zaman uzaq ulu dil birliyini göstərə bilməz. Ulu dil çox vaxt sinxron şəkildə, latın dili italyan dilinin yanında olan kimi lap yaxında olur.

Bu hadisə bu və ya digər dərəcədə digər bütün "ailələrə" və "makroqruplara" xasdır. Bu faktorun hesaba alınması müqayisəli dilçiliyə, o cümlədən, türko-logiyaya çox ciddilik qazandırır.

* * *

Tale türk ağacının budaqlarını bəzən bir-birindən çox uzaq salmışdır. Zaman küləyi budaqların bəzilərini sındırıb qoparmış, qonşu ağacların çətininə atmış, digərlərini hörərək, hətta bir-birinə calayaraq elə yaxınlaşdırmışdır ki, yenidən əks istiqamətlərə ayıra bilsin. Fasiləsiz cütləşmənin və dinamik qonşuluğun belə hallarında qarşılıqlı leksik və qrammatik zənginləşmə təkcə türk ləhcələri ilə olmadı. Buna görə də bütün türk dilləri müxtəlif dərəcədə qarışıq tiplərdir: oğuz-karluq, oğuz-qıpçaq, qıpçaq-bulqar, karluq-qıpçaq, qıpçaq-altay və sair (mən türk-Altay dillərini Altay dilləri adlandıram).

Ancaq sintezdə türk materiallarından başqa, əcnəbi dilli substratlar və superstratlar – monqol, Çin, tunqus-mancur, İran, ərəb və s. iştirak etmişlər.

[Məsələn, qazax dili ulu qıpçaq kapitalını fonetikada (**au*) və morfologiyada (-**a* > -**va* > *ba*; -*pa*; -*ma* – feli isimlərin şəkilçiləri) saxlayır.

Oğuz-karluq xəzinəsi (*j* amlautda) fonetik yenidənqurmaya – hecanın qırtlaq protezi ilə açılmasına (**j* > *gj* > *ž*) məruz qalır. Bu təzahürün qədimliyini həm oğuz-karluq, həm də qıpçaq dillərindən iqtibas edilmiş digər dillərdəki sözlər sübut edir. Məsələn, *jaryk* – eynilə slavyan *ярок, яркий* – ("parlaq"), qazax *žaryk* ("parlaq"), slavyan *жарко* ("isti") sözlərində təkrarlanmışdır. Doğrudur, qıpçaq variantına başqa semantika – günəşin iki əsas xüsusiyyətindən birini verdilər.

Qədim hind dilindəki türkizmlər tamamilə aydın xüsusiyyətə malikdirlər: *jāla* – "yal" (atın yalı) (transkripsiyası – "cala"). Burada -*a* şəkilçisi kişi cinsini göstərir. **Jal*

ulu forması qırçaq dilindəki *jal ilə uzlaşır (müqayisə edin: qazaxca – жал (“jal”), qırğızca – джал (“cal”) və sair. Eynilə *jārá* – 1) “nişanlı”, 2) “sevgili, məşuq”, (qədim hind) sözü də qırçaq dilindəki *jar* – 1) “nişanlı”, “bəy-gəlin”, 2) “ər-arvad”, “aşıq-məşuq” (müqayisə edin: qazaxca – жар (jar), qırğızca – джар (car) və sair.) Türk dillərində cinsin qrammatik qeydi yoxdur.

Qırçaq dillərinin lüğətlərində və qrammatikasında Altay, bulqar, slavyan, german, monqol, İran... dillərinin töhfələri hiss edilir. İndi latın, Aralıq dənizi hövzəsi və Qədim Ön Asiya... ölü dilləri ilə olmuş əlaqələrinin izləri aşkar edilir].

İlkin vəziyyətinin (ulu türk icmasının parçalanmasından sonra) mühafizəsi dərəcəsinə görə türk ailəsi içərisindəki dil qruplarını ümumiləşdirilmiş olaraq oğuz, karluq, qırçaq və sair adlandırırıq.

Türk dilləri ailəsinin və onun ayrı-ayrı qollarının yaşını təkcə “Sayan-Altay bölgəsi”nin hüduqları daxilindəki qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsinin təhlili ilə kifayətlənərək deyil, müqayisəli dilçiliyin məlumatlarını nəzərə alaraq müəyyən etmək lazımdır.

* * *

Sovet elmində türk dillərinin tarixi çox qısa təqdim olunmuşdur. Bu, A.M.Şerbakın hələ 1970-ci ildə¹ tərtib etdiyi genealoji sxemdən yaxşı görünür. O, müasir türkologiyanın şüuruna dəqiq həkk olunmuş və hələ də heç bir cizgisi dəyişməmişdir.

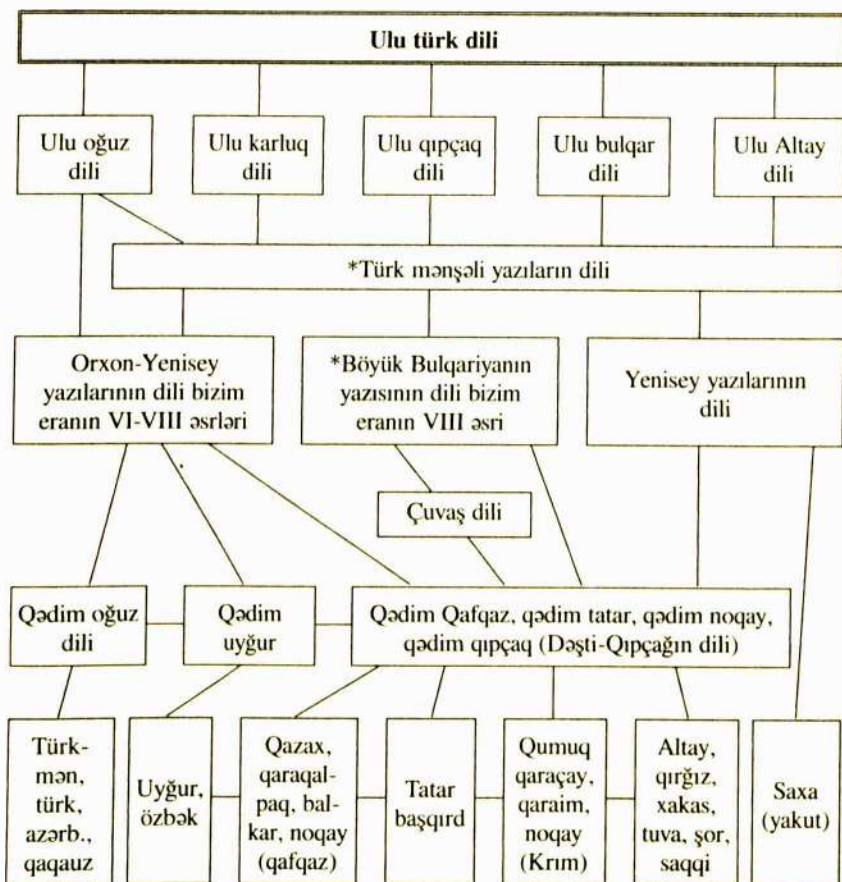
Bu sxemə görə, “qədim qırğız dili” (onun varisləri – müasir Altay və qırğız dilləridir) ulu dildən birbaşa çıxır, Orxon-Yenisey mətnlərinin dilinin yanından keçərək, yazıda yubanmadan orta əsrlərə “qərq olur”.

¹ A.M.Щербак. “Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения”, М., 1970, s. 132

Qıpçaq və bulqar dilləri genealogiyada ümumiyyətlə qeyd edilməmişlər. Elə başa düşülür ki, onlar orta əsrlərdə ya qədim oğuz, ya da qədim uyğur-karluq dillərindən yaranmışlar.

Türk dillərinin təqdim olunan inkişaf sxemi yalnız bir hissədə nisbətən doğru ola bilər: "Orxon-Yenisey yazılarının dili > "qədim oğuz və uyğur-karluq dilləri".

Daha dəqiq sxemi (ən ümumi cizgilərdə) mən belə təsəvvür edirəm:

Bu sxem bütün türk dillərinin öz aralarındakı əlaqəni əks etdirir (müxtəlif dövrlərdəki müxtəlif intensivliyi anlamaq lazımdır) və Ulu dildən şaxələnmiş

ən azı beş Ulu dialekti seçib ayırır. Hələ yazıların *şifahi yazı* kimi yenicə formalaşdığı zamanda onların hamısının tarixdən öncə obrazlı yazıları olmuşdur. O dövrlərdə yaradılmış hər söz əvvəldən ilkin heroqlif işarəsinin adı olmuşdur. Min illər ərzində yaradılmış *şifahi yazı* (şifahi işarələr sistemi) qrafik yardıma ehtiyac duymadığı zaman, informasiyanın ötürülməsində müstəqil vasitə kimi, “öz müqəddəratını təyin edib”, təsviri yazı olmadan keçinməyə başladı. Həmin zamanda ibtidai yazılar da xüsusilə həyat uğrunda mübarizədə qalan dünyadan uzaqlaşib keçilməz meşələrə, dağlara, səhralara, adalara çəkilən cəmiyyətlərdə unuduldu. Etnos digərləri ilə mükəmməl iqtisadi, siyasi və mədəni qarşılıqlı əlaqələrə daxil olanda, yəni, başqa sözlə desək, dövlətçiliyə sahib olanda yazı başlayırdı.

* * *

Türk xalqlarının tarixinin bizim eranın ilk əsrlərindən başlaması qəbul edilmişdir. Onda İsanın doğumundan əvvəl türklərlə baş verən hər şeyi tarixdən öncəki dövrə aid etmək lazımdır. Ancaq çox şeylər baş vermişdir: türk mütəfəkkirlərinin iştirakı ilə Gənc Bəşəriyyətin Şərqə yayılmasına imkan yaradan Doğan Günəş səcdəgahı təşəkkül tapmış, yazı yaranmışdı...

Parlaq Nöqtənin digər şərhli Gecə ulduzunun pərəstişkarlarını İkiçayarasından Qərbə, Veneranın vətəninə axtarmağa sövq etmişdi. (Bunlar gələcək avropalılar idi. Bəzi türk etnosları – ulu qıpçaqlar da onlarla birlikdə idi.)

...Üzənginin icadını öz əhəmiyyətinə görə bəşər sivilizasiyasının inkişafında dördtaktlı mühərrikin icadı ilə müqayisə etmək olar. At sürətli, kütləvi hərəkət vasitəsi oldu. Yeni qoşun növü – süvari geyimi yarandı (şalvar, ayaqların üzəngidə yaxşı qalması və sürtülüb yara olmaması üçün hündür dabanlı çəkmə). Qobi səhrası – vəhşi atların olduqları yer, 3 min il bundan əvvəl onların əhliləşdirildikləri yer. Və yalnız 2 mil il bundan əvvəl üzəngi ən qədimi – Mərkəzi Asiyada meydana gəlmişdir.

Çin ilə Romanın ticarəti başlayır, burada atlı xalqlar iştirak edirlər. İki imperiya – Orta və Roma imperiyaları Şərqi və Qərbi təmsil edirdilər. Yeni parça (Çin dilində: *si* – “ipək”, *sidi* – “ipək” (sifət) karvanlarla Andaluza çatdırılırdı. Roma imperiyasının Şərq sərhədlərindən (Qara dənizdən) başlayaraq, karvanları qot dəstələri müşayiət edirdi. Qot (qədim german) dilində Çin məhsulunun adı qaldı, ancaq sifət isim oldu: *sidi* – “ipək” (qotca). Elə onlar bu sözü

ispanlara ötürüldülər: *sede* – “ipək” (ispan). Karvanların müşayiət olunması və mühafizəsi daimi iş idi, buna görə də qotlar Kırmızıdan Andaluza qədər yol boyunca məskunlaşdılar (Qərbi qotlar və Şərqi qotlar).

Türklər Çin sifətindəki şəkilçini öz şəkilçiləri ilə əvəz etdilər: *sidi* > *silik* – 1) “ipək” (sifət), 2) “gözəl, qəşəng”. Qədim türk dilində bu söz yalnız məcazi mənada, *silik kyz* – “gözəl qız” (rus dilindəki “gözəl qız” kimi) frazeoloji birləşməsində daimi epitet kimi işlənir.

Türklər ipək yüklü karvanları şimal-qərbi Avropaya qədər aparırdılar, oradakı dillərdə bu sözün türk norması: *silk* – “ipək” (ingilis) və sair sözlər qaldı.

Türklərin monqol çöllərindən Avropaya qədər yayılmalarının səbəbi məlum olur: Böyük İpək Yolunun böyük bir hissəsinin mühafizəsi üçün Orta İmperiya türklərə əmtəə ödəyirdi. Köçərilərlə intəhasız müharibə etmək yerinə, Orta imperiya onları öz qulluqlarına (*şin* (*çin*)) çevirdi. Əgər türklərin məskunlaşma xəritələrinə baxsaq, onların Böyük İpək yolunun əsas marşrutları üzərində yerləşdiklərini görürük. Türk qəbilələrinin bu yerdəyişməsi xalqların Qərbə böyük köçünə səbəb oldu. Öz yerlərindən türklər tərəfindən sıxışdırılan etnoslar öz növbələrində onlardan qərbdə yaşayan xalqları, onlar da öz yanlarında olanları özündən qərbə, o da o birisini sıxışdırırdı.

Bizim eranın III-VI əsrlərində “Hun yürüşü” zamanı Avropa fasiləsiz olaraq qarışdırılıb paylanan kart dəstinə bənzəyirdi, gah ayrı-ayrı kart kağızları oyundan çıxır, gah da yeniləri əlavə olunurdu. Roma imperiyasının da süqutu o zaman baş vermişdir. Şərqlə Qərbin o zamankı qarşıdurmasında Orta imperiya qalib gəlmişdi. Ancaq bu qələbənin bəhrəsini dadmağa ona imkan vermədilər. Köçəri Şərqlin yeni passionar partlayışı baş verdi. XIII əsrdə Türk-monqol imperiyası yarandı. İmperatorların (Xaqanların) titul adlarında birinci Xaqana (doğulandan adı Timuçin < Temir-çin – “Dəmir adam”, “Dəmirçi”) taxta çıxdığı zaman Çingiz xan (Şinqis)¹ – “Şərqlin xanı” dünyanı fəth etməyin proqramı kodlaşdırılmışdır.

Dünya o zaman iki yarıdan ibarət idi – Şərq və Qərb. Çingiz xan öz vəzifəsini yerinə yetirdi: Şərq ölkələrini – Çini, Orta Asiyanı, İrani, Hindistanı fəth etdi. Onun varislərinin ən istedadlısı olan Sain-xana taxta çıxarkən titul adı verildi: Batı-xan, yəni “Qərbin xanı” (türk.). Böyük babasının başladığı işi başa çatdırmaq

¹ Türkçə *çygyş* (*şygyş*) – “doğma, doğuş, qalxma, günəşin doğması, gündoğan, şərq” < *çyngyş* (**şyngyş*)

ona vəsiyyət olundu. O, Rusiyanı, Qafqazı, Kiçik Asiyanı fəth etdi, Qrünvald yaxınlığında birləşmiş Avropa rıtsarlığını darmadağın etdi, ancaq Sonuncu dənizə (Atlantikaya) onun atlıları çata bilmədilər. Huyuk-xan (Sain-xanın əmisi) Ordada çevriliş törətdi və qoşunlar geri döndü. Dünyanı bir ölkədə, bir böyük imperiyada birləşdirmək üçün daha bir qədim cəhd belə qeyri-epik başa çatdı.

Yeni qloballaşma dövrünün astanasında əvvəlki olub-keçmişlərin təcrübəsi başqa cür dərk edilir. Bu, xüsusilə öz tarixini bilməyən xalqlar üçün vacibdir. Öz köklərini hiss etmədən etnosun həyat ağacı çılpaq, kök sistemini güzgü kimi özündə əks etdirən qabığı və çətiri olmayan quru dirəyə çevrilir. Köklər nə qədər zəif olsa, yarpaqlar və budaqlar da o qədər zəif olur. Sısqa, seyrək barlar yetişməyə və mükəmməl məhsul verməyə macal tapmır. Öz keçmişinin dərinliklərini dərk edə bilməyən xalqların gələcəyi yoxdur.

* * *

Əgər biz müqayisəli türkologiyanın inkişafını canlandırmaq istəyiriksə (türk-slavyan araşdırmaları, türk-hind-avropaşünaslığı və sair), humanitar yönümlü elmi müəssisələrin dövlət dəstəyi vacibdir: müqayisəli türkologiya mövzularını qrantlarla təmin etmək, onları universitet kafedralarının, akademik institutların iş planına daxil etmək lazımdır.

İlk növbədə, belə ciddi mövzu-tapşırıqları mənimsəməli:

1) türkiizmləri (açıq-aydın olanları, görünməyənləri və "görünməzləri" "avrsiyalı qonşuların" – hind-Avropa, uqro-fin, monqol, tunqus-mancur, semit... dillərində, həm də Qədim Ön Asiyanın, Misirin, Kiçik Asiyanın ölü dillərində də aşkar etmək.

2) Onların içərisindən qədim: "imperativ + j" (oğuz-karluq), "imperativ + a; wa; ba; pa; ma" (qıpçaq) morfoloji sxem əsasında yaranmış feli isimlər seçmək.

İşin hətta bu qismini yerinə yetirdikdən sonra biz aşkar olunmuş materiallarda türk mənşəlilər və qədim türk etnoslarının ümumdünya sivilizasiya prosesindəki o böyük rolunun inikasını görürük. Belə linqvistika fəlsəfənin, kulturologiyanın yaranmasına, bizim tarix elmimizdə isə keçmişə daha təcrübəli və genişmiqyaslı, indiki məskunlaşma bölgəsinin sərhədlərini pozmaqdan çəkinmədən mənimsəməyə kömək edər. Yeni əsrdə yeni nəsillərin yetişdirilməsində

belə işin necə də vacib olduğunu deməyə dəyərmimi?! İndi bizim elmimizə belə bir iş üçün “Mərkəz”in icazəsi tələb olunmur. Qazaxıstan özü yeni dilçilik məktəbinin təməlini qoyaraq və inkişaf etdirərək elmi düşüncənin mərkəzi ola bilər. (“Başqa məziyyətlərə sahib deyilsənsə, təvazöyə nə gərək!) Belə məktəb barədə biz bir vaxtlar (hələ 60-cı illərin əvvəllərində) professor Xa-Xa ilə boğula-boğula danışmışdıq. Mənim tanıdığım ilk türk-slavyan tədqiqatçısı, mənim aspirantlıq dövrümdəki elmi rəhbərim Xeyrulla Həbibulla oğlu Mahmudovu dostları belə çağırırdılar. Qızğın ehtiraslı, çılğın, parlaq mütəxəssisi... Ancaq o öz dövrünün oğlu idi. Həm də həddən ziyadə. Mənim “İqor polku dastanında türkiizmlər” mövzulu dissertasiyamı oxuyub, Xa-Xa cib dəsmalını çıxartdı, tər basmış sifətini sildi və dedi: “Lixaçovun tənqidini çıxart. Rıbakovun kitabı haqqında yazdıqlarının hamısını çıxart. Onlar akademiklərdir, bəs sən kimsən? Müdafiə edə bilməzsən”.

“O zaman hücum edəcəyəm. Özünü dəyirdiniz ki, hücum – müdafiənin ən yaxşı formasıdır!”

“Dissertasiya müdafiəsinin yox”.

“Həqiqət!”

Gənlik illərində biz təmtəraqlı sözlərə inanırdıq. Burası da var ki, indi də inanıram.

Türklər tarixdən əvvəl

Oljas Süleymenov

Redaktor: Xanverdi Fərziyev

Korrektor: Elnarə Əhmədova

Dizayn: Sevinc Ələkbərova

Səhifələyici: Mahir Allahverdiyev

Çapa imzalanıb: 15.04.2016

Kağız formatı: 64x90 1/32

Fiziki çap vərəqi: 10